

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

VIII

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ и НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО
и
СРЕДНЕГО
ВОСТОКА

VIII

И Р А Н

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

 1975

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

VIII

Ի Ր Ա Ն

ПА 26

9(-11).

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ _____ 1975

Б. П. БАЛАЯН

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ
КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СЕЛЬСКОМ
ХОЗЯЙСТВЕ НА ЮГЕ ИРАНА

Аграрное законодательство 20—30 гг., юридически оформившее институт частной собственности, было важным этапом в развитии капиталистических отношений в сельском хозяйстве Ирана.

Основанное на догмах Шариа мусульманское земельное право препятствовало развитию товарно-денежных отношений и находилось в противоречии с происходившими в стране социально-экономическими процессами. В Хузистане, Луристане, Бахтиярии, Фарсе, Белуджистане и других районах юга происходила трансформация ханского землевладения—на смену старому феодалу-леннику и титлдару приходил помещик-мольхадар, непосредственно связанный с рынком и обративший землю в частную собственность.

Для развития товарного хозяйства и капитализма в стране надо было устранить путаницу в земельных отношениях и архаичную налоговую систему, которая приводила сельское хозяйство к разорению и упадку и опустошала казну.

В этих условиях иранские правящие круги были вынуждены упорядочить систему взимания налогов на основе твердого кадастра и осуществить социально-экономические преобразования¹.

Аграрное законодательство в 20—30 гг. имело классовую социально-экономическую направленность, юридически закрепляло за землевладельцами право частной собственности

¹ См. Р. А. Сидов. Аграрная политика монархии Реза-шаха, «Уч. записки ИВАН Аз. ССР», т. I, Баку, 1959, стр. 161; ср. А. В. Белова. Аграрное законодательство монархии Реза-шаха, М., 1936, стр. 34; А. В. Башкиров. Аграрное законодательство в Иране (1925—1941), «Уч. записки ИВАН СССР», т. VIII, М., стр. 56—59.

на экспропрированную у крестьян землю и на воду, узаконивало эксплуатацию малоземельных и безземельных крестьян помещиками-феодалами.

Для укрепления крупной помещичьей собственности были изданы законы об отчуждении, продаже и «обмене» государственных земель «халисе», ускорившие их сосредоточение в руках правящего класса². Другими законами о вакуфных землях ограничивалась власть иранского духовенства, за исключением видных шиитских богословов. Ряд законодательных актов касался принудительного перевода на оседлость одних кочевников и насильственной миграции в пустынные районы, малопригодные для ведения сельского хозяйства, других. Эта акция, приведшая в южных районах к гибели многих переселенцев и падежу их скота, была частью политики централизации государства и осуществлялась насильственными методами³, что приводило к усилению сепаратизма ханов и восстаниям народностей окраин.

Большое место в аграрной политике уделялось регистрации земельной собственности и обновлению налогового законодательства в целях устранения архаических форм регистрации собственности, налогового обложения и взимания. Отсутствие кадастра приводило к злоупотреблениям и обогащению помещиков и ханов и хроническому опустошению государственной казны, а новый закон о налоговом обложении позволял крестьянам-арендаторам и хордомалекам более свободно распоряжаться своей продукцией, ослабляя насилие чиновников и способствуя расширению внутреннего рынка.

Иранские правящие круги пытались модернизировать и издольную аренду⁴—преобладающую форму земельных отношений в иранской деревне, представляющую собой, по определению К. Маркса, «переходную форму от первоначальной

² 17 дек 1312 г. (7 января 1934 г.) меджлис утвердил закон, по которому правительству разрешалось продвигать все государственные земли, за исключением государственных имений Белуджистана, Луристана, части Хузистана (районов расселения арабов бенн-тороф) и побережья Персидского залива. Часть этих государственных земель согласно утвержденному иранским правительством уставу могла быть предоставлена землевладельцам на выкуп или безвозмездно.

³ См. A. Lambton. *Landlord and Peasant in Persia*. London, 1953, p. 285—287.

⁴ С издольной арендой «мозарез» в дореформенном Иране было связано 75% земель. Об этом см. «Техран экономист», 3 ноября 1962 г., стр. 15, а также «شاهپور راسخ و جمشید بهنام، روستائین در ایران» «سخن» ۱۳۴۴، شماره ۱، ص ۴۸-۴۹.

чальной формы ренты к капиталистической ренте»⁵. В ее основе лежал унаследованный от Сефевидов принцип деления урожая между собственником участка и крестьянином в зависимости от владения главными компонентами—землей, водой, тяглом, семенами и трудом. Издольная аренда предполагала отделение крестьян от средств производства и, в условиях монополии полуфеодалных собственников на основных средства производства и общей экономической отсталости Ирана, была средством прикрепления крестьян к земле, тормозящего развитие капиталистических отношений в деревне⁶.

Статьями 534—537 Гражданского кодекса 1929 г., а также утвержденными меджлисом законами от 16 сентября и 18 ноября 1939 г. была юридически оформлена зависимость крестьян-арендаторов от помещиков и закреплены старые полуфеодалные отношения в деревне. Кроме того, ряд законов был направлен на интенсификацию сельскохозяйственного производства страны, укрепление административного аппарата в деревне, создание опытных полей, организацию акционерных обществ, учреждение отделений Сельскохозяйственного банка при Национальном банке Ирана⁷.

Аграрное законодательство ломало экономическую замкнутость полуфеодалного Ирана, ускоряло процесс вовлечения окраин Ирана в сферу товарно-денежных отношений, способствовало еще большему втягиванию сельскохозяйственного производства страны в орбиту мирового капиталистического рынка. Аграрное законодательство было нацелено в интересах иранских помещиков, ханов и зажиточных слоев крестьянства, в лице которых монархия рассчитывала создать себе социальную опору в деревне.

Стимулируя развитие сельского хозяйства и товарно-денежных отношений в сельском хозяйстве, правящие круги консервировали и укрепляли на юге старые феодальные и полуфеодалные отношения и формы эксплуатации, основанные на издольной аренде. Это объяснялось тем, что иранская буржуазия, тесно связанная с землей, вошла в соглашение с ханами и предпочла сохранить в своей основе традиционные, феодальные методы ведения хозяйства. Этот союз

⁵ К. Маркс. Капитал, т. III, М., 1934, стр. 815—816.

⁶ См. Б. П. Балаян. Аграрные отношения и земельная реформа в Иранском Курдистане, «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», т. VI, Ереван, 1973.

⁷ См. Р. А. Сеидов. Аграрная политика монархии Реза-шаха, стр. 186—189; А. В. Башкиров. Аграрное законодательство в Иране (1925—1941), стр. 71.

иранской буржуазии с южноиранскими ханами привел к сращиванию торгового капитала с земледелием. За счет жесточайшего угнетения крестьян и кочевников помещики и ханы иранского юга извлекли огромные прибыли без крупных капиталовложений в сельское хозяйство. Поэтому торговая буржуазия и купечество охотнее вкладывали свой капитал в закупку земель, чем в промышленность⁸. В итоге южноиранские ханы и помещики, по меткому замечанию авторов «Сборника консульских докладов», превращались в купцов, а купцы—в помещиков⁹. По этой же причине торговая буржуазия юга была заинтересована в консервации помещичьего землевладения, феодальных пережитков и отжившей племенной организации.

Замедленные темпы развития капиталистических отношений в южноиранской деревне, особенно в юго-восточных провинциях, в условиях общей социально-экономической отсталости страны, монополии помещиков и вельханов на основные средства производства и господство докапиталистических форм аренды в землепользовании приводили к застою производительных сил и мешали полной перестройке сельскохозяйственного производства на капиталистической основе¹⁰.

Аграрное законодательство 20—30 гг. юридически завершило процесс экспроприации южноиранского крестьянства и превратило юг в зону сплошных ханско-помещичьих земель.

* * *

Значительная часть земель на юге Ирана в начале 20-х гг. принадлежала вельханам, шейхам, сардарам и другим крупным землевладельцам. В Хузистане 2/3 деревень, пальмовых плантаций, пастбищ и миндальных садов были собственностью шейха Хазали, распространившего свою власть на Мохаммеру, Абадан и Ахваз¹¹. Иранский историк Ахмед Касрави отмечает, что Хазаль ежегодно должен был вносить в государственную казну 40 тыс. туманов, однако он собирал в 5—6 раз больше этой суммы, а в казну ничего не вносил¹². Так же поступали и ханы

⁸ См. А. Н. Делич. Сельское хозяйство северного Ирана, М., стр. 62.

⁹ См. «Сборник консульских документов (Южная Персия)», М., 1932, стр. 57.

¹⁰ См. В. С. Глукодел. Проблемы экономического развития Ирана, М., 1960, стр. 110—111.

¹¹ احمد كسروى، تاريخ پانصد ساله خوزستان، تهران، ۱۳۲۱، ص ۱۷۲-۱۷۴

¹² См. там же, стр. 176—177.

Луристана, горный рельеф которого был барьером, за которым влияние иранской администрации в то время почти не испытывалось¹². Благодаря поддержке английской администрации АИНК шейх Хазаль нажил огромное состояние. Только от продажи хурмы на прилегажавшем Хазале базаре в Басре он получал до 100 тыс. английских лир¹⁴. В фонд Хазала постоянно поступали сборы с купцов и торговцев за право продавать. За это же право крестьян принуждали платить шейху натурой — бараниной, финиками, кислым молоком¹⁵. Хазаль умудрился получать налоги даже за право производить расчистку выгребных ям¹⁶.

Советник Хазала Хаджи Ранс принуждал арабских крестьян бесплатно вырубать и поставлять лес для ремонта и строительства его имений¹⁷. Взимавшие Хазалем налоги были настолько обременительными, что многие пальмовладельцы оставляли свои плантации. Хазаль продал администрации АИНК государственные нефтеносные земли в Хузистане, причем даже за каждую выкорчеванную пальму на этих государственных землях он получал по 5 фунтов стерлингов, несмотря на то, что пальмы эти ему никогда не принадлежали. Хазаль препятствовал восстановлению плотин на реке Карун из опасения, что Хузистан сможет привлечь отходников неарабов, которые не потерпят установленного им деспотического режима. Зато Хазаль имел свою собственную яхту на этой реке, моторные лодки на другой реке Шаат-эль-Араб и свои вооруженные отряды, оснащенные артиллерией¹⁸. По наущению англичан Хазаль объявил себя эмиром иранского Арабистана, своего сына Абдулла Керима назначил «наследным принцем», а своему торговому советнику Хаджи Мохаммеду Али присвоил звание великого визиря (وزیر الکبیر). Добиваясь «независимости» иранского Арабистана, Хазаль финансировал редакции египетских и иранских

¹² Архив Института востоковедения АН Арм. ССР (Архив ИВАН), Ф. «Племена Ирана», д. «Лурсы», л. 27.

¹⁴ احمد كسروی، تاریخ پانصد ساله خوزستان، تهران، ۱۳۳۱، ص ۱۸۵.

¹⁵ См. М. С. Иранский. Пути национально-освободительного движения в Персии (1917—1925 гг.), «Персия в борьбе за независимость», М., 1925, стр. 130.

¹⁶ احمد كسروی، تاریخ پانصد ساله خوزستان، تهران، ۱۳۳۱، ص ۱۷۴.

¹⁷ См. Ирандуст. Заметки о смене режима в Персии, «Проблемы современной Персии», М., 1927, стр. 52—53.

¹⁸ См. «Ванский рабочий», 31 декабря 1924 г.

газет, которые всецело превозносили хуаньшаньского шейха¹⁹.

Крупнейшим землевладельцем Луристана был вали Поштекуха, владелиц 145 лурских и курдских деревень. В период политического кризиса и борьбы за централизацию страны вали этот бежал в Ирак, а его собственность была конфискована и обращена в государственную собственность.

В Фарсе около 450 селений и пахотных участков, общая площадь которых превышала территорию Швейцарии, и до 40 тыс. голов скота принадлежали кашкайским ханам из семьи ильхана²⁰. Более 300 деревень были собственностью предводителей хамсе—крупнейших помещиков Кавам-оль-Мольков Ширази. Большая часть восточных районов Фарса, юго-западные районы Керманской провинции и Северный Луристан были растянувшейся на 600 км зоной их безраздельного влияния.

После тегеранского похода бахтияр в годы иранской революции 1905—1911 гг. и возвышения бахтиярских ханов, возглавивших в течение ряда лет иранское правительство, почти все равнинные поливные земли в Бахтиярии и частично в Кухгидуйе перешли в частную собственность крупных бахтиярских землевладельцев. Верховным собственником всех этих земель было государство, персонифицированное в шахе, который жаловал земли и доходы с них на правах временного или наследственного владения своим приближенным и феодалам. В последующие годы часть этих государственных земель была конфискована в ходе централизации страны, а другая часть, в соответствии с законами 1928 и 1931 гг., была юридически закреплена за их фактическими владельцами, главным образом в пограничных районах. Положение изменилось в годы второй мировой войны, когда оставшиеся в живых репрессированные ханы вернулись на места и пользуясь ослаблением центральной власти, вернули себе конфискованные

¹⁹ «Эмир Арабистана» жадатели газет называли «المحسن الكبير» (великим благодетелем). Хавале посвящались стихи подкупленного им поэта Фатхулла Антани. На деньги Хавале в Египте была открыта типография под названием «مطبعته الخيرية» (Печать Хавале), издавался журнал «عمیران» (Благоустройство) и пережидывалась книга о Хавале под названием «الرياض خزانة» (Сады Хавале). Об этом см. احمدكسروی تاریخ پانصد ساله خوزستان، ص ۱۷۸.

²⁰ См. «تهران مصور» 31 ноября 1958 г. около 100 этих земельных участков были государственными землями.

земли. Иранский юг снова стал зоной сплошных ханских земель. По данным А. Ламбтон, помещичье землевладение в Фарсе в послевоенный период составляло 90%, государственное—6%, а крестьянское—только 4%²¹. Только пяти помещикам Хузистана, имевшим состояние на сумму 500 млн. туманов и раскупившим земли казненного шейха Хазали, принадлежало большинство частных земель этой провинции²².

* * *

Общая площадь государственных земель в Иране накануне аграрной реформы 60-х гг. составляла 4—5 млн. га, на которых проживало свыше 750 тыс. человек²³. На юге Ирана 377 участков халисе было в районе Ахваза, 156 участков—в районе Вехбехана, свыше 100 участков в Фарсе, 119 участков в Исфаганской провинции и 74 участка в Сеистане и Белуджистане²⁴. Несмотря на то, что площадь этих указанных Каземом Зарнегаром земельных участков халисе не указывается, можно считать, что в Хузистане государственных земель было больше, чем во всех других южных провинциях вместе взятых.

После второй мировой войны, в условиях роста антиимпериалистической и национально-освободительной борьбы, иранское правительство пыталось наделить крестьян землей путем распродажи государственных земель, однако большая их часть попала в руки помещиков и ханов, а немногие мелкие собственники, получившие наделы, вследствие нехватки средств для обработки земли, были вынуждены в большинстве случаев с ними расстаться²⁵.

Часть государственных земель в Хузистане с апреля 1935 г. распределялась между арабскими шейхами и крестьянами, при этом каждый шейх получал не менее 20 га земли, а крестьянин—в среднем по 1 га²⁶. Формально крестьянам разрешалось покупать землю в первую очередь, раньше чем помещикам. Однако с ноября 1947 г. по распоряжению иранского правительства государственные земли

²¹ См. A. Lambton. *Landlord and Peasant in Persia*, London-New-York, 1963.

²² صدای مردم, 21 января 1961.

²³ См. *The Middle East Journal*, 1951, № 2, p. 186.

²⁴ کاظم زرنگار، سرخوشت قردای دهات و شهرهای ما، تهران، ۱۳۳۸، ص ۱۵.

²⁵ علی محمد ایزدی تقسیم اراضی دولتی را دو نمیکنند، شیراز، ۱۳۳۸، ص ۱۳.

²⁶ См. A. Lambton. *Landlord and Peasant in Persia*, London—New-York-Toronto, 1963, p. 255.

Хузистана продавались только тем, кто был в состоянии приступить к их орошению не позднее 6 месяцев со дня заключения договора. Только немногие крестьяне могли наладить искусственное орошение земель халисе, которые скупались у них кулаками, помещиками и шейхами.

После реализации части государственных земель и возвращения в 1954 г. семье казенного шейха Хазваля ранее конфискованных земель в Хузистане оставалось еще 160 тыс. га земель халисе, из которых 60 тыс. были непригодны для обработки²⁷. Из оставшихся 100 тыс. га 30 тыс. правительство распределило среди 1500 середняцких крестьянских хозяйств, по 20 га каждому, а остальные 70 тыс. га продало помещикам и чиновникам государственного аппарата²⁸ (каждому до 200—300 га земли, обрабатываемой вручную, и до 500 га земли, обрабатываемой машинами). В середине 60-х гг. правительство выкупило у хузистанских помещиков 70 тыс. га земель халисе и распределило их среди арабских и лурских крестьян, а помещикам отдало в аренду те 60 тыс. га залежных земель, которые находились в распоряжении правительства с 1954 г.²⁹ Половина денег, полученных государством от продажи крестьянам земельных участков, была израсходована на улучшение положения крестьян, строительство плотин³⁰ (не считая уже введенной в строй плотины им. Мохаммед Реза-шаха Пехлеви), благоустройство сельских местностей³¹. Одновременно были начаты работы по соединению рек Абе-диз и Керха в 30 км северо-западнее Ахваза и строительству оросительных сооружений в долинах этих рек, а также по опреснению вод в пальмовых рощах в арабских районах Хузистана и благоустройству городов Абадан и Шуштер³².

²⁷ «کیهان» 5 января 1954 г.

²⁸ См. Ш. М. Бади. Земельная реформа в Иране, «Иран», Сб. статей ИНА АН СССР, М., 1963, стр. 34.

²⁹ В шахрестанах Ахваз, Абадан и Хорамшехр выкупленные у помещиков земли халисе были переданы местным муниципальным властям для продажи крестьянам. Об этом см. «پیغام امروز» 25 января 1954 г.

³⁰ См. ЦА МВТ, о.п. 12266, ф. 35, л. 96, пп. 33—35, 48; л. 62, п. 11—17; л. 80, л. 41; л. 88, л. 12—13, 44.

³¹ По данным географического словаря (изд. иранского генштаба), в Хузистане имеется 14 345 деревень, из которых (по нашим подсчетам) 1969 деревень арабских.

³² «فرهنگ جغرافیائی ایران» جلد ۲.

Белуджи Северного Белуджистана группами по 5—6 человек арендовали земли у государства определенными участками—пагоу (1,85 га)²². Эти 5—6 мужчин выбирали пакара, который должен был вести текущие дела с сельской администрацией, был ответственным за воду, распределял работы между созрендаторами, наблюдал за качеством выполняемых работ. На государственных землях Бампурского района Белуджистана в пользу пакаров крестьяне вносили 15 кг зерна с каждого пахотного джофта—участка земли в 3 га, обрабатываемого крестьянином при помощи пары быков за один сезон²⁴. Наиболее тяжелым было положение крестьян на государственных землях Северного Белуджистана, где из среднего урожая зерновых крестьянина в 500 манов²⁵ около 100 возвращались государству за семена, а из оставшихся 400 половина отчислялась в счет налогов с земли и воды, 20 отдавали кузнецам и плотникам, 5—старшему пакару, 30—35—помещику за пользование рабочим скотом, несколько манов пастуху, а самому крестьянину оставалось примерно 142 мана, или 426 кг зерновых. Комментарии здесь излишни, особенно если учесть, что семья в иранской деревне в среднем состоит из пяти человек.

Большая часть обрабатываемых земель Сенстана принадлежала государству. Наряду с сенстанскими помещиками, около половины всех пригодных для обработки государственных земель Сенстана арендовали белуджские сардары, сдававшие их в аренду белуджским крестьянам на условиях кабальной издольщины²⁶. Из 70 тыс. белуджей, проживавших накануне второй мировой войны в соседних с Белуджистаном районах Сенстана, 17 тыс. белуджей занималось скотоводством, 35 тыс. совмещало скотоводство с земледелием, а 18 тыс. белуджей были земледельцами, осевшими на казенных землях²⁷.

В собственности государства находились пастбищные земли Бахтиарии и Луристана²⁸.

²² Там же.

²⁴ В Мамасани (в Фарсе) местный хан представлял пакару один джофт пахотной земли безвозмездно, а в Хувистане пакару отдавали 9 кг зерна с каждого пахотного джофта. См. A. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, p. 340—344

²⁵ В одном мане—3 кг (или 40 сар).

²⁶ См. М. Г. Нухалим, *Белуджи*, М., 1969, стр. 141; ср. اطلاعات август 1963 г.

²⁷ См. «Сборник консульских докладов (Южная Персия)», М., 1932, стр. 14.

²⁸ محمدعلی مبادی، اصلاحات ارضی در ایران، 19 شهریور 1956 گ. «کیهان».

По закону от 22 ноября 1955 г. обрабатываемые государственные земли, предназначенные для продажи, нанесены на карту и дифференцировались по их плодородию, способам орошения и севообороту. После определения продажной стоимости специальной комиссией земельные участки распределялись среди крестьян по жребию. Размер каждого участка был установлен в 10 га на поливных и 15 га на богарных землях. Крестьяне, купившие землю, в течение 10 лет не имели права ее продавать³⁹, а для выплаты стоимости участка им предоставлялась рассрочка на 20 лет. Необрабатываемые (в основном залежные и целинные) земли халисе, пригодные к обработке, государство продавало отдельным лицам и компаниям в размере до 500 га⁴⁰.

Накануне аграрной реформы 60-х гг. на юге Ирана существовали три формы использования халисе⁴¹. Одна из них заключалась в аренде земли с торгов на 3—5 лет арендаторами-посредниками, что приводило к усилению эксплуатации крестьян и разорению деревень, так как арендаторы вкладывали в дело незначительные капиталы и пытались получить наибольшую прибыль. Другая форма землепользования применялась на крупных участках халисе и заключалась в ежегодной продаже посредником или торговой фирмой права на сбор урожая с земель халисе, обрабатываемых крестьянами. Третья форма заключалась в том, что Управление земель халисе непосредственно имело дело с крестьянами и собирало у них долю в фонд государства.

Таким образом, в первой половине XX в. государственные земли постоянно превращались в частную собственность и переходили главным образом в руки ханов и помещиков. Однако накануне проведения аграрных преобразований государство в начале 60-х гг. повсеместно конфисковало земли халисе у помещиков и ханов с целью облегчить проведение первого этапа земельной реформы и подорвать экономическое и политическое влияние крупных землевла-

³⁹ Средняя цена 1 га богарной земли была равна 1500 и 13 тыс. риалов, а поливной—от 13 тыс. до 24 800 риалов. Об этом см. А. Н. Демин. Аграрные преобразования в современном Иране, М., 1963, стр. 91—92.

⁴⁰ См. «کیهان», 22—24 ноября 1955 г. 10—20 марта 1956 г.

⁴¹ Только на первом этапе аграрной реформы правительство провело конфискацию фондов халисе у арендаторов-помещиков и ханов пародностей юга в целях подрыва их экономического и политического влияния и распределения этих земель среди крестьян.

дельцев. В первую очередь были конфискованы земли халисы арабских шейхов Хузистана, кашкайского ильхана Насер-хана—одного из главных противников аграрной реформы, а в районе Чарам (в Кухгилуе)—у бахтиарских ханов—отпрысков Мортеза Кули-хана Самсам-ос-Салтане и Сардар Фатаха, которые после тегеранского похода бахтиар в годы иранской революции овладели многими плодородными землями в Кухгилуе⁴². Конфискованные земли были распределены среди крестьян кухгилуе и бузрахмеда.

В целом, накануне аграрной реформы, государственные земли не играли важной роли в сельском хозяйстве Южного Ирана, несмотря на то что правительство стремилось их эффективно использовать.

В состоянии деградации находилось арханческое вакуфное землевладение, возникшее в годы арабского завоевания Ирана и обращения большинства его населения в ислам. Развитие вакуфного землевладения происходило путем захвата крестьянских и других земель духовенством, а также посредством передачи, нередко самими помещиками, земельных владений религиозным учреждениям для защиты их от грабежа со стороны более крупных феодалов и помещиков.

По данным министерства сельского хозяйства Ирана в 1956 г. в стране было 713 вакуфных деревень, из которых 204 деревни в южных провинциях: 87 деревень—в Хузистане, 73—в Фаросе, 34—в Кермане, 3—в Исфагане и 2 деревни в Бахтиарии⁴³.

Вакуфные земли в Фарсе, Луристане, Бахтиарии большей частью расположены вокруг гробниц «святых» и шиитских мечетей, например Шах-чераг в Ширазе.

По мере развития капиталистических отношений на юге Ирана наблюдалась тенденция к замене вакуфного землевладения частным. Дело в том, что эксплуатация вакуфных имений осуществлялась главным образом путем сдачи их в аренду мелкими участками непосредственно крестьянам или крупными участками состоятельным лицам. Часто в роли последних выступали сами мотавелии—попечители религиозных учреждений, которые не ограничивались вознаграждением в 10% с дохода от имения⁴⁴ и выговаривали себе выгодные условия аренды⁴⁵, а в 20—30-х

⁴² См. محمد باور، كوه كيلوید و ایلات آن، ص ۱۰۴.

⁴³ См. там же.

⁴⁴ Iran Almanac 1963*, p. 383.

⁴⁵ См. «اطلاعات».

годах регистрировали на свое имя многие вакуфные участки⁴⁶. При этом собственники вакуфных земель находились в лучшем положении, чем помещики, так как по закону с вакуфных имений не взимались налоги.

В последние десятилетия вакуфное землевладение на юге непрерывно сокращалось. В первую очередь это объясняется захватом помещиками-ханами и представителями высшего духовенства имений религиозных учреждений⁴⁷. Нерентабельность вакуфных земель послужила причиной издания в апреле 1941 г. закона, разрешавшего их продажу с аукциона⁴⁸. Однако закон этот не касался собственности крупных мечетей и был отменен в октябре 1941 г. Сокращение вакуфного землевладения было вызвано и прекращением с 20—30 гг. земельных пожертвований в пользу мечетей⁴⁹.

Исследователи не обратили внимания на то, что накануне аграрных реформ, за два года (1956—1958) общее число вакуфных имений резко возросло—с 713 в 1956 г. до 3050—в 1958 г.⁵⁰, или увеличилось больше чем в четыре раза. Объясняется это тем, что накануне аграрной реформы, когда в Иране происходило распределение государственных земель, крупные помещики пытались не допустить конфискации своих имений при проведении аграрной реформы и старались обратить их в вакф.

В борьбе против буржуазных преобразований в иранской деревне духовенство Южного Ирана блокировалось с реакционными помещиками и ханами юга, в числе которых были эмигрировавшие за границу крупный бахтиарский помещик реакционер Теймур Бахтиар и кашкайский ильхан Насер-хан, который еще в 40-х гг. создал в Фарсе партию Исламие и с помощью духовенства пытался укрепить на юге свою политическую и экономическую власть.

Несмотря на то, что вакуфные земли юридически находятся в распоряжении министерства просвещения Ирана, а в число вакуфных земель входят имения и учреждения, принадлежащие иранскому обществу Красного Льва и Солнца, доходы с этих земель сосредоточены в руках шиитского духовенства.

⁴⁶ См. В. В. Трубачевой. Бахтиары, М., стр. 158.

⁴⁷ А. К. Lambton. Landlord and Peasant, p. 236.

⁴⁸ См. М. Sehab-Leldi. Das Problem der Boden Reform in Iran, Berlin 1964, s. 21.

⁴⁹ گرم نیکزاد، جغرافیا و تاریخ چهار محل و بختیاری، ص ۳۳

⁵⁰ آمار نهائی مصور فعالیتها و پیشرفتهای کشاورزی از سال ۱۳۳۲ تا پایان سال ۱۳۳۷، قهران ۱۳۳۸، ص ۳۱.

Крестьянское землеуладение на юге было незначительным. По статистическим данным ООН 1955 г., крестьянам страны принадлежало только 15% всей обрабатываемой земли⁵¹, а в начале 60-х гг., в результате разорения и обезземеливания крестьян, это число сократилось до 10%⁵². Большинство крестьян имело менее 1 га земли, получало мизерные доходы и было вынуждено или продавать свою землю крупным ханам, или заниматься отхожими промыслами, или арендовать землю у соседних ханских помещиков⁵³. Немногие середняки (собственники земельных участков от 1 до 3 га) вели самоокупаемое хозяйство. По свидетельству Ламбтон, на каждую деревню, где имелась крестьянская собственность, приходилось обычно «одна—две семьи, которые имели земли больше, чем остальные»⁵⁴. Крестьяне-собственники отличались от крестьян-арендаторов тем, что не имели прямых земельных отношений с помещиками и обрабатывали принадлежавшую им землю сами или с помощью наемных рабочих.

В дореформенном Белуджистане хозяйство оседлого земледельца состояло из небольшого «наследственного» участка земли (до 1 га), приусадебного виноградника на девять грядок «поште», а также одного вола и коровы.

На период сезонных перекочевов создавались временные (распускаемые в зимние месяцы) общины скотоводов-полукочевников—«оба». Хозяйство каждого такого оба обычно состояло из восьми белуджских семей (шатров), из которых три были бедняцкими—с 20—30 овцами и одним или двумя верблюдами. Главы этих бедняцких семей пасли стадо всех членов оба. Пять других семей были середняцкими, имели в собственности 800 голов мелкого рогатого скота, 60 верблюдов⁵⁵ и фактически эксплуатировали бедняцкие семьи внутри оба. Были и другие типы оба, с другим соотношением бедных и состоятельных семей. Средний общий доход такого белуджского оба в 4—5 раз превышал ее расходы и складывался из суммы, вырученной от продажи части приплода (5—6 верблюдов и несколько десятков баранов), шерсти, молочных продуктов, а также от реализации паласов, войлоков, шерстяных чулок, ковриков и

⁵¹ См. P. Khalafbari. Die Agrarfrage in Iran, *Deutsche Außenpolitik, Berlin, 1925, а. 1074.

⁵² См. *Iran Almanac 1963., стр. 387.

⁵³ *مردم, 14 ноября 1948 г.

⁵⁴ A. Lambton. Landlord and Peasant in Persia, p. 299.

⁵⁵ См. «Сборник консульских докладов (Северная Персия)», М., 1933, стр. 57.

др.⁵⁸ Оба использовали общинные пастбища («ничейные» земли), которые по закону 1928 г. с регистрации земельной собственности перешли в частную собственность сардаров и ханов⁵⁹.

Большинство земледельческого населения юга не имело своих земельных наделов и вело хозяйство на арендованных землях⁶⁰. Это была полукочевая и оседлая беднота, арендующая участки земли размером менее 0,5 га у местных ханов-помещиков⁶¹. Официальная иранская статистика не публикует данных о численности деревень, принадлежащих ханам и помещикам на юге дореформенного Ирана. В книге А. Ламбтон «Аграрная реформа Персии 1962—1966 гг.», опубликованной в 1969 г., отмечается, что в Фарсе у помещиков было выкуплено 165 деревень площадью в 6 дангов и 1220 деревень меньше 5 дангов, в Хузистане соответственно 221 и 344 деревни, в Луристане 62 и 428 деревень, и в Белуджистане—26 деревень⁶². Данные о 1325 помещичьих деревнях Фарса подтверждают более раннее сообщение А. Ламбтон о том, что в этой провинции крестьянское землевладение не превышает 4%.

В отличие от Фарса, частная земельная собственность полукочевников Бахтиярии формировалась, в основном, как хурдемадекская. Из 123 деревень Чехар-Махала в 50-х гг. хурдемадекам принадлежали 64 деревни, или 52%, а помещикам—43 деревни, или 30%⁶³.

Главной формой землепользования на юге была издольная аренда, с которой было связано 75% земель и в основе которой лежал принцип деления урожая между собственником участка и крестьянином, в зависимости от владения его главными компонентами (землей, водой, тяглом, семенами и трудом). Этот принцип предполагает отделение крестьян от средств производства и препятствует развитию капиталистических отношений в сельском хозяйстве на юге Ирана. Изменения в издольной аренде касались главным образом системы распределения урожая. На его раз-

⁵⁸ См. там же, стр. 10—11.

⁵⁹ «اطلاعات», 26 ноября 1953 г.

⁶⁰ См. А. Востров. Племена Ирана и племенная политика иранского правительства. «Материалы по национально-колониальным проблемам», № 34, М., 1936, стр. 215.

⁶¹ «اكونوميست», 1963 № 495, стр. 17. Полукочевники обрабатывали их земли в районах летовок и зимовок.

⁶² А. Lambton. The Persian Land Reform 1962—1966. London-Oxford, 1969, p. 121.

⁶³ См. В. В. Грубецкой. Бахтияры, стр. 101.

дел оказывают теперь влияние такие факторы, как вид земель (поливные или богарные), возделываемая культура⁶². В результате удельный вес основных элементов производства увеличивался или уменьшался и появились 6-, 7-, 10-, 12-, 15-, 20-членные системы раздела урожая, в которых каждый элемент производства занимал свое место, закрепленное традициями и обычаями данной местности и подтвержденное в соглашениях об издольной аренде⁶³.

На юге дореформенного Ирана при сдаче в аренду орошаемых земель урожай обычно делился на 15 долей, из которых 3 доли доставались владельцу земли, 2 доли — государству или помещику за пользование водой, 5 — владельцу семян, 2 — собственнику тягла и 3 — арендатору. Уплата 5 долей за семена была наиболее тяжелым условием, уменьшавшим плату за труд. При этих условиях помещик-хан, отдавший в аренду землю, получал 1/5 часть урожая, если он давал и воду, то 1/3. Предоставляя землю, воду, семена и тягло, он получал 4/5 урожая. На побережье Персидского залива и в других засушливых южных районах, где нельзя было заниматься земледелием без использования подземных каналов (канатов или кяризов), выращенный арендатором урожай делился на 20 долей, из которых он должен был внести 2 доли за воду и 3 доли за очистку и ремонт подземных каналов⁶⁴. В районе Дивфуля (в Хузистане) помещик получал 2/5 урожая в том случае, когда он платил за очистку каналов⁶⁵.

По данным иранского экономиста Ахмеда Хумена, в отдельных районах Фарса и Хузистана при распределении урожая доля помещика-хана, предоставлявшего земледельцу землю и воду, в среднем составляла 1/5 или 2/5, а доля арендатора соответственно 4/5 и 3/5⁶⁶. А. Хумен, по-видимому, имел в виду богарные земли, на которых искусственное орошение почти не применялось и где доля арендатора была выше, чем при возделывании орошаемых земель. На орошаемых землях хамсе в Феса и Дирабе крестьяне-издольщики, не имея семян и рабочего скота, забирали

شاهپور راسخ و جمشید بهنام، روستائشمن در ایران، سخن، ۱۳۳۴ شماره ۱۱ ص ۴۱-۴۸.

⁶² См. там же.

⁶³ См. Ш. М. Бадя. Аграрные отношения в современном Иране, стр. 48-49.

⁶⁴ «اطلاعات»، 16 июня 1953 г.

احمد هومن، اقتصاد کشاورزی، زمین، جلد اول، تهران، ۱۳۴۱، ص ۳۰۳، ۳۰۴.

3/4 и даже 4/5 и более урожая⁶⁷, а в пустынных районах Белуджистана сардары, славившие богарные земли под зерновые культуры, получали в виде арендной платы только 1/10 часть урожая⁶⁸. Белуджские крестьяне платили следующие налоги: «мулькати замин» — рента в размере 1/5 урожая в пользу землевладельца; «пендаш» — государственный налог, собираемый землевладельцем, а также налог на содержание местной администрации (60 кг пшеницы или 30 кг риса). В 1961 г. на землях белуджского сардара Сарбанди работало около 5000 белуджских семей на условиях издольной ренты, составлявшей 1/3 урожая.

В Фарсе и других районах возделывания сахарной свеклы ханы-помещики оплачивали труд кашкайских, арабских и персидских крестьян только в размере 1/9⁶⁹ части урожая. В Хузистане урожай огородных и технических культур делился на 15 частей, из которых 5 долей выделялось владельцу земли и воды, 2,5 доли — за удобрения, 2,5 доли — за семена и прополку, 2 доли — за рабочий скот и 3 доли арендатору-арабу. В Кермане при возделывании хны помещик получал 80% сбора этой культуры⁷⁰, а в районе Рафсанджана этой же провинции — 4/5 урожая хлопка⁷¹.

Большие доходы получали ханы от разведения овец и крупного рогатого скота путем эксплуатации крестьян-пастухов на условиях «дандани», «тераз» и «несфи»⁷². По системе «дандани» скотоводы отдавали пастухам свой скот на выпас. По истечении договорного срока скот возвращался владельцу в том же количестве и того же возраста, что и при сдаче на выпас. Кроме того, пастух ежегодно доставлял владельцу стада по одному килограмму очищенного масла с каждой овцы и козы, условленное количество молока и шерсти и возмещал падеж, а в компенсацию за все это пастуху отдавался приплод⁷³. По системе «терез» пастуху отдавали на выпас наряду с овцами и козами и другой скот. При этом ежегодно владелец стада получал за каждую голову скота определенное количество молока

⁶⁷ См. A. Lambton. *Landlord and Peasant*, p. 310—311.

⁶⁸ «اطلاعات», 9 августа 1953 г.

⁶⁹ См. Н. Асади. Сахарная промышленность Ирана, «Иран», М., 1963, стр. 5.

⁷⁰ См. A. Lambton. *Landlord and Peasant*, p. 315.

⁷¹ «زرع», 21 октября 1948 г.

⁷² A. Lambton. *Landlord and Peasant in Persia*, p. 315—352.

⁷³ См. там же.

и шерсти⁷⁴. Менее выгодная владельцам скота и потому менее распространенная система «несфи», или «нимен», предусматривала соглашение, по которому пастухи выплачивали владельцу стада по 10 туманов в год за каждую козу и оставляли себе всю получаемую от стада продукцию⁷⁵.

По свидетельству Бахмайбеги, в Кухгилуе пастух получал в год 120 манов (около 360 кг) пшеницы, 20 туманов деньгами, две пары легкой обуви «малани» и войлочный плащ «намадуш»⁷⁶.

Арендные отношения на юге прикрывались разными видами ханской «помощи» обедневшим «сородичам». Отдача скота в аренду бедняку, как отмечает Бишоп, или принятие на выпас в ханское стадо его нескольких овец выдавались за проявление ханской милости, за которую бедняк отплачивал по патриархальной традиции личным трудом или продукцией. В семьях бедняков обрабатывался весь пастиг от ханского стада, производились очистка, мытье, расчес шерсти и выработка пряжи.

Иллюзия о ханском милосердии поддерживалась пожертвованиями ханов нескольких голов овец или организацией сбора средств в пользу разорившейся бедняцкой семьи⁷⁷.

В Фарсе, Бахтиарии, Луристане, Кухгилуе и Белуджистане до конца 50-х гг. сохранилась барщина. Определенное количество дней в году крестьянин должен был безвозмездно работать на хана и предоставлять ему свой рабочий скот⁷⁸. В циркуляре правительства на имя генерал-губернаторов останов и губернаторов шахрестанов от 16 октября 1958 г. указывалось, что крестьяне многих провинций вынуждены выполнять барщину и нести многие другие повинности в пользу помещика—поставлять бесплатно определенное количество мелкого рогатого скота, птицы, яиц и даже выплачивать подать за женитьбу.

В Мамасани ханы обуславливали сдачу земли крестьянину повинностями «бигари» от 1 до 6 человеко-дней со своим тяглом.

⁷⁴ В течение года с каждой овцы в среднем получали 400 г неочищенной шерсти и в течение 5—6 месяцев выдавали по 300—400 г молока в день.

⁷⁵ См. F. Barth. Nomads of south Persia, The Tribe Basseri of Khamsa Confederacy, Oslo—New-York, 1963, p. 14.

⁷⁶ محمد بهمن بهمن بگی، عرف و عادت در عشایر فارس، ص 18.

⁷⁷ См. W. Douglas. Strange land and friendly people, London, 1962, p. 142.

⁷⁸ См. A. Lamdon. Landlord and Peasant, p. 330—332.

В Фарсе и Кермане крестьяне содержали за свой счет деревенских ремесленников—кузнецов, плотников, банщиков и парикмахеров, платили деньгами и натурой деревенскому мулле⁷⁹, по несколько дней в году работали на кедходе и подвергались поборам в пользу сторожа (даштебана), управляющего ханским имением (мубашира), распределителя воды (мираба), подчиненным кедходе и мирабу пакаров, ответственных за разные работы в деревне. На орошаемых землях Мамасани и Джахрома (в Фарсе) кедхода кроме жалования от хана-помещика деньгами и натурой получал 1/10 урожая натурой из доли арендатора⁸⁰.

По свидетельству А. Ламбтон, в Хузистане в пользу пакаров крестьяне вносили с каждого пахотного джофта 9 кг зерна, на государственных землях Бампурского района Белуджистана—15 кг зерна, а в Мамасани хан предоставлял покарю один джофт пахотной земли безвозмездно⁸¹.

В сентябре 1952 г. крестьяне деревни Джанеки и Хан-Мирза (в Бахтиарни) написали в газету «Вахдате асна» жалобу на бахтиарского хана Абдул Касем-хана, на которого они работали 6 месяцев в году и ежегодно отдавали ему по 30 кг масла и пять овец с деревни⁸². Белуджские крестьяне ежегодно отдавали сардарам «по их просьбе» по 60 кг фиников. По свидетельству Ф. Барта, ханы хамсе периодически отбирали у крестьян-басери одну—две овцы с каждой сотни. Кроме того, каждая крестьянская семья поставляла хану определенное количество масла и шерсти⁸³.

Разновидностью отработочной ренты было использование труда арендаторов на строительстве дорог и других работах, взятых ими в подряд⁸⁴.

По заданию правительства в 1955 г. было обследовано в районе Шираза 50 деревень, в которых проживало до двух тысяч крестьянских семей. Годовой доход на душу населения в этих деревнях составлял нищенскую сумму—160 туманов (около 21 долл.). В деревнях не было электричества, телеграфа и почты. Отсутствовало медицинское обслуживание, не было бань. Большинство жилищ были глинобитными лачугами на 2—3 семьи каждая. Крестьяне обрабатывали

⁷⁹ См. там же, стр. 345—349.

⁸⁰ См. там же, стр. 338—341.

⁸¹ См. там же.

⁸² «*وحدت آسیا*», 22 сентября 1952 г.; В. В. Трубицкой, Бахтиарм, стр. 160.

⁸³ См. F. Barth, *Nomads of South Persia*, p. 74.

⁸⁴ См. A. Lambton, *Landlord and Peasant*, p. 331—333.

помещичьи земли на условиях кабальной аренды, и только 3% семей имело свою землю⁸⁵.

В беспросветной нужде находились крестьяне Белуджистана, Кермана, прибрежной полосы и островов Персидского залива. По сообщению корреспондентов тегеранских газет, посетивших эти районы в 1958 и 1963 гг., там не было бань, электричества и врачей. Население питалось саранчой, травой, финиками и мукой из финиковых косточек; употребляло дождевую воду, месяцами собираемую в водоемах, и жило вместе с коровами и птицей⁸⁶. Иранский историк Ниязманд, автор книги «История рабства», видел в 1960 г., как нищие жители г. Заболъ продавали маклерам своих детей, особенно девочек⁸⁷.

Уровень жизни народностей юго-западных провинций, сравнительно развитых в экономическом отношении, был выше других южных районов, а в целом средний годовой доход крестьянской семьи 50-х гг. не превышал, по словам иранского шаха, мизерной суммы—200—300 туманов⁸⁸.

Напуганное ростом крестьянского движения, правительство национальной буржуазии в октябре 1952 г. приняло решение о повышении доли крестьянина на 10% за счет доли помещика при разделе урожая и отмене некоторых натуральных повинностей, однако эти решения были отменены после свержения правительства Мосаддыка в августе 1953 г. В последующие годы стоимость жизни увеличивалась быстрее роста цен на сельскохозяйственную продукцию. В 1953—1957 гг. индексы цен повышались в среднем на 4,2%, а стоимость жизни—на 8,3%⁸⁹.

Существующие на юге этнические общины основаны не столько на родственных (в современном понимании) отношениях, сколько обусловлены хозяйственным и тер-

⁸⁵ См. ۳۰۹ من ۱۹۶۰، تهران، آمار در ایران، M. C. Neamov. Иран сегодня, М., 1969, стр. 15—16.

⁸⁶ «صدای مردم»، 17 ноября 1958 г., «اطلاعات»، 26 декабря 1963 г.

⁸⁷ نیازمندی، تاریخ بردگی، تهران، ۱۹۵۱، ص ۱۵۹

В 1900 г. в Белуджистане не только продавали детей, но и отдавали их сардарам вместо продуктов за выкуп по цене от 10 туманов и более за ребенка. Об этом см. Л. А. Риггин. Отчет о поездке в Персию и Персидский Белуджистан в 1900 г., т. 2, СПб., 1901, стр. 290. Ср. А. Миллер. Прошлое и настоящее Сеистана, СПб., 1907, стр. 17.

⁸⁸ محمد رضاشاه پهلوی، انقلاب سفید، تهران، ص ۴۱

⁸⁹ Iran Almanac 1962., Tehran, 1963, p. 796.

риториальным признаками⁶⁰. «Племенная оболочка» нужна была южноиранским ханам для внешнеэкономического принуждения—феодалной эксплуатации полукочевников и преодоления трудностей кочевой жизни, которая требует усилий коллектива и обходится без дорогостоящей сельскохозяйственной техники. В этом отношении представляет интерес белуджская хозяйственная «оба». Пользуясь этнической общностью, прежде всего общностью языка, нравов и обычаев народностей, ильханы и другие крупные ханы, шейх и сардары, будучи крупнейшими помещиками юга, выставляли себя в качестве наследственных вождей этих народностей. Однако поддерживая иллюзию племенной общности, они были вынуждены в то же время производить перестройку хозяйственного и общественного укладов и вести свое хозяйство на новой основе буржуазных отношений собственности. В итоге искусственно созданная «родо-племенная близость» вступала в противоречие с усилением эксплуатации крестьян. На этой основе происходила деформация разорившихся кашкайских, арабских, лурских и других подразделений, а разбросанные по югу эфемерные союзы отдельных разорившихся групп обычно обзаводились фиктивными генеалогиями и под новыми названиями «тире» присоединялись к сильным и устойчивым в экономическом отношении «племенным» союзам: чехарленг и хафтленг у бахтияр; тархан, дильфен, бала-гарие и сельсел у луров; боюрах-медн, бавн, тайнби, агаджери и бахмен у кухгилуе; дарре, шури, шешбулюки, фарсимадан, амале и кашкули у кашкайцев; бенн-кааб, бенн-тороф, бенн-тамим, бенн-салах, альнасир, мохсин у арабов (Хузистана); бокарду, нафар, басерн, араб и инанлу у хамсе; риги, сардарзан даштяри и лашари у белуджей и др.

Вместе с оседанием кочевников в издавна земледельческих районах осложнялись проблемы землепользования и землеуладения, приводившие к росту аграрного перенаселения и повышению роли растениеводства в хозяйствах народностей юга. Посевы пшеницы—главной продовольственной культуры растениеводства на юге распространены повсеместно и занимают в большинстве районов не менее 60% обрабатываемых площадей.

После принятия программы «Разработки и использования ресурсов Хузистана» в 1958 г. иранское правительство, по рекомендации американской компании «Дилиенталь и

⁶⁰ См. Б. П. Балаев. Арабы Хузистана, «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», т. III, Арабские страны, ИВАН Ари. ССР, Ереван, 1967, стр. 219.

Кляба, выделило 12 тыс. га земли (часть которой была куплена у помещиков) в районе Шуш для проведения селекционных работ и экспериментальных посадок тростника. Работы эти велись голландскими специалистами⁹¹. Там же был построен сахарный завод мощностью в 12 тыс. т продукции в год. В 1963 г. западногерманская фирма «Буха Вольф» заключила с иранским правительством договор о продаже и монтаже трех сахарных заводов (в Феса, Кермане и Мешаде)⁹². По сообщению газеты «Кейхан», сахарный завод в Феса (район расселения кашкайцев—инаклу из хамсе) стоимостью в 1410 тыс. долларов был пущен в 1954 г.⁹³ Завод этот перерабатывает в год 23 тыс. т свеклы и имеет производственную мощность в 4 тыс. т сахара в год. У более мощного хузистанского государственного сахарного завода в Шуме (по рафинированию тростнякового сахара) производственная мощность равна 25 тыс. т сахара в год⁹⁴.

В районе расселения народностей юга построены еще два сахарных завода: в Мамасани (при участии бельгийского капитала) и Ясудже (Кухгилуйе)⁹⁵. Оба они перерабатывают в день по 1 тыс. т сахарной свеклы⁹⁶. Два других сахарных завода в Ахвазе и Исфагане принадлежат частному капиталу. Первый из них ежегодно перерабатывает 30 тыс. т и производит в год 4,5 тыс. т сахара, а второй—36 тыс. т сахара⁹⁷. Частные заводы в Исфагане и Ахвазе работают не в полную мощность ввиду узости сырьевой базы⁹⁸. По окончании сезонных работ, обычно продолжающихся 130 дней в году⁹⁹, большинство рабочих, в основном отходников, увольняется. Владельцы частных сахарных за-

⁹¹ مجله اطاق تجارت، شماره ۷۰، سال ۱۳۳۷

⁹² Для строительства этих заводов и монтажа оборудования из ФРГ было приглашено 70 специалистов.

⁹³ См. «Кейхан», 30 марта 1954 г.

⁹⁴ См. Н. Агахи. Сахарная промышленность Ирана, стр. 14.

⁹⁵ Для посевов сахарной свеклы в Мамасани и Кухгилуйе, а также для рытья в этих районах 60 глубоких и 240 мелких колодцев правительство выделило 360 млн. риалов («Иран пресс», 31. V и 28. II, 1965).

⁹⁶ ЦА МВТ, ф. 35, оп. 12266, л. 96, 1965, л. 36.

⁹⁷ В 1955/56 г. всего в Иране было произведено 302 тыс. т сахара (ЦА МВТ, ф. 35, оп. 12266, л. 96, л. 10).

⁹⁸ В 1961 г. в сахарной промышленности Ирана было занято 6500 сезонных рабочих («تهران اکولومیست», 1961, № 124). «بازرگانی و اقتصاد».

1955 г.

⁹⁹ См. Н. Агахи. Сахарная промышленность Ирана, стр. 6.

водов набирают рабочих из числа жителей деревень, расположенных вблизи заводов¹⁰⁰. Это означает, что рабочими на сахарных заводах юга в основном являются арабы, кузгилуе, мамасани и кашкайцы.

Площади, занятые под сахарной свеклой, тоже находятся вблизи сахарных заводов. Согласно положению об обеспечении сырьем сахарных заводов, утвержденному правительством, Акциионерное общество сахарных заводов обязано заключать договора с крестьянами, которые сами должны доставлять свеклу на заводы. Однако на деле это общество заключало соглашения с помещиками, а не с крестьянами. В результате помещик получал деньги за проданную свеклу и присваивал себе их большую часть¹⁰¹.

Материалы всеобщей переписи населения Ирана 1956 г. показывают, что в южных провинциях страны наемный труд и капиталистические отношения получили широкое распространение. По этим данным, все самостоятельное население Ирана в возрасте старше 10 лет, занятое в сельском хозяйстве, составляло 3 млн. 325 тыс. человек, которые в социальном отношении подразделялись на две основные группы. Одну из них составляли предприниматели (крупные землевладельцы и кулаки), применявшие наемную рабочую силу, а другую—сельскохозяйственные рабочие и служащие, получавшие зарплату у помещиков.

Таблица 1

Удельный вес предпринимателей и сельскохозяйственных рабочих и служащих, получивших заработную плату в сфере сельскохозяйственного производства в отдельных южных районах в 1956 г.¹⁰²

Провинции и губернаторства	% предпринимателей от общ. числа всего самодеят. нас. Ирана (3.325.000 чел.), занятого в с. хоз.	% с.-х. рабочих и служащих, получивших зарплату в сфере с.-х. произ. от всего самодеят. нас., занятого в с. хоз.
Хузистан и Луристан	0,4	18,8
Фарс и порты Персидского залива	1,2	38
Бехуджистан и Сенстан	0,9	23
Исфаген и Йезд	1,1	35,5
Всего по Ирану . . .	0,9	27,9

¹⁰⁰ إبراهيم ریاحی، تحقیق در باره صنعت قندسازی در ایران، تهران، ۱۳۳۶ م، ص ۲۲.

¹⁰¹ См. Н. Авази. Сахарная промышленность Ирана, стр. 8.

¹⁰² گزارش خلاصه سرشماری عمومی کشور در سال ۱۳۳۵، مجله ۲، تهران، ۱۳۳۶ م، ص ۲۹.

Несмотря на то, что авторы переписи 1959 г. отнесли к числу предпринимателей всех лиц, имеющих одного или более наемных рабочих, а также крупных землевладельцев, применивших наемный труд в больших масштабах, приведенные данные говорят о том, что в Хузистане, Луристане, Фарсе, Исфагане и Йезде удельный вес лиц, применявших в сельском хозяйстве наемный труд, превышал средний уровень по всей стране в целом. Это означает, что в 1956 г. капиталистические отношения на юге получили определенное развитие.

Распространению капиталистических отношений в сельском хозяйстве на юге Ирана способствовало применение тракторов, комбайнов и других сельскохозяйственных машин с использованием наемной рабочей силы¹⁰⁰. В дореформенный период механизация охватывала лишь незначительную часть сельскохозяйственного производства, а применение техники происходило, главным образом, в форме аренды.

В 1952 г. в Иране было 1230 тракторов¹⁰¹. К марту 1957 г. число тракторов в стране достигло 3200, а комбайнов—900¹⁰². Тогда же в 1957 г. по инициативе Главного технического управления земледелия были созданы компании по использованию сельскохозяйственных машин в 8 пунктах страны, в том числе в Зарагане (в Фарсе), в Сарзамине-гала (в Хузистане) и в Муса-Абаде (Исфаган). С марта 1957 г. по март 1958 г. в Иране было продано помещикам и сельскохозяйственным кооперативам 800 тракторов и других сельскохозяйственных машин¹⁰³, а за 7 лет (1957—1964) продано 6479 тракторов и 1105 комбайнов¹⁰⁷. По данным «Иран пресс», в 1964 г. в Ширазском шахрестане было 260 тракторов, в Исфаганском—150, в Керманском—55¹⁰⁴. С 21 марта по 20 мая 1965 г. в Иран было ввезено 334 трак-

¹⁰⁰ Первая попытка использовать сельскохозяйственную технику на юге была предпринята в 1919 г. в Ширазе, куда был доставлен трактор, однако он быстро пришел в негодность. В 1922 г. помещик Назем-оль-Мольк привез в Фарс несколько с.-х. машин, нанял агронома-немец и в своем имении произвел машинную обработку земли («Сборник консульских докладов (Южная Персия)», М., 1932, стр. 56).

¹⁰¹ См. М. С. Навои. Ирак сегодня, М., 1969, стр. 82.

¹⁰² «Eco of Iran, (Teheran) 1957, 4 March: Ш. М. Бодв. Аграрные отношения в современном Иране, стр. 56.

¹⁰³ «تهران اکونومیست», 1558, № 258, стр. 8.

¹⁰⁷ «کیهان», 28 сентября 1964 г.

¹⁰⁴ «Iran press», 1965, 6 September, № 35, p. 16; Г. С. Чипашвили. Развитие сельскохозяйственного и кооперативного движения в Иране, ИВАН Груз. ССР, Тбилиси, 1968, стр. 99 (за груз. яз.).

тора разных марок, что затрудняло их использование: из ФРГ—127 тракторов, Швеции—60, Англии—41, Австрии—30, Польши—30, Италии—12, Румынии—10 и Франции—4¹⁰⁹. В 1963—1966 гг. в Иране было продано 8137 тракторов и 1226 комбайнов, в том числе 1600 тракторов и 233 комбайна было продано в южных районах: в Хузистане и Луристане—622 трактора и 64 комбайна, в Фарсе—605 тракторов и 161 комбайн, в Белуджистане и Кермане—147 тракторов и 2 комбайна, в Исфагане и Йезде—226 тракторов и 6 комбайнов.

Из приведенных данных видно, что в южных районах страны, особенно в дореформенный период, механизация охватила лишь незначительную часть сельскохозяйственного производства. При этом применение техники происходит, главным образом, в форме аренды. Плата за использование трактора обычно взимается в денежной форме. В Луристане за 1 час работы трактора платили 15 туманов, в районе Шираза и Исфагана стоимость обработки 1 га трактором составляла 50—60 туманов. Большинство тракторов принадлежало частным лицам—ханам, помещикам и кулакам¹¹⁰.

В ходе механизации ханско-помещичьего хозяйства в 50-е гг. и расширения посевов под технические культуры, использование техники влекло за собой лишение крестьян права «вечной аренды», ускорило процесс сгона крестьян с возделываемых ими участков. В районе Йеда, например, помещики лишали крестьян права «вечной аренды», и землевладельцы были вынуждены отправиться в города¹¹¹.

Газета «Рахбар» сообщала о выселении помещиками трех кашкайских крестьян из Фирузабада (в Фарсе). В этой же провинции, в районе Казеруна, сохранилась разновидность «вечной аренды» «Саргофин», предусматривающая возмещение помещиком выселяемому из деревни за вспашку и иные затраты¹¹².

Процесс лишения крестьян права «вечной аренды» усилился в конце и после мировой войны, когда помещики

¹⁰⁹ ЦАМВТ, ф. 35, оп. 12266, д. 95; ср. «دورس», 10 марта 1966. В 1968 г. в Иране было 13 тыс. тракторов, 1300 комбайнов и 7 тыс. других с-х машин, а в 1970 г.— 26 800 тракторов и 1950 комбайнов. С 1966 г. основным поставщиком тракторов в Иран была Румыния, построившая в Табризе тракторосборочный завод.

¹¹⁰ См. М. С. Насков. Иран сегодня, стр. 83.

¹¹¹ محمد علی، اصلاحات ارضی در ایران، تهران، ۱۳۴۰، ص ۴.

¹¹² См. A. Lambton. Landlord and Peasant in Persia, p. 297.

ответили на участие крестьян в антифеодальном и антиимпериалистическом движении массовым изгнанием их из своих деревень.

Низкий уровень жизни сельского населения в южных провинциях, усиление эксплуатации трудящихся деревень ханами-помещиками, торговым и ростовщическим капиталом, вместе с ростом аграрного перенаселения, вызванного развитием капиталистических отношений в деревне, привели к разорению крестьян и ремесленников, обслуживающих местное население, увеличению числа безработных и массовому развитию отходничества. Иранская печать отмечала, что население деревень южных районов Ирана за последние 20 лет сократилось вдвое¹¹². В феврале 1959 г. депутат Пардери заявил на заседании меджлиса, что «две трети населения Сежстана покинуло насиженные места, так как не смогло обеспечить себя хлебом»¹¹³.

Заметим еще, что многие отходники арабы, кашкайцы, бахтияры, курды, луры и др., принятые в разное время, свое пребывание на нефтепромыслах считали временным, создавали текучесть рабочей силы, держались скученно и подчас изолированно от остальных рабочих, не признавали трудовой дисциплины, а к труду рабочего относились с нескрываемым пренебрежением. Семьи большинства этих отходников оставались на «попечении» ханов, которые окутывали их сетью кабальных обязательств, а сами нередко становились поставщиками рабочей силы, их десятниками и удерживали с «соплеменников» в свою пользу часть их заработка¹¹⁴. Аналогичная картина наблюдалась и в прошлом, например, на археологических раскопках Персеполя и в Сузах, где рабочие народностей юга отдавали ханам свой однодневный заработок через каждые 10 дней¹¹⁵, а в целом рабочие-отходники народностей юга составляют наиболее низкоквалифицированную, отсталую и низкооплачиваемую часть иранских рабочих¹¹⁶. С одной стороны, они устраняют экономическую и политическую изоляцию населения юга, вливаются в ряды пролетариата, а с другой, в силу своей культурной и политической отсталости, привязанности к сельскому хозяйству и зависимости от ханов, на попечении которых находятся их семьи, отходники, работавшие на

¹¹² См. A. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, p. 297.

¹¹³ «تهران اکوномиست» 1962, № 442, стр. 23.

¹¹⁴ «اطلاعات» февраль 1959г.

¹¹⁵ См. A. Wilson, *Persia. A political officers diary*, London, 1941, p. 53.

¹¹⁶ См. J. Morgan, *Feudalism in Persia*, Washington, 1914, p. 578.

¹¹⁷ См. В. В. Трубецкой. Бахтияры, стр. 116.

нефтепромыслах, в портах Персидского залива, на железнодорожных станциях, строительстве шоссейных дорог и промышленных объектов, крайне медленно приближаются к рабочему движению, хотя и увеличивают численность молодого рабочего класса народностей Южного Ирана.

Слабое промышленное развитие южных и особенно юго-восточных районов страны указывает на то, что капитализм господствует здесь главным образом в торговле и ростовщичестве и все более проникает в сельское хозяйство. Следствием этого являются замедленные темпы и скрытый характер развития капитализма, когда наряду с преобладанием капиталистических отношений в товарном земледелии и скотоводстве, при наличии наемного труда и концентрации земли и скота в руках крупных ханов и помещиков, все еще сохраняются пережитки феодальных отношений.

Стремление ослабить недовольство разорившихся крестьян, воспрепятствовать их выступлению на стороне демократических сил и ускорить развитие капитализма в деревне привело к проведению аграрных преобразований сверху с тем, чтобы предотвратить их осуществление снизу. Объективно аграрные преобразования были направлены на устранение противоречий между пробивавшим себе дорогу капиталистическим и медленно отмиравшим феодальным способами производства.

Первые попытки распределения земли среди крестьян за соответствующий выкуп были предприняты в Иране в начале 50-х гг. До 1962 г. 40 тыс. крестьянских семей было продано в рассрочку 40% шахских земель. С ноября 1955 г. правительство Ирана начало продавать в рассрочку на 10 лет и государственные земли. К 1960 г. было распродано 14 тыс. га земель халисе 2100 арендаторам. В течение четырех лет (1956—1960) под руководством Сельскохозяйственного банка было образовано 624 кооператива, в которые вошло 289 750 крестьянских семей (собственников и арендаторов)¹¹⁸, 143 млн. риалов из общего капитала кооперативов было выплачено крестьянами и 346 млн. риалов предоставил Сельскохозяйственный банк¹¹⁹. Кроме того, на шахских землях, отданных крестьянам, под руководством банка «Оман» было создано еще 136 кооперативов с участием 10 948 крестьян-собственников, получивших у этого банка в кредит 77 млн. риалов¹²⁰. Всего к марту 1960 г. в стране было создано 767 кооперативов, охватывавших 300 700 семей, или менее

¹¹⁸ «دنیای»، 1962, № 1, стр. 109.

¹¹⁹ «تہ-ران اکونومیست», 1962, № 1, стр. 109.

¹²⁰ См. там же.

одной десятой крестьянских семей Ирана. Однако многие новые собственники после получения участка из-за мизерного сельскохозяйственного кредита и невозможности вести самостоятельное хозяйство сдавали землю в издольную аренду или продавали урожай на корню скупщикам¹²¹.

Кооперативы были созданы главным образом в северных и центральных районах страны, где находилась основная часть поливных земель. В отличие от них, положение немногих кооперативов, созданных на юге до 1962 г., было тяжелым, что видно из следующей таблицы.

Таблица 2

Данные об отдельных кооперативах Шахрестана, созданных в 1961 г. в южных провинциях¹²²

Кооператив	Колич. чл. коопер.	Капитал коопер. в риалях	Ср. капитал на 1 чл. коопер. в риалях	Кредит, выданный коопер. в риалях	Кредит на 1 чл. в риалях
Бехбехан	97	52000	536	250000	2577
Аджаз	143	122500	842	500000	3437
Заведан	49	40700	353	230000	4997

Ввиду недостаточности материальных средств, многие крестьяне выходили из кооперативов, а в целом до аграрных реформ 60-х гг. кооперативное движение в южных районах было развито слабо. Отпускаемые для кооперативов государственные кредиты совершенно не доходили до белуждей и кухгалуйе; полукочевники не располагали деньгами для внесения вступительного взноса в кооператив и выкупа кооперативных паев. К тому же ханская верхушка не без основания видела в кооперативах угрозу окончательного разрушения патриархальной племенной организации, используемой ими в хозяйственно-административных целях, и в связи с этим всячески препятствовала кооперативному движению. Неудивительно поэтому, что южнокавказские ханы возглавляли борьбу против аграрных мероприятий правительства, которое, в свою очередь, стремилось ослабить феодальную оппозицию.

В октябре 1958 г. иранский меджлис утвердил закон об обязательной покупке, т. е. конфискации, всех находящихся в Фарсе и Исфаганской провинции земель наследников бывшего кашкайского ильхана Совет-эд-Довле для последую-

¹²¹ См. Ш. М. Бади. Земельная реформа в Иране, «Иран», стр. 41.

¹²² См. Г. С. Чильшанили. Развитие сельскохозяйственного кооперативного движения в Иране, стр. 41.

щей продажи их кочевникам, переходящим на оседлость. Опасаясь репрессий за поддержку противников аграрной реформы и правительства Моссадека в начале 50-х гг., сын Совет-эд-Довле кашкайский ильхан Насер-хан выехал в Швейцарию¹²³. В мае 1958 г. был арестован Наматолла-хан Хайат Давуди¹²⁴—один из организаторов борьбы народностей иранского юга против английского империализма. Тогда же в мае был арестован Хусейн Кули-хан Рустам мамасани¹²⁵; 27 марта 1962 г. при загадочных обстоятельствах погиб в автомобильной катастрофе бывший министр и сенатор Амир-хасан ильхан-Зафар Бахтиар¹²⁶. Яростное противодействие аграрным преобразованиям оказали вожди кашкайцев, кухгилуйе-буерахмеди, мамасани и отдельные бахтиарские ханы, выступившие единым фронтом с крупными помещиками и реакционной частью духовенства.

13 ноября 1962 г. в Фирузабаде, в кашкайском подразделении намади, был убит чиновник Малек Абеда, проводивший обследование земельных владений ханов. Его убийство послужило сигналом для ускорения решительного наступления государства на позиции южноиранских феодалов. Уже 14 ноября 1962 г. в Иране, главном городе Фарса, было введено военное положение, а 15 ноября было объявлено Днем национального траура. Подозреваемые в связях с оппозиционерами высшие должностные лица Фарса, в том числе и генерал-губернатор провинции, были смещены со своих постов. Правительство приняло решение не назначать на такие посты лиц, имени которых подлежат действию закона об аграрной реформе¹²⁷. В ответ на репрессии властей весной 1963 г. в Фарсе и Бахтиарин вспыхнули восстания. На их подавление была брошена фарсская дивизия, действия которой поддерживались авиацией и танками, а также и жандармскими частями. Об ожесточенности боев в Фарсе можно судить по вынужденному отступлению оснащенной современной техникой фарсской дивизии. На помощь ей из Керманшаха были переброшены пехотный полк и жандармские подразделения. Одновременно была сформулирована Южная группа войск под командованием корпусного генерала Армава.

¹²³ «استارۀ اسلام»، 17 мая 1958 г.

¹²⁴ «اطلاعات»، 10 мая 1958 г.

¹²⁵ «کیهان»، 11 мая 1958 г.

¹²⁶ «کیهان»، 28 марта 1962 г.

¹²⁷ «اطلاعات»، 14, 15 ноября 1962 г.

Не прекращались бои и в Бахтиарии. Весной 1962 г. командующему правительственными войсками в Бахтиарии полковнику Ширази удалось разоружить только четыре вооруженных бахтиарских отряда и отобрать у них до 1500 винтовок и пистолетов¹²⁹.

Летом 1963 г. были поочередно разгромлены вооруженные отряды южноиранских ханов, после чего большинство организаторов движения сдались властям. Всего на юге Ирана армия и жандармерия потеряли более 100 человек убитыми и ранеными¹³⁰. Активные организаторы и участники восстаний были расстреляны или арестованы. 30 апреля в Ширазе был казнен через повешение Абдолла Башерани, замешанный в убийстве майора жандармерии Фатехи-заде, когда последний пытался зарегистрировать в деревне Сисахт ханские земли, подлежащие отчуждению¹³¹. 5 октября 1964 г. по приговору военного трибунала были расстреляны шесть видных южноиранских ханов: Хосейн-Голи Ростам Мамасани, Фатудла Хаят Давуди, Насер Тахбри, Хода Керим Заргампур, Хабиб Шахбази и Джафар Кули Ростам¹³². 10 января 1965 г. были расстреляны четыре хана кухгилуебуерахмеди¹³³. 8 ноября 1966 г. был расстрелян в Ширазе крупный хан из дома кашкайских ильханов Бахман Кашкаи¹³⁴. Другая группа ранее арестованных крупных южноиранских ханов—бывший депутат меджлиса Мохаммед Хосейн Кашкаи, Амир Бахман Самсам Бахтиар и Фаридун Джавиди была амнистирована шахом¹³⁵.

По обвинению в связях с недовольной земельной аристократией был выслан из Ирана крупный бахтиарский помещик, реакционер Теймур Бахтиар. С его помощью и с помощью других ханов-эмигрантов (Насер-хана кашкайского, Хейдар-хана бахтиарского) и их зарубежных покровителей феодально-помещичья оппозиция выступила в печати США и ФРГ с резкой критикой проводимых в Иране аграрных мероприятий.

Факты показывают, что независимо от притеснений реакционных ханов и помещиков, добивавшихся осуществления

¹²⁹ См. «Кибهان», 5 ноября 1961 г.

¹³⁰ См. М. С. Невков. Иран сегодня, стр. 60.

¹³¹ «اطلاعات», 30 апреля 1963 г.

¹³² «Кибهان», 6 октября 1964 г.

¹³³ «Техран джорнал», 10 января 1965 г.

¹³⁴ «اطلاعات», 9 ноября 1966 г.

¹³⁵ «لدای ایران نوین», 22 ноября 1964 г.

своих узноклассовых целей, на юге страны имели место и антифеодалные выступления крестьян, добивавшихся ускорения проведения аграрных реформ и выступивших против «черного террора» помещиков, поджигавших крестьянские дома, уничтоживших их посевы и избивавших крестьян, заподозренных в сочувствии к аграрной политике правительства¹²⁸. Летом 1962 г. 4 тыс. крестьян Хамаюншахра, расположенного в 20 км от Исфагана, напали на имение городского головы и разрушили насосную станцию артезианского колодца, которую они считали причиной высыхания их подземных оросительных систем. Выступление это было подавлено жандармерией, арестовавшей около 400 крестьян¹²⁹. Крестьянские выступления проходили параллельно забастовочному движению рабочих и бурным студенческим демонстрациям, вызванным вылазкой феодальной реакции против реформы, одобренной всенародным референдумом.

Накануне аграрных реформ 60-х гг. главная проблема иранской экономики состояла в расширении аграрных преобразований, распространении их на частное полуфеодалное землевладение и в первую очередь на имения крупных помещиков и ханов. Иранский юг находился на пороге вступления на более широкий путь капиталистического развития.

Ր. Պ. ՔԱՇԱՅԷ

ՀԱՐԱՎԱՅՄ, ԻՐԱՆԻ ԳՏՈՒՎԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԿԱՊԻՏԱԿԱՄԱՍԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՏՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՍԳԵԿՏՆԵՐ

Ա մ փ ո ֆ ու մ

Հարավային Իրանի գյուղատնտեսության մեջ XIX դ. վերջերից զարգացող կապիտալիստական հարաբերությունները նոր փուլ թևակոխեցին 20—30-ական թվականների ազդարային օրենսդրությունից հետո, որն իրավաբանորեն ավարտում էր հարավիրանական գյուղացիության սեկեզրիզումը, և հարավը դարձնում էր խառնական-կալվածատիրական հողերի շրջան:

Հողվածում լուսարանվում են հարավի գյուղատնտեսության զարգացման հիմնական տենդենցները մինչև 60-ական թվական-

¹²⁸ См. А. Lambton. The Persian Land Reform, 1962—1966. London-Oxford, 1969, pp. 112—113.

¹²⁹ См. «Кейхан Исторический», 21 августа 1962 г.

ներքև և երկրում ազդարարյին բարեփոխութիւնների անցկացումը: Հետագսովում է, մասնավորապես, խանական-կալվածատիրական հողատիրութիւնը, պետական ժաւիտեա հողերի իրացման պարբիւմը և նրանց վերացումը մասնավոր սեփականութիւն, ցույց է տրվում վակֆային հողատիրութիւն անկումը և այն մասնավոր հողատիրութիւն վերափոխու տենդենցը: Բացահայտվում են նաև գյուղացիական հողատիրութիւն առանձնահատկութիւնները. որը 50-ական թվականների սկզբին կազմում էր ամբողջ մշակելի հողատարածութիւնների 10 տոկոսը:

Փաստական ընդարձակ նյութի հիման վրա վերլուծութիւն են ենթարկվում հողօգտագործման տարբեր ձևերը, մասնավորաբար կիւրարային վարձակալման տիրապետող դերը, որի հիմքում ընկած է բերքի բաժանման սկզբունքը և որն արդիւպակում էր հարավի գյուղատնտեսութիւն մեջ կապիտալիստական հարաբերութիւնների զարգացումը:

Հողվածում ցույց են տրված գյուղացիներին հող բաժանելու առաջին փորձերը 50-ական թվականների սկզբներին, գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ստեղծումը, ինչպես նաև ղեկցիտն խոշոր խաների, կալվածատերերի և հողնորականութիւն գիմագրութիւնը ազդարարյին վերափոխութիւններին:

ԻՐԱՆԻ XIX ԳԱՐԻ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX Գ. Իրանի անսահական և սոցիալական վիճակի ուսումնասիրման համար այդ շրջանի իրանական պատմագրությունը շատ քիչ էլ է տալիս նաար-էզ-զին շահի թագավորության շրջանից մնացել են մի քանի հեղինակների՝ Միրզա Քադի Սեֆեհեր Փաշանե¹, Մոհամմեդ Հասան խան Մանե-էզ-Դուլեի, Թեզա Ղուլի խան Հեղալաթի, Միրզա Ջաֆար խան Հաղալիզ նեղարի, Միրզա Իբրահիմ խան Աշթիանիի և ուրիշների պաշտոնական հազորգումները, որոնք միայն քաղաքական իրադարձությունների նկարագրություններ են, երկրի սոցիալական վիճակի մասին չափազանց օգտառիկ տեղեկություններ են հազորգում և այդ տեսակետից էլ մեծ արժեք չեն ներկայացնում: Բացառություն է միայն Մանե-էզ-Դուլեի գրքի հրորոգ հատորը², որը հավաստի փաստեր է պարունակում Մաշհադի, Մաքդևարի, Սեմնանի, Խարի շրջանի բազմաթիվ գյուղերի խալիսի հողերի, հողի վարձակալման եղանակների, ոռոգայի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Դրանցից կարելի է նշել նաև ավելի վաղ գրված (1816), Մատենադարանում պահպանվող անհայտ հեղինակի մի գիրք³, որը նույնպես հետաքրքիր էլու-

¹ میرزا تقی خان سپهر کاشانی ملقب بلسان الملک ناسخ التواریخ
محمد حسن خان صنیع عدوله منتظم ناصری مرآة عبیدان ناصری المآذ
و الآثار، رضائلی خای هدایت روضته صفای ناصری، میرزا جعفرخان
حقایق نگار حقایق الاخبار ناصری، حاج میرزا ابراهیم خان اشتیاقی
صدیق ممالک و منتخب تواریخ مظفری.

² جلد سیم کتاب مطلع الشمس، تالیف جناب صنیع الدوله محمد
حسن خان، وزیر اتطاعات و دارالترجمه خاصه همايونی ۱۳۰۳ هجری.
³ کتاب مقایده بتاریخ ۱۳۲۲ هجری.

թեր է պարունակում XIX դ. սկզբի Իրանում կիրառվող սենսայի և հարկերի չափերի մասին:

XIX դ. վերջերին պետական եկամուտների, գյուղացիներից դանձվող հարկերի և աուրքերի վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր է հաղորդում էթնագո-էս-Սալթանեն՝, որը դիտակ է եղել Իրանում տիրող դրուժյանը:

Այդպիսի ազդյութների շարքին կարելի է դասել նաև արքայազն Ջել-էս-Սոլթանի՝ և նասր-էդ-դին շահի՝ օրագրերը: Նասր-էդ-դին շահի Խորասան և Մազանդարան կատարած համփորձության ժամանակ կազմվել են օրագրեր, որոնք երկրի տարբեր նահանգների հողատիրության էների մասին որոշ փաստեր են հաղորդում:

Բավականին հետաքրքիր նյութեր կան նաև Անտարիի Եթաֆահանի և Ռեյի պատմությունը՝ զբոսում: Հատկապես հողային սեփականության մասին հեղինակի բերած նյութերը արժեքավոր են:

Վակֆային հողերի և հարկային սխտեմի վերաբերյալ նյութերի կարելի է հանդիպել նաև, այսպես կոչված, Էրրանի բարեփոխումները՝ զբոսում:

XIX դ. և XX դ. սկզբներին իրանական պատմագրությունը համարյա չէր զբաղվում երկրի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության լուսարանումով: Միայն XX դ., հատկապես II Համաշխարհային պատերազմից հետո ընկած ժամանակաշրջանում, մի շարք պարսիկ հեղինակներ, ուսումնասիրելով Իրանի ներքին կյանքի հետ կապված տարբեր հարցեր, ավել են նաև բավական արժեքավոր փաստական նյութ, որը բացահայտում է XIX դ. Իրանի, հատկապես նրա երկրորդ կեսի սոցիալ-տնտեսական վիճակը ընդհանրապես, և ազրարային հարաբերությունները՝ մասնավորապես: Վերջին ժամանակներս լույս տեսած աշխատությունները, ընայած նրանց մակերեսայնության, լուսարանում են ազրարային հարաբերությունների բազմաթիվ հարցեր և ոգտակար են այդ հարաբերությունների ավելի խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրման համար:

¹ محمد حسن خان اعتماد استنباط كتاب المائثر والاثر: تهران
² تاريخ سرگذشت مسعودي: اصفهان ۱۳۵
³ سفرنامه ناصرالدين شاه بخراسان ۱۳۰۶
⁴ انصاري ميرزا حسن خان: تاريخ اصفهان و ري: اصفهان ۱۳۳۳
⁵ کتابچه تنظيمات حسنه نولت عليه و ممالک معروفه ايران ۱۳۴

Մի քանի պարսիկ հեղինակներ փորձել են բացահայտել իրանական հասարակության մեջ իզամ հակասությունները՝ մինչև իսկ իրազասակարգային կառուցվածքը: Այսպես, Քեհրանի համալսարանի պրոֆեսոր Բինայի աշխատության մեջ շոշափվում են հարցեր, որոնք նախկինում բացարձակապես անտեսվում էին իրանական պատմագրության մեջ:

Այի Աքբար Բինան 1958 թ. հրատարակած բերանի քաղաքական և դիվանագիտական պատմությունը աշխատություն* առաջին գլուխը անվանել է «Մի հալացք Իրանի աշխարհագրության, ժողովրդի, գասակարգների և պետական հիմնարկների վրա՝ XIX դարի սկզբներին»:

Հեղինակը նկատում է, որ այդ ժամանակ եղել են մի շարք հակասություններ Իրանի ներքին անբերրի շրջանների բնակչության դժվար, տանջալից կյանքի և տափաստանների ու լեռնային լավ կլիմայով, տեղումներով շրջանների բնակչության համեմատաբար ազահավ կյանքի միջև, հակասություն մի քանի գործը և ազգեցիկ պետերի ու ժողովրդական մասսաների ողբալի վիճակի միջև, հակասություն վաշկատուն ցնդերի, որոնք հանուն արտավալրերի անբնդհատ շարժման մեջ էին, և երկրագործությունը զրազվող բնակչության կյանքի միջև և այլն:

Մակայն, ինչպես երևում է, լնայած հեղինակը չի ժխտում շահագործող գասակարգերի առկայությունը և գյուղացիական համասանների կողոպուտը նրանց կողմից, նա անմիջապես իր պաշտպանության տակ է վերցնում կալվածատերերին և հողի մասնավոր սեփականատերերին: Ըստ նրա ուղած տեղեկության, գյուղացուց երկու տեսակի հարկ էր վերցվում՝ մեկը պետության բաժնի անվան տակ, իսկ մյուսը որպես արբարի բաժին. կալվածատերը չէր կարող արբարի բաժինը սվելուցնել իր ցանկությունը, քանի որ կալվածքի ավերումով կվերանար նաև կալվածատիրոջ բաժինը: Նա նշում է, որ «Հարկային պաշտոնյաների անլափ ու անսահման պահանջների դեմ, իրականում կալվածատերը գյուղացու պաշտպանն էր համարվում»:

Իրենում գայություն ունեցող ազրարային հարաբերությունների շատագոժի դերում հանդես են գայիս նաև պարսիկ այլ հեղինակներ: Այդ տեսակետից բնորոշ է Արզուլլահ Մոսթոֆին, որը Ղաշարների որոք պետական պաշտոնյա լինելով, մտակից ծանոթ է եղել իրկրի վարչական կառուցվածքին, հարկային սխանմին,

* علی اکبر بیضا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران، جلد اول، تهران ۱۹۵۸

Հողատիրության ձևերին և այլևս իր հուշերում, որը նա վերնագրել է «Իմ կենսագրությունը կամ Ղազարների շրջանի հասարակական և վարչական պատմությունը»¹³, հողի վարձակալման եղանակների մասին խոսելիս առիթ է առնում մեկնաբանություն, որը նրան է բերում այդ հարցի գնահատումը և բնութագրումը, Իրանի իշխող խավերի գաղափարախոսների կողմից: Մոսթոֆին գրում է, որ XX դ. սկզբներին նա հանդիպում է մի եվրոպացու, որը աշխարհագրության միջազգային ընկերության անգամ էր և ...իր մարտից երևում էր, որ ազատամարտներից, կամ ինչպես ասեմք են ասում կարմիրներից էր...: նա հարցնում է Մոսթոֆուն, արդյոք Իրանում գյուղացիներին հող առաջ հարց կարո՞ղ է ծագել: Մոսթոֆին քաջասակակն պատասխան է տալիս: Այդ մարդը զարմանքով հարցնում է պատճառը: Մոսթոֆին պատասխանում է, որ Իրանի գյուղացին եվրոպական գյուղացու պես վարձկան չէ, այլ նա կալվածատիրոջ մասնակից ընկեր է (սիկ): նա այնուհետև մասնանշում է գյուղատնտեսության հինգ տարրերը՝ հողը, ջուրը, քանոզ անասունը, սերմացուն և աշխատուժը, և ավելացնում, որ կալվածատերերից ու գյուղացիներից ով ինչ արամադրի այդ հինգ տարրերից, զրա զիմաց էլ կստանա բերքի համապատասխան մեկ հինգերորդ մասը: Իհարկե, այդ գործում զեր է խաղում նաև առաջարկն ու պահանջը, Եթե հողը բերքի չէ և ավելի շատ աշխատանք է պահանջում, ապա գյուղացիները դժվարությամբ կհամանայնվեն մշակելի այգուսի հողը, և այդ դեպքում կալվածատերը ստիպված է ավելի մեծ քաժին հատկացնել գյուղացուն: Եվ հակառակը, բերքի հողերում, հատկապես այն վայրերում, ուր բնակչությունը խիտ է ու աշխատող ձեռքերը շատ, կալվածատերը ավելի մեծ քաժին է հատկացնում իրեն: Բայց Մոսթոֆին ավելացնում է, որ այդ տարրերությունը ընդհանրապես մեծ չէ:

Ինչպես տեսնում ենք, սա մի փորձ է արգարացնելու հողային հարաբերությունների այն վիճակը, որը տիրում էր Իրանում մինչև վերջերս: Այս տեսակետը կրկնել են նաև պարսիկ այլ հեղինակներ ու քաղաքական գործիչներ: Նրանք փորձել են այնպես մեկնաբանել, որ իրր Իրանում կիրառվող հողի վարձակալման եղանակները փաստորեն ոչ թե շահագործողական էին, այլ փոխադարձ համաձայնության և մասնակցության արդյունք: Գյուղացին ոչ թե շահագործվում է կալվածատիրոջ կողմից, այլ նա իր հոժար կամքով

¹³ عبدانہ مستوفی شرح زندگی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران ۱۹۴۵

մասնակցում է հողագործությունը և ստանում իր համապատասխան բաժինը: Ակնհայտ է, որ այդ տեսակներ նպատակ ունի պաշտպանել շահագործող գյուղատնտեսների շահերը և բթացնել գյուղացիության ինքնազիտակցությունը:

Պարսիկ հեղինակներին հետաքրքրել է նաև խալիսի կամ պետական հողատիրության հարցը, ցանի որ այն որոշակի նշանակություն է ունեցել պետական եկամուտների տեսակետից: Բազմաթիվ հեղինակներ են անդրադարձել այդ հարցին, սակայն հասկացնա ուշադրության է արժանի Քաղի Բահրամիի գիրքը «Երանի գյուղատնտեսության պատմությունը»¹¹ վերնագրով, որը հրատարակվել է 1951 թ. և փաստորեն պարսկերեն լեզվով առաջին աշխատությունն է՝ նվիրված Իրանի գյուղատնտեսության և ագրարային հարաբերությունների պատմությանը: Տալով Իրանի գյուղատնտեսության համառոտ պատմությունը վաղ ժամանակներից սկսած, հեղինակը ընդարձակ բաժին է հատկացնում նաև XIX դ. Հատկապես խալիսի պետական հողերի մասին նա բերում է բազմաթիվ տեղեկություններ, ցույց տալով հողատիրության այս մեկ էվոլյուցիան: Նա կանգ է առնում խալիսիների վաճառքի պատմության վրա և ընդգծում դրա անհրաժեշտությունը: Սակայն նա նշում է, որ իբր այդ հողերը վաճառվում էին ռայաթներին, մինչդեռ հայտնի է, որ քայքայված գյուղացին ոչ մի միջոց չունեի որևէ հողամաս գեներալ Հեղինակն անդրադառնում է նաև մի շատ կարևոր, գյուղացիների հողին ամրացած լինելու հարցին: Ճիշտ է, նա նշում է, որ XIX դ. վերջերին գյուղացիները այնքան էին կախված հողատերերից, որ չէին կարող հեռանալ հողից առանց նրանց թույլտվության, սակայն ընդգծում է, որ իբր նասր-էդ-դին շահը ազատեց նրանց այդ կապանքներից և նրանց կարող էին զնալ ցանկացած վայր: և ծառայել ցանկացած հողատերերին:

Պարսիկ հեղինակներն իրենց ուսումնասիրման առարկա են դարձրել հասկացնա երկրի հարկային սխեման: Հարկերի կարգավորումը և պետական եկամուտների գլխավոր աղբյուրը հանդիսացող այդ գործում թույլ տրվող ահռելի շափերի հասնող խախտումները ինչ-որ մեծով կանխելու համար անհրաժեշտ էր հարկային ամբողջ սխեման, այդ թվում և հողային հարկի ուսումնասիրումը: Որպես օրինակ կարելի է նշել Մորթեզա Հոսեյնի Քահրանիի «Հարկային գիտության սկզբունքները և Իրանի ֆինանսական օրենքները» գիրքը¹², Քահրանին ընդգծում է, որ հողային հար-

¹¹ تقی بهرامی، تاریخ کشاورزی ایران، تهران، ۱۳۳۰

¹² مرتضی حسینی تهرانی، اصول علم مالی و قوانین مالی ایران، تهران، ۱۳۵۰

կերք մասնավոր սեփականատիրական՝ արքայի կալվածքներում և պետությունն ու շահին պատկանող հողերում տարբեր էին: Հետ կարգի, հողային հարկերը պետք է դանձվեին կեսը միջոցով, կեսը գրամով, սակայն դեռևս XIX դ. առաջին կեսին դերադասվում էր ամբողջ հարկը գանձել միջոցով, քանի որ պրակտիկայում գրամական հարկի դիմաց գանձվում էր ահեյի շափերի հասնող միջոց: Հեղինակը թվական ավյալներ է հաղորդում նաև առանձին նահանգներից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մասին: Եկարագրելով բնակչության տեղաշարժերը, երկրի առանձին շրջանների տնտեսական անկումը, մյուսների բարգավաճումը և ցույց տալով, որ հաճախ այդ ամենը իրենց արտահայտությունը չէին գտնում հարկային ցուցակների մեջ, հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ որոշակի սահմանված սրենքների ու կարգերի բացակայության պայմաններում, փաստորեն իրականությունները կամայականորեն նշանակում էին հարկեր, և գյուղացիությունը պարտավոր էր ենթարկվել այդ կողսպուտին և բավարարել ազատ պաշտոնյաների պահանջները:

Մեյլես ասվեց, հարկերի և ռենտայի գանձման գործում միատեսակ կարգ ու կանոնի բացակայությունը անհրաժեշտ էր դարձնում սուսմնասիրել առանձին նահանգներում տիրող դրությունը: Հայտնի է, որ Իրանի հարավում գտնվող Խուզիստանի նահանգում խոշոր հողատեր և միահեծան իշխանավոր էր Շեյխ Խաղալը: Այդ կալվածատիրական ընտանիքի հողային սեփականությունների ձեռք բերելու պատմության և գյուղացիների դաժան շահագործման մասին արժեքավոր նյութերի ենք հանդիպում ականավոր պատմաբան Ահմեդ Փարսավիի բնույթաբանի հինգ հարյուրամյա պատմությունը գրքում¹², Քերմանի հողային հարաբերությունների հարցը քննված է Նազեմ ու Իսլամ Քերմանիի գրքում՝ «Իրանի զարթոնքի պատմությունը»¹³, Այստեղ ու միայն որոշ մանրամասնություններ են հաղորդվում Քերմանի նահանգի, այլև որոշ փաստաթղթեր են բերվում նաև Ծարսի նահանգի հողային հարաբերությունների մասին և կոնկրետ փաստերով ցույց է տրվում խաների և պետական պաշտոնյաների ոտնձգությունները գյուղացիության նկատմամբ: Հեղինակը մեղքերումներ է կատարում առանձին գործիչների նստերից, քաղվածքներ առաջադեմ մեթոդներից, հատվածներ երկրում տարածվող թուլացիկներից, որոնք մեծապես

¹² احمد كسروی، تاریخ پانصد ساله خوزستان، تهران ۱۳۳۰

¹³ ناهم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایران، تهران

ագնում են պատկերացնելու XIX դ. երկրորդ կեսի Իրանում իշխող ազգաբաշխի հարաբերությունները:

Քննարկվող հարցերի շատին նյութեր կան նաև մի շարք այլ պատմիկ հեղինակների աշխատություններում, որոնք, ընայած եվրոպացի են ասորեր պորտուգալացիների, սակայն ինչ-որ շահով շոշափում են նաև նշված հարցերը: Դրանցից կարելի է հիշատակել Ջավադ Քարրիզի զազնի Երանի տնտեսական կյանքը և նրա ստատիկ ազգաստության բուժման ուղին¹⁵, Մոհամմեդ Ալի Օրազիի «Էնզալային Ենֆորմիտիոն Իրանում»¹⁶, Ռահիմ Ջադե Սաֆավիի «Տըն-տեսական Իրանը»¹⁷, Ահմեդ Հումենի «Էնզազգործության տնտեսությունը»¹⁸, Մաշիգե Սկիթալու Երանի Ֆինանսների պատմությունը¹⁹, Մուսթաֆա Հարոֆիի Երանի եկամտահարկերի օրենքների զարգացումը²⁰, Մոհամմեդ Ալի Ջամալ զազնի Երանի տնտեսական վիճակը²¹: Այս գրքերից հասկապես ուշադրության արժանի են երկուսը: Հումենը «Էնզազգործության տնտեսությունը» գրքում հատուկ տեղ է հատկացնում հողատիրության հեղինակությանը՝ հետագային ժամանակներից սկսած: Սակայն XIX դ. վերաբերյալ նրա բերած տվյալները համեմատաբար աղքատ են: Այնուհետև պետք է նշել Ջամալ զազնին: Եթե իրանական աղբյուրները սակավ են տեղեկատվություն երկրի տնտեսական վիճակին կամ նրա առանձին նյութերում զբաղված բնակչության իրավունքներին, ապա այդ իմաստով բացառություն է կազմում այս աշխատությունը, որտեղ որոշակի տվյալներ կան XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբների Իրանի տնտեսական դրության վերաբերյալ:

* * *

XIX դ. Իրանի ազգաբաշխի հարաբերությունները առանձնակի և ուղղակիորեն չեն ուսումնասիրվել եվրոպական և ասիական արևելագիտության մեջ: Նախահեղափոխական շրջանի ուսումնական

¹⁵ جواد تبریزی زاده، زندگی اقتصادی ایران و راه چاره فقر شدید آن تهران ۱۳۳۴

¹⁶ محمد علی مبادی، اصلاحات ارضی در ایران، تهران ۱۳۴۰

¹⁷ رحیمزاده صفوی، ایران اقتصادی، تهران ۱۳۰۸

¹⁸ احمد هومن، اقتصاد کشاورزی، تهران ۱۳۳۴

¹⁹ سعید یکتاشی، تاریخ دارایی ایران، تهران ۱۳۳۵

²⁰ مصطفی هروی، تعولات قوانین مالیات بر درآمد ایران، تهران ۱۳۳۳

²¹ محمدعلی جمالزاده، گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران، بولن ۱۳۳۵

պատմագրութիւնը պատշաճ ուշադրութիւն չէր եզիրում Մերձա-
վոր և Միջին Արևելքի երկրների ֆեոդալական հարաբերութիւն-
ների ուսումնասիրութիւնը և հիմնականում զբաղվում էր միայն
այդ երկրների քաղաքական ու մշակութային կյանքի, ինչպես նաև
կրոնական ու ազոնեզավորական շարժումների պատմութիւնը,
իսկ սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների ուսումնասիրման
անհրաժեշտութիւնը ըստ ամենայնի չէր գիտակցվում: Չնայած
ուստ արևելագետները ուղղակիորեն չէին անզբաղառնում հողային
սեփականութիւն հարցերին, այնուամենայնիվ իրենց աշխատու-
թիւնների ընդհանուր հենքի մեջ բարեբացնում էին հազիւյալ պրո-
գրակաթ յուրացման, հողատերերին և պետութիւնը արվող հարկե-
րի ու տուրքերի, գյուղացիութիւն կախվածութիւն և այլ հական
հարցեր: Անհրաժեշտ է նշել, որ XIX դ. սկզբները Իրանի ֆեոդա-
լական հարաբերութիւնների ուսումնասիրումը թույլ է եղել, և այդ
ընագազմաթի վերաբերյալ գիտական գրականութիւն ժազալը այն-
քան էլ մեծ չէ: XIX դ. սկզբներին Իրանում իշխող ֆեոդալական
հարաբերութիւններին որոշ շափով անզբաղաբմել են միայն նույն
զարի երկրորդ կեսի ուսումնասիրողները, որոնց զործերը մեծ մա-
սամբ կովկասագիտական թեքում են ունեցել:

Հայտնի է, որ 1828 թ. ավարտվեց Անզբովկասի միացումը
Ռուսաստանին, իսկ վերջինիս հասաստումով այդ երկրամասերում
զուռնա պարսկական տիրապետութիւն ժամանակվանից մնացած
հողային և այլ հարաբերութիւնները անմիշտպիս լիփոփոխվեցին:
Ռուսաստանին միացած երկրների մի շարք քաղաքական ու արն-
տեսական պրորիժներ լուծելու համար անհրաժեշտ էր ուսումնա-
սիրել այնտեղ տիրող սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Գրանով էլ
պիտի բացատրել, որ 30—40-ական թվականներից սկսած հանզետ
եկան մի շարք վիճակազրական տեսութիւններ և տնտեսական
ընդհանրացնող աշխատանքներ: Այսպես, հողային հարաբերու-
թիւնները կարգազորելու համար անհրաժեշտ էր պարզել, թե ինչ
իրավունքներ էին վաչելում բնկերը, ազաւորները, մելիքները և
ֆեոդալական վերնախազի այլ ներկայացուցիչներ կամ պարզել,
թե ինչ պարտականութիւններ ունեին գյուղացիները հողատեր
ֆեոդալական հիերարխիայի նկատմամբ: Այս աշխատանքը կա-
տարվեց մեծ շանասիրութիւնամբ: Հրատարակվեցին արծնգավոր
աշխատութիւններ, որոնք լնայած հիմնականում պաշտպանում
էին ցարական ինքնակալութիւն շահերը, սակայն բնզբովում էին
հակայական փաստական նյութ, առանց որի հնարավոր չէր հետա-
զա ուսումնասիրումները:

Հինց սկզբից կարելի է նշել, որ այդ աշխատութիւններում նկատելի էր այսպիսի մի տենցնց. ապացուցել, որ այդ երկրներում պարսկական տիրապետութեան շրջանում հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականութիւն գոյութիւն չի ունեցել: Այդ տեսակետի հիմնական տարածողը եղել է Մուկենը²², որը ամենայն մանրամասնութեամբ ուսումնասիրել է Հայաստանի անտեսական և սոցիալական վիճակը և որանց հետ կապված բազմաթիվ այլ հարցեր, ովքեր է Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու ժամանակաշրջանի և նրան հաջորդող առաջին տարիների ընդհանուր վիճակի բազմաբովանդակ պատկերը:

Ըստ Մուկենի, ինչպես նաև ուրա այլ հեղինակների, խաները պետական հողերը միայն տնօրինում էին կամ իրենց ծառայութիւնների դիմաց որպես ոսկին պատնում էին պետական հասույթներից սզովելու իրավունք: Մուկենը իր այս եզրակացութիւնը հիմնավորելու ժամանակ ընկնում է որոշ ծայրահեղութիւնների մէջ, որից և բխում է մի շարք հողատիրական կատեգորիաների նրա սխալ մեկնաբանութիւնը:

Այս տեսակետը հետագայում քննութեան են առել բազմաթիվ հեղինակներ: Ոմանք հանգես են եկել նրա տեսակետների պաշտպանի դերում, իսկ ոմանք փորձել են հերքել կամ ուղղումներ մտցրնել նրանց մէջ: Մակայն Մուկենի հիմնական միտքը, թե իբր իրականում հողի մասնավոր սեփականութիւն գոյութիւն չի ունեցել, այնուամենայնիվ, հետագայում կրկնվեց բազմաթիվ հեղինակների աշխատութիւններում և հիմք հանդիսացավ մերժելու Անդրկովկասի սնուսուլմանական բարձր դասերի հողատիրական իրավունքները:

Հետաքրքիրն այն է, որ Մուկենը այդ կարծիքը հայտնում է այն զեպքում, երբ նրա իսկ բերած փաստերում արզնն դիտված են կապիտալիստական հարաբերութիւնների ներթափանցման սաղմերը Իրանի գյուղատնտեսութեան մէջ, մի երևույթ, որն իր զարգացումը գտած միայն XIX դ. վերջին տասնամյակներում²³:

²² Н. Шюлем, Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.

²³ Մուկենը մանրամասն կանգ է առնում նախնիների և Երզրուզի Խաչակերներում գործող հարկային սխալների, տարբեր տարբերի և գանձումների վրա: Այս բոլորը հասկանալու կարևոր են քննութեան ենթակա շրջանի՝ Իրանի ազգային հարաբերութիւնների ուսումնասիրման համար, քանի որ այդ Խաչակերներում իշխող կարգերը համարյա սխալով չէին տարբերվում հարևան Ասորդատականում, ինչպես և ոչ էր նրանում տիրող կարգերը: Խաչակով այդ Խաչակերները գանձելու

Այս հարցին միանգամայն այլ մտածելով ունեին XIX դ. վերջի օւսումնասիրողները: Տիգրանովը, որը անձամբ եղել է Աւրպատակաւնում և հասկապէս նյութեր հազարն է Իրանի սոցիալական հարաբերութիւններին վերաբերյալ, մեծ ուշադրութիւն է դարձրել անտարային գլուղատեսակութեան զարգացման հարցերին և իր աշխատութեան մեջ ցույց տվել, թէ ինչպէս գլուղատեսակական ազդանքների անտարբէր ազդում է արտադրանքական կրթ. և բնութագրել XIX դ. վերջերին Իրանի տնտեսական դրութեան և նրա զարգացման ու հեռանկարների հիմնական պրոցեսները: Նա իր օւսումնասիրութեան անկյունքարը դարձրել է հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականութեան հարցը Իրանում, շեշտած, որ նա փաստորեն տվել է ավելի ժամանակաշրջանի Իրանի ամբողջ սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի պատկերը: Տիգրանովը բազմաթիվ փաստերով ցույց է տվել, որ XIX դ. երկրորդ կեսին Իրանի սոցիալ-տնտեսական դրութեան մեջ առաջացած փոփոխութիւնները և տեղաշարժերը այնպիսի վիճակ էին ստեղծել, որ շարիաթի նորմաները հողատիրութեան ասպարեզում այլևս չէին արտացոլում երկրի իսկական վիճակը և շարունակում էին գոյութիւն ունենալ միայն ձևականորեն: Ազրարային հարաբերութիւններին մեջ հիմնական հարցը Տիգրանովը համարում էր հողի մասնավոր սեփականութեան աճը, որը հողատիրութեան ամբողջ սիստեմում արդեն դառնում էր գերիշխող: Այդ հարցը նա օւսումնասիրում էր՝ կապված երկրի տնտեսական կյանքի ընդհանուր վիճակի հետ, որպէս Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում առաջացած փոփոխութիւնների անխուսափելի արդիւնք: Միաժամանակ, նա ցույց էր տալիս, թէ հողի մասնավոր սեփականութեան աճը իր հերթին ինչպիսի ազդեցութիւն էր գործում Իրանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի վրա և փոփոխութիւններ առաջացնում իրանական հասարակութեան տարրեր դասակարգների փոխհարաբերութիւններին և

դետական հարկերի մասին՝ նա շոշափում է ընդհանրապէս իրանական դետութեան նկատմանը հարցը, ցույց տալիս հողատիրութեան տարրեր կտոնորիաներից, ինչպէս՝ դետական, իտիսե և մուշապարական հարկերից զանկող հարկերի աստեմեհասութիւնները և շափերը, և այդ ամենից հետո հանդում է այն եզրակացութիւն, որ այդ նախնեցներում սահմաններ զանկում էին այն կարգով, ինչ կարգով զանկում էին Աւրպատակների նահանգում, ինչպէս և ամբողջ ներքին Պարսկաստանում:

²¹ Այս տեղում, էջ 266—7, Ա. Կարապետ. Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб., 1905.

Այս և բազմաթիվ այլ հարցեր Տիգրանովը բարձրացրել է առաջին անգամ և ընկած են մեծ բանիմացությունը. հենց այդ տեսակետից էլ նրա աշխատությունը արժեքավոր աղբյուր է XIX դ. Իրանի պարսպին հարաբերությունները ուսումնասիրելու համար:

Ռուսական պատմագրությունը հետաքրքրել է նաև իրանական գյուղացու իրավունքների հարցը: Տիգրանովը նույնպես ընկալության է տանում իրանական գյուղացու հարաբերական բազատությունը. գյուղացու այն իրավունքը, ըստ որի նա կարող էր մի հողատիրոջից մի այլ հողատիրոջ մոտ գնալ, մի իրավունք, որը XIX դ. վերջերին արդեն խիստ սահմանափակվել էր:

Գնուն 1841 թ. հրատարակած իր գրքում Բլարամբերգը²⁵ անդրադարձել է այդ հարցին: Բազմաթիվ փաստական սովյալների հիման վրա, նա ցույց է ավելի, թե ինչպես գյուղացիությունը աստիճանաբար կորցնում էր իր հարաբերական ազատությունը, բուսն գարգացող վաշխատության և այլ պատճառներով անձնական կախման մեջ ընկնում կալվածատերերից: Այդ պրոցեսը էլ ավելի խորացավ հետագայում, և գյուղացին լրիվ կախման մեջ ընկավ կալվածատիրոջից²⁶:

Բլարամբերգի գիրքը տալիս է լրիվ վիճակագրական սովյալների XIX դ. առաջին կեսի համար, որով և արժեքավորվում է այն: Հեղինակը գտնվել է Իրանում 1837—1840 թթ. և ծանայել է սուսական գետնատանը որպես հասուկ հանձնարարությունների պաշտոնյա:

Իրանում եղած ժամանակ Բլարամբերգը ուշադիր հետևել և ուսումնասիրել է երկրում տիրող դրությունը: Մակայն նրան օգնել են նաև այնպիսի աղբյուրներ, ինչպիսիք են, Հեղինակի խոսքերով սասձ, որս հյուսվառտաների, օտարերկրյա առևտրականների և Հարավային Իրանում գտնվող Բանգար Բուշիրում և Բան-

²⁵ Н. Бларамберг, Статистическое обозрение Персии, СПб., 1892.

²⁶ Կալվածատիրոջից գյուղացու կախվածության ստիճանի հարցը ըստ է հետաքրքրել որս Հեղինակներին, սակայն իս վերջնական լուսարմունք չի գտել նրանց մոտ: Մինչևիսկ այն Հեղինակները, որոնք խոսում են գյուղացու կախվածության Հարավային աստիճանի հասնելու մասին, չեն կարողանում մեկն վերջ հաստատել: Այն Այսպես, ուստիան գլխավոր շտաբի զեպպետ Մեզվեկը եղել է Իրանում և 1809 թ. հրատարակել մի գիրք, նա կրկնում է այն հակասական միտքը, որ իրանական գյուղացիությունը անսխալապես Հարավային կախման մեջ էր կալվածատերերից, սակայն իրավունք աներ միաժամանակ մի կալվածատիրոջ մոտից փոխադրվել մյուսի մոտ: А. Медведев, Персия, военно-статистическое обозрение, СПб., 1909.

զար Արրատում ծառայող մարտաօտան հայ պաշտոնյաների հազարգած տեղեկությունները:

Հավաքելով հարուստ փաստական նյութ, Քլարամբերգը գրում է իր աշխատությունը, որը եւս սկզբում ապագրում է ուսական աշխարհագրական ընկերության հանդեսում (ИРГО), իսկ երեք տարի հետո՝ որպես առանձին գիրք: Հեղինակը ընդարձակ տեղեկություններ է ապրիս Իրանի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի վերաբերյալ: Գրքում ընդգրկված նյութը, քննության ենթարկված հարցերի շրջանակները մեծապես նպաստում են Իրանի ագրարային հարաբերությունների ուսումնասիրմանը և որպես այդպիսին Ռուսաստանում հրատարակված առաջին աշխատություններից է: Քլարամբերգի մաս, օրինակ, ցույց է առված, թե ինչպիսի վերաբերմունք ունենին հողի նկատմամբ բնակչության տարրեր խավերը կամ թե ինչպիսի ունեատ էր վճարում գյուղացիությունը հողատերերին XIX դ. 20-ական թթ.: Հեղինակը վերլուծում է ունեատի տարրեր ձևերը, կալվածատիրոջը տրվող բերքաբաժնի չափը, պետության կողմից գանձվող հարկերի ձևերն ու քանակը, ինչպես նաև դրանց մթերային և դրամային համամասնությունը: Պետք է ընդգծել, որ տարրեր ագրայութներում եղած նյութերի հետ համեմատած այդ բույրը միանգամայն արժանահավասար են:

Քլարամբերգը մանրամասն ուսումնասիրել է նաև ցարական Ռուսաստանի և Իրանի միջև եղած առևտրական հարաբերությունները, որոնք ընդհանրապես ուսական ուսումնասիրողների հատուկ ուշադրության կենտրոնում են եղել: Այդ իր նշանակությունն է ունեցել նաև Ցարական Ռուսաստանի տնտեսական ներթափանցման տեսակետից:

1900 թթ. Ռուսաստանի ռազմական միևնառույթությունը Ռիսիին ուղարկում է Իրան՝ կասպից ծովից մինչև Հնդկական օվկիանոս երկաթգիծ անցկացնելու հնարավորությունները ուսումնասիրելու համար: Ռիսիխը դեռևս 1896 թ. հրատարակած իր գրքում ռազմապիսի տվյալներով ու հարուստ փաստերով նկարագրել է Իրանի տնտեսական ընդհանուր վիճակը²⁷: Իրանում գտնված ժամանակ կովկասյան հրամանատարության հանձնարարությամբ Ռիսիխը տարրեր բնույթի և բովանդակություն նյութեր է հավաքում իր ամբողջ նախապարհի շրջակա բնակավայրերի վերաբերյալ: Այս նյութերը հրատարակված են Ռիսիխի շաշվիտություն Պարսկաստան կատարած նամիտրոլյան մասինն գրքում²⁸:

²⁷ Ритих, Политико-статистический очерк Персии, СПб., 1896.

²⁸ Ритих, Отчет о поездке по Персии, СПб., 1900.

1893—94 թթ. ուսուցարսկական առևտրական Հարաբերությունների վիճակը և նրա զարգացման հնունկարները ուսումնասիրելու համար նրան է գործուղվում Տոմարան, որը իր հետազոտությունները նրանի անտեսական ընդհանուր գրություն վերաբերյալ հրատարակում է առանձին գրքով (1895 թ.)՝ «Իրանի տնտեսական գրությունը» վերնագրով¹⁰։

Քիչա է, ևլինելով իր գործուղման բնույթից, Տոմարան Հիմնականում շոշափում է երկու երկրների առևտրական Հարաբերությունների հարցերը, բայց նա առանձնակի քննարկում է նաև Իրանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ցույց տալիս XIX Գ. վերջերին Հոգային ընդարձակ սեփականությունների կենտրոնացումը առանձին մարզկանց հեռքում որպես մի նոր երևույթ, որը մեծապես տարբերվում է մինչ այդ գոյություն ունեցող Հոգաաիրական կատեգորիաներից։ Տոմարան իրանական պետության տնտեսական ազգատություն պատճառները տեսնում էր երկրի ողջ վարչական սիստեմի ներխուժության ու հետամնացություն մնչու Հոգային հարկերի հարցը, երկրի ֆինանսական վիճակը, հկամուտների ազդրյուրը նույնպես տեղ են գտել Տոմարայի ուսումնասիրության մնչու։

Միանգամայն իրավացիորեն Տոմարայի աշխատությունը համարվում է Իրանի ազդարային Հարաբերություններին նվիրված ուսական իրանագիտության լավագույն գործերից մեկը։ Այդ գործը պատշաճ մակարդակով կատարեց այնպիսի մի փորձառու պաշտոնյա, որը, ինչպես ասվեց, հատկապես գործուղվել էր Իրան երկրի տնտեսական գրությունը ուսումնասիրելու նպատակով։

Նույնպիսի նպատակով Իրան էր գործուղվել նաև Կայմը, որը, Իրանում համոփորդելու և ազդարային Հարաբերությունների հետ մտախից ծանոթանալու զրոգապատճառների մտտին խոսելով, գրում է. «Մուսաստանում մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերվում պարսկական Հոգերի նկատմամբ, որոնց մասին մենք ուսաներս ոչ մի պատկերացում չունենք, շնայած այն հանգամանքին, որ ավելի քան երեք հարյուր տարի ապրում ենք Իրանի հարանուսթյան մնչու... և նպատակ եմ դրել,— շարունակում է հեղինակը,— հնարավորության սահմաններում մի բրոշյուր կազմել, որը պարսկական Հոգերով հետաքրքրվողներին գեթ փոքր-ինչ ծանոթացնի արդյունաբերության համար այս երկրամասի հարստություններին, այնտեղ իշխող կարգերին և պարսկական Հոգեր ձևը բերելու

¹⁰ М. Томар, Экономическое положение Персии, СПб., 1895.

հնարավորութուններին: Ահա հենց այդ նպատակով էլ ես մեկ-
նեցի Հյուսիսային Իրան, ուսումնասիրեցի և հավաքեցի անհրա-
մեշտ նյութեր, որոնցով այդպիսով հնարավորության սահման-
ներում արդի բուրբ կողմից մոռացված երկրի հարստութունները
լրիվ պատկերը:

Եվ ահա Կայմը, ամփոփելով իր ուսումնասիրութունների
արդյունքները, գրում է. «Պարսկական հողերն աշխատութունը»:

Իրանի տնտեսության ընդհանուր հետամնացության պատ-
ճառները բացահայտելիս հեղինակը նշում է. «Առջը ու փորձ անե-
լով տեղական գյուղացիությանը՝ ուսյաթներին, թե ինչու այդքան
ամառի հողեր կան նրանց մաս և ինչու նրանք այդքան քիչ և զատ
են մշակում հողերը, ամենուրեք ստանում էի այն պատասխանը,
որ բնակչությունը հողի մշակությամբ քիչ է գրառվում, որովհետև
խաները և վարձակալները խեղդում են նրան, վերցնելով այն ամե-
նը, ինչ ես զատահում էս:

Կայմին հետաքրքրել է նաև ապրանքադրամային հարաբե-
րութունների զարգացումը Իրանի գյուղատնտեսության մեջ: Նա
նշում է, որ գյուղացին իր արագորանքը կարող էր զաճառել ժխյն
խանի կամ վարձակալի թուլլովությամբ և նրա նշանակած գեռվի
Գնկու իրավունքը մեծագեռողներին շնորհելու համար խաները
մեծ գումարներ են վերցնում և այդ պատճառով էլ գյուղացիները
գերազատում են սեզիլ խոտով, քան թե աշխատել խաների կամ
վարձակալների օգտին:

Պետք է նշել, որ ռուս հեղինակները Իրանի գյուղատնտեսու-
թյան մեջ ապրանքա-դրամային հարաբերութունների զարգացու-
մը եկտանել էին ավելի վաղ շրջանում:

1849—52 թթ. թուրք-պարսկական սահմանային վեճերը կար-
գավորող սուլտանի կամիսար Զիրիկովը Իրանի ազրարային հա-
րաբերութունների մասին հավաքած իր նյութերը ամփոփել է
«Ընամփորդական օրագրում»²¹: Աշխատության մեջ աշխարհա-
գրական նկարագրութուններից բացի, Իրանի սոցիալ-տնտեսա-
կան կառուցվածքը բնորոշող հարուստ նյութ է բերված և հասկա-
պես փառաբար ապրանքա-դրամային հարաբերութունների զար-
գացման վերաբերյալ, մասնանշված է մեծագեռողի դերը Իրանի
գյուղատնտեսության մեջ և ցույց է արված հողի առուծախի լայն

²⁰ Г. Клям, Персидские земли или «Новые авальсиния», Крессоволаж, 1914.

²¹ Е. Чириков, Путевой журнал Чирикова.

կիրառումը XIX դ. կեսերին: Չիրիկովը եղել է նաև Քուրգատանում, և նրա հաղորդած տեղեկությունները լրացնում են ընդհանրապես քրդերի ներքին կյանքի վերաբերյալ եղած պատկերը:

Պետք է նշել, որ Իրանում բնակվող տարբեր ցեղերի, այդ թվում քրդական ցեղերի, լորերի, բախտիարների և Ճյուանների սոցիալական կառուցվածքը և ագրարային հարաբերությունները հետաքրքրիչ են ուսումնասիրողներին:

Իրանի ցեղերի կյանքին և կենցաղին, ինչպես նաև նրանց մոտ իշխող ագրարային հարաբերությունների ուսումնասիրմանը նվիրված արժեքավոր նյութերի կարելի է հանդիպել ուսուհանուպուր-հոդը՝ ուսական աշխարհագրական ընկերության անդամ՝ Բոզնի աշխատության մեջ²⁰։ Նա առաջիններից էր, որ ներթափանցեց (1835 թ.) Արևմտյան Իրանի անանցանելի լեռնաշխարհում բնակվող լորերի շրջանը: Նրան հաջողվեց լինել նաև բախտիարիների բնակավայրերում և մոտիկից ծանոթանալ նրանց հետ: Նա եղել է նաև Հյուսիսային շրջաններում, հատկապես Քուրգմենտանում և ուսումնասիրել տեղի ցեղերին: Բոզնի իր հետազոտությունների արդյունքը հրատարակեց մի շարք ակնարկներում, որոնք մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում լորերի և բախտիարների մոտ իշխող ցեղային, հողային և այլ հարաբերությունների ուսումնասիրման տեսակետից:

Ի թիվս այլ խնդիրների Իրանի առանձին, հատկապես Հյուսիսարևելյան նահանգների և աշխարհ բնակվող տարբեր քոչվոր ցեղերի ագրարային հարաբերությունների վերաբերյալ հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում աշխարհագրագետ Թիտերը²¹։ Թիտերի աշխատանքը հեղինակի մահվան պատճառով մնացել էր անավարտ. ուսական աշխարհագրական ընկերության հանձնարարությամբ Խանիկովը լրացնում է այն և հրատարակում: Ծարուհակիով Թիտերի գործը, Խանիկովը ավելացնում է նաև Սիստանի նահանգը, որի հողօգտագործման, սոռգման, հարկային սխեման, նրա շափերի և այլ հարցերի մասին բավականին հետաքրքիր փաստեր է բերում: Խանիկովը ուսումնասիրել է նաև առանձին ցեղերի կյանքն ու կենցաղը: Հատկապես ուշագրավ են նրա նյութերը Քուրգատանի մասին, որտեղ նա Համփոթղել է 1852 թ.:

Իրանի տարբեր ցեղերի ներքին կառուցվածքի, ընդհանրապես հողատիրության վիճակի և նրանց զարգացման ուղիների հարցերը

²⁰ Бодэ, Очерки Туркменской земли и юго-восточного побережья Каспийского моря, 1890; see also, Путевые заметки, СПб., 1854.

²¹ К. Риттер, Иран, т. I, СПб., 1874.

ուսումնասիրելիս ցարական պաշտոնյաների ուշադրության կենտրոնից չէր կարող զուրս մնալ նաև համայնքի, նրա վիճակի և քայքայման կարևոր հարցը: Այս առումով, հասկապես պետք է նշել Նզդիազարովի աշխատությունը²⁴, եզիրված Անդրկովկասի նրկրների գյուղական համայնքի ուսումնասիրմանը, մասնավորապես պարսկական տիրապետության տակ եղած ժամանակաշրջանում: Միանգամայն հասկանալի է, որ հյուսիսարևմտյան Իրանում գտնվող տերիտորիաների համայնքի ներքին կյանքը վերլուծելու համար հեղինակը պետք է շոշափեր նաև հողատիրության մեկը և հողօգտագործման եղանակները, քանի որ միայն այդ եղանակով նա կարող էր ցույց տալ համայնքի անդամ գյուղացիների վիճակը: Գյուղական համայնքի քրեկոտիվ նկարագրությունը նպաստում է հեղինակին նշգրտորեն տեսնելու նրա քայքայման պրոցեսը: Համայնքի առանձին անդամները աստիճանաբար դառնում էին իրենց սրամազրության տակ եղած հողերի մասնավոր սեփականատերերը: Նա բազմակողմանի ուսումնասիրել է համայնքի մեջ տեղի ունեցած շերտավորումը, սարքեր խափերի առաջացումը, համայնքների ներքին կառավարումը, բնտանիքները և նրանց իրավական վիճակը, արվելիք տուրքերի և հարկերի քանակն ու չափերը, մասնավոր հողատիրության առաջացումը համայնքի ներսում և այլն:

Գյուղական համայնքների տնտեսական վիճակից բացի, հեղինակը անդրադառնում է նաև մասնավոր հողատիրության մեկը, ինչպես նաև Իրանի տիրապետության տակ գտնվող կիսանկախ խանություններում գործող հողօգտագործման եղանակներին և այլն: Ըստ Նզդիազարովի խոշոր հողատիրությունը Իրանում առաջանում էր ինչպես համայնքի քայքայումից, այնպես էլ առանձին անձանց իրենց ծառայության դիմաց պետության կողմից արված հողերի յուրացումից:

Իրանի առանձին նահանգներում և զավաններում տեղի ունեցող այդ պրոցեսին անդրադարձել է նաև Ավերյանովը, որը շրջագայել է Ասորպատականում 1899 թ.²⁵: Իր հաշվետվություններում Ավերյանովը նշում է, որ այդ նահանգի առանձին մահալների կառավարիչները փաստորեն ամենախոշոր հողատիրերն էին, իսկ հողատիր գյուղացիները գրեթե չկային: Նա մտախիչ ծանոթացել է

²⁴ С. Егизаров, Исследования по истории учреждений Закавказья, т. I.

²⁵ П. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900.

ևոյի, Ղարազադի, Մարանդի, Արդաբիլի, Ղազվինի և այլ մահաւնեի տեղանական վիճակին և դրանցից յարաքանչյուրում զանձվող ունեալի, տուրքերի և Հարկերի շափերի մասին ավել է ճշգրտիւ տեղեկութիւններ:

Ավերյանոզը կարողացել է դիտել նաև մուսուլման խոշոր հոգևորական ներկայացուցիչների դերը ֆեոդալական հողատիրութեան պայմաններում, երբ նրանք հանդես էին գալիս որդես հարկահաւաքման մեծագնորդներու նա միաժամանակ ցույց է ավել, որ կրօնական մոլեռանդութեանը ավելի բնորոշ էր Ասորպատականի քաղաքային բնակչութեանը, քան գյուղի քայքայված ու ընչազուրկ մասսաներին:

Ավերյանոզի հաղորդումները Ասորպատականի մասին փաստորին յրացվում են Յոզրանոզիլի և Արդաբիլի և Մարաբի պարսկական գազապները²⁶ և Արտամոնոզի սէլուխիսային Ասորպատական²⁷ գրքերում բերված ավյալներով:

Տարրեր նահանգների Հարկերի և տուրքերի Հարցին անգրագարհի է և Բերաբը, որի բերած փաստերը ցույց են տալիս, որ երկրի աշխատավորութեան շահագործման շափերը դարազինչին ավելի ևս մեծացել էին²⁸, Հողատերերը և պետութեանը, XIX դ. վերջերին առաջվա պես շարունակում էին ունեւա և Հարկեր գանձել գյուղացիներից, քայց արդէն դրանք ոչ թե բերքի ավանդութեային տասնորդն էին կազմում, այլ քսանհինգ և մինչև իսկ երեսուն տոկոսը: Կարևոր է հեղինակի նաև այն դիտողութեանը, որ այն ժամանակ ևս Հարկերի և ունեւայի բնագավառում միատեսակ կարգ գոյութեան չուներ երկրում. տարրեր նահանգներում, գազապներում և մարզերում այն տարրեր բնույթ ունեւ: Եւհա այդ պայմաններում, նշում է հեղինակը, կարելի է պատկերացնել զրգրախա գյուղացիների դրութեանը, որոնք ենթարկվում էին այդպիսի դիշատի կողոպուտի և դատապարտված էին պայքարելու այնպիսի լիազորված մարդկանց դեմ, որոնք իրավունք էին ստացել նրանց հաշվին ապրելու:

Նախահեղափոխական հեղինակների շարքում իր ուրույն տեղն ունի Ասրպատը, որը մի քանի գրքեր է հրատարակել Ալեքսան-

²⁶ О. Оврамош, Провинция Персия Ардебильская и Серветская, 1875.

²⁷ Л. Артамонов, Северный Азербайджан, Тифлис, 1890.

²⁸ В. Барарь, Персия и персидская смута, СПб., 1912.

գրապուշում⁹⁹։ Ասրպետի փոքրածավալ աշխատություններում հետաքրքիր փաստերով նկարագրված է XIX դ. երկրորդ կեսի Իրանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը։ Նրա «Մուհամմեդ Ալի շահ» գրքի վերջում հետաքրքիր մանրամասնություններ կան Պարսկաստանի պետական ազարատի կառուցվածքի վերաբերյալ, իսկ գրքի հավելվածում հարուստ փաստերով ներկայացված է գյուղացիության վիճակը։ Բացի հիշյալ աշխատություններից հիշատակության արժանի են նաև Կաֆտիրենի, Փոզանկյատերի, Քերիտզինի, Բարոն Կորֆի, Մասալսկու, Փենչերի, Մաքսիմովիչ-Վասիլկովսկու, Բաումգարտենի, Տեր-Ղուկասովի և ուրիշների աշխատությունները¹⁰⁰, որոնց մեջ շոշափված են Իրանի աշխարհագրության, բնակչության կազմի, նրա տեղաբաշխման, Իրանի վաչկատուն ցեղերի տնտեսական կյանքի, նրկրի ընդհանուր առևտրի, պետական նկատուանների, հարկերի, տուրքերի, հողային սենսայի, հողատիրության մեղերի, հողօգտագործման եղանակների, գյուղացիության ֆրոգալական շահագործման և ընդհանրապես ազրարային հարաբերությունների հետ կապված շատ հարցեր։

Այսպիսով, XIX դ. ուսական իրանագրություն մեջ աչքի էին ընկնում վիճակագրական տեսությունները կամ առևտրական տվյալների ամփոփումները, նաև ազարհոգների գրառումները կամ թե պաշտոնական անմանց, դիվանագիտական ներկայացուցիչների ու ռազմական գործիչների հուշերը, որոնք արժեքավոր ազրյուրներ են երկրի ներքին և արտաքին հարաբերությունների բազմաթիվ հարցերի ուսումնասիրման համար։ XIX դ. երկրորդ կեսի ուսական արևելագրություն մեջ կիրառվում էին գիտական մեթոդներ և որոշակիորեն մեղգորվում էին դրական տվանգույթ-

⁹⁹ *Атрлет, Рахим хан Сардар, Александрополь, 1910; Мажед Али шах, Народное движение в стране льва и солнца, Александрополь, 1909, Откупная система в Персии, Александрополь, 1901.*

¹⁰⁰ *Д. Кафтырев, Исторические, географические и статистические сведения о Персии, СПб., 1829; Ю. Гагемейстер, О европейской торговле в Турция и Персия, «Журнал мануфактур и торговли», 1838, № 2; Н. Березин, Путешествие по Северою Персии, Казань, 1852; Ф. Корф, Воспоминания о Персии, 1834—1835, СПб., 1838; Н. Масальский, Письма русского из Персии, т. 1—2, СПб., 1844; Гельс, Специальная статистика Персии, «Известия КО ИРГО», 1876, вып. IV; Максимоу-Васильевский, Отчет о поездке по губерниям Западною Персии (Азербайджан и Персидского Курдистана), 1900—1901 год, ч. 1—2, Тифлис, 1903; К. А. Бармагтен, Поездка по Восточной Персии... в 1894 г., СПб., 1896; Г. Н. Тер-Гукасов, Экономические интересы России в Персии, М., 1915.*

ներս Լենց այդ պատճառով էլ այդ գրքերի մեծ մասը մինչ այժմ էլ պահուած է իր թուրմութիւնը և բազմակողմանի հետազոտութիւնների համար հսկայական նյութ է ծառայում: Սակայն, անհրաժեշտ է նշել, որ այդ աշխատութիւնները զօրեղ չեն մեթոդաւորական թերութիւններից, որոնք հետևանք էին հնամենի մտաւարկական պատմագրութեան և ընդհանրապես ժամանակի դիտութեան զարգացման մակարդակի:

* * *

Սին Իրանի մասին Ռուսաստանում հրատարակված աշխատութիւնները ընդգրկում են գլխավորապես հյուսիսային շրջանների տնտեսական վիճակը և միայն առանձին դեպքերում են շոշափում Հարավային Իրանի սոցիալ-տնտեսական ընդհանուր կացութիւնը, ապա արևմտակարգական, հատկապես անգլիական և ֆրանսիական հեղինակները լայն տեղեկութիւններ են տալիս Իրանի հարավային, հարավարևելյան և հարավարևմտյան շրջանների սոցիալ-տնտեսական վիճակի և հոգային հարաբերութիւնների մասին:

Արևմտակարգական պաշտօնական ներկայացուցիչները, զինվորականները, տարբեր միսիոների անդամները, ճանապարհորդները և մինչևիսկ միսիոներները եղել են Իրանի տարբեր և միանգամայն լուսամասերված շրջաններում և հարուստ նյութ են հավաքել այդ վայրերի վերաբերյալ ու հետագայում հրատարակել առանձին գրքերով: Այդ գործիչներից մի մասը եղել է նաև Հյուսիսային Իրանում, և նրանց հաղորդած տվյալները հնարավորութեամբ են տալիս, ուստի անկասկած աղբյուրների տվյալների բազմապատմով, ալ գրութեան ավելի իրական պատկերը:

Հասկանալի է, որ արևմտակարգական պետութիւնները ունենին իրենց որոշակի շահերը Իրանում և այդ ամենը այս կամ այն ձևով իրենց արտացոլումն են դրել նշված հեղինակների գործերում: Սակայն, այնուամենայնիվ, նրանք տալիս են հսկայական փաստական նյութ:

Պետք է նշել, որ արևմտակարգական ուսումնասիրողներին մասնավորապես հետաքրքրել է իրանական գյուղացու, ալիքներ՝ հիմնական արտադրողի, իրավական վիճակը, Այս հարցին անզրգարան են բազմաթիվ հեղինակներ, սակայն միշտ չէ, որ նրանք կարողացել են ալ սպառել պատասխան: Անգլիացի միսիոներ Ջեյմս Բասկթը, որը 1887 թ. հրատարակեց «Պարսկաստանը

իմամների երկիրը⁴¹ սիմվոլիկ վերնագրով իր գիրքը, նկարագրելով հսկայական հարստությունների, այդ թվում և հողային հարստությունների կենտրոնացումը առանձին արքայազների, պաշտոնյաների և խաների ձեռքում՝ մի կողմում, և մասսայական ազդեցությունը՝ մյուս կողմում, հատուկ ուշադրություն է դարձնում գյուղացու իրավունքների վրա և շեշտում, որ իրանական գյուղացին կարող էր ցանկացած պահին հնուանալ կալվածատիրոջ հողից: Այդ հարցին անզրադարձել է նաև Գասպար Գրուվիլը՝ բնանապարհորդություն Պարսկաստանում 1812—1813 թթ. և երկհասորյակում⁴²: Ուշադրության արժանի է Գրուվիլի այն դիտողությունը, որ Պարսկաստանում գյուղատեր լինելը դեռ չէր նշանակում գյուղացիների վրա որևէ իրավունք ունենալ: Սա, իհարկե, շատ կարևոր հանգամանք է: Սակայն որոշ հեղինակներ այդ հարցը ճիշտ չըմբռնելով, փորձել են հանդես գալ իրանում գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունների պաշտպանի դերում: Այսպես, անգլիացի վաթսուներ⁴³, նկարագրելով գյուղացիների դրությունը հատկապես Քեհրանի շրջակայքում, հանդում է այն սխալ եզրակացություն, որ երանց գրությունը վատ չէր, և որ ճնշումների մասին եղած խոսակցությունները չափազանցված են:

Որոշ հեղինակներ նաև շփոթում են պետական հողատիրության և պետության գերագույն հողատեր լինելու հասկացողությունները:

Անգլիացի էդվարդ Սթենլոր 1882 թ. հրատարակեց իր օրագիրը՝ Էվեց ամիս Պարսկաստանում⁴⁴ վերնագրով, որի երկրորդ հատորում անզրադարձելով հողատիրության տարբեր ձևերի հարցին, կասկածի տակ է առնում պետական խալիսե հողերը մասնավոր մարդկանց վանառելու վերաբերյալ փաստերը: Նա գտնում է, որ ընդհանուր տեղեկեցր արբաբի հողերի՝ տարբեր եզանակներով պետական սեփականություն վերածվելն էր: Սա, իհարկե, զուտ թյուրիմացություն է, քանի որ եթե իսկապես մասնավոր հողերի բնագրավման և պետական հողերի ֆոնդի մեջ մտնելու փաստեր միշտ էլ կային, ապա դա բնագրանուր տեղեկեց չէր: Մյուս կողմից՝ հայանի է, որ պետական հողերը վաճառվում էին մեծ մասշտաբներով: Անկախ վերոհիշյալ հանգամանքներից, Սթենլոր ու-

⁴¹ J. Bassett, Persia, The Land of the Imams, London, 1887.

⁴² G. Drouville. voyage en Perse, pendant les années 1812 et 1813.

⁴³ R. Watson. A History of Persia from the beginning of the nineteenth century to the year 1858, London, 1886.

⁴⁴ E. Stack. Six months in Persia, London, 1882.

շագրութիան արժանի գիտողութիւններ ունի գլուղացու և կալվա-
ժառոտիւրոշ, ինչպես նաև կալվաժառոտիւրոշ ու պետութիւն փոխարա-
բերութիւնների մասին:

Բացի արևմտանկրողական նախապարհորդներից, միսիոներ-
ներից և այլ ներկայացուցիչներից, Իրանի սոցիալ-տնտեսական
վիճակի կամ նրա ազդարային հարաբերութիւնների մասին նյու-
թեր են հազարիչ նաև պաշտօնական տնօնիք՝ գիտակաները, հյու-
պատասները, գններայները և այլ բարձրաստիճան պաշտանյաներու
Հայաստի է, որ XIX դ. սկզբներին հատուկ միսիայով Իրան էր նկնչ
Ջոն Մայրոյմբու նա հրատարակեց նրկհատորանոց մի աշխատու-
թիւն «Պարսկաստանի պատմութիւնը» (1815) խորագրով, որի
երկրորդ հատորում կանց է տնում պետական և առանձին կալվա-
ժառոտների հոգերի վարձակալման եղանակների և արվելիք բեր-
քարածնիչ լափի վրա: Ուշագրով է նրա նրկու գիտողութիւնը.
նախ այն, որ գլուղատնտեսութիւն զարգացման նպատակներով,
որը, ի գնոյ, ընդգծված քաղաքականութիւն շէր, կառավարու-
թիւնը ամայի հողեր էր արամագրում հողագործներին. մանա-
վանց, կիև նրանք ցանկանում էին այդի տնկել կամ շննք կառու-
ցել: Եվ նրկրորդ այն, որ կառավարութիւնը սահմանամերձ վայ-
րերում քոլովոր ցնդերին, նրանց նստակյաց դարձնելու նպատակով,
ամենանպատագոր պայմաններով մշակելի հողեր էր հասկաց-
նում, բայց հողվաղնոյ էր պատահում, որ այդ ցնդերը հողը մշա-
կնին իրենց սպառման պահանջներից արվելին: XIX դ. սկզբի Իրա-
նի ազդարային հարաբերութիւնների մասին Մայրոյմբի բերած
արվայները հետագայում ոգտագործվել են անգլիացի և բազմաթիւ
օտարազգի այլ հեղինակների կողմից:

Կարելի է հիշատակել նաև անգլիական գեսպան Հարթորդ
Ջոնս Բրիչլիին, որը հետաքրքիր հիշատակումներ ունի Իրանի XIX դ.
սկզբների ազդարային հարաբերութիւնների վերաբերյալ¹⁵:
Ճիշտ է, նրա գիրքը մեծ մասամբ վելարերում է Իրանի քաղաքա-
կան կյանքին, սակայն քանի որ նա երկար շրջագայութիւններ է
կտաարել նրկրում, ապա մտտիկից կարողացել է ուսումնասիրել
նրա սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետ կապված մտերամասներու

Իրանի վարչական կառուցվածքի, հարկային սխտանի և հոգ-
օգտագործման եղանակների մասին նյութեր կան նաև մի ուրիշ

¹⁵ J. Malcolm, The History of Persia, London, 1816.

¹⁶ H. Brydges, An account of the transactions of His Majesty's mis-
sion to the court of Persia in the years 1807—1811, vol. I.

անգլիական հյուպատոս Յեյթի «Խորասան և Միսթան»⁴⁷ աշխատության մեջ, Միսթանի նահանգը շատ բանով էր տարբերվում Իրանի մյուս նահանգներից, ուստի և հետաքրքիր են հեղինակի հաղորդումները:

XIX դ. երկրորդ կեսի Իրանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, այդ թվում և պարսալիքն հարաբերությունների մասին հզած աղբյուրներից ամենահարուստ աղբյուրություններ պարունակում է Քերզանի հայտնի աշխատությունը՝ «Պարսկաստանը և պարսկական հարցը»⁴⁸, որը լույս է տեսել 1892 թ.⁴⁹ երկու հատորով: Հեղինակը հսկայական նյութ է հավաքել Իրանի տնտեսական վիճակի և նրա արտաքին առևտրի վերաբերյալ: Նա չի թաքցնում, որ նրան այդ բանը հետաքրքրում էր, քանի որ Իրանը ընդարձակ և շահավետ շուկա էր անգլիական առևտրի համար: Քերզանը վիճակագրական տվյալներ է մեջ բերում պետական ընդհանուր եկամուտների մասին և տալիս է յուրաքանչյուր նահանգից ստացվող եկամտի զուամարը: Նա անդրադառնում է վարչական ապարատի ամբողջ հիերարխիայի հարցին և ցույց տալիս նրա գիշատիչ բնույթը գյուղացիական մասսաների նկատմամբ: Նա մանրամասն վերլուծում է հարկային սխառնմը, ցույց տալիս հարկերի տարբեր ձևերը, նրանց զանձման եղանակները: Հատկապես հետաքրքիր են հեղինակի այն տվյալները, որ որոշ շրջաններ հարկազրկում էին ընդունված շափից ազնիին, իսկ մյուսները շափից պակաս: Հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ իրանական գյուղացին հեղ է, ենթարկվող և եթե նա կարողանա արգարացիորեն կցգցոհի պետական զանձումներից:

Արևմտահայրուպական հեղինակները Իրանի ընդհանուր վիճակի ուսումնասիրություն ժամանակ մասնավոր ուշադրություն են դարձրել նաև ազգային փոքրամասնություններին, նրանց սոցիալ-քաղաքական վիճակին՝ դրանով իսկ բացահայտելով երկրում իշխող կարգերի ինքնատիպ ու առանձնահատուկ բազմաթիվ նրբություններ:

Հայտնի է, որ Քուրդստանը այդ ժամանակ բաժանված էր երկու մասի: Արևմտյան Իրանի սահմանամերձ շրջաններում բնակվող քուրդ, ինչպես և լոր ու այլ ցեղերը մեծապես հետաքրքրում էին արևմտյան պետություններին՝ քաղաքական նպատակներով: Արևմտահայրուպական բազմաթիվ ներկայացուցիչներ այցելել են այդ վայրերը և անհրաժեշտ նյութեր հավաքել ցեղերի կյանքի ու

⁴⁷ C. Yale, *Khurasan and Sistan*, London, 1900.

⁴⁸ G. Carzon, *Perak and the Perak Question*, vol. I-II, London, 1892.

կենցաղի, արտադրանքանակի և այլ հարցերի մասին: Թրինակ, անգլիացի Բրանտը հասուկ մի էքսպոզիցիայով եղել է Քուրդաստանում, մոտիկից ուսումնասիրել այդ երկրամասը և իր Հետազոտությունների արդյունքը հրատարակել 1841 թ.⁴³ Բրանտի աշխատության մեջ արժեքավոր մանրամասնություններով տրված են քուրդ խաների հողային սեփականության ձևերը, այդ հողերի վրա աշխատող գյուղացիների տնտեսական կախվածությունը կալվածատիրոջից, երանց կյանքի անտանելի ծանր պայմանները, տեղեկություններ սոսնձին քուրդ ընտանիքների տրամադրության տակ եղած հողամասերի, տնտեսների զխաքանակի և այլևայլ հարցերի վերաբերյալ: Քուրդտանի մասին ուսումնասիրություն է կատարել նաև անգլիացի Ծրեյզերը, որը Կոստանդնուպոլսից մինչև Քեհրան կատարած իր համփորդության ընթացքում, ի թիվս բազում այլ երկրամասերի՝ հետազոտել է նաև Քուրդաստանը, ըստ որում ոչ միայն բուն Քուրդաստանում, այլև հյուսիսարևելյան Իրանում գտնվող Բուքուրզում, Գերեզեզում, և Քելաթում բնակվող քրդերի գրությունը⁴⁴, Հենց այդ պատճառով էլ նրա բերած ավյալները ամբողջական են և վերաբերում են ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ արևելյան Իրանի տնտեսական վիճակին: Ծրեյզերը նշում է նաև, թե ինչպես իրանական իշխանությունները քուրդ գյուղացիությունը նորասանի շրջանում հնազանդ պահելու համար ենթարկում էին հարևան թուրքմեն ցեղերի ասպատակություններին և այդպիսով հակայական կորուստներ և վնասներ պատճառում քրդերին:

Վերոհիշյալ հեղինակների հավաքած նյութերը շատ մեծ արժեք են ներկայացնում XIX դ. առաջին կեսին Քուրդաստանում, ինչպես նաև ամբողջ Արևմտյան Իրանում իշխող ազդարային հարաբերությունների ուսումնասիրման տեսակետից, հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ ուրիշ գրավոր փաստաթղթեր համարյա չեն մնացել:

Գնաք է նշել, որ շատ քիչրին է հաջողվել ներթափանցել Արևմտյան և մասամբ Կենտրոնական Իրան և ուսումնասիրել այնտեղ բնակվող բախտարիների ու լարերի կյանքն ու կենցաղը: Այդ իսկ տեսակետից էլ արժեքավոր են Թաուլինսոնի ուսումնասիրությունը

⁴³ Brant, Notes on a Journey through a part of Kurdistan, London, 1841

⁴⁴ J. Fraser, A Winters Journey (Tatar) from Constantinople to Teheran with travels through various parts of Persia, London, 1838.

Ներքե՞ն, նա Իրանում եղել է 1835, 1839, 1841 թթ., իսկ 1859—
60 թթ. անգլիական զինուորն էր Քեհերանում: Նա ոչ միայն Հայտնի
Հանապարհորդ էր, այլև ականավոր արևելագետ: Ռուսլինսոնը
Նկարագրել է բախտիարիների և լորերի ցեղային կառուցվածքը,
քնակչության անդադրվածը, անդրադարձել Արևմտյան Իրանի
ազգաբային Հարաբերությունների Հարցին և այլն:

Արևմտահայկական պետություններին հետաքրքրել է նաև
Հյուսիսարևմտյան Իրանում բնակվող քրիստոնյա ասորիների
վիճակը: Հայտնի է, որ իրենց եվանդոզական քաղաքականությունը
իրականացնելու համար արևմտահայկական տնրությունները
կանգ չէին առնում ոչ մի միջոցի առաջ: Այդ թվում նրանք լայնո-
րեն սգաագործում էին կրոնական հակասությունները: Ուրմիայի
չրջանում ապրող ասորիների կյանքն ու կենցաղը, ինչպես նաև
նրանց մոտ իշխող ազգաբային Հարաբերությունները մանրամասն
ուսումնասիրել է ամերիկացի միսիոներ Պերկինսը, որը ութ տարի
ապրել է այդ վայրերում¹⁵: Պերկինսը ցույց է տվել խաների ան-
սահման իշխանությունը իրենց ենթակա գյուղացիների նկատ-
մամբ. ըստ նրա, ասորի գյուղացին ատում էր իր տերերին և միա-
ժամանակ սարսափում նրանցից: Ուսումնասիրելով Իրանի աշխա-
տավորության վիճակը, գործող հարկային սխառման ու տուրքերի
չափը, Պերկինսը գալիս է այն եզրակացություն, որ մահադանական
և քրիստոնյա գյուղացիները համարյա միատեսակ շահագործման
էին ենթարկվում կալվածատերերի և խոտերի կողմից: Պերկինսը
միաժամանակ հիշատակում է, որ քրիստոնյաները պարտավոր
էին որպես ոչ մուսուլման տալ հավելյալ մի հարկ ևս: Պերկինսը,
իհարկե, իր եզրակացություններին հանգում է միայն օրինական
գանձումներից ելնելով, բայց չպիտի մոռանալ, որ վարչական մար-
միները անհամեմատ ավելի ծանր շահագործման էին ենթարկում
քրիստոնյա ուսյաթներին:

Նա երկրի քայքայված տնտեսության պատճառները նույնպես
բացատրում է ճիշտ, եղելով, որ դա եեխված հասարակարգի, շա-
հագործման և թալանի արդյունք էր:

Հյուսիսարևմտյան Իրանում բնակվող ասորիների դրություն
ուսումնասիրումը արևմտահայկական տնրությունները շարունա-
կեցին նաև XIX դ. վերջերին: Ուշագրավ է հատկապես անգլիացի

¹⁵ Rawlinson, Notes on a Journey from Tabriz through Persian Kur-
distan, to the Ruins of Takhti-Soleiman, 1914.

¹⁶ J. Perkins, A residence of eight years in Persia..., New-York, 1843.

Բիշոփի երկու հասարանոց աշխատութիւնը, որ լույս տեսավ 1891 թ.⁵³ Բիշոփը Իրանում է եղել 1890 թ.։ Եւ իր գրքում որոշ տեղ է տալիս բախտիարի ցեղերին և եկարագրում նրանց շարքաշ գրութիւնը, փաստեր հազարգում Հարավային Իրանի արարական շրջանների հողային հարաբերութիւնների մասին, ընայած որ ոչ միշտ է, որ նա կարողանում է տալ իրերի իսկական զիջակը։ Սակայն ավելի արժեքավոր են ասորի գյուղացիների և նրանց մուսուլման կալվածատերերի փոխհարաբերութիւնները բացահայտող Բիշոփի մանրամասն հազարգումները։ Բազմաթիվ փաստերի հիման վրա նա հանգում է այն եզրակացութիւն, որ երկրում իշխող հասարակարգի պայմաններում գյուղացիական մասսաները, անկախ նրանց ազգային ու կրօնական պատկանելիութիւնից, տառապում էին հովասարայեւ։

Բիշոփը այն փոքրաթիվ հեղինակներից է, որ ավյալներ է հազարգում նաև գյուղատնտեսութիւն մեջ վարձու աշխատանքի կիրառման, գյուղատնտեսական քանվորների սրովարձի շահերի մասին և այլն։

Արեւմտեւկրօպական տնտեսագարհորդներին հետաքրքրել է նաև դեռևս XIX դ. սկզբներին իրանական տերիտորիայում գտնուվող անդրկովկասյան ժողովուրդների գրութիւնը։ Հայտնի է այն նվաճողական մտադրութիւնները, որ արեւմտեւկրօպական պետութիւնները ունեին Անդրկովկասի եկամտամբ և այն դերը, որ նրանք կատարում էին ուսուցարական երկու պատերազմների ժամանակ։ Միանգամայն հասկանալի է, որ արեւմտեւկրօպական տերիտորիաների ներկայացուցիչներին հետաքրքրում էր Անդրկովկասյան երկրներում տիրող գրութիւնը՝ պարսկական տիրապետութիւն տակ և գրա հետ կապված բազմաթիվ այլ հարցեր։

Այդ տարիներին Անդրկովկասյան երկրներում եղած և այդ վայրերի քաղաքական, տնտեսական զիջակը մտտիկից ուսումնասիրած հեղինակներից կարելի է թվարկել մի քանիսին։

Անգլիացի Քեր Պորթերը շրջել է Հայաստանում, Վրաստանում ու Պարսկաստանում և 1821 թ. հրատարակել իր սրագիրը⁵⁴։ Ազգութիւնով ճանապարհի վրա գտնվող գյուղերում նա հետաքրքրվել է հողի վարձակալման եղանակների, տարրեր հարկերի և տարրերի շահերի մասին և այդ ամենը գրի առել։ Սակայն հեղինակին հատկապէս հետաքրքրել է այն, որ սահմանամերձ այդ նահանգ-

⁵³ J. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, London, 1891.

⁵⁴ R. Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon, in two volumes, London, 1821.

ների սարգարներն ու խաները սահմանները պաշտպանելու ուղ-
մական ծախսերը հոգալու համար ոչ միայն ազատված էին իրենց
նահանգի հարկը պետական գանձարան մուծելուց, այլև բուն Իրա-
նում ունեին ընդարձակ հողեր, որոնց եկամուտները նույնպես
յուրացնում էին:

Արևմտանվտազական ուսումնասիրողների հետապնդած եզա-
տակները ավելի ցայտուն երևում են Մարգոնալզ Քիլենյրի գրք-
քում²⁵։ Հեղինակը նկարագրելով գլուղացու շարքաչ վիճակը, հաս-
կապես հյուսիսարևմտյան շրջաններում, որոնց շարքում նա գա-
տում է Երևանի, Ղարաբաղի, Ղարազաղի և այլ նահանգները, հան-
գում է այն եզրակացություն, որ բնակչության մեծ մասը բազու-
կանին ազատ էր և իր կյանքի բարելավման հուսով էր, որ ող-
ջունում էր սուլանների մոտեցումը:

Հայաստանի, Փոքր Ասիայի և Պարսկաստանի մասին հետա-
քրքիր փաստեր է բերում նաև անգլիական դեսպան Գոր Օզլիի
քարտուղար Ժակ Մորիեն՝ իր «Երկրորդ Էսեպարհարություն
Պարսկաստանում, Հայաստանում և Փոքր Ասիայում 1810 թ. մին-
չև 1816 թ.»²⁶ երկհատորյակում: Պարսկական տիրապետության
տակ գտնվող երկրամասերի գլուղացիության դաժան շահագործ-
ման մասին խոսելով, Մորիեն անգրադառնում է «Սուրաթա կոչվող
հարկավճելու նա նշում է, որ երբ իրենք հրաժարվեցին գլուղա-
ցիներին սուրաթի անվան տակ ձրի մթերք պահանջել և տաշար-
կեցին մթերքը գնել գրամով, ապա գլուղացիները դրան էլ չհա-
մաձայնվեցին, որովհետև եթե խանը տեղեկանա նրանց մոտ գրա-
նելով գրամի մասին, ավելի մեծ հարկեր կպահանջի:

Մենք թվարկեցինք XIX դարի արևմտագիտական հեղի-
նակների մի քանի կարևոր աշխատությունները միայն: Սակայն
մեզ հետաքրքրող թեմայի նյութերի ազդյունները դրանցով չեն
սպառվում: Առանձին հարցերի մասին հետաքրքիր նյութերի կա-
րելի է հանդիպել նաև անգլիացի Իսթվիկի, Վիլզի, Հուլթում Երնգ-
լերի և ֆրանսիացի Բիլզերի ու ուրիշների գրքերում²⁷:

²⁵ M. Kinnelr, A Geographical memoir of the Persian Empire, London, 1813.

²⁶ J. Morrier, Second voyage en Perse, en Armenie et dans l'Asie Mineure fait de 1810 a 1816, Paris, 1818.

²⁷ E. Eastwick, Journal of a diplomat's three years residence in Persia London, 1864. C. Wilts, Persia as it is, London, 1886. A. Houtum Schindler, Eastern Persian Irak, 1896. Binder, Au Kurdistan, Paris, 1887.

Արևմտանդրոպական ժամանակակից հեղինակները նույնպես այս կամ այն չափով անդրազարնել են XIX դ. Իրանի ագրարային հարաբերություններին, զրանցից պետք է հիշել Աննա Լամբստոնին⁹⁶։

Նրկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին նա եղել է Իրանում, պաշտոնավարել Քեհրանի անդլիական զեսպանատանը։ Նա մտախից ուսումնասիրել է Իրանի ագրարային հարաբերությունները, շրշագայել է բազմաթիվ գյուղերում և տեղում հավաքել անհրաժեշտ նյութեր։ Աշխատությունը գլխավորապես վերաբերում է ժամանակակից Իրանի ագրարային հարաբերություններին, բայց զբքի տուպին մասում նա անդրազարնել է նաև նախորդ ժամանակաշրշաններին, այդ թվում և XIX դ. պատմությունը, որին նա հատկացրել է հատուկ գլուխ։ Այստեղ արժեքավորը այն է, որ հեղինակը իրանական արխիվներից, հատկապես Ֆինանսների նիստերումյան արխիվներից և մեչլիսի գրազարանից զգազործել է զեռես շհրապարակված փաստաթղթեր, որոնք նպաստել են հոգաաիրություն հեա կապված մի շարք հարցերի լուսարանմանը։ Այդ փաստաթղթերը զեկուցումների մեով են կազմված, որոնք վերաբերում են առանէին նահանգների հողատիրություն և հողօգտազործման վիճակին, հողատիրության մեերին, նրանց տեկոսային հարաբերություններին, հողի վարձակալման եղանակներին և այլն։

* * *

Սովետական պատմարանները, հենվելով մարքոիզմի կլասիկների ցուցումների վրա, իրենց աշխատություններում նշում են XIX դ. Իրանի սոցիալ-տեսեսական կառուցվածքի երեք կարևոր տարրերը, զիտելով զրանք փոխազարն կապի ու կախման մեչ։ Իրանը են՝ հողի և շրի նկատմամբ ֆեոդալական իրավունքը արտահայտող պետական սեփականությունը, մասնավոր ֆեոդալական տիրույթը՝ պետական զերազույն սեփականություն եերքո, և հողատիրական համայնքը, նրան հատուկ գյուղացիական ժառանգական հողատիրությամբ և հողօգտազործմամբ, որպես ֆեոդալական արևելյան բուսապետության հիմք։

Անդրկովկասի երկրների ֆեոդալական հարաբերությունների լուսարանման է նվիրված սովետական ականավոր գիտնական Պետրուշևսկու աշխատությունը⁹⁷։ Եիշտ է ուսումնասիրությունը

⁹⁶ A. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953.

⁹⁷ Н. Петрушевский, Очерк изучения феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1948.

վերաբերում է XVI և հետագա դարերի հողային հարաբերություններին, սակայն հեղինակը այդ հարաբերությունների պատմությունը հասցնում է մինչև XIX դ. սկզբները: Աշխատության մեջ ուսումնասիրված են Իրանի Հյուսիսարևմտյան ժայռամասերի, մասնավորապես Ատրպատականի և Հայաստանի հողատիրության ձևերը, հարկային սխեմներ և բազմաթիվ այլ հարցեր, որոնք շատ ղեպքերում ընդհանուր էին ամբողջ Իրանի համար: Պետրուշևսկին սովետական պատմագրության մեջ առաջիններից էր, որ ճշգրտեց և մեկնեց հողային հարաբերություններին վերաբերող բազմաթիվ տեղեկանքներ, ինչպիսիք էին՝ օրինակ, թրուլը կամ մուլը և այլն: Հատկապես մուլը հասկացությունը հեղինակը քննում է իր դարգացման ամբողջ պատմության ընթացքում և այդպիսով փաստորեն ապացուցում է մասնավոր սեփականության պատմությունը, նրա սաղմնավորումը, առաջացումը և հետագա զարգացումը Իրանի ֆեոդալական տնտեսության պայմաններում: Հատկապես անհրաժեշտ է շեշտել, որ այդ դարերի Իրանի Հյուսիսարևմտյան ժայռամասերում գոյություն ունեցող ֆեոդալական հողատիրության տարրեր կառուցողիկաների, հարկերի ձևերի և ընդհանրապես հողագտադործման եղանակների բնութագրերը տալիս, հեղինակը այնպիսի եզրակացությունների է հանգում, որոնք մեծապես նշանակալից են այդ երկրամասերի սոցիալ-տնտեսական ընդհանուր վիճակի պարզաբանմանը: Պետրուշևսկին միաժամանակ բազմաթիվ փաստերով ցույց է տալիս, որ արդեն XIX դ. առաջին կեսին տեղի էր ունեցել իրանական գյուղացիության մեծամասնության ամբողջումը հողին և նրա այսպես ասած սազատությանը հանգամանքը արդեն կորցրել էր իր բովանդակությունը: Ճիշտ է գիտնալ այդ ժամանակ չէր ավարտվել գյուղացիական համայնքների քայքայումը, սակայն նրանց մեծ մասը բազմականին ծանր վիճակում էր գտնվում, քանի որ նրանք արդեն ֆեոդալական կախման մեջ էին պետությունից, ռազմական վերևախավից և ֆեոդալական այլ ինստիտուտներից: Պետրուշևսկու աշխատությունը Իրանի Հյուսիսարևմտյան ժայռամասերի հետևաբար և որոշ ղեպքերում ամբողջ Իրանի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի առանձին հարցերի լուսաբանման տեսակետից շատ արժեքավոր մի ուսումնասիրություն է:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին Իրանում գոյություն ունեցող հողատիրության և հողագտադործման ձևերին է նվիրված ազգրիչանական լեզվով 1964 թ. Բարձում հրատարակված Ե. Քա-

դիմադրի աշխատությունը¹⁰։ Հեղինակը իր ուսումնասիրությունը կատարել է հարուստ փաստական նյութի հիման վրա, սզտագործել բազմաթիվ ազդյուններ ու արխիվային նյութեր և հանգել է նիշտ եզրակացությունների։ Առանձին զույգներ են հասկացվել XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբների հողային սեփականության ձևերին և հող-սզտագործման եղանակներին։ Գնայած որ իր բովանդակությամբ սույն աշխատությունը Իրանի պատմության XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին է վերաբերում, սակայն սյարունակում է հարուստ նյութ ազրարային այն հարաբերությունների մասին, որոնք ձևավորվում էին XIX դ. սկզբներից սկսած։ Հասկապես արժեքավոր են Քաղինայի բնրած փաստերը Իրանի գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցման կամ, ինչպես հեղինակն է ասում, սկապիտալիզմի էլեմենտներու մասին։ Այդ արքի հետ կապված, հեղինակը անդրադառնում է նաև գյուղատնտեսության մեջ վարձու աշխատանքի սզտագործման հարցին, նշելով, որ եթե վիճակագրական տվյալների պակասի պատճառով ենարավոր չէ պարզել զրա արբածումը XIX դ. վերջին, սակայն արզեն XX դ. սկզբների մասին փաստեր կան, որոնք ցույց են տալիս, որ որոշ կալվածատիրական տնտեսություններում սզտագործվում էին վարձու աշխատանքը։ Հեղինակը ցույց է տալիս, որ XX դ. սկզբներին արբարի հողատիրությունը արզեն դարձել էր հողատիրության հիմնական ձև և արզին հանգես էին գալիս կապիտալիստական տիպի տնտեսություններ։ Այդ բուրդից էլ բխում էր՝ գյուղացիության շահագործման ուժեղացման փաստը, գյուղացիության մասսայական հեռացումը գյուղից, նրա շերտավորումը, գյուղացիության դասակարգային զարթոնքը հատկապես 1905—11 թթ. հեղափոխության տարիներին և այլն։

Սովետահայ հեղինակները Իրանի XIX դ. սոցիալ-տնտեսական դրությունը կամ նրա ազրարային հարաբերությունները առանձին ուսումնասիրման հարց չեն դարձել, սակայն նրանք ուսումնասիրել են Հայաստանում գոյություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական բնդհանուր դրությունը։ Ծվ ջանի որ XIX դ. առաջին տասնամյակներին Անգրկովկասի մի մասը դեռևս զանվում էր պարսկական տիրապետության տակ և այնտեղ իշխող հողային հարաբերությունները Ռուսաստանին միանալուց հետո էլ զին որոշ

¹⁰ Ս. Тагм/ева, XIX эсрин соку ва XX эсрин аввалларинда Иранда торнар муаллак]оти формалары ва торрагдан истифадэ галлалары, Баку, 1954.

ժամանակ շարունակում էին դաշտի մասնակցություն ունենալ, ուստի այդ աշխատանքները որոշակի նյութ կարող են առաջ կան իրաներ ուսումնասիրողներին, Անհրաժեշտ է, սակայն, անել հետևյալ գծերապահությունը: Անդրհամալսարանի կողմից ժամանակաշրջանի ազդեցության հարաբերությունների այս կամ այն կողմից լուսարևոտող գիտությունը ոչ բոլոր դեպքերում կարող են օգտակար լինել իրանում իշխող ազդեցության հարաբերությունների ուսումնասիրման համար: Ինչպես իրավաբաններն ենում է ի. Ազգային կոնգրեսները և... Արևելյան Հայաստանում կայանալիս Ռուսաստանի հետ ընդհանուր ժողովուրդները միաստորը չի կողմ: Այստեղ իրենց բաժինը և ազդեցությունն են ունեցել Վրացական, պարսկական և թուրքական պետությունները: Մրանցից ամեն մեկը հողատիրության ու հողօգտագործման ուղղությամբ կարգեր են ունեցել: Պատմական կարևորագույն այս գիտությունը առաջ ունենալով՝ Արևելյան Հայաստանի միջնադարյան ժամանակաշրջանը, հատկապես XIX դ. սկիզբը, լուրջ է պատկերացվի որպես պարսկական ազդեցության միջնադար, իսկ Արևելյան Հայաստանում մնացած ամեն ինչը՝ որպես պարսկական կարգերից անցած ժամանակություն:

Իրականում ..... հողատիրության ու հողօգտագործման քննադատում մենք նույնություն ու նմանություն չենք տեսնում Պարսկաստանից, Վրաց թագավորությունից և թուրքիայից միացված հայկական անբխորիաներում...»¹¹:

Հայ հեղինակների ուսումնասիրություններից կարելի է նշել Ա. Ծսալանի «Մուսուլմանական իրավունքը Հայաստանում»¹², Մ. Աղոնցի «Արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացումը XIX դարում»¹³, Հ. Քումանյանի «Հայաստանի տնտեսական զարգացումը»¹⁴, Ս. Մարկոսյանի «Ազդեցության հարաբերությունները Արարատյան երկրում»¹⁵, և ի. Ազգային կոնգրեսների հարցը Արևելյան Հայաստանում 1801—1917 թթ.»¹⁶:

Վերահիշյալ ուսումնասիրությունները, հատկապես վերջին երկուսը, կատարվել են Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական

¹¹ ի. Ազգային կոնգրեսների հարցը Արևելյան Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 6:

¹² А. Цсаян, Мусликарское право в Армении, Ереван, 1948.

¹³ М. Агонц, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке, Ереван, 1957.

¹⁴ О. Туманян, Экономическое развитие Армении, Ереван, 1954.

¹⁵ Ս. Մարկոսյան, Ազդեցության հարաբերությունները Արարատյան երկրում, Երևան, 1955:

արեւիկի տարրեր ֆոնդերում պահպանված Հարուստ փաստաթղթերի հիման վրա, փաստաթղթեր, որոնք աշդտիսով գրվել են դիտական շրջանառության մեջ և անշուշտ արժանահավատ աղբյուր կարող են հանդիսանալ ոչ միայն Արենիյան Հայաստանի, այլև որոշ դեպքերում ամբողջ Իրանի ազգաբային Հարաբերությունները ուսումնասիրելու համար:

Ազդեաւոյ ուսումնասիրողներին հետաքրքրել են հատկապէս, թէ Անգրկազկաւոր Ռուսաստանին ժխտելուց հետո հողատիրութեան նախկին կառնգործաներից և հողագաղաթման եւերից որո՞նք շարունակեցին գոյութիւն ունենալ, ի՞նչ փոփոխութիւններով և ի՞նչ նպաստակով եւ Ավգալրեկիւմը գրում է. ...Արենիյան Հայաստանում ցարական կառավարութիւնը ոչ միայն պահպանեց, այլև, ի վնաս ժողովրդական զանգվածներին և հողատիրանայի դասի՝ հիմնականում խորացրեց և ծավալեց նշած հողատիրական հին կարգերը (էջ 29): Այս հանգամանքը շեշտելուց հետո հեղինակը հանգում է նաև երկրորդ եզրակացութեան, որ քցարական շրջաններն ու պաշտոնյաները տեսականորեն ժխտել են հողի սեփականութեան իրավունքի գոյութիւնը մահմեդական պետութիւններից (Պարսկաստան և Քուրդիստան) նվաճած այս երկրամասերում: Իրականում այդ իրավունքը հանաւել և օրինականացվել է ցարիզմի կողմից (էջ 29): Այնուհետև, հեղինակը նշում է, որ մինչև այժմ էլ դեռ պարզված չէ, թէ պարսկական տիրապետութեան վերջին շրջանում գոյութիւն ունեցե՞լ է արդյոք հողի ֆեոդալական սեփականութիւն, և եթէ եղել է, ապա այն զարգացման ինչ աստիճանի վրա է գտնվել:

Հենց այս հարցը պարզելու նպատակով է, որ Ս. Մարկոսյանը, ինչպէս ինքն է նշում, իր ուսումնասիրությունները կատարել է երեք ուղղութեամբ՝ հողային Հարաբերությունների, գյուղացիութեան իրավական դրութեան և գյուղացիութեան տնտեսական դրութեան՝ կապված շահագործման աստիճանի հետ: Թումանյանը Երևանի խանութեան մեջ երեք տիպի հողատիրութեան է նկատել և մանրամասն պարզաբանել Սարգսրի կողմից բաժանված խանութեան գյուղերի շորս կատնգործաները, բահրեքարային, յարիքարային, ոսնչրարային և կապալով տված գյուղերը:

Մեր ուսումնասիրողները մանրամասն վերլուծել են ֆեոդալական հողատիրութեան Արենիյան Հայաստանում, փաստական Հարուստ նյութերի հիման վրա բացահայտել թիւրքային հողատիրութեան նւթիւնը, մուքագարութեան բովանդակութիւնը, ազգայական իրավունքը և յուրաքանչյուրին տվել ապառիչ պատասխան:

Հատկապես ուսումնասիրման առարկա է դարձել մուլքադարությունը: Ա. Սալյանը իր աշխատությունը՝ «Մուլքադարային իրավունքը Հայաստանում Ռուսաստանին միանալու նախորդակիճ գլխում մանրամասն վերլուծել է մասնավոր հողատիրության իրավունքի հարցը ընդհանրապես մուսուլմանական Արևելքում, մասնավորապես Իրանի տիրապետության տակ գանձող Երևանի խոնովայունում: Ուշադրության արժանի է հեղինակի այն բացատրությունը, որ մուլքադարային և ֆիուլային հողատիրությունը շնայած հանդիսանում էին խոշոր ֆեոդալական հողատիրության մեկը և գյուղացիության ֆեոդալական շահագործման եղանակներ, սակայն ունեին տարբերություններ, ինչպես հողի նկատմամբ սեփականատիրական իրավունքի բովանդակության, այնպես էլ սեփականատիրական այդ մեկերի տարաբնույթի տեսակետից: Կարևոր է նաև հեղինակի այն եզրակացությունը, որ մուլքադարությունը որպես ֆեոդալական խոշոր հողատիրության մե Արևելքում ուներ մի շարք ընդհանուր և միաժամանակ տարբերիչ գծեր Արևմուտքում, ինչպես նաև Ռուսաստանում գոյություն ունեցող ֆեոդալական հողատիրությունից:

Հայ հեղինակներին այն եզրակացությունը, որ Ռուսաստանին միացվելուց տուշ ֆեոդալական հողատիրության բուն ինստիտուտը Արևելյան Հայաստանում մուլքադարությունն էր, շնայած գիրքով, հասույթների մեծությամբ, արտոնություններով ֆիուլատիր մուլքադարներն առաջին տեղն էին զբաղում, գալիս է ապացուցելու, որ Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջանների ազրարային հարբերությունները, շնորհիվ մի շարք հանգամանքների, ավելի զարգացած են եղել, քան բուն Իրանում, քանի որ, ինչպես ցույց են տալիս մեր ուսումնասիրությունները, մուլքադարությունը, որպես մասնավոր հողատիրության գերիշխող մե, Իրանում լայն տարածում գտավ միայն XIX դ. երկրորդ կեսին:

Г. М. ЕГАНЫН

ИСТОРИОГРАФИЯ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ИРАНЕ В XIX в.

Резюме

Труды иранских историков XIX в. содержат незначительный фактический материал для изучения социально-экономического положения Ирана в XIX веке. Сохранились лишь официальные сообщения, содержащие описания поли-

тических событий и весьма скудные сведения о социальном положении в стране. Только в XX в., и особенно после второй мировой войны, ряд иранских авторов исследовали различные вопросы внутренней жизни страны и опубликовали большой фактический материал, освещающий социально-экономическое положение Ирана в XIX в. и, в частности, аграрные отношения.

Дореволюционная русская историография дает богатый материал об аграрных отношениях в Иране в XIX в. После завершения присоединения Закавказья к России в 1828 г. унаследованные со времен персидского владычества в Закавказье земельные и другие отношения не могли измениться сразу. Для решения целого ряда экономических и политических проблем в присоединившихся к России странах надо было изучить существующее там социально-экономическое положение. Этим и объясняется тот факт, что появление ряда статистических обзоров и экономических работ обобщающего характера относится главным образом к 30—40 гг. Несмотря на то, что опубликованные в XIX в. работы были написаны, в основном, с позиций защиты интересов царского самодержавия, они содержат огромный фактический материал, хотя и отличаются определенными методологическими недостатками, типичными для сформировавшейся буржуазной историографии и уровня развития исторических наук того времени.

Обширные сведения о социально-экономическом положении и земельных отношениях в южных, юго-восточных и юго-западных провинциях Ирана приведены в трудах и западноевропейских авторов, особенно английских и французских. Многие западноевропейские официальные представители, военные и дипломатические деятели, члены различных миссий, миссионеры и путешественники, побывавшие в различных провинциях и малозвученных округах Ирана, собрали богатейший материал и опубликовали ряд работ, в которых нашли отражение и колониальные цели западноевропейских государств.

Ценные сведения об аграрных отношениях в Иране и феодальных отношениях в Закавказье в XIX в. содержатся в работах советских историков. В этих трудах исследованы формы землевладения, налоговая система и многие другие вопросы, связанные с аграрными отношениями в северо-западных районах тогдашнего Ирана, характерные, в основном, и для всего Ирана.

Հ. Լ. ՊԱՆՈՎԱՆՅԱՆ

ՄեԱԽՈՑԻ ԿՈՆՏԵՍԻԱՑԻ ԴԻՄ ՇԱՐԺՈՒՄԸ
ԻՐԱՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ

80-ական թվականներին Իրանում ծագւածու է հակազազուսարարական և հակաֆեոդալական մի շարժում, որը պաշտպանելով ժողովրդի տնտեսական և քաղաքական շահերը, հետևողականորեն պայքարում էր ֆեոդալական իշխանութիւն և նրա գազուսարար հովանավորողների դեմ:

Պեհաբ է նշել, որ այդ մեծածախ շարժումը նասր-էզ-Դին շահի քաղաքականութիւն ժամանակաշրջանում բարիներն շարժումից հետո ամենանշանակաւ էր, որի շնթացքում Իրանի ժողովուրդը գիտակցեց համախմբւածութիւն ուժը:

Նասր-էզ-Դին շահը 1889 թ. երկրորդ անգամ համադրութիւն և կատարում դեպի հիվանդաւ:

Անգլիական մոնոպոլիտները ձգտում էին՝ օգտագործելով շահի այս ուղեորութիւնը, տնտեսական տարրեր կոնցեսիաներ ձեռք բերել Իրանում:

* * *

XIX դ. կեսերից Իրանը օտարերկրացիներին մի շարք կոնցեսիաներ է տալիս: Գազուսարար պետութիւններին ձեռք բերած կոնցեսիաները, ստորագրած պայմանագրերը, տված փոխառութիւնները, մասնավոր կապիտալի ներդրումները և առևարի մոնոպոլիան սկիզբ են դնում Իրանի տնտեսական և քաղաքական ստրկացմանը:

Քաղմաթիվ կոնցեսիաներից մեկն էր ժխախտի կոնցեսիան, որ 1890 թ. տրվեց անգլիական գազուսարարներին:

Միախտի կոնցեսիայի ձեռք բերման շուրջը բանակցութիւններ վարելու գործը Անգլիայում հանձնարարվեց Ջերալդ Քայրո-

թին, որք Անդրեայի միեմարների նախագահ Լորդ Սուլզբերիի խորհրդատուներին էր: Տեղյակ լինելով Ամին էս-Սուլթանի կաշառակերությունը, նա բանակցությունների ընթացքում Մեծ վեզիրին առաջարկություններ արեց և խոստումներ տվեց: Ամին էս-Սուլթանը իր հերթին այդ հարցի շուրջ զեկուցեց շահին, պարզարանեց այդ գոտարքի շահագնացությունն ու առավելությունները և այն ներկայացրեց արպես թզանված գանձո՝

«Այսպիսի սխալալ, կամուլ, շվայտ և ապիկար թագավորների և տեսրման պալատականների օրոք պարզ է, թե երկրի վիճակը ուր կարող էր հասնել»¹,—գրում է Հասան Հալաջը:

Չնայած ծխախոտի կոնցեսիոները մեկ անձնավորություն էր, բայց Լեզգոնում կազմվեց մի ընկերություն՝ 650,000 Ֆունտ սահունյինգ կապիտալով: Կոնցեսիոն իրավունքներով հիմնադրված այդ ընկերությունը պետք է կաշվեր Էրզանի կայսերական ծխախոտի կորպորացիան:

Քայրոսի 1890 թ. գարնան սկզբներին գայիս է Քեհրան Եաշը նախապետ գիտեր, որ պայմանագրի ստորագրության համար կոնցեսիոները նրան 25,000 լիրա է նվիրելու՝ «Եաշը»,—գրում է Մալեքզադեն,²—որն իր էսթիլամը այնքան գծուծ էր, որ մեկ թումանից էլ չէր հրաժարվի, 25,000 լիրայի տնունը լսելուն պես զլուխը պտավեց և անմիջապես ստորագրեց պայմանագիրը՝

Փաշայանվել է մի փաստաթուղթ, որը հաստատում է Էրանի կառավարող շրջանների կաշառակերությունը և զաւաճանությունը՝. այդ Քայրոսի նամակն է Ամին էս-Սուլթանին, որ գրել է մինչև Էրան ժամանելը: Ահա այն. «Ես՝ մայր Քայրոսս, պարտավորվում եմ մեծապատիվ ազնվական Ամին էս-Սուլթանին և նորին վեհափառություն Էրանի շահին առ 40.000 սահուլինգ: Այս գումարից 10.000 սահուլինգը կվճարվի «Էլեմիս կոնցեսիոն պայմանագրի փոխանակման օրը, 10.000 սահուլինգը կոնցեսիայի գործունեության

¹ Նույն տեղում, էջ 25:

² حسن حلاج، تاریخ تحولات سیاسی ایران، تهران ۱۳۸۷ - قمری، ص ۱۳:

³ احمد نسروی، تاریخ مشروطه ایران، تهران ۱۳۴۰، ص ۱۵:

⁴ ابراهیم تیموری، قرارداد ۱۸۹۰ رژی، ص ۴۷:

⁵ مهدی منگرتاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص ۱۲۷:

⁶ Էրբուհիմ Քեյմաթիի հաղորդմամբ ծխախոտի ընկերությունը մաս շարժարյուր հաղար թուման կաշառք էր տվել Ամին էս-Սուլթանին, փոխարքա Քամուս Միրզային և այլ ազնվիկ պալատականներին:

ծափալելու առաջին քրք, իսկ 20.000 սահույինդ մնացորդ զումարը պայմանագրի իրագործումից երկու ամիս անց:

Փարիզ, 1883 թ.՝

1890 թ. մարտի 20-ին Քեհրանում վաճեցացվում է Քալբոթ անգլիական ընկերության և Իրանի միջև հիսուն տարի մամկնատվ կնքված պայմանագրերը: Այն բազկուցած էր սասնհինգ զլուխենրից: Միախոտի ընկերությունը պարտավորվում էր Իրանի կառավարությանը վեարիւլ տարեկան 15.000 ֆունտ-ստեռլինգ, նկատառանքի մէկ քառորդը և կապիտալի հինգ տոկոսի գիվդղենար: Պայմանագրի երկրորդ կետի համաձայն ամբողջ Իրանի ծխախոտի մշակման, թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին վաճառքի, ծխախոտի ցանքերի վրա հսկողություն, ինչպես նաև ծխախոտի արժեքի որոշման իրավունքը վերադասվում էր ընկերությանը:

Սին իրանական հողագործը մինչ այդ իրավունք ուներ իր բերքը վաճառել ցանկացած մարդուն, իր ցանկացած զևսվ, նույնիսկ նախքան բերքը հանձնելը: Նրա արժեքը գնորդից ստանալու պայմանով, այժմ նա իր բերքը կարող էր վաճառել միայն ընկերությանը, այն էլ վերջինիս սահմանած գնով:

Իմպերիալիզմի հարցերը ուսումնասիրելիս, Տ. Եգնոի շՊարսկաստանը և Պարսկաստանի հարցը աշխատության մեջ տրված գնահատականը ծխախոտի առյն պայմանագրի անհավասար գրոփողական բնույթի մասին գրավում է Վ. Ի. Լենինի ուշադրությունը: Ըննվիլով Եգնոի այն վկայության վրա, որ 13 միլիոն մարկ ունեցող ընկերությունը այդ կոնցեսիայի շնորհիվ 7½ միլիոն զուտ շահ գետք է ստանար, Վ. Ի. Լենինը յուսանցքում, որպես գաղութատիրական գեղատիչ բնույթի պայմանագրի նմուշ, նշել է՝ «Լավ օրինակ և գիմացը դրել է երկու բացականշական նշան»:

Ծխախոտի ընկերությունը անմիջապես գործի անցնելով, իր էլուզիորը տարածեց ամբողջ Իրանով մեկ:

Միախոտի ընկերությունը, երկրի իշխանությունների տեղեկություններ, մի հրաման է հրատարակում, որով պետւհետև ոչ ոք իրավունք չունի ծխախոտի բերքը ընկերությունից բացի մեկ ուրիշին վաճառել, իսկ անձնական օգտագործման համար կես մա-

եղի* ավելի ծխախոտ գնել չէր թույլատրվում՝ եսխառզներին խիստ պատիժ էր սահմանվում:

Երբ հասնում է բերքի գնման ժամանակը, ծխախոտի ընկերության ներկայացուցիչները կողմից վարձված պարտիկ պաշտոնյաների և գյուղացիների միջև ծխախոտի գնի շուրջը կատաղի բախումներ և վեճարանություններ են ծագում:

Պայմանագրի վնցերորդ կետի համահայն բերքը պետք է զընվեր կանխիկ գրամով Կոնցեսիայի գործակալները դիմում են աշխատի պարտավելի քայլերի. բերքը տիրոջ մոտ արգելքի տակ էին պահում և հողագործին կամ առևտրականին անելանելի գրության մեջ գնելով, վերջ ի վերջո, իրենց թիւադրած գնով վերցնում էին նրանից:

Բնակչության մեջ չափազանց պազտնի և աննշան ծավալով կատարվող ծխախոտի առևտուրը լրիվ վերացնելու նպատակով, 1891 թ. գնկաների 9-ին ընկերությունը մի այլ հրաման է արձակում, ըստ որի Իրանում ծխախոտի առևտուրը բացառապես ծխախոտի ընկերությանն էր վերապահվում: Միախոտի գործով զբաղվել ցանկացողները պետք է այդ ընկերությունից գրավոր թույլտվություն ունենային և պահպանեին նրա կանոնադրությունը: Այդ նպատակով ընկերության կողմից պարտադրվում են քառասուն հազար արտնագրեր, որոնք մեկ տարի ժամկետով և մեկ թուման արժեքով վաճառվում էին ցանկացողներին:

Ընկերությունը Իրանի տարբեր ծայրամասերից հավաքած ծխախոտը, հատուկ նշաններով կնքված, մեկ շարք* և կես ման քաշ ունեցող քաակներով վաճառքի է հանում:

Ընկերության այս և մյուս նշանարկումները ժողովրդի մեջ ահա սարսափ են առաջացնում և ամենուրեք քննարկման առարկա դառնում:

Ուշագրության է արժանի մի անվանի իսֆահանցու համակը ուղղված իր մտերիմներից մեկին, որտեղ հանգամանորեն նկարագրված է Իրանի հողագործի ընչազուրկ, ուղբայի կյանքը, դիմակազերծ է անում քրարխիզն եվրոպացուն և բացահայտում նրա հարստահարիչ քաղաքականության էությունը¹⁵:

* Ման—կշտ չափ, որը Իրանի առանձին վայրերում տարբեր է. այսպես, Քաղբիզի ման՝ մոտ 3 կգ, շահի ման՝ մոտ 6 կգ, Յեյի ման՝ մոտ 12 կգ, Տվայ գեղջում Կեղենակը նկատի ունի Քաղբիզի մանը:

15 *ابراهيم تيموري* 'قرارداد' 1890, ژی 11

* Զարաջ—կշտ չափ, հավասար է մոտավորապես 750 գրամին:

16 *ابراهيم تيموري* 'قرارداد' 1890, ژی 11

Իրանի գլուխադասիության ծանր վիճակը չէր կարող իրեն զգացնել շատ: Միախոտի կենցեղական ավելի քան կրկնում տիրող ֆեոդալական հակասությունները և հասցրեց մեծամասնալ շարժման:

Իրանում ժխախոտի կոնցեսիայի պայմանագրի գեմ պայքարի են դուրս գալիս հասարակության լայն շրջանները՝ ազգային բուրժուազիայի մի մասը, գլուխադասությունը, որը կազմում էր Իրանի ամբողջ բնակչության մեծամասնությունը և առաջում էր ինչպես ներքին՝ ֆեոդալական բռնապետական կարգերի, այնպես էլ օտարերկրյա գաղութարարների շահագործման ծանր լծի տակ, մանր առևտրականները և քաղաքային թեակչության մի մասը, ստորին հոգևորականությունը, ինչպես նաև քարձրաստիճան հոգևորականության այն մասը, որը տուժում էր ստեղծված դրությունից:

Նուսրբերի է կանգ առնել պանիսլամիզմի հիմնադիր Մեյիզ Ջամալ-էդ-Դին Աֆղանիի ելված պայմանագրի գեմ ծավալած գործունեության վրա:

Նոր Իրանում սկսվում է ժխախոտի կոնցեսիայի գեմ համաժողովրդական շարժումը, Մեյիզ Ջամալ-էդ-Դինը Բասրա քաղաքից Հաջի Մեյիզ Ալի Աքբար Ֆալ Ասիրիի միջոցով, որը նույնպես Եիրազ քաղաքում ժխախոտի կոնցեսիայի գեմ պայքարիցու համար իշխանությունների կողմից արտոգետ էր, մի նամակ է ուղարկում Սամարայի* մոլթիհիզ Հաջի Միրզա Հասան Եիրազիին, որտեղ նկարագրում է պարսիկ ժողովրդի ծանր վիճակը, պարզաբանում է ժխախոտի կոնցեսիայի քայքայիչ հետևանքները, սաստիկ քննադատության է ենթարկում Իրանի պետական ղեկավարման մեթոդները, խոսում է եմրուպացիների կողմից կատարվող կոզուպուտի և ժողովրդի սեանեկացման պատճառների մասին: Նա այդ նամակով համոզում և անգամ պարտադրում է Միրզա Եիրազիին, որպեսզի այդպիսի պատասխանատու պահին, կոր կրկնորը վաճառվում է օտարերկրացիներին, նա տիրություն անի Իրանի թշվառ ժողովրդին և որպես շիաների մեծ առաջնորդ բանագրանցի ենթարկի այդ կոնցեսիան:

«...Այս ամբողջ գորախոտությունը,— գրում է նամակում,— որ պատել է պարսից ժողովրդին, այն լարիքները, որոնք առիթ են հանդիսացել, որպեսզի օտարերկրացիները տիրանան իսլամական Էրկրին և ստեճություններ կատարեն մուսուլմանների իրավունք-

* Սամարա—շիաների ուրբ քաղաքը, որը գտնվում է Իրանում:

ների վրա, այդ բուրբ ինչպե՞ս կարող է լազրի թեզ վրա... Գու
մեծ պատասխանատվություն ես կրում ժողովրդի նահատակների հա-
մար... Գու ես հանգիստնում շիաների առաջնորդը, բացի թեզներից
ու որ չի կարողանա ժողովրդին փրկել: Ըթե արգարություն համար
բնութաանաս, բուրբ համախմբված թեզ կողաշտպանեն...

Իրանի թալափորը անսկզբունք և ազգադավ է, տկարացել է
նրա միտքը, նա դարձել է դաժան, ինքն ալլես անկարող է երկիրը
զնկավարել և ժողովրդի շահերը պաշտպանել: Այդ պատճառով
երկրի ղեկը հանձնել է մի պիղծ մարդու (Նկատի ունի Ամին էս-
Մոյթանին — Հ. Փ.), նա բարեկիրթ մարդկանց հետ դաժանություններ
է վարվում և ամբողջ երկիրը վաճառում է եվրոպացիներին:—
Ալեուհասկ Սելիգ Զամալ-էյ Գինը թվարկում է ասորիներացիներ-
ին արված բազմաթիվ կոնցեսիաները, դատապարտելով դրանք,
և նամակը ավարտում է հետևյալ բառերով. «...Ինչպե՞ս կարելի
է հանդուրժել, որ մի պիղծ ավազակ իսլամի երկիրը այդպիսի էժան
զեռվ վաճառքի հանի...»¹¹:

Կարևոր գեր էին խաղում այդ ժամանակ լայն տարածում
գտած թույլիկները, որոնց նշանակության վերաբերյալ 1896 թ.
Եմբանկֆուրտեր ցայտունքս թերթը այսպես է գրել. «Երեք տարի
առաջ նասեր էյ-Գին շահի և արքայազների սենյակներում թղթեր
գտան, որոնց մեջ պահանջվում էր Իրանում նոր բարեփոխումներ
անցկացնել: Միաժամանակ դրանց մեջ գրված էր. «Եթե այս թույլ-
քը զուր մեր սենյակում եք գտնում, ապա համազված եղեք, որ
երանց հեղինակները մուտք ունեն պալատ: Ըթե նոր բարեփոխում-
ներ լանցկացնեք, ապա մեր ունեացումը մեզ համար շատ դյուրին
է: Եահը կարգադրեց հարցաքննություն կատարել: Պարզվեց, որ
հանցավորները՝ աասը հոգի, Զամալ էյ-Գինի հետևորդներին էին,
այդ թվում Միրզա Թեզա Փերմանին»¹²:

Վերջինս ծխախոտի կոնցեսիայի զեմ ժամայած իր գործու-
նեություն պատճառով մերթափալվեց և քսոսրվեց Ղազվին, որտեղ
չորս տարի ու չորս ամիս բանտարկված մնաց:

Նասեր էյ-Գին շահը սպանվեց Եահ Արզու Ազիմում 1896 թ.
մայիսի 1-ին: ԵԱյդ սպանությունը, — գրում է Բրաունը, — նույնպես
անուղղակիորեն այդ շարաքաստիկ կոնցեսիայի արդյունքն էր.

¹¹ ابراهيم تيممري، قرار داد ۱۸۹۰ رژی، ص ۵۰۳

¹² خان ملك ساسانی، سیاستگران دوره قاجار، تهران، ۱۹۲۰، ص ۲۱۲

որի դեմ պայքարելու համար Միրզա Մահմադ Ռեզա Փերմանին որոշեց վրիժառու լինել¹³։

Միրզա Ռեզա Փերմանին օգոստոսի 10-ի խառնակ հարցաքննությունից ժամանակ խոստովանեց, որ ժխտաբար կոնցեսիայի դեմ շարժման ժամանակաշրջանում ինքն է եղել հեռանալի Թուրքիկի հեղինակը։

«Ո՛հ հավատացյալներ, ո՛հ մուսուլմաններ, ժխտաբար կոնցեսիան գնաց մեր ձեռքից։ Փարուն գետը գնաց, շաքարի արապրությունը գնաց. Ահվազի ճանապարհը գնաց։ Եկավ քանկը և արավ՝ վալը, երկիրը ընկավ սաաթիրկիացիների ձեռքը։ Շահը կարևորություն չի տալիս մեր շահերին։ Ուրեմն վերցնենք գործը մեր սեփական ձեռքը»¹⁴։

. . .

Ելնելով պայմանագրի սոված իրավունքներին, անգլիացիները սխալեցին Իրանով մեկ և հաղթանակած պետություն նման, երկրի բոլոր ժայռամասերն ուղարկեցին վերականգններ, բոլոր վայրերում վարձեցին հեծյալներ, ժամանակակից զինքերով զինելով նրանց¹⁵։

Չարս նահանգը, որպես Իրանի ժխտաբար կենտրոն, առաջին հերթին գրավում է «Ռեժի» ընկերությունը ուղարկությունը։

Մի խումբ պարսիկ վարձակալներ, մի անգլիացու ղեկավարությամբ, մեկնում են Միրզա Այգ խումբը ուներ Ամին էս-Սուլթանի հանձնարարական նամակը՝ ուղղված Չարսի նահանգապետ արքայազն Մոթամեդ օլ-Գոլիեին, որով կարգադրվում էր ամենուրեք օժանդակել անգլիացիներին և արժանավայել ընդունելություն ցույց տալ։

Աղբյուրները վկայում են, որ Չարս նահանգի վաճառականները լայն գործունեություն էին ծավալել Միրզա քաղաքի բնակչության մեջ՝ ժխտաբար կոնցեսիայի դեմ և պարզարանել նրա կողմնակից բնույթը։

1891 թ. ապրիլի ամսին, երբ անգլիական «Ռեժի» ընկերության աշխատակիցները մտաենում են Միրզա քաղաքի արվարձաններին, քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը, վաճառականու-

¹³ E. Browne, A. Narrative of Recent Events in Persia, London, 1900, p. 7.

¹⁴ М. Павлов и С. Франкун, Персия в борьбе за независимость, М., 1925, стр. 106.

¹⁵ مهدي ملكزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص ۱۱۷

թյան գրգռմամբ, փակում է շուկան ու խանութները և համախորմր-
վում քաղաքի «Վաքիյ» մզկիթում¹²,

Ոմն Ֆալև Ասրի բարձրանում է ամբիոն, կապալի տակից
հանում է թուրը և հայտարարում. «Այսօր սրբազան պատերազմ
է: Ոս ունեն մի թուր և երկու կաթիլ արյուն: Այն ստարերկրացին,
որը ծխախափ մենաշնորհի հարցով Եիրազ կմտնի, ես նրա փորը
կպատռեմ այս թրով»¹³,

Նրբ ընկերության ներկայացուցիչները տեղյակ են գտնում
այդ իրադարձությանը, մեռն են քաղաքի արվարձաններում և չեն
համարձակվում մտնել քաղաք: Սակեփված դրուսյան մասին հե-
ռադրում են Քեհրան՝ անգլիական ղեկավանապետն¹⁴,

Այդ իրադրության մասին Քեհրան է հեռագրում նաև Ֆարսի
նահանգապետը¹⁵,

Անկասկած այս զեպքերը Քեհրանում զգաստացրին ընկերու-
թյան վարուսթյանը, ինչպես նաև Անգլիայի նշանակած նոր ղե-
պան Լասելին: Քեհրանում Անգլիայի ղեկավանը ընկերության ներ-
կայացուցչի հետ ներկայանում են Ամին է-Սուլթանին և պահան-
ջում անհապաղ լուրջ միջոցներ ձեռնարկել՝ ժողովրդի բմրստու-
թյան ուժեղացումը կանխելու համար:

Ֆարս նահանգում կարգ ու կանոն հաստատելու գործը հանձ-
նարարվում է Ղափան Ել-Սուլթին: Վերջինս զենքի ուժով ժամանա-
կազորապես խափանում է ժողովրդի ապստամբությունը Եիրազ
քաղաքում: Ընկերության զործակալների որոշումը՝ փոքր զինում-
ներով մեղմացնել ապստամբների դիմադրությունը և որոշ արտո-
նություններ առ ծխախոտագործներին, ապարդյուն եղավ¹⁶,

Կենտրոնից ստացված հրահանգով մերթափալվում և արարա-
կան Իրաք է աքսորվում շարժման ղեկավարներից Սիլիդ Ալի Աք-
բարը¹⁷,

Հնաազայում Ռուրա քաղաքում նա հանդիպում է ունենում
Սիլիդ Ջամալ է-Դինի հետ: Վերջինս առիթից օգտվելով, բողոքի
մի նամակ է գրում Սամարա՝ շիտների առաջնորդին և Սիլիդ Ալի
Աքբարի հետ ուղարկում:

¹² Նույն տեղում, էջ 69:

¹⁷ مهدي ملكزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۱۸۸

¹⁸ ابراهیم تیموری، قرارداد ۱۸۶۰ رژی، ج ۱۹

¹⁹ مهدي ملكزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۱۸۸

²⁰ ابراهیم تیموری، قرارداد ۱۸۶۰ رژی، ج ۷۰-۶۹

²¹ مهدي ملكزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۱۸۸

Սեյիդ Ալի Աքբարի ձեռքադրումը Ղազվաձ Եւ-Մուշի մարդկանց կողմից Երրազի վաճառականներին առիթ է ապիս պայքարի ավելի լայն գործունեություն ծավալելու Երրազի բնակչությանը ուղի է հիշում, առիթ է ունենում բախում, որի ընթացքում երկու կողմերն էլ մեծ քանակությամբ զոհեր են տալիս²¹։

Երրազի իրադարձությունները արձագանք են գտնում Քենդուանում, որտեղ անստորագիր սպանակների կամակները թափանցում են անգամ շահի հարձակումը²²։

Այսպիսով, Երրազի բնակչության պայքարը կարելի է համարել այն համաժողովրդական շարժման սկիզբը, որը հետագայում ընդգրկեց Իրանի տարբեր նահանգներն ու քաղաքները։

Երրազ, Քաշան, Իսֆահան և այլ քաղաքների ժխտաբան արտադրանքի արտահանումը հատկապես Օսմանյան կայսրություն, կատարում էին Ազրբեյջանի վաճառականները։ Ուստի Ազրբեյջանի անկարականները նույնպես առում են էին ժխտաբան կոնցեսիայից, որի պատճառով նրանք ևս միացան համաժողովրդական շարժմանը։

Միախոտի ընկերությունը գործակալները անկարող եղան մուսթ գործել Քաշիդի Այստեղ ընկերության պլանկանները փոխարինվում են հեղափոխական թաղերի կողմից²³, իսկ քաղաքում գտնվող ընկերության գործակալներին սպանում են մահով։

Այդ իրադարձություններից սարսափած Ամիր Նիզամը իր ընտանիքը ուղարկում է Բասմինջ՝ ուսական հյուպատոսի ամառանոցը²⁴։

Քաշիդի բնակչությունը բողոքի հետագրեր է ուղարկում Քենդուան և իր վճռականությունը հայտնում իր իրավունքներն ուժով պաշտպանելու համար²⁵։

Անհլանի գրությունը ստիպում է Ամին էս-Մուլլանին Անգլիայի դեսպանի հետ երկար խորհրդակցություններ վարել։ Շահը Մաշիբ էդ-Ղուլին ուղարկում է ուսաց լիազորի մուս, որպեսզի վերջինս միջամտի Քաշիդի գործերին²⁶։

²¹ Եսկ սեղում։

²² *Fevrier*, *Trois ans a la cour de la Perse*, Paris, p. 267—268.

²³ *E. Browne*, *The Persian Revolution of 1905—1909*, Cambridge, 1910,

p. 55.

ابراهيم تيموري، قراچاد ۱۸۹۰، ج۱، ص ۱۴

²⁴ *E. Browne*, *The Persian Revolution of 1905—1909*, Cambridge, 1910,

p. 55.

²⁵ *Fevrier*, *Trois...* (1891 p. սպանութ 22-ի հարցումը, էջ 211.)

Հաճաքժելով թագաժառանգի պալատի առջև, թաճրիդի բնակչութիւնը պահանջում է կոնցեսիայի վերացումը²⁰։

ժողովրդական մասսաների շարժումից երկուդած՝ պալատում սրտում են անվանի պետական գործիչներից մեկին ուղարկել թաճրիդ, որպէսզի նա ժողովրդին պարզարանի այդ կոնցեսիայի շահավետութիւնը, միաժամանակ խոսովութիւն ու տարածայնութիւն սերմանի տեղի բնակչութիւն տարրեր խաճելի շարքերում։ Ինչպէս Քէմալիսին է գրում, պէտք էր որոշը այնպէս պատրել, որ ձուկ որոայր կենտրոնական իշխանութիւն խարդախ որսորդների համար հնչա լինէր²¹։ Այդ գործի իրականացումը հանձնարարւում է Ամին Լուզուրին։ Նրա մուտքը թաճրիդ, սակայն, անհնար է գառնում՝ մոտ քսան հազարի հասնող զինված բնակչութիւն սպառնալիքի հետեանքով, մինչև որ թագաժառանգը ստիպւած անձամբ մեկնում է քաղաքից դուրս և Ամին Լուզուրին իր անձնական կառքով ձաճուկ բերում քաղաք²²։

Ետհր կարգադրում է թագաժառանգին և նահանգապետ Ամիր Նիզամ Գարուսին՝ զինել բանակը և ժողովրդական շարժումը ճշնչելու համար կարուկ միջոցների գիմել։

Նահանգապետը, սակայն, առարկում է այդ առաջարկին, պատճառարանելով որ ժողովրդի մեծամասնութիւնը զիմ է այդ կոնցեսիային և կարող է միանալ հեղափոխականներին²³։ Նա մերժում է իրագործել շահի հրամանը և նույնիսկ հրաժարական է առլիս։ Կառավարութիւնը՝ հտակապետ Ամին էս-Սուլթանը, որը Ամին Նիզամ Գարուսի հետ լավ հարաբերութիւններին մեղ լէր, վերջինին մեղադրում է ապստամբների հետ համագործակցելու մեղ և նա կանչում Քէհրան²⁴։

Նման իրադրութիւն մեղ բնկերութիւնը ստիպւած է լինում զիչում կատարել, խոստանալով, որ Ազրբեյանում բնկերութիւն աշխատակիցներ կնշանակվեն միայն ազրբեյանցիներին²⁵։ Բայց ժողովուրդը շրավարարվեց դրանով և շարունակեց իր պայքարը։

«Թալլոթա» բնկերութիւն կողոպտիչ գործունեութիւն զիմ թաճրիդի բնակչութիւն ապստամբութիւնը հանգիստացավ մոնպոլիս-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 212։

²¹

ابراهيم تيمورى، قرار داد ۱۸۶۰ رزى، ص ۷۶

²²

مهدي ملكزاده، تاریخ انقلاب مشروطيت ايران، ص ۱۲۸

²³

²⁴ Նույն տեղում։

²⁵

ابراهيم تيمورى، قرار داد ۱۸۶۰ رزى، ص ۷۷

²⁶

احمد كسرى، تاریخ مشروطه ايران، تهران، ۱۳۴۰، ص ۱۷

տական կապիտալի ներթափանցմանը գիմադրելու ցայտուն մի
արինակ:

Պատմաբան Քեյմսուրին գրում է. «...վասնզը դեռ չէր վերա-
ցել. Ազորեշանը նման էր կրակի, որը թագնվել էր մոխրի տակ»²⁴:

Ազորեշանի բնակչության զժողովությանը միացան Իսֆահանի
բնակիչները: Նրանք բանագրանքի ենթարկեցին ժխախտի օգա-
գործումը և ղեկավարների սկզբներին սկսեցին իրենց պայքարը
անգլիական զազուժարարների դեմ: Դեռևս սեպտեմբերի 18-ին
պայաար Իսֆահանից ստանում է Ջիլ և-Սուլթանի հեռագիրը, որ-
տեղ հազարգվում էր Իսֆահանում և Երրազում տեղի ունեցած
խռովությունների մասին²⁵, Չնայած ժխախտի առևտրի և ժողո-
վրդի կողմից ժխախտի օգտագործման բոլորի ենթարկվելը
Իսֆահանի սահմաններից դուրս չեկավ, այնուամենայնիվ, նա խա-
ղաց իր պատմական դերը և ցուցաբերեց ժողովրդի կայունությունը
և անգլիական զազուժարարների սարկացուցիչ տնտեսական քա-
ղաքականությունը գիմադրելու կարողությունը:

Քեյմսուրին նկարագրում է հետևյալ դեպքը. նրբ մի անվանի
վաճառական հրամարվում է իր բերքը վաճառել անգլիական ըն-
կերությունը, կոնցեսիայի գործակալները որոշում են կալանքի տակ
վերցնել նրա ժխախտի ողջ պաշարը: Վաճառականը մեկ քր ժա-
մանակ է պահանջում և զիշերը այրում իր 12 հազար քսակ ժխա-
խտը²⁶:

Առևտրականների նման վարմունքը և ընդհանրապես ժողո-
վրդի համընդհանուր ելույթներն ու ցույցերը, չնայած պատիվ
պայքարի բնույթ էին կրում, բայց և այնպես պարսից ժողովրդի
զարթոնքի գործում կազմեցին մի փուլ, որը ֆեոդալական միա-
պետության, ինչպես նաև իմպերիալիստական զազուժարարների
դեմ ժողովրդի մղած հետագա պայքարում խաղաց իր քաղաքական
և տնտեսական դրական դերը:

Միախտի կոնցեսիայի դեմ ժողովրդական մասսաների ծա-
վալած շարժումն ընդգրկում է նաև Իրանի այլ քաղաքները՝ Ղազ-
վին, Փաշան, Ցազզ և Մեշհեդ:

* * *

«Ինեժի» ընկերությունը իր հրամաններից մեկում հայտարա-
րել էր, որ 1891 թ. ղեկավարների 3-ից Իրանի ժխախտի առևտուրը
ամբողջովին անցնելու է ընկերության ձեռքը:

²⁴

ابراهيم تیموری، فراراد، ۱۸۹۰، ص ۷۷

²⁵ Fawciler, Tross, նույն աշխ. էջ 313-314.

²⁶ նույն տեղում.

Քեհրանի ամբողջ վաճառականությունը, պատկերացնելով
ավյալ քայլի հասանելիքը, համարվում է մայրաքաղաքի խո-
շոր անկտրական Հաշի Մահամեդ Քաղեմի շուրջը և պայքարի մի-
ջոցներ սրունում:

Ինչպես Իրանի այլ վայրերում, այստեղ ևս իրանական բուր-
ժուսական դիմում է հոգևորականության ոգևոթյանը: Հայտնի է,
որ դեռ մինչև Իրանի սահմանագրական հեղափոխությունը, իրերի
ազգային բուրժուազիան հոգևորական դասին շարժման մեջ ներ-
գրավելու խնդրին մեծ նշանակություն էր տալիս: Այդ կապակցու-
թյամբ Մալջում խանը իր սկանառնա թերթում գրում է. «Մենք ցան-
կանում ենք հոգևորականների հեղինակությունն ու իմաստություն-
ներ օրենքի գրող և ժողովրդի միասնության առաջնորդ դարձնել»²⁷:

Ազգային բուրժուազիայի հուսալի դաշնակից կարող էր գա-
նալ հոգևորականության հատկապես այն մասը, որը տուժում էր
ստալիներյա մոնոպոլիստներից և ընդհանրապես դեմ էր, այսպես
կոչված, բանհավանների և ներթափանցմանը, որը հետագայում
անպայման պետք է ազդեր նրա հեղինակության վրա:

Որքան մտահեռում էր անզիտցիների սահմանած ժամկետը,
այնքան ուժեղանում էր ժողովրդի դժգոհությունն ու զայրույթը:
Մզկիթներում, վաճառատներում և այլուր հավաքույթներ էին գու-
մարվում, դատապարտվում և քննադատվում էր շահի և պալա-
տականների հայրենագավ քաղաքականությունը:

Մայրաքաղաքի բնակչությունը իրազեկ դառնալով հրկրի
տարբեր վայրերում կատարվող իրադարձություններին, ավելի է
բորբոքվում: Ամին էս-Սուլթանին ամենուր սպանում էին և այդ
գործարքների միջևորդ էին անվանում: Նասր-էդ-Պին շահը ցույցի-
քը կանխելու նպատակով Քեհրանի քաղաքապետին, փոխարքա
Փամրան Միրզային կարգադրում է ևերբակալի պատասխանության
առաջնորդներին²⁸, «Շահի դեմ դավադրություն է պատրաստվում:
Բարիների հնացած ուսմունքի էությունը ենթակա է պայթման»²⁹,—
գրում է Ֆերիդին:

Շարժումը օրեցօր ավելի մեծ ծավալ էր ստանում: Իրանի բո-
լոր ժայրամասերից բողոքի նամակներ էին ուղարկվում Սամա-
րայի մուլթեհիդ Հաշի Միրզա Հասան Միրզային, որոնցում պա-
հանջվում էր բեկանել այդ մեծաշնորհը: Այդ անելանելի վիճակից

27

«آیاتون» - «آمر»

²⁸ Ես. 16 սկզբում, էջ 85:

²⁹ Fevziyer, Trois ans... (1881 թ. հոկտեմբերի 30-ի հարցում, էջ 216):

զուրս գալու նպատակով Միրզա Շիրազին մի Հնազգիք է ուղարկում շահին, որով պարզարանում է այդ կոնցեսիայի հակասումը զուրանին և, ընդհանրապես, իսլամի ոգուն: Եա՛հը և պալատականները այդ Հնազգիքի բովանդակությունը ժողովրդից զազանի պահելով, կարգադրում են Քաղաքում Իրանի Հյուպատոս Մոշիր օլ-Վոզարեին անմիջապես մեկնել Սամարա և Միրզա Շիրազիին հակացնել այդ կոնցեսիայի առաջնությունը: Սակայն այդ հանգիստովը նույնպես զրական արգյունք չի ապրիս: Իրանի իշխանությունները նախազգուշական միջոցների են դիմում: Կարգադրում են ցանցապատել աշխատի բոլոր գոտիները, Պուշան Քափում կազմակերպում են անզական կայազորի շքերթ, որին ներկա էր շահը⁴⁰:

1891 թ. նոյեմբերի վերջերին անգլիական ընկերությունը դարձյալ հայաաբարում է, որ որոշակի ժամկետից հետո Իրանի ժխախտի ամբողջ առևտուրը ինչպես երկրի ներսում, նույնպես և զրսում վերապահվելու է ընկերությանը և այդ հրամանը խախտողի բերքը կրսնագրավվի ընկերության օգտին, իսկ ավյալ տե՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛ կենթարկվի պատժի⁴¹:

Իրան անմիջապես հաշորդում է շքեղ տանկատարություն, որը ազելի է բորբոքում Քենհրանի բնակչության զայրույթը:

Վերջապես, 1891 թ. դեկտեմբերի 3-ին Սամարայից ստացվում է շիաների մոջթեհեդ Նաջի Միրզա Հասան Շիրազիի նամակը, որով ժողովրդից պահանջվում էր բուլկոտի ենթարկել ժխախտի օգտագործումը մինչև որ կոնցեսիան բեկանվի:

Կողակների զորախմբի հրամանատար Կասրգովսկին, որի տեղեկությունները մեր կարծիքով ազելի հաճաստի են, նշված զեպքերից մի քանի տարի անց, այսպես է նկարագրում այդ իրադարձությունները. «Քենհրանի և Ազրբեյջանի վանառականների զեկավարը ազրբեյջանցի էր: Նա նախալված անձնավորություն էր»:

Փաշտոնեղյակ լինելով անգլիացիների հնազա ծրագրերին, որոնց համաձայն նրանք մտադիր էին ժխախտի մենաշնորհից հետո ամբողջ Իրանը վերցնել իրենց ձեռքը, նա մի նամակ է գրում Նաջի Միրզա Հասան Շիրազիին, որն ապրում էր Նաշաֆում (Փարսայային մաս): Վերջինս ստանալով այդ նամակը, ժխախտի օգտագործումը բանադրանքի ենթարկելու նպատակով մի ֆաթվա՞ է

⁴⁰ Feuilleter, Trois ans (1891 թ. հոկտեմբերի 31-ի նշումներ, էջ՝ 316—317),

⁴¹

ابراهیم تیموری، قرائد ۱۸۹۰، ج ۱، ص ۱۰۰

⁴² Ֆաթվա—կրոնական գատավճիտ

արձակում, որով աշխարհի բոլոր շիաներին արգելում է ծխախոտի սպառողությունը⁴²,

Հատ Մայիսըզգի տված տեղեկությունների, Իրանի աարքի բազմաթիվ ժողովուրդը հավատում է բոլոր նարդիաները և հրապարակներում հրդեհում, իսկ Քուհրանից ստացված սպառնալի Հեադրերին ուղարկություն չի գարձում⁴³,

Միախոտի կոնցեսիայի դեմ ժամայված մեծ շարժումը անգրադառնում է անգլիական շահնշահի բանկի ակցիաների վրա, որոնց արժեքը կիսով լավ բնկնում է⁴⁴, Լոնդոնի բորսայում ծխախոտի բնկնություն բաժնետերերի ակցիաների գինը նույնպես բնկնում է 50 տոկոսով⁴⁵,

Անարականների պարազլիտ արատքումը ավելի է բորքոքում ժողովրդի դայրայթը և կատավարությունը ստիպված է լինում մի քանի օրից հետո նրան վերագարծնել Քուհրան:

Աքսորից վերագարծող ավագին ժողովուրդը արժանավայել կերպով է դիմավորում⁴⁶,

Ամին Լու-Սուլթանը և ծխախոտի բնկնությունը որոշում էն հոգևորական դասին կաշտակելով բնկանել ալ մեծ մարթեհից հրամանը: Այդ նպատակով նրանք փոխարքայի տանը հանդիպում են կազմակերպում հոգևոր ղեկավարների հետ, որոնց միայն մի մասն է բնկումում այդ հրավերը: Հանդիպումն ապարդյուն է անցնում⁴⁷,

Կարվածությունը մեղմացնելու համար Իրանի իշխող շրջանները բանակցություններ են վարում անգլիական գեսպանատան և կոնցեսիոների հետ, որպեսզի բնկնությունը հրամարվի Իրանի ներսում ծխախոտի մենաշնորհի իրավունքից, իրեն վերագահելով միայն արտահանման և ներմուծման իրավունքը: Ընկնությունը ալիս է իր համաձայնությունը, սակայն ժողովուրդը մերժում է նաև այդ որոշումը:

Իրագարծությունները գնալով սրվում են: Պատերին փակցվում են թուղիկներ, որոնցում ղոսուցցվում էր, որ եթե 48 ժամվա

⁴² «Из Тегеранского дневника подполковника Косоговского», М., 1960, стр. 141—142.

⁴³ مهدي منكراد، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص 176

⁴⁴ М. С. Неволин, Очерки истории Ирана, М., 1962, стр. 196.

⁴⁵ М. Павлович и С. Нрзиский, Персия в борьбе за независимость, М., 1925, стр. 105.

⁴⁶ ابراهيم کیموری، قرار داد ۱۸۹۰ رژی، ص ۱۰۵

⁴⁷ مهدي منكراد، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص ۳۹

ընթացում ծխախոտի կոնցեսիան լրկանվի, օտարերկրացիները կլանեց Վասնզի տակ կզրվի⁴⁸ և 1832 թ. հունվարի 4-ին հեղափոխություն կսկսվի⁴⁹:

Օտարերկրացիները խումբ-խումբ փախչում էին Քեհրանից, իսկ ոմանք էլ թաքնվում իրենց պարսիկ բարեկամների կամ ծանոթների տներում⁵⁰:

Սանդձված իրադրությունից ահաբեկված իրանական իշխանությունները ստիպված ետանջում են և 1831 թ. դեկտեմբերի 28-ին հայտարարվում է կոնցեսիայի քնկանումը:

1832 թ. հունվարի 1-ին Սամարայի մոզթեհիզ Հաջի Միրզա Հասան Եիրազին հեռագրով շնորհավորում և շնորհակալություն է հայտնում շահին՝ ծխախոտի կոնցեսիան քնկանելու համար:

Այնուհետև շահը պահանջում է, որպեսզի Իրանի մոզթեհիզները առաջնորդ Միրզա Աշթիանին մի հրաման (ֆեթվա) արձակի, որով օրինական համարվի ծխախոտի սզապործումը, հակառակ դեպքում ետ կհեռացվի Քեհրանից: Մոզթեհիզների առաջնորդը հրաժարվում է այդպիսի հրաման արձակելուց, շունենալով Սամարայի մոզթեհիզ Միրզա Եիրազիի թուլլավությունը և պատրաստվում է հեռանալ Քեհրանից:

Այդ առիթ է դառնում, որպեսզի Քեհրանի ամբողջ բնակչությունը 1832 թ. հունվարի 4-ին նորից ուսթի կանգնի:

Փակվում են քաղաքի բոլոր շուկաները և խանութները, իսկ բնակիչները մահակներով զինված հավաքվում են Աշթիանի տանը, որտեղից և շարժվում են դեպի շահի պալատը, այսպ շրջապատում այն⁵¹:

Փոխարքա Փամբան Միրզային հետևյալ բովանդակությամբ մի մեռագիր հրաման է արձակում.

«Ներքին կոնցեսիան վերացրիչ էինք, այժմ վերացնում ենք նաև արտաքին կոնցեսիան: Ժողովուրդը կարող է նարզիս շմիել, մինչև Միրզա Եիրազիի կարգադրությունն ստանալը: Ետհ»⁵²,

Հրամանն անմիջապես ուղարկվում է Միրզա Աշթիանին, որպեսզի վերջինս հրապարակի ժողովրդի մեջ և խաղաղություն քարոզի:

⁴⁸ Feuvrier... (1831 թ. դեկտեմբերի 28-ի նշանակ, էջ 323),

⁴⁹ مهدی منگدراد، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص 137

⁵⁰ ابراهیم تیموری، قرار داد 1890 رژی، ص 144

⁵¹ 267

⁵² ابراهیم تیموری، قرار داد 1890 رژی، ص 105

⁵³ Նույն տեղում, էջ 186:

Իրանի հոգևոր առաջնորդ Միրզա Աշթիանին, ինչպես նաև վաճառականների պարագլուխ Լաշի Մահամադ Փազհմը, ժխտաբար կոնցեսիայի լրիվ բեկանման վերաբերյալ շահի ձեռագիր հրամանը ստանալով, բավարարվում են դրանով՝ հուսափելով այդ շարժման հեռանկարներից, ինչպես նաև կլենելով իրենց դասակարգային և անձնական շահերից, երկրի կարգերի վերափոխման համար ստեղծված աշխարհի նպաստավոր պահին, երբ ժողովուրդը առաջնորդի կարիք էր զգում, իրենց նախկին դիրքերից հա են նահանջում և սկսում են գործել ի վնաս երա շահերի: Նրանք բազմացնում են շահի ձեռագիր հրամանը և բաժանում ժողովրդին, ասելով, «...ցրվեք և գնացեք ձեր գործին»²⁵:

Սակայն զայրույթի զագաթնակետին հասած ժողովուրդը ուշադրություն չգարձնելով այդ քարոզներին, համախմբվում է իր շարքերից դուրս եկած հերոսների՝ մսավաճառ Մեհդիի, մեյլդանի Լաշի Մասումի և մյուսների շուրջը²⁶, ներխուժում է պալատ և սարսափի մասնում փոխարքային, շահին ու պալատականներին²⁷:

Վարիլ ար-Նոզլիի կարգադրությամբ զինվորները կրակ են բաց անում ժողովրդի վրա, որի հետևանքով վաթսուս զինակ, վիրավորներին շահված, ժածկում են սահմանակից փողոցը²⁸:

Մի քանի օր շարունակ թնդանոթները տեղադրված էին պալատի շուրջը, տողաններով կանգնած էին զինվորները, հանձյալները շրջում էին քաղաքում և ջրում ժողովրդի խմբերը²⁹:

Եզենի աշխատությունն ուսումնասիրելիս Վ. Բ. Լենինի ուշադրությունը գրավում է նաև շահի պալատի վրա ժողովրդի հարձակման և նրա աված զոհերի փասաջու Վ. Խ. Լենինը «Մի քանի հարյուր զոհեր» նախագասություն զինաց, երկու բացականչական նշան է դրել³⁰:

Միախառն կոնցեսիայի դեմ համաժողովրդական շարժման ուսումնասիրությունը ցույց է առել, որ այդ շարժումը սկսվել է մինչ Սամարայի Միրզա Եիրազիի հրամանի հրապարակումը, իսկ պալատի վրա ժողովրդի հարձակումը տեղի է ունեցել շահի կողմից ժխտաբար պայմանագիրը բեկանելուց վեց օր հետո, այսինքն՝

²⁵ Նույն տեղում, էջ 156, 165—166:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 156:

²⁷ *Si'a* ۱۳۰ من *سندی ملکزادہ*، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص ۱۳۰:

²⁸ Նույն տեղում, նաև՝ ۱۳۰ من *سندی ملکزادہ*، قرا زناد ۱۸۹۰ رزی، ص ۱۳۰:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 169:

³⁰ *Si'a* B. H. *Меним*, Тетради по империализму, стр. 669:

շարժումը ոչ Միրզա Եփրազիի Ֆեթվայով է սկսվել և ոչ էլ ավարտվել է շահի կողմից ժխտաբան կոնցեսիայի բեկանման հրամանով: Սակայն այդպիսի մեծ ծավալ ստացած շարժումը մեղմացրեց քանակական իշխանության զենքի ուժով, որովհետև նման, կոտորած առաջնորդներ շուքենայով այն կրում էր անկազմակերպ պայքարի բնույթ:

Ուշադրով է հայրենասեր մարտնչողների հայտարարություններից մեկը, որը փակցվել էր պալատի պատերին՝ կոնցեսիայի բեկանումից հետո: Նրա մեջ մասնավորապես ասված էր. «է՛հ, նասեր-էզ-Դին շահ... այժմ, երբ պետության և իշխանության անմարդկային էությունը պարզ դարձավ ժողովրդին, նա համոզվեց, որ այսուհետև, ինչպիսի տառապանքի, դժբախտության և փոթորկումների մեջ էլ գտնվի, երբնից արդարադատության համար չի կարող գիմել կառավարությունը: Նշելով դրանից, պայքարի համար նախապատրաստվել և զինվել ենք և ունենք այնպիսի հզորություն, որ կարող ենք հակահարված հասցնել քո հրացաններին և թնդանոթներին...»⁹⁹:

Կոնցեսիայի բեկանման հետ միասին Իրանի իշխող շրջանների բանակցություններ սկսեցին պայմանազրի փոխհատուցման մասին:

Ֆեվրինն նշում է, որ փոխհատուցման համար ընկերության ներկայացրած սկզբնական պահանջը շատ բարձր էր՝ 12,500,000 թուման կամ մոտավորապես, 125,000,000 ֆրանկ¹⁰⁰:

Վերջապես, ավելի քան երեք ամիս տևած բանակցություններից հետո, 1892 թ. ապրիլի 5-ին փոխհատուցման համար սահմանվում է 500,000 ստեռլինգ: Դրա գիմաց կոնցեսիոները պարտավորվում էր հրաժարվել կոնցեսիայի իրավունքներից և այն բուր շնորհից, որոնք կառուցել էր Իրանում, ինչպես նաև այն ամբողջ ժխտաբան, որ գնել էր, վերադարձնել տիրոջը:

1892 թ. մայիսի 15-ին իրանական պետության և ԵՄանչահի բանկին միջև մի պայմանագիր է կնքվում, որի համաձայն վերջինս պետությանը պարտք է տալիս 500.000 ստեռլինգ, վեց տոկոսով և քառասուն տարի ժամկետով:

Համաձայն պայմանագրի 5-րդ կետի, այդ գումարի և տոկոսների գիմաց Իրանի կառավարությունը անզլիակա՞ն բանկին որպես երաշխիք, քառասուն տարի ժամկետով տալիս էր Գարաբից մացի

⁹⁹ ¹⁰⁰ Feudrier, Trola ans... 324. — 226. ابراهيم ليموزي، قرار داد ۱۸۹۰ زری، ص ۱۸۳-۱۸۴

Քուշեր, Քանդար Աբրաա, Լանգե Եսաֆահանգիստների, Ինչպես նաև
Երբայ գաղաթի մարաշին եկամուտները»⁸²։

«Տեղին է ասել,—գրել է Սեյիդ Մահմադ Քամալ զադին,—որ
Հենց այս պարտքերը զարձան Իրանի սարկացման շղթան և մեր
մեծ և Հին ժողովրդին դատապարտեցին ազա՛ և անխիղճ օտար-
ների կամայականություններին»⁸³։

Այդ առթիվ «Կանուն» թերթը այսպես է հայտնում իր կարծի-
քը՝ որ ժխտաբար կոնցեսիան հանդիսանում է մեր Հակոբ իր-
վանքներից մեկը։ Ենթադրենք այդ կոնցեսիան լուծարքի ենթարկ-
վեց, բայց արդյոք դրա փոխարին նրանք ամենալժժան գեղով իրենց
պարտնչորեն չ՛են վաճառի մեր ուրիշ բազմաթիվ իրավունք-
ները»⁸⁴։

Անգլիական դազուժարարները չեն կատեցնում իրենց շանքն-
ըր՛

Կոնցեսիայի պայմանագրի թեկանումից և ընկերության լու-
ծարքի ենթարկվելուց շատ լանցած Իրանի հարավային մարա-
տներից մեկում «Ռեմիա ընկերության մականիչով մի քանի արկղ է
ստացվում, որոնց ստուգումից պարզվում է, որ նրանք լցված են
հրացաններով և այլ ռազմամթերքով»⁸⁵։

Թխախտի կոնցեսիան և նրա զեմ ծավալված ժողովրդ-
դական շարժումը լայնորեն քննարկվել է պատմագրության մեջ։

Մեհդի Մայեքզադեն «Իրանի սահմանադրական հեղափոխու-
թյան պատմությունը» բարձրարժեք աշխատության մեջ գրում է, որ
ժխտաբար կոնցեսիայի զեմ հեղափոխության հաղթանակը պատ-
հաս գարձավ, որպեսզի ժողովուրդը համարձակություն և խիզա-
խություն ձեռք բերի և դիտակցի, որ կարելի է շահի և պետության
կամքին հակադրվել և համաժողովրդական շարժումով պաշտպա-
նել իր շահերը, իսկ ամենակարող շահին, որը ժողովրդի նահապա-
գրի սրտում է պարտադրել անձնատուր լինելու և՛ վախի ու՛ժը, որ
ձեռք բերվեց այդ իրադարձություններից հետո, օժտեցական սահ-
մանադրական հեղափոխության առաջընթացին և ազգային պե-
տության սահղծման գործին»⁸⁶։

⁸² ابراهيم تيموري، قرارداد ۱۸۹۰ رژی، ج ۲، ص ۲۰۹

⁸³ محمدعلی جمالزاده، گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران، بولن، ۱۳۳۵، ص ۱۰۹

⁸⁴ روزنامه، قانون، نمره ۱۷

⁸⁵ ابراهيم تيموري، قرارداد ۱۸۹۰ رژی، ج ۲، ص ۲۱۱-۲۲۰

⁸⁶ محمدعلی ملكزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص ۱۲۷-۱۲۸

Անգլիացի գաղութարար Քերզոնը գրում է. «Չարմանալու կարիք չկա՝ Մի երկիր, որը սասորեկրյա տարրերի շնորհման հարցում այդ սատինան տարված է իսլամական սևատիպաշտությունից ու մոլեռանդությունից, տեղի կտա մոլեռանդական ցույցերի»⁷¹։ Այսպիսով, Քերզոնը այդ համաժողովրդական բոյկոտը համարում է հողերականություն հակազդեցության հետևանք։

Սակայն, ինչպես տեսանք, այդ շարժումը տեղի էր ունեցել մինչև Սամարայի մոլեռանդի արևակած կրոնական գառավները և շարունակվել էր շահի կողմից ծխախոտի կանցեսիան բեկանելուց հետո։

Ետբովումը քիչ այլ ձևով է բացատրում Փիթր էյվրին։ Նա պատմում է, որ հողերականների շարքերում տեղի ունեցավ մի համախմբում և մեծ վեպիր Ամին էս-Սուլթանի բուրբ շանքերը՝ պահպանել կապը հողերականների հետ, ապարդյուն անցան։ Խորացավ այն վիճը, որը երանց բաժանում էր գահից⁷²։

Իսկ անգլիացի արևելագետ Բրաունը իր բազմաթիվ աշխատություններում բարձր է գնահատել այդ ժողովրդական մեծ շարժման գերբ Իրանի ժողովրդի հետագա զարթոնքի գործում։

О. Л. ПАХЛЕВАНЯН

ДВИЖЕНИЕ В ИРАНЕ ПРОТИВ ТАБАЧНОЙ КОНЦЕССИИ В КОНЦЕ XIX в.

Резюме

В конце XIX в. англичане постепенно захватывают важнейшие экономические и политические позиции Ирана. Им удается через предательские круги властей Ирана приобрести ряд концессий. Одной из многочисленных порабощенных концессий являлась табачная концессия, которая в 1890 г. была предоставлена английской компании «Тальбот» на закупку, продажу и переработку табака на всей территории Ирана.

Эта концессия, не нося ограниченного характера, отличалась от других тем, что непосредственно отражалась на экономической и политической жизни всего населения Ирана. В результате этой концессии в Иран вторглись англичане,

⁷¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, Vol. II, London, 1892, p. 628.

⁷² P. Avery, Modern Iran, London, 1965, p. 95.

и во все окраины страны были посланы английские надзиратели.

С целью дать отпор этим захватническим вторжениям английских колонизаторов иранские патриоты слились с народными массами и создали антиколониальный, антифеодальный сильный фронт. Защищая экономические и политические интересы народа, этот фронт последовательно боролся против продажных феодальных властей и их покровителей-колонизаторов, в результате чего поработительная компания была расторгнута. Это всенародное движение в период царствования Насер эд-Дин шаха после бабидского движения является наиболее известным; в его процессе иранский народ пережил период своего пробуждения и осознал силу сплоченности. Это движение действительно нужно считать репетицией последующей конституционной буржуазной революции в Иране 1905—1911 гг.

Следовательно, это восстание в истории иранского революционного движения имеет свое достойное место.

Լ. Զ. ՇԵՆՅԱՆ

1960-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՊԱՐՄԻԿ ԱՐՁԱԿԱԿՈՒՆԵՐԻ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԳԸ ԵՎ ԶԱՄԱԼ ՄԻՐ ՍԱԿՆԿԻ ՍՏԵՂՄԱԿՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նովեմբր, կարև պատմվածքը արդի պարսից արևակի ամենից
զարգացած, առաջատար ժանրն է:

Սկզբնավորվելով XX դ. առաջին տասնամյակներին, Իրանի
տեղական, Հասարակական-քաղաքական կյանքում անդի ունե-
ցող եշանակալից փոփոխությունների ժամանակաշրջանում, ժան-
րը կոչված էր արագ արձագանքել այդ նորագ իրադրությունը, նոր
խոսք տանել երկրի նոր իրականության մասին:

Կնազարյու իր դուրսի ընթացքում պարսից նովելը հաղթա-
հասկանալի Իրանի դասական գրականությունից ժառանգած բարոյա-
խոսականության ու զիջակալի միտումները, անցնելով տեղ-
անցի իրականության, եկարագրականության, փաստագրության փուլերով
(20-ական թթ.) հասնում է Հասարակական շարիքի պատճառներին
խորամուխ լինելու կարողության, բարձրանում մարդու համար
պայքարի, նրա արժանապատվության և իրավունքների պաշտպա-
նության, հասարակական լայն ընդհանրացումների աստիճանին
(40-ական թթ.):

Ըստ էության ժանրի անցած այս ուղու հետ է կապվում սե-
քսանական տենդենցների սկզբնավորումն ու զարգացումը պար-
սից արդի արձակում:

Գեղա-գաղափարական այս եվանջումները, որ ժանրը պար-
տական է առաջին խոշոր պատմվածքագիրներ Մահամեդ Ալի
Ջամալզադի, Մ. Հեղալաթի, Մ. Նաֆիսի, Մադեղ Չուբեքի, Բ. Ալա-
զիի վարդիտությանը, անշուշտ, համապարփակ չէին ժանրային
ամբողջ արտադրանքի առումով: Ինչպես 40-ական, այնպես էլ
50-ական թթ. ստեղծագործող առաջատար պարսիկ նովելիստե-

րը եզմանումներն այդ պահանջներում և խորացնում էին ինչպես բարոյախոսական միտումազրույթով, այնպես էլ Արևմուտքի զվարձալիքային-մոզեռնիստական գրականության ազդեցությամբ ստեղծված գրականությանը դիմադրազինու զժվարին ճանապարհում:

Այդ զժվարին ճանապարհը 50-ական թվականներին վերջին շարունակում է պարսիկ երիտասարդ արևակազդերներին մի կոր սերունդ, որի առաջին այքի ընկնող ներկայացուցիչներ Ջամալ Միր Մազեզին, Ղարիբ Շաֆուրը, Բարա Մոզազամը, Ահմադ Մազեզը, Մահմուդ Քինաուշը և ուրիշներ կազմում են այսօրվա պարսից եզվեագրության ստեղծագործական կարիքը:

Արևակազդերներին այս սերնդի մուտքը դրականություն չուզադիպեց Իրանի կյանքում սկսված կալուեացման ժամանակաշրջանի սկզբին, կայունացում, որ պայմանավորված էր 60-ական թվականներին սկզբից երկրի անսահունության և Հասարակական կյանքում իրագործվող կարևոր բարեփոխություններով (Հոգափրության սրտանմում անցկացվող ռեֆորմներ, լուսավորության գործի բարելավման նպատակին ուղղված լայն միջոցառումներ, Իրանի մերձեցումը և Համագործակցումը Սովետական Միության և սոցիալիստական լագերի երկրների հետ):

Այս իրադրությունը բարենպաստ հող էր ստեղծում Հասարակական մտքի և, մասնավորապես, գրականության զարգացման համար, ստեղծագործական մտքի որոնումներին տալիս կոր լիցքեր:

Մրա շնորհիվ է, որ գրական շիշյալ կոր սերնդի գործունեությունը անցյալ տասնամյակում առանձնապես արդյունաշատ եղավ, արդյունաշատություն, որ Հասակապես նշանակալից էր նովելի զարգացման համար:

Սակայն գրական ամեն մի կոր սերնդի առաջ, առաջին ևս կոր նա Հանդես է գալիս ավյալ երկրի զարգացման բնկումնային փուլում, անխուսափելիորեն կանգնում է ընտրության հարցը: Իսկ այդ ընտրությունը 60-ական թթ. սերնդի համար զժվարանում էր ոչ միայն անփորձության, այլև 50-ական թվականներին Իրանի գրականության մեջ ստեղծված իրադրության պատճառով:

Այդ իրադրությունը ամենից ավելի լավ բնորոշված է սեթեյաթաթե Քերթիթե Եթեթարհայի մահո (ԵԱմսվա գրքեր) բերլիոգրաֆիական Հանդեսի 1956 թ. 6-րդ համարում արտատպված ռիագրարն ազարիե (ԵԳրական աներև) հոգվածում: Ինչպես նշվում է այգանդ, 50-ական թվականներին թեթե ու գաղափարազուրկ գր-

քերի ու Թարգմանությունների քանակը Հասել էր այնպիսի սպառնալից լսափերի, որ վնասակար, կործանարար էր դարձել Իրանում, բարձրարժեք, լուրջ գրականության զարգացման համար: Մտեղծված իրադրություն մեղ, կրք գրողների, Թարգմանիչների ու հրատարակիչների մեծամասնությունը շտապում է լույս աշխարհ հանել նորանոր գրքեր, գրողների այն խումբը, որ ստեղծում է լուրջ ու խորիմաստ ստեղծագործություններ, դարձում է ակամա շփարած, սակա աշխատում է շուկայի համար Իր ստեղծագործությունների քանակով մրցակիցներից ետ լմնալու համար այդ խմբի գրողները աշխատում են բազմապատկել իրենց գրվածքների թիվը, բարձրարժեք, նուրբ գործերի փոխարեն ընթերցողին են հանձնում... շարաթական մեկական գիրք՝¹

Իհարկե, գրական պրոցեսի առողջ, բնականոն զարգացումն արգելակող այս վիճակը խուլնկոտում էր առավելապես սկսնակ գրողների ստեղծագործական ուղին, որն առանց այդ էլ փորձի պակասության և որոնումների հանգամանքով էր դժվարին:

Սրա հեռանկարով պետք է բացատրել նատուրալիզմին, սենսիվնետալիզմին, Արևմուտքի ձևապաշտական-մոդեռնիստական գրականությանը բնորոշ արտահայտչամիջոցներին այն ասուրքը, որ նկատվում է սկզբից ևնթ կյանքի հրատապ խնդիրների, հասարակական հուզող խնդիրների նկատմամբ կողմնորոշվող գրողների մոտ (Շաֆուր Ղարիբ, Ահմադ Մահմուդ, Ջամալ Միր Մադիդի, Մահմուդ Քիանուշ և ուրիշներ): Նշված գրողների առաջին ստեղծագործություններում նկատելի է նաև մի այլ թերություն, որ անխուսափելի է թերևս սկսնակ սերնդի համար: Նրանք հաճախ չեն կարողանում ենթարկվել նովելի ժանրի բուլ կտակներին և շրջանակներին: Մա առավելապես գրանորվում է նրանց ստեղծագործությունների կառուցվածքի ոչ կուտ, ցրված լինելու, նրա սյուժեառաջին գծերը օրգանական կապի մեղ ենթադրելի կարողանալու ևնով:

Բայց, բնականաբար, պարսիկ պատմվածքագիրների նախորդ սերունդների փորձը չէր կարող չթնթեկացնել նովելիսա-արձակագիրների այս կրթող սերնդի որոնումները: Նրանք, ճիշտ է, իրենց քայլերը չէին սկսում լերկ տեղում, բայց, անկասկած, ստեղծագործողների ամեն մի նոր սերունդ ունենում և ապրում է բնականաբար իր մտնկական հիվանդությունը:

1. ع. زنگنه انبسی، مجله کتابهای ما، ۱۹۵۶، شماره ۱، از روزنامه اطلاعات.

80-ական թվականների արձակագիրների մոտ այդ հիվանդու-
թյունը իրեն որոշակիորեն զգացնել է տալիս լեզվա-սնական խըն-
դիրներում: Կերչինս, սակայն, պարսից գրականության մեջ նշված
ժամանակաշրջանում ոչ միայն սկսնակներին, այլև ամբողջ ար-
ձակին վերաբերող խնդիր է ներկայումս լեզվի հարցը գարնել է
պարսից արձակի բնոգ տեղերից մեկը, թերևս նույնքան նեղ, որ-
քան 20-ական թվականներին:

Ինչպես հայտնի է, նոր, ժամանակակից տիպի պարսից ար-
ձակի զարգացմանը արգելակում էր գրականության բարձր, ճոտմ
ու ծաղկուն ոճերով ու էպիտետներով ծանրաբեռուն լեզուն: Այժմ
լեզվի խնդիրը նորից է ծառայում պարսից արձակի առև:

Լեզվի պարզեցման, այն կյանքին, խոսակցականին մոտեց-
նելու միտումը, որ նախագես դրսևորվել էր պարսից նոր տիպի
արձակի սկզբնավորող Ալի Աքրար խան Դեհխոզայի սահղծագոր-
ծությունում, հաշոզ կերպով զարգացվել առայտապար արձակագիր-
ների Մ. Ջամալզադի, Ս. Հեղայաթի և Բ. Ալավիի կողմից, ներկա-
յումս թեցվում է իր բմանկական ձախությանս կողմը: Հիշյալ
լեզվի պարզեցման սննդիկնցի ներկայիս հեակարդները իրենց շան-
քերում այնքան հնուու զեացին, որ այսօրվա Իրանի գեղարվեստա-
կան արձակի լեզուն նորից անհասկանալի է դառնում պարսիկ
ընթերցողի համար: Արձակագիրների մեծ մասը (և ոչ միայն շար-
քայինները, երիտասարդները, այլև այնգիսի վաստակաշատ
սահղծագործողներ, որպիսին են Սաղեղ Զուրեքը, Ջալալ Ալի
Ահմազը, Շափուզ Ղարիբը, Մահմուդ Քիանուշը և ուրիշներ)
բարբառանությունների լայն կիրառումից անցել են դրանց գրեթե
համապարփակ տեղ աալուն: Եվ, ի գեայ, նրանցից ամեն մեկը
զործի է դնում իր բարբառը, կրթմն նույնիսկ իր գյուղում կամ
շրջանում տարածված խոսվածքը:

Երևույթն այդ, բացի գեղարվեստական գրականության ըն-
թերցողների շրջանակը նեղացնելուց (որ ինչպես տազնապով նշում
են պարսիկ գրականագետները առանց այդ էլ լայն չէ...), հանդեց-
նում է գրական լեզվի ազքատացման, շորացման:

Խոսակցական լեզվի այն կենսունակ, կենդանի աարբերը,
բարբառների թարմացնող, լեզուն հյութեղացնող այն սպաշարեն-
րը, որոնք բանիմաց, ընարովի կիրառման գեպքում կարող էին
մեծացնել լեզվի ակաթիվության, հակիրճ արտահայտականության
բալանսը, կորչում են անխնայաբար, անհնատեհօրեն շահագործ-
վող բարբառանությունների մեծ զանգվածում:

Այս վիճակը Իրանի գրականագիտաների շրջանում իրավացիորեն առգնադասից արձագանքներ է առաջ բերում: Այդ է վիճարում «Ռահեմայի քեթաբ» (Երբքի ուղեցույց) ամսագրի էջերում 1952—54 թթ. բազմաթ մտքերի փոխանակութունը: Իրան մասնակցող գրողներն ու քննադատները ընդգծեցին Իրանի գրականության վրա նշված երևույթի խիստ վնասակար, բացասական ազդեցությունը:

Ինչպես և 20-ական թվականներին, իր հանրահայտ թեքի բույզ վա լեքի նարուզս (էկենում է, չի լինում) ժողովածուի «նոր արձակի առաջարան» մանրիքնություն, Մ. Զամալզադին այժմ հարկազրված էր նորից խոսք բանալ գրական լեզվի հարստացման ուղիների մասին: Նա առաջարկում է հրաժարվել անշրջահայաց, առաջին հայացքից հրապուրիչ և հեշտ թվացող՝ բարբառայնությունը սրբող սուրբից: Միայն բարբառների ամենաարտահայտիչ, նկուն, հյութեղ միջոցները,— ընդգծում է գրողը,— կարող են և պետք է համարեն գրական լեզվի բառապաշարը, մերժեն նրան, մասեն նրա ակտիվի մեջ:

Հնգհատար գծերով այսպիսին էին այն դժգոհությունները, որոնք բաժին էին ընկել պարսիկ պատմվածքագիրների երիտասարդ նոր սերնդին, որոնց աստիճանական հաղթահարումով քաղաքային գրողներն այդ կանգնեցին մարդու պաշտպանության, նրա մեջ մարդկայինի, լուսավորի պահպանման այն ավանդույթների շարունակմանն ու զարգացմանը, որ ստեղծել էին պարսկական նոր արձակի երախտավորներ Ս. Հեզայաթը, Ս. Նաֆիսին, Բ. Ալավին և ուրիշներ:

Ստեղծագործական այս կողմնորոշումն ունեցող երիտասարդ պատմվածքագիրները բնականաբար ձգտում էին արձագանքել 60-ական թվականների Իրանի կյանքի առավել հրատապ խնդիրներին, հասարակական մտքի ուշադրությունը հրավիրել դուրսի և գյուղացիության բախտի, մտեր լինովնիկության, և որ ամենակարևորն է, երիտասարդության խնդիրներին, որոնց լուծումն ու ընթացքը բախտորոշ նշանակություն կարող են ունենալ երկրի հետագա առաջընթացի համար:

Ամենից կարևորն այն է, որ այդ խնդիրներն արժարծվում և զեղարվեստորեն յուրացվում են նոր սեռանկյունից: Այսպես, եթե մինչև 60-ական թվականները երիտասարդության թեման պարսից արձակում և, մասնավորապես, նավելում արժարծվում էր նոր

սերնդին ազգային ոգով կրթութիւն տալու, երան օտարամուլ, մահերեսային հովերով տարվելուց ետ պահելու պլանով, ապա 60-ական թվականների պատմվածքագիրները հարցին մտանում են մարդ-անհատի շիշա, առողջ մեազորման, սխույստիկ-պահպանողական դաստիարակութեան ավերներից երան շնոր պահելու գիրքերից: Էլ ավելի նշանակալից էր նոր, մասնող, կյանքի հրնայիների խորամուխ հրեատասարդութեան առաջին ներկայացուցիչների կերպարների ստեղծումը: Այս առումով աչքի են ընկնում Ղուլամ Հուանյն Նազերիի «Դար մա լիզի միշեթաֆթե» (սՄԻՐ մեշ ին-որ բան էր ընկնում), Մ. Ղարիբի «Ատրե փաիզ» (սՄԻՐ մեշ ին-որ բան էր ընկնում), Մ. Ղարիբի «Ատրե փաիզ» (սՄԻՐ մեշ ին-որ բան էր ընկնում), Մ. Ղարիբի «Ատրե փաիզ» (սՄԻՐ մեշ ին-որ բան էր ընկնում) և այլ պատմվածքներ:

60-ական թվականների նովելում իր սրտին տեղն ունի գյուղացիութեան, հողի, աշխատավորի թեման: Այդ թեմային նովելված ստեղծագործութիւններում (Մ. Ղարիբի՝ «Գորազ», «Ղահվե-խանն քննարե շաքե», Ք. Մոզազաւ՝ «Ջալու», Ա. Մանուզ՝ «Դարյա հանուզ արամ սաթե» և այլն) որոշակիորեն գծվում է ժամանակակից իրենական գյուղի սոցիալական պատկերը—սոցիալական շերտավորում, գյուղացիութեան հողազրկում, արտահոսք դեպի քաղաք: Ինչպես այս թեման, այնպես էլ մանր լինովելիութեան, և, ընդհանրապես, մյուս թեմաները յուրացնելիս 60-ական թվականների նովելագիրների մտա մարդու բմրեումը առավելապես զբոսնորվում է սՄարդը շահագործման զոհն պլանով, որ խոսում է ժանրի քննադատական-սեպիտական ուղղութեան խորացման մասին: Վերջինիս հետ է կապվում նաև պարսիկ նովելագիրների կողմից սփռուր մարդու՝ շահագործման զոհի օտարացման խրեզրին անդրադառնալը: Պարսիկ պատմվածքագիրները ավելի ու ավելի հաճախ են անդրադառնում բազմամարդ քաղաքում մարդու միայնակութեան (Ք. Մոզազաւի՝ «Են շարե բարանի», Ք. Մոզազաւ՝ «Մեհմանն Լախանդե զար շահրե բողորզ», Մ. Ղարիբի՝ «Սեթարե-գանի քն ուզալի միֆթուլթ», Ջ. Միր Մազեզիի «Մարսին» և ուրիշներ), մարդկանց անշատվածութեան թեմային, փորձում ցուցադրել իր օտարացումը զիտակցած մարդու հոգեբանութեանը:

Այս պրոբլեմներն առանձնապես լայն ու յուրահատուկ զեղտարտահայտչական արտացոլում են գտել 60-ական թվականների պարսիկ առաջատար նովելիստ Ջամալ Միր Մազեզիի ստեղծագործութիւններում:

արտացոլումով էլ քացաարում է ոչ միայն Միր Սաղեղիի, այլև արգի պարսից մյուս գրողների ստեղծագործության տարտամ հըն- լազույթունը*։

Բայց Միր Սաղեղիի ստեղծագործության մասին ասել այս- քանը, և որ կարևորն է, այսպես խոսել, նշանակում է ոչինչ չա- սել, նշանակում է լմտեկ, չհաղորդակցվել այն աշխարհին, որով ապրում և որը ստեղծել է հեղինակը։

Իրոք, եթե մակերեսորեն, հարևանցիորեն դատելու լինենք, ինչպիսի՞ն կերևա Միր Սաղեղի-գրողը ու նրա պատկերած աշ- խարհը։

Նա ընթերցողին կենդանայանա որպես մի սովորական քաղա- ցիք, որի տեսողաշարը զուրս չի գալիս Իրանի գրականության մեջ այնքան հանախ արտացոլված (ու հաճախ էլ չարլրկված) քաղ- մականության, մարդու մեջ մարդկայինը սպանող կրոնական մուս- ռանգության, կարիքից ծախու դարձած կանանց թիմաների սահ- մաններից։ Ու այդ թեմաներին նվիրված պատմվածքներն էլ, ավելին, սկսվում ու զարգանում են միօրինակ ու ճիճ (ընդգծումն իմն է Լ. Ե.) կոմպոզիցիոն միևնույն շրջանակով. «Ընչ աղաս ասաց», «Ազիզս պատմում էր»։

Միր Սաղեղին, եթե իր գրաքննադատներին պատասխանելու լիներ, անզոր կտարածեր ձեռքերն ու անօգնական կժպտար իմաս- տուն Սողոմոնի խոսքերով, «Ոչինչ նոր չէ այս հին աշխարհում»։ Այո, ոչինչ նոր չէ, ասերևույթ և Ջամալ Միր Սաղեղիի ստեղծագոր- ծության մեջ։ Բայց միայն ասերևույթ։ Նորը նրա ստեղծագործու- թյան մեջ հենին, կամ հնացած թվացողին նորովի նայելն է, նոր տեսանկյունից ներկայացնելը։

Արգի պարսից գրականության մեջ Սաղեղին միակը չէ, որ դի- մում է պարսից դասական նովելագրային արձակում (Սաադի, Ջա- մի, Ժողովրդական նովել) այնքան տարածված ու սիրված՝ պատ- մրվածքները ընդհանուր հերոսներով միավորելու ավանդույթին։ Գրան դոսես 40-ական թվականներին դիմել է նաև պարսից արգի Հանալված արձակագիր Մահամմեդ Ալի Ջամալ զադն ԵՄահաբ- նամե (սՋրապտույտս) վիպակում։ Բայց, եթե արդարամիտ լի- նենք, Ջամալզադեի մոտ այդ միջոցն քառ էության որոշակիորեն ինքնարավ է մեացել, չի ստացել որդանական, գեղա-գաղափա- րական շուժում և հնչեղություն։

* Նույն տեղում, էջ 81։

Քոչորովին այլ է պատկերը Զամալ Միր Սաղեղիի ստեղծագործութիւն մէջ: Կամպոզիցիան այդ միջոցն թելագրված է Հեղինակի գեղա-գոյափարական մասնաշնչոգութիւնն, ասելիքին համաճեւէ-ասելակերպ ունենալու անհրաժեշտութիւնը ու նշումով:

Հեղինակի այդ ասելակերպին ուղղված ընթերցողի «ինչու՞ պարզվում է մեկ անգամ ես նրա պատկերած աշխարհին անգրագանալու, դրա մէջ ներթափանցելու դեպքում:

Այն հարեանցիորեն անգամ աչքի անցկացվեն նրա պատմը-վածքները, նույնիսկ վերնագրերը, ընթերցողի ուշադրութիւնը կգրովի մի մանրամասն, որ անցնում է ստեղծագործութիւնից ստեղծագործութիւն ու շնտակացվելու զեպքում դանձում մտշված ու կրկնվող: Այդ էլ ձյան մեաաֆորն է. «Բերարֆ, ին բարֆն շա-նաթի» («Եկի այն էլունը, այն անիծված էլունը»), «Բարֆնա սագ-նա, բայագնա» («Ձյուններ, շներ, աղոսմներ»), «Ան շար ցե բարֆ մի բարիդ» («Այն դիշերը, որ էլուն էր տեղում»), այս միայն վեր-նագրերում. առաւ, անխնա տեղացող էլունը անպակաա մանրա-մասն է նաև նրա «Բարա», «Բագփասին սանգար», «Շախնհա-լի շեքլասթե», «Շար խամուշ բուդ» պատմվածքներում⁷: Ձյունը ծածկում, խլացնում է ամուսնու երկրորդ կնոջից նրնխային խելու գնացած անտիրուու ունանհարերն ու ունանալը («Բարֆնա, սագնա, բայագնա»), տանտերերի ու հարեանների աչքերից թա-քրելում մի կտոր հացի համար գեշերելու ելած երնար ու սանշ-ված ծերունուն («Շախնհայի շեքլասթե»), շրշապատի մարդկանց խուզարկու հույացքներից տեսեա դարնում կրտնավոր ուսանողի մեղասվոր արձագանքը իր մարմնի, կյանքի կանչերին («Շար խ-մուշ բուդ»), էլուն փափուկ ծածկոցից անողոք զարձած լուսիւն մէջ հիվանդանոցում մեռնում է միայնակ, ընկնցիկ ծերունին («Բարգփասին սանգար»), էլունը հեշտացնում է բսա էութիւն խարված, սիրելի էակին դժբախտացրած լինելու գիտակցումով տա-նագող մարդու ինքնասպանութիւն փորձը («Բարա»): Այլ այս-պես հառաշանքները խեղզվում են, հանցանքներն ու ամեղքերը ծածկվում, անտեսանելի ու անխելի գանձում: Ձյունը այլ բան չէ, բան նրանց աստուպանքների աշխարհի խորհրդանիշը, նրանք աստղկտում են էլան մէջ, որպես իրենց ցավերի մեղ-լուս, անխելի ցավերի մէջ:

Այլ իրքը, լուս, բայց բողում ու բազմախոս մի աշխարհ է բա-ցում Զամալ Միր Սաղեղին իր ընթերցողների առչն. այդ ցավերն

⁷ Այս պատկերի խառնուրդը լինող այլ մեկնարկութիւնում էլ է Վ. Գլաշ-տարինն. «Ե» Առաւստա Մար Շաքու, Տեղ, տեղան ու քորան, տր. 8:

այնքան են հին, խորոնիկ պարսիկ իրականության համար և հեռու-
թյամբ իրենց այնքան լուսե, որ զրանց մասին սովորական, ար-
դեն հայտնի ձևով չես ասի: Հեղինակը գիտե այդ իրենից առաջ և
մեծ հաջողությամբ (Հեղաշախ, Զուրն, Զամալզադե, Ալափի) ասել
են նախորդները, ցույց տվել զրանց արմատներն ու բախումները,
որ ծնում են այդ ցավերը: Բայց վերջինն այդ կյանքի հարափոխ
ընթացքում ամեն օր նորանում են, զոհերի արյունը նորից, նոր-
վի է ծանրանում շուրջները դեռ անեծքով շարժած: Հումանիտա
զրոյի սրտին, խզելն ու մաքին, ու նա նորից է կանգնում հզոված
ճակատագրերով, խզված ժողովներով մարդկանց պաշտպանու-
թյան դատին: Բայց լիբիկական խառնվածքով զրոյը մաքից ավելի
դատ ունի մարդկանց սրտի հետ, դիմում է մարդկանց
սրտին: Իր սրտի դատը նա սենտիմենտալ-արքունիքայան լգործ-
նելու, ընդզգող սրտից մաքին դարձնելու համար ներկայացնում է
անեղծ, կյանքի դաժանություններից շեղացած ու շարացած
հոգու, մանկան հոգու աչքերով ու ընկալումով:

Այստեղից էլ նրա դիմումը վերը քննված լեյտմոտիվային մե-
տաֆորին, և, որ առավել կարևոր է, նրա պատմվածքների մի այլ
առանձնահատկությունը (որ քննող է մասնավորապես առաջին՝
Եկանալ աչքերով արքայազուստրը ժողովածուին). նրա ստեղ-
ծագործությունները մեծ մասամբ շին կառուցվում սոցիալական
սուր կոլիզիաներով. կոնֆլիկտներն ունեն ներքին, շրացահալ-
ված քնույթ, շին վերածվում բախման, իսկ պատմվածքները առ-
վելապես կրում են վերապրված հուշի, ապավորության քնույթ,
դառնում արամագրության նովելներ:

Նշանակալիցն այն է (ու, ցավոք, քննադատության կողմից որ-
պես բաց է դիտվել), որ իրականության պատկերման այս տե-
սանկյունը (լուս ցավերը խոսեցնելը) հեղինակի մտտ գեղա-գա-
ղափարական կոնցեպտուալ ամբողջական, հետևողական զրուն-
քում է ստացել:

Այն զրոնորվել է հեղինակի՝ ԵՄեփիզ օ սիահ (ԵՄե և սպի-
տակ) գրական ամսագրում, 1958 թ. լույս տեսած առաջին իսկ
ԵՊիզարս խորագրով պատմվածքում:

Հարևանի և իրենց բակերի միջև ծնողները պատ են կանգ-
նեցնում. փոքրիկ նասերը վշտացած, բայց ավելի շատ զարմացած
է. ինչո՞ւ: Որքան հարմար ու լավ էր առաջ մի ուսուցանող իրեն հա-
րևանի բակը նետել ու մինչև ինքնամոռացութուն խաղալ՝ ընկե-
րուհու՝ Սուզարծի հետ: Որքան երջանիկ, ուրախ էր եղբայրը իր

նշանախոսման հարևանուհու՝ Մանիթիի հետ, երբ պատը չեղած՝ անարգել ու հանախ էին նրանց հանդիպումները:

Մանկան զգայությունների միջոցով, նրա՝ զարմանքախառն տառապանքով աշխարհի, մարդկանց հարաբերությունների դիս-հարմոնիայի այս ընկալումը (որ հուզաշատ, վարակիչ էր հնչե-զությամբ ափելի նպաստակաշէշա է դարձնում սանդձագործությու-նը), փոխադրվում է Միր Սազեղիի նաև մի այլ ժբարՖհա, սազհա, քալազհա (Ձյուներ, շներ, ազուսվներ) պատմվածքը:

Ճարուլային էր կորիզով այն ընդհանուր շատ բան ունի Ս. Հե-զայաթի ժբալարն ամորդեշու-ի հետ: Բայց վերջինիս քախումնային լուծման փոխարեն այստեղ կոնֆլիկտը ներքին զարգացում է ստա-նում: Եվ այդ ոչ այն պատճառով, որ հեղինակը գծում է անկամք բնագորություններ, այլ ուրիշ միտում ունի:

Այսպես, հեղինակը կարողանում է նշյա ընարված կամպոզի-ցիայի և պատմողի շնորհիվ ձաղկող հնչողություն տալ իր պատ-մքվածքին, առանց կալուն, մերկայարանոց մեկնությունների: Ունի որ գործում են մարդիկ, սերբի զոհը մարդն է, որ իր ցավը տեսչու, իր ցավից աշխարհին անզյակ դարձեցու կարողություն անզամ լունի:

Եվ այսպես, առաջին սուղձագործությունից սկսած Միր Սա-զեղին զարգացնում, տանում է մարդկային լուս ցավերի անխոս տառապանքների թեման:

Կարբի, ադիտության ու իսավարի, շրշապատողների դոծան անաարբերության մեշ տառապողների հողեկան դրաման հեղինա-կը պատկերում է ընցող շնշտերով: Գրան նա հասնում է ոչ թե մոայլ, դրամատիկ փաստերի խոացումով ու սուր իրավիճակների, քախումների պատկերումով: Միր Սազեղին հրաժարվում է այդ առաջին հայացքից ապավորիչ ու հեշա, բայց իր բերած էսթետի-կական խաթարումով վրեծ լուծող սխեմատիկ միջոցից: Նա գը-նում է այլ հանապարհով:

Մի զեպքում նա դրան հասնում է իրեն՝ մերձավորին տառա-պանքի ազրյուր համարող, բայց քսա էության խարված, զոհ գար-ձած հերոսի ու շրշապատի հակազրման միջոցով (միջոցն այս ընդ-հանուր կհանր ունի սասիրական ժանրում նույն նպատակին ծա-ռայող գրության կոմիզմի հնարանքի հետ), մի այլ զեպքում նրա կոզմից վիճակի ողբերգականությունը ընդգծվում է հույտերի փը-շրքված, խորատակված խարխախներին միամիտ, շհասթափվող համատությամբ կառչելու իրազրությամբ: Եվ դժվարին միջոցներն այս հեղինակին լիարուս հատուցում են բերում: Գրա համար քա-

վական է անդրադառնալ նրա «Բարաս» և «Քուչ» բնամե բեհեշթուսյանս (Դրսխտեբեսեերի) անվան փողոցը) պատմվածքներին: «Բարաս» Միք Սաղեզիի առաջին ժողովածուի պատմվածքներէց է: Հեղինակի գրելաձևի, վարպետութեան առավելութուններէց մեկը ևս, որ զարգացնի ու բերող զիժ է գարծնը նրա նրկորոզ ժողովածուի մեջ, զունեղ, վառ անհատականութեամբ բնագորութիւններ կերտելու կարողութիւնն է, քննարկութիւններ, որ հասկապես խոսուսն են դառնում հաշոզ ընարված շրջանակի՝ զունեղ, հյութեղ զծագրված շրջագատի ու մարդկանց միջև:

Այդպիսի կերպար է Բարան, նախկինում ունեոր, Հասո մեծերին կուզ զնացած հողատիրոջ զովակը: Չոր տարին մնացած, դառնացած իրեն հասած անարգարութիւնից, ևս թողի է գլուզը, պարտք-պուրտքով, ժուրը շիտակ նպարտվանաօր մի խանութ բացել ու մնացել է քաղաքում: Հերոսին բնութագրելու համար Միք Սաղեզին ի բաց է անում գիմանկարային հնարավորութիւնը, ավելի ուժ տալիս մյուս միջոցներին՝ իմպրեսիային ու գործողութեան միջոցով բացահայտմանը: Առաջին միջոցը իրականացվում է պատմվածքի պայմանական հերոսի՝ Զաֆարի շնայնովս, որը բազմաձայն է, սակայն, բազմաձայն թաղի մյուս քնակիչների ու նրեխանների ձայներով:

Շնայնեցը նրան սիրում էին հեքիաթների համար, ու մեկ էլ, որ միշտ ապասիկ էր ապիս: Բազարըը, քիչմիշտախառը բոված սիսեռը, լտրացրած ծիրանն ու շահանե ջորենը համ էր ավել նրանց բերանին: Քրչած ծիրանալիբը հանույքով խփշտում էին ու ինքնամոռաց հրեճանքով ականը զնում նրա հեքիաթներին:

Ճիշտ նույնպես չիքմ է ու ավելի է խորացնում Բարայի այս մեղմ մարդկային նկարագիրը նրա վարվելակերպի ու բարքի ուղղակի բնութագրումը:

Ենա տարիներ առաջ էր մեր թազում նպարտվանաօր խանութ բացել ու թաղի քնակիչները իրենց ամբողջ զնումները այնտեղից էին անում: Արք մեկի տանը հարսանիք լինը, Բարան կզար ու մեկնակը մի քանի հողու գործ կաներ. փայտ կչարգեր, ամոռները բակում կդասավորեր, ոչարակ կսարքեր, ինքնաեռի մոտ կնստեր ու թնյ կբաժաներ: Թաղի քնակիչները վստահում էին նրան, իրենց զուրը նրա համար միշտ բաց էր: Իրենց աները նրան պահ տալիս, իրենք ուխտի էին զնում: Բարան նայում էր նրանց տանը-տեղին, գիշերները զնում էնտեղ էր քնում*:

* Նույն տեղում, էջ 28:

Ուրիշները նկատմամբ այսքան հոգատար ու ազնիվ հոգին մեծ, շեղմ սիրով է կապվում իր ղեղեցիկ, սևաշ կնոջ հետ՝ նրկու կերպար, նրկուան էլ իրենց վիճակի մեջ միմյանց նկատմամբ մեղավոր զգացող, բայց ըստ էության նրկուան էլ զոհ, նրկուան էլ զոհող: Հենց այս էլ առանց զույնների ներգավոր մտալլացման, խտացման, պատմվածքին հաղորդում է դրամատիկ խոր, վարակիչ հնչողություն:

Այս նպատակին Միր Սադեղին իր մյուս՝ «Քուլչի բնեամե բենեշխույան» պատմվածքում, ինչպես նշվեց, հասնում է բուրբոբին այլ միջոցներով:

«Քուլչի բնեամե բենեշխույան» (Երախտերեսների անվան փողոցը), ոչ պատահական, այլ միտումնավոր խորհրդով է հեղինակը այսպես վերնագրել պատմվածքը, վերնագիր, որ իսկույննեթ ընթերցողին վարակում է զանազակա այն արամադրությունը, որ կազմում է ստեղծագործության հիմնական շեշտը, այն մթնոլորտը, որով համակված են դրա բոլոր գործող անձինք, բուրբոբ, բայց ոչ զլխավորը:

Եեռշորենկ մի ծերուկ էր, խոշորանցամ, սուկրոտ, լոր, լայն, արևից արճագույն դարձած դեմքով: Հազուաուներն իր կեղտոտ ու մաշված էին, զզզված, մի ոտքից կազում էր ու ձեռնափայտին հենված գանգաղ էր քալլ առնում»:

Գլխավոր գործող անձի հեղինակային այս դիմանկարում արդեն (որով սկսվում է պատմվածքը) Միր Սադեղին ընթերցողին է ներկայացնում ամբողջ հերոսին, շինականի լայն, սուկրոտ գեմք, որ լնայած տառապանքին (կարիքից ու դեղերումներից զզզված հագուստներ) աշխարհին է նայում հույսով, ակնկալությամբ ու հաստատակամությամբ:

Իր գավազանի հետ, այս ակնկալիքներին ու հույսին հենված ծերունին կազալով, տոտիկ-տոտիկ կտրել-անցել է իր հայրենի երկրաշարժից ավերված գլուխը, իր զոհված կնոջ ու երեխայի շիրմներն ու բռնել հեռավոր քաղաքի ճամփան: Հասել է քաղաք, որտեղու որհեշխույան» հմայիչ, խոստացող, իր նրազներին ու ակնկալիքներին այնքան լիարուս թն ավող փողոցը, ուր ապրում են կերպասի հարուստ վաճառական իր փեսան ու աշխարհում միակ ողջ մնացած հարազատը՝ աղջիկը:

* جمال میرصادقی، چشمهای من حسرت، تهران، ۱۳۴۵، ص ۵۱

Արուսեան՝ Գալմաթի ման խոսքի:

Բայց ապարդյուն են նրա որոնումները, չկա ոչ այդպիսի փոշոց քաղաքում, և ոչ էլ որևէ մեկն է լսել այդպիսի վաճառականի անունը։ Ըստ էության այդ ամենը մի գեղեցիկ սուտ է, որ հնարել է կինը (ազնկան քաղաքից եկած կազմատեները խարդախ խարենոթյամբ հասարակաց տուն են տարել)։ Հնարել է զեթ ամուսնուն անտանելի ամսթի հարվածից հետո պահելու համար։ Սուան այդ հյուսել են քաղաքից ուղարկված կեղծ նամակի ոգնությամբ, ու այդ նամակն էլ դարձել է այն միակ կոմեդը, որ ամեն մի նոր, ապարդյուն որոնումից հետո պահում, պահպանում է նրա հույսը, հավատը, որոնումը շարունակելու, ըստ էության իր գոյությունը շարունակելու հենարանը։

Ու ամեն անգամ սրտացավ թաղեցիկների երկմտող, դառը մպիտից կծկված հայացքների գեմ, ծերունին Քումանյանի քնոթ եռյանի նրանելի ու առարկություն լընկալող համառությամբ, զոզոզաջոզ ավի մնչ շուռ ու մուռ է տալիս իր այդ հավատա հանգանակը։

Ըստ էության ֆարուսյի այս շրջանակով հեղինակը սեղմախոս հնարավորություն ուներ և սպասիչ կերպով արտահայտել է ստեղծագործության սյուժեակն հնարավորությունները։ Այստեղ էր անհրաժեշտ գանել վերջակեա զնել Քումանյանը (հայ գրողի ստեղծագործության հետ այս շփման կետը, որ միակը չէ Ջեմալ Միր Սազեղի ստեղծագործության մեջ¹², խորհրդածության նյութ է տալիս, խորհրդածություն, որ պարսկի գրողի՝ Քումանյանի ստեղծագործությունը ծանոթ լինելու հանգամանքից ավելի շատ, իհարկե, ավելի նիշտ կլինենր ուղղել կյանքի թելադրանքի ընդհանրության կողմը)։

Բայց Միր Սազեղին վերջակեա չի գնում։ Փատմվածքը շարունակվում է ծերուկի զիճակին կարեկցող, նրան ապաստան աված հարևանների որոնումները, թերթում հայտարարություն ապելու, գտնված համազույգացիների միջոցով նրան ապարդյուն գյուղ վերադառնալ համոզելու երկար ու միգ, բայց ըստ էության ստեղծագործությանը ոչինչ չավելացնող նկարագրություններով։ Ընդհակառակը, դրանք խախտում են ստեղծագործության կուռ, գինամիկ հնչողութունը։ Բայց, այդուհանդերձ, դրանք նպատակ ունեն բացահայտելու հեղինակի մի միտումը ևս, որ շատ նշանակալից է Միր Սազեղիի ողջ ստեղծագործության առումով։ Նրա ինչպես

¹² Այս աթիվ հետաքրքրական են Լ. Մովսիսյանի դիտարկումները, Ջեմալ Միր Սազեղիի մասին «Գրական թերթի» 1905 թ. № 47-ում։

քննված նախորդ, այնպես էլ այս և մյուս մի քանի պատմվածք-ներում առկա են, կան ու գործում են զգայուն, միմյանց ցածր սրտա-մտ ընդունող, միմյանց կարեկցող ու միմյանց կյանքի բեռը թե-թեանցնել նշանող հարևանները, գրկիցները, մարդիկ, որոնք անձնա-վորում են իրանցի հասարակ մարդկանց լավագույն գծերը:

Հասարակ մարդկանց, ժողովրդի հոգու այս լուսավոր, մարդ-կային գծի հետևողական բացահայտումը ոչ միայն նրա ամենա-գրամատիկ, մասյլ, իրադրություն սյատկերող պատմվածքներին հազորգում է որոշակի լուսավոր, պայծառ շեշտեր, այլև ժողովրդ-դային շաղախ, որ իսկական հումանիտատական արվեստի ամենա-ցայտուն գծերից մեկն է:

Թայց այդ գծի ու դրա դրսևորման մասին ավելի հանգամա-ներեն փոքր-ինչ հնտո:

Ընթերցողին առինքնում է մենքի կոմպոզիցիոն, հնչերանգա-լին այն բազմազանությունը, որով Զամալ Միր Սադեղին պատ-կերում է, ներկայացնում մարդկային լուս ցավերի աշխարհը: Ամենից առաջ այդ դրսևորվում է ժանրային բազմազանությամբ (պատմվածք-դիմանկար, տրամադրության պատմվածք, սոցիալ-հոգեբանական պատմվածք և այլն):

Այդ բազմազանությունն, որ առավել ընդգծուն է ի հայտ գա-լիս Միր Սադեղիի ստեղծագործությունների ներքին կառուցված-քում, պատահական չէ և թելադրված է նրա ընտրած թեմատիկա-լի պահանջներով:

Մի դեպքում, ինչպես, օրինակ, «Գերդոխաք» (շոգ ու փոշի) պատմվածքում, նա դիմում է դրամատիկ պարադոքսի (հակադրու-թյան տրամաբանությամբ՝ իրոնիկ պարադոքսի հետ ունեցած անալոգիայով է, որ այդ միջոցն կարծում ենք ճիշտ կլինի այդպես կոչել), մի այլ դեպքում («Մարսիե»—«Ողբ») հակադրվող համա-դրություն, ինչպես նաև զառը հեղանքի միջոցին:

Հիշատակված գործերից առաջին՝ «Գերդոխաք» պատմված-քում հեղինակը միահյուսել է նշված միջոցներից մի քանիսը, որի շնորհիվ արտահայտչականությամբ ու կատարման վարպետու-թյամբ այն կարող է պարսից այսօրվա նովելի լավագույն ստեղ-ծագործություններից մեկը համարվել:

Ինչո՞ւ «Գերդոխաք» Զամալ Սադեղիի համար, որ մեծ մա-սամբ լեյտմոտիվային վերնագրեր քնտրելու հակում ունի, այս վերնագիրը ևս բացառություն չէ: Շոգ ու փոշու մեջ կորած են գա-վառական այն քաղաքի փողոցները, ուր տեղի է ունենում գործո-ղությունը. փողոցներ, տներ, նպարավանատի խանութի գուանը

կուտակված բանջարեղենի կույտեր: Իհարկե, այդ հող ու փոշուց
երաժի՛ն է հասնում և մարդկանց: Բայց դա միայն նրանց հոգնա-
տանը մարմնին նստած փոշին չէ: Այդ փոշին այն շարունակական
տառապանքների նյութավորումն է, որ տարիներ շարունակ անը-
կատ, բույլ առ բույլ նստել է նրանց հոգուն, սրտին, խամրեցրել,
բթացրել թե՛ նրանց զգացմունքները, և թե՛ շրջապատի նկատ-
մամբ նրանց զիրարհիմունքը:

Ճիշտ այդպիսին է պատմվածքի հերոսը՝ Ասազ աղան: Հոգն-
բանական խոր ու նուրբ վերլուծումների պահանջ ու հնարավորու-
թյուն ընձեռող այլո՞ւմնալիս այս հատիկը Զամալ Միր Սաղեղին
օգտագործել է լեխովյան նովնազրույթյան (որի հետ շատ զժերով
այնքան շփման կետեր ունի Միր Սաղեղիի գրելաոճը) առանցքա-
յին, ամենից ավելի հաճախ ու խոր արժարժված թեման՝ կյանքի
հոգսից, կարիքից ու թշվառությունից մանրացող, աշխարհի լավի
ու վատի նկատմամբ անտարբեր ու բուժ դարձող մարդու թեման
արժարժելու համար:

Այստեղ հեղինակը մեծ վարպետությամբ կարողացել է օգտվել
փոփոխուն տոնալնություն հնարանքից, հնարանք, որ լեխովյան
պոետիկայի ամենանորին ու ճկունորեն կիրառվող կետերից մեկն
էր: Տատանումներն այդ հիշեցնում են պիանիսիմոնից կրեչլինգո
հակադարձ անցումներ, որ մեկ աստիճանական են, մեկ էլ կտրուկ,
հակադրական: Այսպես, ամասային տոթ ցերեկի ծուլ ու թմրի-
րազդու յուրյան պատկերի վրա երևում է գլխավոր գործող անձը՝
ծերունի Ասազ Աղան:

Եզրամեջք ծերունին բռնակիր գրաստի պեռ կոտցած, գա-
վազանին հենվելով, բաղրիչունի կույտերի՝ միջով առաջանալով
արագ-արագ խանութի կողմն էր գալիս... գունատված ու հուզված
նա հասավ խանութին, քրտնամխած մի պահ կանգ առավ շեմին,
ու արտանունքներից զուրկ իր աչքերը շորս բուրբը պտտեցրեց:
Ապա լսվեց նրա խզված, կատաղությունից խեղզված ձայնը.

— Այդ աղբիկը... էդ անամոթը... ինքս, իմ երկու աչքով տե-
սա, ինքս, ինքս տեսա...¹¹:

Իսկ նույն ծերունու հեռանալը խանութից պատկերված է այս-
պես.

«Տեղից վեր ելավ ու սկսեց իր գավազանը փնտրել: Մի ձեռքով
մտի փաթեթը սեղմեց կրծքին իր, մյուս ձեռքով՝՝ վերջրեց գավա-

¹¹ Զաչմեայն ման խաթն, էջ 13:

զանն ու կազմկազմ գործս եկա՛վ խանութից: Տրամադրութիւնն իր լավ էր, ուրախ, շուրթերը՝ ժպիտից կիսաբացա՞ն:

Հակադրական այսպիսի համադրութիւնք ու մի քանի հեղինակային դիտարկումով պատմվածքը կարող էր ավարտվել: Հայրը կասկածում է իր աղջկա ու խանութպանի ինտիմ կապի մասին, նա եկել էր վերջ դնելու այդ անազնիվ (իբ կարծիքով) կապին, ամոթահարելու ու ետ պահելու աղջկան:

Բայց մարդը թաղցած է, թշվառ, կարիքավոր: Խանութպանի աշկերտի տված միսը, մի տուն երեխաներին մի օր կուշտ տեսելու հեռանկարը ի լիք են դարձնում նրա զայրույթը: Բայց այսպիսի կարուկ անցումը, որ ըստ էութեան չի խաթարում փոքր ժանրի կառուցվածքային կանոնները, անհարիւր է Ջամալ Միր Սաղեղի պոետիկային: Վերջինիս անհարիւր են նաև սուր անկյունների, շեշտակի հակադրութիւնք համադրութիւնները: Ջամալ Միր Սաղեղի գրելաձևին ավելի բնորոշ են պլաստիկ, ճկուն անցումները, պլաստիկա, որ երևան է զայիս ինչպես պատմվածքների կառուցվածքում, այնպես էլ հերոսների դիմանկարային բնորոշումների մեջ: Այդ ճկունութիւնը, որին ձգտում է հավասարիմ մեալ հեղինակը (սկզբունք, որ Տոլստոյից սկսած բոլոր մեծ պոետների նախասիրութիւնն է եղել), հարավորութիւն է տալիս երևութիւնները պատկերել իրենց բոլոր նորր ու բարդ հակասութեան մեջ, բացահայտել դրանց գիեմտիկան:

Ճիշտ այդպես է վարվել հեղինակը այս դեպքում: Սերունին զգուշավոր կասկածամտութիւնք դիտում է շուրջ բոլորը, ականջ սրում՝ խանութի նստասենյակից տարրերակելի որոշակիութիւնք իրեն հասնող աղջկա խոսքերը հասկանալու համար: Բայց ճիշտ ժամանակին հրամցված այնքան քաղձալի թաղցր թելը, վազուց ճաշակված ձխախոտը իրենց սպասված ազդեցութիւնն են ունենում: Ընթանաժողաց հանույքով իրեն ճաշակման վայելքին ուղած Ասաղ աղան միայն ըմպելազաղարին է հիշում աղջկան, փորձում հաճույքից մշուշված իր ուշադրութիւնը կենտրոնացնել աղջկա ձայնը նորից որսալու համար: Այս տեսարան անցումը ամենաներբորին բացահայտում է նաև պատմվածքի հեղինակային միտումը՝ կյանքի կարիքը, դժվարութիւնները այսպես աստիճանաբար, աննկատելի են կլանում, դուրս կորզում մարդուց մարդկայինը, այդպես կաթիլ-կաթիլ, բաժակ առ բաժակ մարդուց վերանում, հեռանում է մարդը:

Զամալ Միր Սաղեղիի գրելառենի պլաստիկան իր ամբողջական ու հաշոյղ արտահայտութիւնն է գտել նրա «եռալիւն» (սՄորաքույրը) պատմվածք-դիմանկարում:

Կարծւոք, ստեղծագործութիւնն այս եշանակայից է ու միայն Զամալ Միր Սաղեղի-նովելիստի վարպետութիւնն գրանորման, այլն (և առավելապէս) նրա աշխարհընկալման, մարդընկալման քաջահայտման տեսակետից:

Այդ մասին խոսվեց և վերը՝ այդ գրողի ստեղծագործութիւնն ժողովրդային ոգին է, ոգի, որ գրանորովել է ու միայն հասարակ մարդկանց, ամբոխի կերպավորմամբ, այլև ժողովրդի, ամենապարզ մարդկանց լուսավոր, բխորութիւնութիւնն լափ կենդանի է կերպարներին ստեղծումով:

Պլաստիկ, խարուսիկութիւնն լափ կենդանի այդպիսի կերպարներ ստեղծելու վարպետութիւնն մասին Գորկին գրել է.

«Երբ կարգում ես նրանց գրքերը, թվում է, թե խոսքի հրաշագործ ուժով շունչ առած քույր հերոսները շրջապատում են քեզ, ֆիզիկապէս հուզվում, գուցե՞ զգալու լափ սուր զգում ես նրանց տառապանքները, նրանց հետ լալիս ես, ծիծաղում, աւտում ես նրանց ու սիրում, քեզ լսելի են նրանց ձայները, տեսանելի նրանց աչքերի ուրախութիւնն փայլն ու վշտի խոնավ մշուշը, նրանց հետ ապրում ես բարեկամի կարեկցանքով ու թշնամարար վտնում քեզնից, և այդ ամենը նույնպէս տառապալի լինելու լափ լավ է, որպէս իսկական կյանքը, միայն ավելի հասկանալի ու զեղեցիկ»¹⁵, ճիշտ այդպէս շոշափելիութիւնն լափ կենդանի, հուզող ու ապրեցնող ուժով են կերտված Զամալ Միր Սաղեղիի մի քանի հերոսները: Այդպիսի հաշոյղված կերպարներից է նաև «եռալիւն» (սՄորաքույրը) պատմվածքի հերոսուհին: Պլաստիկ կերպավորման սկզբունքներում, ինչպէս հայտնի է, մեծ գրողները մեծ տեղ էին տալիս դիմանկարին, որ կերտած էր լինում կամ իմպրեսիայի և կամ թե էքրապրեսիայի ու հեղինակային բնորոշման միջոցներով (ավելի շատ այս միջոցից օգտվում էր Տոլստոյը): Գորկին առավելապէս այս միջոցն զուգակցում էր երկխոսութիւնն հետ: Պարսիկ գրողներից Ս. Հեգայաթին, ինչպէս ցույց են տալիս ուսումնասիրութիւնները, ավելի հոգեհարազատ էին պոետիկայի շխոյժման սկզբունքները:

Ընդհանուր գրական խառնվածքով մոտ լինելով իր ավագ զբրւակցին, Միր Սաղեղին ունի պլաստիկ կերպավորման իր սկզբունքները: Նա գրեթե երբեք չի օգտվում դիմանկարային քննութա-

¹⁵ М. Горький, Собр. соч. в 30 томах, т. 24, стр. 325—326.

խղճուկ, զգայական հաճույքներով ապրելու, դրանք երազելու, լվացքի կեղտաշրիքի մեջ մաշելու իր կյանքը (այդպիսին է նրա «Զհարմիւս պատմվածքի հերոսուհին»), եւ իրավունք ունի լուսավոր երազների ու լուսավոր իրականութեան, եւ պիտի ունենա այդ լուսավորը, գեղեցիկը իր կյանքում, նվ ըստ էութեան այդ լուսավորի դատն են պաշտպանում նրա պատմվածքները: Այդ մասին մեկ անգամ եւ վկայում է նրա «Շար խամուշ քուզ (ճիշիչը լուս էր») պատմվածքը:

Նոր չէ այդ պատմվածքի թեման պարսից ժամանակակից գրականութեան համար: Նրան Ս. Հեղայաթից սկսած անգրագար-
նի են գրեթէ բոլոր առաջագնի պարսից գրողները, անգրագարնի մարզու մեջ մարզկալինը սպանող, նրան կենդանի դիակ դարձնող կրոնական մոլեռանդութեան դեմ պայքարելու, այն մարդկանց միջից արմատախիլ անելու հումանիտարական ազնիվ գոյացումով: Այդ միտումն ունի նաև հեղինակը: Բայց փոխվել են ժամանակ-
ները, փոխվել է նաև թեմայի սյուժետային լուծումը: Միւր Սաղե-
զիի հերոսը արգեն կուրորին, անետադարձ լի տրվում այդ զո-
ցումին: Նրա հավատը բախվում է իրականութեան, ցնծացող, իր-
նը պահանջող կյանքին, ու կյանքը, կյանքայինը հաղթում է: Կա-
տաղած շնորհից ձմռան ուզ գիշերին փրկել ու իր սննյակն է բերել
ստավածարանութեան ուսանողը՝ (ախունդը) վերավոր, գեղեցիկ
մի կնոջ: Նրա վերքերը կապելիս ախունդը երկար կռիվ տալով
ինքն իր հետ, ի վերջո հաղթվում է. գեղեցիկը, կյանքայինը ավելի
ուժեղ են գտնվում ու հաղթում են մտքին, տարիներ շարունակ
ներծծված քարոզներին: Բայց դա սոսկ մարմնական հաղթանակ
չէ (որ հարկադրական նատուրալիստական որոշ պատկերների առ-
կայութեամբ կարող է վերագրվել հեղինակային միտումին), դա
մարզու հաղթանակն է, որ (հոգեբանական բարդ ու նուրբ պատ-
կերումով) ձեռք է բերված զոգմայի, դաստիարակութեան դեմ: Նվ
դա ըստ էութեան, հին թեմայի նոր լուծումն է, լուծում, որ թելա-
գրում է կյանքը, ժամանակը:

Նվ բոլոր այն դեպքերում, երբ հեղինակը ունկնդիր է ժամա-
նակի ձայնին, նրա ստեղծագործութունները ստանում են հասա-
րակական մեծ հնչողութուն: Բայց, լնայած անուրանալի վարպե-
տութեանն ու կենսաճանաչողութեանը, Միւր Սաղեզին միշտ չէ, որ
կարողանում է ունկնդիր լինել այդ ձայնին: Այժմ այն մասին, թե
ինչպես է հեղինակը կարողանում իր պատկերած շուրջ ցավերի
աշխարհին հաղորդակից անել ընթերցողին, հաղորդակցութուն,
որ նման չէ օձիքը բռնած ու միալար ու ձանձրալի իր գլխից ան-

ցածր պատմող ծանոթի ասածներին ունկնդրելուն: Այս պատմըվածքի հերոսների հետ ապրելու, նրանց վիճակում քեզ մի պահ զգալով հաղորդակցվելն է, որը ինչպես Վ. Սարգսյանն է նշում, պատմվածքի հաղորդիչի կարևոր նախապայմաններից մեկն է: Դրան հեղինակը հասնում է տարբեր միջոցներով:

Պայմանական հերոսի շարժերով հենց առաջին նախադասությունից ստեղծված անմիջական-հուզական տրամադրությունը (սինթարֆ, ինքարֆն լասնաթիւ.—եկն ձյունը, ախ այն անիծյալ ձյունը) հեղինակը խրոնոլոգիական վերընթաց գծով զարգացող պատմվածքում պահպանում է տոնայնության անող լարվածություններ, որ ի վերջո անակնկալ, նովելիստիկ ավարտով փշրվում է, ընթերցողին մի անգամ նս հակադրելով վերապրել առաջին անգամ Ֆարույայով տարված լինելու պատճառով ենթագիտակցական մնացած զգացմունքների գամման: Այս պատմվածքում Միր Սաղեղին դրսևորել է մարդկային ներաշխարհի նուրբ, անտեսանելի ծախքերը բացահայտելու ու այն փոքրիկ, աննշան մանրամասների միջոցով ցուցադրելու կարողությունը:

Տարիներ առաջ մարդը ակամա լարիք է գործել: Իր արածի համար արստանքը, վիշտը նրան ասնելում են մինչև հիմա: Նա զառնացած է, բայց մի փոքրիկ արստանք ունի. ուրիշների թելադրանքով, նրանց խրախուսանքով է եղել պատահարը: Ու արստանքը դառնում է դառնություն, ահաճության սկիզբը արգարտը խորհրդանշան: Ու նա կուզեր որ լիներ այ այդ սկիզբը, այդ խրախուսանքը, այդ դառը արստանքը: Եվ այս ամենը հեղինակը հաղորդում է կրկնության, միևնույն նախադասության գրեթե լմիշարկված կրկնության միջոցով:

Եկեղստա գործ էր, հիմա, որ մտածում էմ, վատ եմ զգում: Բայց միակ գործն էր, որի գաղտնիքը լավ գլխի էի ընկել ու կերպր լավ գիտեի: Էդ պատճառով էր, որ ուստա ինձ շատ սիրում էր ու սրա նրա մտ գովքա էր անում: Ե՛մ արպիկ տղա է՛ս, հա զովում էր ու գովում, դովում¹¹: Ի՛ր տուսայիւ, մսավաճառ խանութպանի գովասանքից խրախուսված աղան գարձել էր թաղի պարտապան-զնորդների հոգեառ հրեշտակը. նրա ձեռքից ոչ մի Ե՛մ արպիկն էր ազատում լուծի: Բայց մի հերթական Ե՛հաղթանակը դառնում է հիշողության վերք, անիծյալ գարձնում, դառնացնում նրա ամբողջ Ե՛գործունեությունը: Հերթական պարտքատերից, մանկամարդ, գեղեցիկ մի կնաչից պարտքը խլելու ժամանակ տղան տեղյակ է դառնում բոլոր Ե՛մ արպիկներների Ե՛տաներեսությանն Ե՛զաղտնիքին:

¹¹ Գեղեցիկ ման խոսքն, էջ 25:

Փաշքշուկի ժամանակ գետին է ընկնում ու քայքայում կնոջ նեղքի ծրարը, մեղք—սակորներ, այն սակորները, որ աղան սովորաբար թաղի շնորհն էր պցում, բայց այս անգամ ցրտից այսպեսով թափել էր խանութի դռանը: Ափսոսում է մարդը, տանջվում իր ավելորդ շանասիրության համար, տանջվում ու փորձում իր խղճին ապաստան գտնել:

«Ուրքերս... ականչներս... նեղքերս... մեղավորը այն ձյունն էր, որ նորից սկսել էր տեղալ, շուն էի կտրել, մի կատաղած շուն...»¹⁸,

Սա արդեն արդարացում չէ, այլ ինքնաքննադատում, խղճի դատաստան: Ըստ էության այս է Միր Սաղեղի ոչ մեծ պատմվածքի ֆարսուլիկ հենքը. պատմվածք, որ ընայած քնարական տարրի գերակշռությանը, էպիկական, սոցիալական խոր շունչ, հնչողություն ունի: Տանջալից հուզմունքով ներկայացված պատանեկան մի բուռ այս հուշերը տխուր լույսով լուսավորում են այն թաղի բնակիչների սոցիալական կյանքն ու թշվառությունը, ուր անց է կացրել հերոսը իր մանկությունը: Ըստ էության այս պատմվածքն շրջանակավորում, սուսմտիկ իմաստով միմյանց է կապում Միր Սաղեղի մնացած բոլոր այն պատմվածքները, որոնց հերոսները մի թաղի բնակիչներ են, թաղ, որ իր թշվառությամբ ու լուռ ցավերով այնքան հիշեցնում է և շատ ընդհանուր գծեր ունի հայ մեծ սեփական նար-Գոսի «Մեր թաղի» հետ:

Էլեգիկ այն շունչը, որով գրված է, և որը վարակիչ է դարձնում այս պատմվածքը, ավելի է խորանում, երբ Միր Սաղեղին գիտում է մարդու միայնության, մոռացվածության թեմային: Այս տիպի պատմվածքները առերևույթ կամերային բնույթ ունեն, բայց կամերայնությամբ հանդերձ, միայնակ մարդկանց լուռ ցավերը պատկերելիս անգամ հեղինակը աշխարհ չի անում ու գտնում է առերևույթ անհատական, ներանձնական թվացող մոտիվների սոցիալական համամարդկային շեշտերը: Այստեղ հարկ է նորից նշել թշվառի, մոռացված պատկերման մեջ անգամ լուսավոր շեշտեր գրտնելու, ու այդ շեշտերով ողբերգականը, դրամատիկականը ընդգրծելու հեղինակի կարողությունը:

Այդ լուսավոր շեշտերը հեղինակը գտնում է հասարակ, պարզ մարդկանց ներքնաշխարհում, մարդիկ, որ ընայած իրենց ողջ թշվառությունը ետևը ներսն արած, սպիտակը՝ դուրս, աշխարհին են պարզում իրենց լավի, գեղեցկի նրազը, իրենց նրկացող, բայց շունչեցած ծպիտը:

¹⁸ Եսլի տեղում, էջ 24:

Այդպիսին է նրա «Մարտին» (սկզբ) պատմվածքի հերոսը՝ Ղուին:

Հայող, դիպուկ ընտրված մի նախադասություն-պարբերություն մեր Միր Սաղեղին ոչ միայն ընթերցողին անմիշտ պահ գրավում է նյութով, կապով, հետաքրքրում, այլև զանում է նյութի սյուժեին համահունչ, գրամատիկ հակադրությամբ ձեռնող արամադրություն:

«Ճեռքերը փորին սեղմելով, ազան կծկվում էր ծիծաղից: Աեսն կյանքում ծիծաղելի ավելի ուլինչ չէր տեսել: Ծիծաղի հետ նրա կոկորդից կտորկատր դուրս էին թռչում բառերը:

— Ղուին, վա՛յ, աստված իմ, վա՛յ, չգիտեք, է՛, չգիտեք, նա ինչպես է...»

Նա կուչ ու ձեղ էր լինում, նորից կծկվում,— եկեք, տեսեք, Ղուին լալիս է ... հա, հա, հա, աստված իմ, եկեք, եկնք տեսեք...»

Այսպես, առաջին իսկ նախադասությունով, ըստ էության, իրար են խառնվում ծիծաղն ու լացը: Այդպես խառնված են նաև դրանք հերոսի՝ Ղուինի կյանքում: Ավելի շատ նա ծիծաղով, հազար ու մի հնարամիտ կատակներով ու օլիերազություններով շրջապատից, հիվանդանոցի իր պալատակիցներին թաքցրել է իր լացը, խորը, հոգեմաշ վիշտը՝ կեող դավաճանությունը, իրենից խլված միակ աղչկա կարոտն ու ցավը: Մահացել է անտեր մնացած, ուրիշներին ծառայության տրված աղչիկը: Ու կուտակված, պահված, զսպված սրտին լեռնացած լացը փլվել է:

Ամբողջության մեջ այս է փոքրիկ պատմվածքի սեղմախոս հենքը: Սակայն դրա սյուժետիկ հենքը շատ ավելի խորն է, բղջային դարձած: Ըստ էության այն ողբաշեշտ մի երգ է կորսված, լաց դարձած մարդկային ժպիտների մասին: Պարսից դրականությունը ի սկզբանե շատ է հարուստ ողբի դասական նկարագրություններով, բայց իր գեղարվեստական ուժով Միր Սաղեղի պատմվածքը՝ Եվիշտը զերասանությամբ վարպետորեն կատարված կտավ կարող է համարվել: Ահա մի փոքրիկ հատված դրանից:

«Մենք կանգնած էինք լուռ, շվարած ժպիտը գեմքներիս ու նրան էինք նայում: Հանկարծ հիվանդներից մեկը քահ-քահ ծիծաղեց: Ղուին սարսափած շրջվեց ու երբ մեզ իր շուրջը տեսավ, շուրթերն ակամա նրա ծամածռության-ժպիտի սովորական ձևն առան ու... ծիծաղեց: Իսկ արցունքները գլորվում էին նրա դալուկ այտերն ի վարձ¹⁸»:

¹⁸ Չալմուշե ման խաթե, էջ 71:

Միայնակ մարդու հնչողությունը թերևս ավելի խոր քնարական հնչողության մի ողորկություն է փորձել պատկերել Ջամալ Միր Սադեղին իր բժազգեստին սանգարա պատմվածքում:

Այստեղ լքված, անտեր, որդինորի կողմից մտացված ձերուսին հիվանդանոցի իր ընկերներին փորձում է ներկայանալ որպես ունևոր, բարեկեցիկ ու երջանիկ հայր, որի որդիներն աշխատում են մինիստրությունում, գիրքի ու անվան տեր մարդիկ են: Մարդկային հասկանալի հպարտության, ինքնասիրության հասկանալի ցույցն հեղինակին հնարավորություն կտար սցեյալական խոր ընդգրկումներ, ընդհանրացումներ կատարելու: Մակայն տարվելով մանրամասնություններով (որ հաճախ նատուրալիստական են և ոչնչով չեն օգնում նյութի խոսուն դասնալու), հեղինակը չի օգտագործել այդ հնարավորությունը, ստացվել է սովորական մի պատմություն լքված ժերուսու մասին, ավելին՝ որոշակի գիղակտիկ, բարոյախոսական երանգավորումով:

Մակայն, բարեբախտաբար, այսօրինակ վրիպումները եզակի են ու որակ չեն կազմում Ջամալ Միր Սադեղիի ստեղծագործության մեջ:

Որակ չեն կազմում նաև նատուրալիզմին արված նրա այլ տուրքերը. դրանք այդպես կոչելուց առաջ ավելի ճիշտ կլիներ մեկ անգամ ևս զննել, թե որտեղ և ինչ հանգամանքներում են հանդես գալիս (տե՛ս նրա «Զհարմի», «Շար խամուշ բուղա պատմվածքները»). ավելի շուտ, կարծո՞ք այն հեղինակի մոտ պայմանավորված է իր հերոսների աշխարհը, հետաքրքրությունների շրջանակը ավելի հարազատորեն վերաբաղակալու, նրանց գոյի առատաաղբ պատկերելու ձգտումով, քան օրյակաթվացված եղանակով:

1969 թ. Թեհրանում լույս տեսավ Ջամալ Միր Սադեղիի «Շարհայն թամաշա վա գուլն գարգա գիրքը»¹⁷: Բովանդակությունը այս ժողովածուի պատմվածքները ևս անդրադասում են նրա ստեղծագործությանը բնորոշ վերահիշյալ խնդիրներին:

Արդ, ո՞րն է Ջամալ Միր Սադեղիի էսթետիկական իզեալը, ո՞րն է մարդու կոնցեպտուալ պատկերման բնասանկությունը: Մարդու մեջ պահպանել մարդը, օգնել նրան բարդ լինելու՝ այս էսթետիկական իզեալի գիրքերից Ջամալ Միր Սադեղին վեր է հանում, ընդգծում է հասարակ ժողովրդի մարդու հոգու գեղեցկությունը,

¹⁷ Ժողովածուն պատմվածքներից բացի ընդգրկում է «Գոյն զարգ» («Գնդին գարգ») վիպակը:

Երա լուսավոր, պաշտառ գծերը՝ դրա մեջ տեսնելով իր իգնալի հենարանը: Իր այս տեսանկյունից հեղինակը կարողանում է կյանքը պատկերել հասարակ մարդու աչքերով, հասարակ մարդու բնկալմամբ, կարողություն, որն Երա ստեղծագործությանը հաղորդելով ժողովրդականության շնչեր, միաժամանակ վկայում է նրա՝ ժողովրդային ոգու խոր և նուրբ զգացողության մասին:

Այս առանձնահատկության շնորհիվ Զամալ Միր Սադեզին խորացնում և շարունակում է առողջ, զգաստ հումանիզմի այն տեղեկները, որ ստեղծվելով Իրանի առաջատար գրողներ Ս. Հեղալաթի, Ս. Նաֆիսի, Բեհ-Ազիզի և մյուսների ստեղծագործությամբ, այսօր ժառանգվել են և զարգացվում են պարսիկ պատմելիական գրողների նոր սերնդի կողմից:

Л. Г. ШЕХОЯН

НОВОЕ ПОКОЛЕНИЕ ПЕРСИДСКИХ ПРОЗАИКОВ
60-х гг. XX в. И ТВОРЧЕСТВО ДЖАМАЛА МИР САДЕКИ

Резюме

В статье на фоне развития персидской новеллы 60-х гг. анализируется творчество одного из ведущих новеллистов Ирана—Джамала Мир Садеки.

Герои произведений писателя—простые люди Ирана, люди, живущие в тяжелых тисках нужд и лишений. Их мир—это мир молчаливых ран—таково видение автора, и именно этому видению подчинен весь художественно-образный строй творчества Мир Садеки.

Жизненные конфликты раскрываются автором не путем столкновений, а в отражении на судьбах героев. Большинство их—люди искаженных судеб. Тем не менее автор стремится находить и выявлять в них глубокие, светлые черты человечности. Более того, стремление это вырастает в концепцию воспеваания красоты души народной.

Именно благодаря этой отличительной черте творчество Мир Садеки занимает ведущее место в персидской новеллистике наших дней, лучшие представители которой продолжают традицию благородной борьбы за человека.

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅ ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Հայ և պարսիկ ժողովուրդների պատմական, մշակութային, տնտեսական և քաղաքական կապերը իրենց արմատներով զնում են դարերի խորքը: Այդ կապերը առաջին հերթին պայմանավորված են այս երկու ժողովուրդների պատմական տերիտորիաների հարևանությամբ, որը անշուշտ չէր կարող հազարամյակների ընթացքում չնպաստել զրացի ազգերի տնտեսական և հոգևոր-մշակութային շփումներին և փոխազդեցություններին:

Հայերի և պարսիկների միջև այս փոխհարաբերությունների մասին առաջին հավաստի տեղեկությունները մենք քաղում ենք Աքեմենյան շահ՝ Դարեհ I-ի թագած Բեսիթունի սեպագիր արձանագրությունից, որն, ի զեպ, առաջին գրավոր հիշատակարանն է, որտեղ խոսվում է Արմենիա երկրի մասին՝ որպես քաղաքական առանձին միավորի:

Հետագա հարյուրամյակների ընթացքում, գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի շահերի քախման կենտրոնում, Հայաստանը, հատկապես Պարթևների տիրապետության շրջանում զերազանցապես ապրում էր Իրանի քաղաքական, կուլտուրական շահերով: Հետևաբար, այդ ժամանակաշրջանում ևս նույնպիսի հետևողականությունը շարունակվում էր հայերի ու պարսիկների փոխհարաբերությունն ու շփումը, որն առանձնակի սերտ բնույթ ընդունեց Հայաստանում պարթևական ժազում ունեցող Արշակունիների դինաստիայի տիրապետության շրջանում (մ. թ. 63—428 թթ.): Հայ-իրանական այդ շփումների և փոխազդեցությունների մասին ականավոր պատմաբան Նիկողայոս Աղաքցի գրում է. «Հայաստանը, որը հին ժամանակներից ի վեր ներգրավված էր պարսկական պետությունների համաշխարհային քաղաքական ոլորտի մեջ, հարյուրամյակներ շփվում էր պարսիկների հետ միևնույն կուլտուրա-

կան աշխարհում, Այն ժամանակվանից, երբ Արշակունիները գրավեցին Պարսկաստանը և նրանց կրտսեր շառավիղը հաստատվեց Հայաստանում, երկու երկրների հասարակական-կենցաղային կապը ավելի սերտ դարձավ¹:

Գիտությանը հայանի մի շարք փաստեր վկայում են, որ V դ. հայկական գրերի ստեղծումից առաջ Հայաստանի պետական ու հասարակական կյանքում որպես գրավոր հաղորդակցման միջոց հունական գրին զուգահեռ օգտագործվել է պարսից գիրը, թեև նաև պարսկերեն լեզուն: Պարսկերենը հունարենի հետ միասին եղել է հայ դպրոցի ու եկեղեցու գրական լեզուն, այն նույնիսկ պաշտոնական գործառնության մեջ է եղել հայոց արքունիքում և անշուշտ տիրապետող բարձր խավերի շրջանում², Այդ մասին մասնավորապես վկայում է Մ. Խորենացին իր «Պատմության հայոց» աշխատության մեջ³:

Հայ-իրանական կապերը և փոխազդեցությունները նոր ընդանդակություն ընդունեցին Իրանում Սասանյանների տիրապետության շրջանում: Եղված ժամանակաշրջանում Առաջավոր Ասիայի երկու հզոր պետությունների՝ Սասանյան Իրանի և Բյուզանդական կայսրության միջև սկսվում է երկարատև, համառ ու արյունոտ զինված պայքար, որի հիմնական առանցքն էր Հայաստանը: Այսանդ թրիստոնենությունը պաշտոնական կրոն հռչակվելուց հետո Բյուզանդական կայսրության հետ հոգևոր միասնության հիմքի վրա անխուսափելիորեն ամրապնդվելու էր նաև Հայաստանի քաղաքական կապը Բյուզանդիայի հետ: Սասանյան Իրանը գրավեց տեսնելով մեծագույն ապստամբիք իր քաղաքական շահերին, աշխատում էր զինու զորություններ և գաղափարական պայքարի միջոցներով (զրադաշտականության ընդ տարածում) կասեցնել Բյուզանդական ազդեցության ծավալումը ինչպես Հայաստանում և Իրանի սահմանակից մյուս երկրներում, այնպես էլ հենց թուն Իրանում, որտեղ թրիստոնենության տարածումը ձեռք էր բերել լուրջ հաջողություններ: Այն, որ թրիստոնենության այս հայաժանգները սասանյան թագավորների կողմից զուտ կրոնական մոլուխանդության և մոզերի սադրանքների արդյունք չէին, այլ իրենց հիմքում ունեին քաղաքական լուրջ խնդիրներ, ապացուցվում է նրա-

¹ H. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СГ36, 1908, стр. 211.

² P. L. Զուլպույան, Հայ-իրանական գրական անընթացներ (5—18 դդ.), Օրհան, 1962, էջ 12:

³ «Մովսիսի Խորենացու Պատմության հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 11:

ևով, որ երբ այսպես կոչված Եկատորականները 431 թ. Եփեսոսի տինդերական ժողովից հետո խզեցին իրենց կապերը բյուզանդական (ուղղափառ) եկեղեցուց, որի հետևանքով արտաքովեցին Բյուզանդական կայսրության սահմաններից (հռչակվելով հերձվածուներ) և հաստատվեցին Իրանում, Սասանյան կառավարող շրջանները համոզվեցին, որ Եկատորական և մոնոֆիզիթ եկեղեցու հետևորդները բուրդովին էլ համակրանքով չեն վերաբերում բյուզանդացիներին, հետևաբար, և վերանում էին քրիստոնյաների հայածանքների քաղաքական մոտիվները: Եվ V դ. 80-ական թվականներից հետո երկու քրիստոնեական դավանանքները՝ Եկատորականը և մոնոֆիզիթականը (բայց ոչ ուղղափառը) ստացան լեզուի դոյուքիան իրավունք ինչպես Իրանում, այնպես էլ նրա սահմանակից երկրներում⁴:

Այսպիսով, Սասանյանների տիրապետության շրջանում թեև Իրանի կառավարող շրջանների վերահիշյալ քաղաքականության հետևանքով հայ և իրանական ժողովուրդների միջև հոգևոր-մշակութային կապերը որոշ չափով թուլանում են, սակայն երբեք չեն խզվում, ապրելով միայն ժամանակավոր նահանջ:

V դ. Մեսրոպ Մաշտոցի հայ գրերի ստեղծումից հետո Հայաստանում սկսվում է կրթական, մշակութային մեծ վերելք: Բացվում են բազմաթիվ դպրոցներ և մենաստաններ, բուռն թափով զարգանում է թարգմանական գրականությունը: Լեոն արտահայտությանը այդ մի ժամանակ էր, երբ «...թարգմանչությունը զանում էր հայ կյանքի մի նոր և լուսավառլ երևույթի՝ ազգային հարուստ գրականության ծնողը»⁵: Այդ թարգմանչությունների շնորհիվ հազարամյակների արհամիրքներից փրկվել և մեր օրերն են հասել այնպիսի գործեր, որոնք եղակի են Առաջավոր Ասիայի կենդանի կամ անհետացած ժողովուրդների պատմության հարցերը լուսարանելու տեսակետից:

Թարգմանական գրականության աննախընթաց զարգացման հետ միաժամանակ V դ. հիմք դրվեց նաև հայ ինքնուրույն պատմական գիտությունը: Մեր առաջին պատմիչները սկսեցին սկստուն հետաքրքրություն գրանորել հարևան ժողովուրդների նկատմամբ: Առաջին հերթին այդ հետաքրքրությունների կիզակետում էր գրա-

⁴ Տե՛ս E. Ter-Minassian, Das Christentum im alten Persien (Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Vierter Band, ss. 1383—1384, b. Տեր-Մինասյան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, հ. 1, էջմիածին, 1908, էջ 289—291:

⁵ Առ, Երկրի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 16:

նրովմ Սասանեան Իրանը, ժանազանդ, որ վերջինիս քաղաքական գերիշխանութիւնը տարածվում էր Հայաստանի վրա: V դ. և հետագա դարերի հայ պատմիչների երկերում ուղղակի կամ անուղղակի մեով բնութիւն են առնվում Իրանի պատմութեան, փիլիսոփայութեան, կրօնական հայեցողութեանների ու գաղափարախոսութեան, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի վերաբերյալ ամենարգումապիսի հարցեր: Հայկական այդ աղբյուրների հաղորդած տեղեկութեանները առաջնակարգ նշանակութեան ունեն ոչ միայն հայ-իրանական դարավոր կապերի և հոգեվոր-մշակութային փոխազդեցութեանների պատմութեանը հյուսելու, այլ և Իրանի հին և միջնադարյան շրջանների պատմութեան հարցերի մեջ խորամուխ լինելու տեսակետից:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, հայ իրանագիտութեան ակունքները սկիզբ են առնում դարերի խորքից, նոր ժամանակների արեւելագիտութեանը մատուցելով փաստական և քննական այնպիսի հարուստ նյութ, որը մեծ ավանդ է Արևելքի վերաբերյալ մարդկութեան կուսակած գիտելիքների գանձարանում:

Այժմ համառոտակի կանգ առնենք հայ հին և միջնադարյան այն պատմիչների ստեղծագործութեանների վրա, որոնք խիստ շահեկան ու արժեքավոր են Իրանի պատմութեան տարրեր դրվագները ուսումնասիրելու տեսակետից:

Ժամանակագրական կարգով ամենահին հայ պատմիչը Ագաթանգեղոսն է, որից մեզ է հասել «Պատմութեան հայոց» աշխատութեանը*։ Այս գործը շագանակեց կարևոր սկզբնաղբյուր է վաղ քրիստոնէութեան պատմութեան, ինչպես նաև Հայաստանում և հարևան երկրներում հեթանոսութեան մատին: Ագաթանգեղոսի աշխատութեանը գեղեցիկ միջնադարում իր վրա է բեռնել այլազգի պատմիչների ուշադրութեանը: Պատահական չէ, որ այն առաջին հայերեն գիրքն էր, որ թարգմանվել էր օտար լեզուներով: Մասնավորապես մեզ են հասել Ագաթանգեղոսի հունարեն և արաբերեն թարգմանութեանները, որոնք խմբագրվել են VII և հետագա դարերում: Ագաթանգեղոսի պատմութեան հունարեն թարգմանութեան լավրենտյան տարբերակում (XII դ.) պահպանվել է Իրանում

* Ագաթանգեղոս, Պատմութեան հայոց: Աշխատութեանը Ք. Տեր-Մկրտչան և Ստ. Կանանց, Տիֆլիս, 1909:

† «Agathangelus und die Akten Gregors von Armenten», aus dem fünfenddreissigsten Bande der Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen, 1887, ss. 3—88.

Արշակունյան հարստության անկման և Սասանյանների հաղթանակի զիջական զրույցը⁸, որը որոշակի լույս է սփռում Իրանի պատմության այդ կարևոր իրադարձությունների վրա:

Ազաթանգեղոսին ժամանակակից է Փաժատոս Բյուզանդը կամ Բյուզանդացին, որից մեզ է հասել «Պատմություն հայոց» վերնագրով աշխատությունը: Այն ընդգրկում է 330—387 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանը, հայկական խոսքով թագավորի գահակալությունից մինչև Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Իրանի և Բյուզանդիայի միջև: Այն կարևոր սկզբնաղբյուր է ինչպես Արշակունյաց Հայաստանի հասարակական, քաղաքական և սոցիալատեսական պատմության, այնպես էլ իր ժամանակի Մերձավոր և Միջին Արևելքի, հատկապես Իրանի պատմության համար: Փաժատոսի աշխատության արժեքը նրանում է, որ նա իբրև ժամանակակից և ակտիվացած վկա միանգամայն հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանում և հարևան երկրներում տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունների մասին: Նրա աշխատությունը հատկապես անզուգական աղբյուր է IV դ. Իրանի պատմության ուսումնասիրության համար⁹, նրանում կարևոր տեղեկություններ կան նաև IV դ. հայ-պարսկական և պարսկա-բյուզանդական հարաբերությունների մասին: Փաժատոսի աշխատության նկատմամբ մեծ հետաքրքրության ապացույց է այն, որ դեռևս VI դ. նրանից սգավել է հույն պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին և որոշ հատվածներ թարգմանել է հունարեն¹⁰, նոր ժամանակներում Փաժատոսի պատմությունը թարգմանվել է եվրոպական մի շարք լեզուներով. ֆրանսերեն (1867 թ.), գերմաներեն (1879 թ.), ռուսերեն (1953 թ.) և այլն:

V դ. հայ պատմիչ է նաև Ղազար Փարպեցին, որի «Պատմութիւն հայոց» և «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» աշխատությունները նվիրված են հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությանն ընդգնմ Սասանյան Իսլամի: Փարպեցու սկզբնաղբյուրն ընդգրկում է 387—486 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձությունների նկարագրությունը, որտեղ արտացոլում են գտել նաև Իրանում, Բյուզանդական կայսրություն

⁸ Ք. Լ. Զուլալյան, Հայ-իրանական զրոյան տեղություններ, էջ 16—17:

⁹ Н. В. Пугачевская, А. Ю. Якубовский, Н. П. Петрушевский, Л. В. Строева, Л. М. Беленцкая, История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958, стр. 38.

¹⁰ Ա. Կ. Արուհամյան, Մատենագրանի մեկագիր գանձերը, Երևան, 1869, էջ 35:

նում, Վրաստանում, Ազգանցում և Հայաստանի հարևան մի շարք երկրներում տեղի ունեցած պատմական անցուղարձերը: Փարպեցու «Պատմությունը» համընդհանուր հանալում է գտել որպես Իրանի պատմության լավագույն և հաճախ սկզբնաղբյուրներից մեկը: Այն հատկապես արժեքավոր է հայ-իրանական հարաբերությունները լուսարանելու տեսակետից:

V դ. կեսերին հայ-իրանական հարաբերությունների պատմությանը նվիրված ամենալավագույն սկզբնաղբյուրներից է Աղիշի աշխատությունը¹¹, Իրանի քաղաքական կյանքի մասին բազմապիսի տեղեկությունների հետ մեկտեղ այստեղ մենք գտնում ենք խիստ արժեքավոր նյութեր իրանական ժողովուրդների կրոնական հայեցողությունների, մաշնավորապես զբաղաշտական կրոնի գաղափարախոսության, հին իրանցիների կենցաղի, Իրանի աշխարհագրության և այլ երկրին ու նրա ժողովուրդներին վերաբերող բազմաթիվ այլ հարցերի մասին: Աղիշի աշխատությունը տարբեր լեզուներով թարգմանվել է ավելի քան 40 անգամ, որը անշուշտ, վկայում է նրա նկատմամբ համաշխարհային արևելագիտության տաժած մեծ հետաքրքրությունը:

Հայ ժողովրդի առաջին գիտական պատմությունը հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև Արշակունյաց հարստության անկումը և Հայաստանի քաղաքական անկախության վերացումը գրել է V դ. պատմիչ Մովսես Խորենացին, որը սերունդների կողմից ստացել է պատմահայր և քերթողահայր անունը: Իր «Պատմութիւն հայոց»¹² աշխատությունը շարադրելիս Խորենացին ձեռքի տակ է ունեցել մի շարք հունական և ասորական հեղինակների աղբյուրներ, որոնցից մի քանիսը գիտական աշխարհին հայտնի են դարձել միայն Խորենացու գրքի միջոցով: Խորենացին մտանավորապես օգտվել է Հերոդոտից, Հովսեփ Փլավիոսից, Սվետերիոս Կեսարացուց, Բարդամանից, Պորֆյուրից, Փիլիմոնից, Պլինիոսից, Մանեթոնից և այլ հեղինակներից: Նրա պատմության համար աղբյուր են հանդիսացել նաև հայկական բանահյուսությունը, հարե՛վան ժողովուրդների ավանդական զրույցները, գանազան պաշտոնական փաստաթղթեր, վիժական արձանագրություններ և այլն: Այլ կերպ ասած, լինելով իր ժամանակի կրթված և բազմակող-

¹¹ Աղիշ, Պատմութիւն Վաս Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Վենետիկ, 1893:

¹² Մ. Խորենացի, Պատմութիւն հայոց թարգմանությունը, ներածությունը և թեմաթարգմանությունները ակադ. Սա. Մալխասյանցի, Երևան, 1955:

Ճանիորեն զարգացած անձնավորութիւններէր մեկը, Խորենացի լայնորեն օգտագործել է Նյութական, գրավոր և բանավոր մշակույթի նվաճումները:

Մովսես Խորենացու աշխատութիւնը միաժամանակ անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների պատմութեան համար: Նրա արժեքը ոչ միայն փաստերի հարստութեան մեջ է, այլ նրանց հազաստիութեան մեջ: Խորենացին այն հզակի պատմիչներից է, որը քննադատական մտայնում է ցուցաբերում իր օգտագործած բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների նկատմամբ: Այս իսկ տեսակետից նրան համարում են պատմաբան Բառնա ժամանակակից իմաստով:

Մովսես Խորենացու աշխատութիւնը հասկնալիս արժեքավոր է Իրանի պատմութեան համար: Նրանում պարունակվում են հարուստ տեղեկութիւններ, մասնավորապէս իրանական վիպական գրույցների մասին: Այսպէս, իրանական «Մահ-Նամե» էպոսի հերոս Ռուստամի ամենավաղ գրանցումը պատկանում է Խորենացուն: Այդ առթիվ անգլիացի գիտնական էդուարդ Բրաունը գրում է, որ «Ռուստամի անունը գտնվել է միայն ուշ շրջանի պահլավական գրութիւնների մեջ մեկ կամ երկու տեղ. մինչդեռ նրա հուժկու գործերը հայտնի են եղել հայազգի Մովսես Խորենացուն»¹²:

Ֆիրդուսուց դեռ շատ առաջ Խորենացին իր պատմութեան մեջ գրանցել է նաև Բյուրասպի Աժգահակի առասպելը, որին հասկացրել է մի առանձին գլուխով պարսից առասպելաց յազագս Բիւրասպի Աժգահակայս վերնագրով:

Համաշխարհային Նշանակութիւն ունեցող այս երկն արդեն ավելի քան երկու դար ուսումնասիրում են նաև ցտար պատմաբանները և բանասերները: Այդ ժամանակամիջոցում Խորենացու «Պատմութիւն»-ը թարգմանվել է բազմաթիվ եվրոպական և արևելեյան լեզուներով՝ յատիներեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, շվեդերեն, ռուսերեն, հունգարերեն, պարսկերեն և այլն:

Հատկապէս վերջին տարիներին իրանական պատմադրութիւններ մեծազույն ուշադրութեամբ ուսումնասիրում է Խորենացու պատմութիւնը, նրա մեջ գտնելով հզակի տեղեկութիւններ Իրանի պատմութեան բազմաթիվ լուսաբանված հարցերը բարձրացնելու և պարզելու համար:

Հարկ է նշել, որ զբաղաշատականութեան կրօնա-փիլիսոփայական զաղափարախոսութեան և նրա մեջ սասանյանների շրջանում

¹² E. G. Browne, A Literary history of Persia. From the earliest times until Firdawsi, London, 1902, p. 117.

Հանդես եկած ազանդավորական ուղղութիւնների էութեան ու բնույթի մասին գիտութեանը հասել են շատ քիչ ազլայներ: Այդ բացը Հիմնականում լրացնում է Մ. Գ. Հայ պատմիչ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ ազանդոց» աշխատութիւնը¹⁴, Կողբացին այս աշխատութիւնը գրել է հերքելու համար զանազան ազանդներ և կրօնական գաղափարախոսութիւններ, նա հատկապես կանգ է առել իր ժամանակի ազանդներից շորսի վրա, այդ իսկ պատճառով նրա աշխատութիւնը բաժանված է շորս մասի. ա) «Եղծ ազանդոց հեթանոսացն, բ) «Եղծ քէշին Պարսից», գ) «Եղծ կրօնից Հունաց իմաստնոցն» և դ) «Եղծ ազանդոյն Մարկիոնիս»:

«Այսպիսի մի գործ հարողութեամբ կատարելու համար,— գրում է Լեոն,— հարկավոր էր ունենալ քննադատական-վերլուծական ուժեղ կարողութեան, զինված գիտութեան հայթայթած միջոցներով, լավատեղյակ փիլիսոփայական և աստվածաբանական տեսութիւններին և գրականութեան: Եվ Եզնիկը հենց այդպիսի մի երեսույթ է ներկայացնում մեզ, եզակի և անհամեմատելի՝ մեր ամբողջ գրականութեան մեջ»¹⁵:

«Եղծ ազանդոցի» կարևորագույն և այստեղ մեզ հետաքրքրող մասը նրկորդ գլուխն է, որտեղ Եզնիկը քննադատում ու հերքում է պարսից «քէշը»՝ զրադաշտականութեանը, այսինքն Սասանյան պետութեան պաշտոնական կրօնական գաղափարախոսութեանը¹⁶:

Եզնիկի աշխատութեանը իր ժամանակի համար ունեւ որ միայն զօտ փիլիսոփայական տրակտատի բնույթ, այլև այն հետապնդում էր որոշակի քաղաքական նպատակներ: Եզնիկ Կողբացին հայ այն գործիչներից էր, որոնք այդ տալեապալից ժամանակներում առաջի մեծ եռանդով և կրքով հանդես էին գալիս իրենց ժողովրդի պաշտպանի գերում: Եզնիկն վկայում է, որ Բագրևանդի Եպիսկոպոս Եզնիկը մասնակցել է 449 թ. տեղի ունեցած Արաաշաի կրօնական ժողովին: Այդ ժողովից հետո կազմվում է Հազկերտ II թագավորին ուղղված հայտնի պատասխանը, որի հիմքում դրվում է Եզնիկի աշխատութեանը: Կողբացին իր աշխատութեան մեջ հանդես է գալիս շարին հնազանդելու բռնութեանը դեմ և տեսականորեն հիմնավորում է պայքարի անհրաժեշտութեանը շարի դեմ¹⁷:

¹⁴ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Ազանդոց, Քիֆլիս, 1914:

¹⁵ Լեո, Երկերի ժողովածու, Լ. 2, էջ 29:

¹⁶ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Քէշին պարսից, Քիֆլիս, 1915:

¹⁷ В. К. Чалоян, К вопросу об изучении Езника Кожбаца, армянского философа, Ереван, 1940.

Պետք է նշել, որ Օզնիկի Կողբացու «Նզժ ազանգոցք» գիտության համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այսօր: Զրազաշտական կրոնի և նրա ազանգների ուսումնասիրության համար նա ունի բացառիկ կարևոր արժեք: Կողբացին շափազանց հարուստ փաստեր է արձանագրել նաև V դ. պարսից հավատալիքների ու գիցարանական հասկացողությունների մասին: Պատահական չէ, որ եվրոպական գիտնականները այդ գործի վերաբերյալ գրել են մի շարք քննադատական ուսումնասիրություններ¹⁸, և լույս բնծայել «Նզժ Ազանգոցք»-ի բնագրի գիտական հրատարակությունը մի շարք լեզուներով¹⁹:

Այսպիսով, և՛ ընդհանուր առմամբ զնահատելու լինենք V դ. հայկական աղբյուրների նշանակությունը Իրանի պատմության վերաբերյալ, ապա պետք է նշել, որ համաշխարհային գիտության համար գրանք ունեն իսկապես անզուգական արժեք: Եվ դա բացատրվում է ոչ միայն այդ աղբյուրների պարունակած հարուստ և հավաստի փաստերով, այլև նրանով, որ Սասանյան Իրանի պատմության վերաբերյալ ժամանակակից իրանագիտությունը հասած փաստերը թայրահողորհն սուղ են:

Իրանի պատմության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն նաև VII դ. հայկական աղբյուրները: Այդ գորաշրջանը առհասարակ այժի է ընկնում համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձություններով, որոնց թվին են պատկանում պարսկա-բյուզանդական պատերազմները, արաբների քաղաքական սուպրեզ ինտիլը և նրանց առաջին արշավանքները, Սասանյան Իրանի անկումը, բյուզանդական տիրապետությունների նվաճումը արաբների կողմից և այլն:

Սակայն յնևայած սրան, ո՛չ պարսկական, ո՛չ էլ հունական, լատինական, ասորական, արաբական կամ այլ գրականություններ VII դ. չեն ստեղծել զուտ պատմագրական որևէ երկ, ուր ամփոփված լինեք նշված զեպքերի նկարագրությունը: Վերջիններիս մասին արձագանքներ մնացել են ավելի ուշ ժամանակներում ապրած հեղինակների երկերում²⁰:

¹⁸ 86* H. Gelzer, Eznik und die Entwicklung des persischen Religions systems (Zeitschrift für armenische philologie), 1902.

¹⁹ 84* «Eznik de Kolb, De "deo", Edition critique du texte armenien-tome XXVIII, fasc. 3, Paris, 1959» «Eznik de Kolb, De "Deo", Traduction française, notes et tables par L. Mariés et Ch. Merlier. Patrologia t. XXVIII, fasc. 4, Paris, 1959.

²⁰ 9. Աղաթան, Սերեոս պատմությունը և Անանոսի առեղծվածը. ԳԱ հրատ., Երևան, 1965, էջ 7:

Այս իսկ տեսակետից միջազգային պատմագրության մեջ միակ բացառությունը կազմում է VII դ. հայ պատմիչ Սերեոսի «Պատմութիւնը»²¹, որի շնորհիվ հայ մատենագրությունը գրավում է առաջնակարգ դեր VII դ. համընդհանուր պատմության առարկայում²²։ Սերեոսի մոտ, VI—VII դարերի Հայաստանի պատմության հետ կապակցված, մանրամասն նկարագրված են պատմական այն իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել Մերձավոր և Միջին Արևելքում։ Հեղինակը մանրակրկիտ նկարագրում է բյուզանդական կայսր Հերակլի պարսկական արշավանքները, առաջին արարական արշավանքները Հայաստան, Իրան, Միջազգային և բյուզանդական շրջաններ։

Հասկանալի է Իրանին վերաբերող բաժինները աչքի են ընկնում գառառների աննկարագրելի հարստությամբ։ Մասնավորապես հանգամանորեն խոսվում է պարթևների հզորանալու և նրանց անկման, առաջնյանների շրջանի քաղաքական պատմության և նրանց պետության ներքին իրավիճակի, վարչակարգի, ռազմական կազմակերպության և այլ բազմաթիվ հարցերի մասին։ Սերեոսի պատմությունը սակայն առավել կարևոր է Սասանյան Իրանի պատմության վերջին շրջանի և արարական արշավանքների սկզբնավորման պատմության համար²³, որոնց ժամանակակիցն է էղզի ինքը՝ հեղինակը։ Խիստ արժեքավոր են նաև Սերեոսի հազորգած անգղևությունները քուշանների մասին, որոնց հնազանդվում էին Արևելքի և Հյուսիսի բոլոր ժողովուրդները։

Սերեոսի պատմության մեջ խոսվում է նաև Արևելքում մեծ աարածում ունեցած խոսրոզ և Շիրին առասպելի, և արժեքավոր հիշատակություն բերվում իրանական էպոսի հերոսներից Սպանդհատի (Սպանդհարի) մասին։

Պատմական-արևելագիտական որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև VII դ. մի այլ հեղինակի՝ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարսիս երկր, որը գրված է առավելապես ժողովրդական գրույցների հիման վրա։ Այս սկզբնաղբյուրը հազորում է արժանահիշատակ Ելուսիք մասնավորապես վաղ քրիստոնեության պատմության վերաբերյալ, ինչպես նաև VI—VII դարերում Սա-

²¹ Սերեոս, Պատմութիւն Բազառութեամբ Անազդաց, Հակոբն առաջաբանի և ծանօթութեամբ ի նկն Սո. Մալխոսեանց, Երևան, 1939։

²² Գ. Աբգարյան, Եզդ. աշխ., էջ 7։

²³ Н. В. Пушглевская, А. Ю. Якубовский и др. История Ирана..., стр. 38.

սանյան Իրանի դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի ծախքն:

XI—XIV դարերի հայ հեղինակները Իրանի պատմության վերաբերյալ իրենց աշխատություններով լրացնում են պատմական տեղեկությունների այն քանքը, որը հետևանք էր նշված դարաշրջաններում Իրանի քաղաքական կյանքի հեղհեղուկ և տեկաշուն վիճակի:

Այդ հեղինակներից հիշատակության արժանի են Ստեփանոս Տարսեղի կոտղիկը (XI դ.), որի «Պատմութիւն տիեզերականը»: կարևոր սկզբնաղբյուր է ընդհանուր պատմության համար: Նա իր սանդղագործության մեջ գլխավորապես կանգ է առել Կովկասի, Իրանի, Փոքր Ասիայի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի մի շարք այլ երկրների պատմության վրա:

XI դ. հեղինակ Գրիգոր Մազիսարոսի «Քղթերում» իրանական վիպական գրություններից պահպանվել են հետաքրքիր բնկորներ, որոնք արժեքավոր նյութ են իրանական մշակույթի մի շարք հարցերի ուսումնասիրության համար:

XII դ. հայ ահանավոր ժամանակադիր է Սամվել Անեցին: Նրա «Քրտնիկոն» աշխատությունում առանձին աղյուսակներով արված են պարսկական, բյուզանդական և հայկական թագավորների ժամանակագրությունը, որը հետքավորություն է առելու համանմատական ուսումնասիրության հիման վրա ստուգել կապածելի թվականները:

XIII դ. հայ նշանավոր պատմագիրներից է Կիրակոս Փանծակեցին, որի «Հայոց պատմությունը»²⁸ կարևոր նշանակություն ունի Մերձավոր և Միջին Արևելքում մոնղոլների նվաճումների և մոնղոլական Շուվաղուիզների պետության պատմությունը ուսումնասիրելու համար: Ընչպես հայտնի է, թաթար-մոնղոլները առանյակ տարիներ, հատկապես էլիսանության շրջանում, տիրել են Իրանին: Այնուհետև Զամալ-էդ-դինի տիրապետությունը խորտակելուց հետո նրանք ավելի քան մեկուկես հարյուրամյակ իրենց տիրապետությունն են հաստատում Առաջավոր Ասիայում, ժամանավորապես Իրանում, Հայաստանում, Աղվանքում և այլն:

²⁸ Գրիգոր Մազիսարոսի «Քղթերում» հնագին առաջաբանով ու ծանոթագրություններով առաջին անգամ յուր ընծայեց Կ. Ստամբուլյոց, Արևմտահայաստան, 1910.

²⁹ Կիրակոս Փանծակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Միլիք-Օհանյանի, Երևան, 1981:

Կիրակոս Փանեակեցիին ուշադրաւ փաստելու է Հաղորդում ժողովների պետական-գաղափարական կառուցվածքի, նրանց կառավարման շրջանում քաղաքական իրադարձութուններին մասին և այլն:

XIII դ. վերջի և XIV դ. սկզբի Հայ Հեղինակ Գրիգոր Ակնեցոս «Պատմութիւն ազգին և եկեղեցւոց»²⁶ թովանդակալից աշխատութիւնում բերվում են բազմաթիւ արժեքավոր տեղեկութիւններ ժողովների լեզվի ու կենցաղի, ինչպես նաև նրանց կառավարման սրտանմի և Հարկային քաղաքականութիւն մասին:

XII—XIV դարերի Հայ պատմիչներից, որոնց գործերում ուշադրաւ նշուի կան Իրանի և առհասարակ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների հասարակական, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմութիւն և մշակութային կյանքի մասին կարելի է հիշատակել Արիստակես Լաստիվերացուն (XII դ.), Մատթեոս Ուռհայեցուն (XII դ.), Վարդան Արևելցուն (XIII դ.), Ստեփանոս Օրբելյանին (1258—1304 թթ.) և այլն:

Հաշտնի է, որ XIV—XV դարերում Հայ իրականութիւն մեծ ալիւն չկային պատմութիւն աշխարհի կարկառուն դեմքեր, որոնք այնքան շատ էին V—XIII դարերում: Այդ պայմանավորված էր առաջին հերթին նրանով, որ եղած գաղափարները Հայ ժողովրդի պատմութիւն ամենամոռալ ժամանակներն էին: Եւ ահա պատմիչներին ինչ-որ չափով դալիս են լրացնելու ժամանակագիրներն ու տարեգիրները:

Միջնադարյան Հայաստանի մտավոր կուլտուրայի բազմաթիւ մեծ ու գոյր ուղիներում ստեղծված կամ ընդորինակված բազում եկեղեցիք հիշատակարանները²⁷, ժամանակագրութիւնները²⁸ և այլն չափազանց կարեւոր աղբյուրներ են ոչ միայն Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, կուլտուր-հասարակական հարցերի լուսարանման ու ստուգման, այլև մերձավոր-արևելյան երկրների, և առաջին հերթին Իրանի, Միջագետքի և Փոքր Ասիայի ժողովուրդ-

²⁶ XIII դ. այդ աշխատութիւն Հեղինակ էր համարվում Մաղաթան Երանուով Հրատարակված է Հայկական տեքստը (Ս. Քանդրուրգ, 1870) և Գ. Փափանսի արտերն թարգմանութիւնը: Տե՛ս Գրիգոր Արարի (Магакян инок). История монголов инокъ Мѣгакни, пер. с арм. К. П. Петкенова, СПб., 1871.

²⁷ Տե՛ս «ԺԳ դարի Հայերն Լեռնազորի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան 1950. «ԺԳ դարի Հայերն Լեռնազորի հիշատակարաններ», մասն Ա, Երևան, 1955. մասն Բ., Երևան, 1958, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան:

²⁸ «Մանր ժամանակագրութիւններ 12—18 դդ.» (կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան), Է. 1, Երևան, 1951. Է. 2, Երևան, 1956:

Հարեան երկրների՝ Իրանի, Վրաստանի, Աղվանքի, Հյուսիսային Կովկասի քաղաքների, շրջանների, նրանց վարչական բաժանման, կարևոր գետերի, լեռների, նանապարհների մասին։ Խիստ արժեքավոր են Երբակացու հազորդած տեղեկությունները Մասսեյանների շրջանում Իրանի վարչա-տերիտորիալ բաժանման, գյուղատնտեսության, մշակվող կուլտուրաների մասին և այլն։ Եկեղիարհացոյց-իս հեղինակը տալիս է նաև պարսկական միապետության նկարագիրը, պատմական արժեքավոր տեղեկություններ է հազորդում իրանական ժողովուրդների, նրանց տեղաբաշխման վայրերի, զբաղմունքների, կենցաղի, կրոնական հավատալիքների մասին և այլն։ Այսպիսով, Ա. Երբակացու այս գործը կարևոր աղբյուր է ինչպես Իրանի պատմական աշխարհագրության, այնպես էլ այդ երկրի պատմության համար։

Մեզ հասել է նաև Անանիա Երբակացու աշխարհագրական բովանդակությամբ մի այլ աշխատություն ևս, որը գեոնա անտիպ է և պահվում է Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան մասնակազարտում²⁰։ Այդ աշխատությունը կրում է ռեզոնանսային խորագիրը։ Այստեղ հեղինակը ծանոթացնում է քարավանային նանապարհների և տևատրրաշատ քաղաքների հետ։ Նա հատկապես արժեքավոր տեղեկություններ է հազորդում Հայաստանից մինչև Պարսից ծոց մզվող առևտրական ճանապարհի, այդ նանապարհի վրա գտնվող առևտրական կարևոր կենտրոնների, նրանց մինչև եղած հեռավորությունների մասին և այլն։

Մ. Մաշտոցի անվան Մասնակազարտի ձեռագրերի ֆոնդում պահվում է նաև մի այլ ուշագրավ աշխարհագրական աշխատություն՝ Էմնուանթ քաղաքացի Հեղկաց և Պարսից զերնագրով, որի հեղինակը հայտնի չէ, բայց հեթադրվում է, որ այն գրել է (1106—1110 թթ.) Հեղկաստանի և Իրանի հետ քաջածանոթ մի հայ առևտրական²¹։

Ուշ միջնագրում և պատմության նոր դարաշրջանի նախորդին Իրանի պատմության, հոգևոր և նյութական մշակույթի նկատմամբ հայ պատմիչների և գիտնականների ասած ճիշտագրությունը ոչ միայն չի թուլանում, այլ, ընդհակառակը, ձեռք է բերում ավելի սևևուռ բնույթ։

Ինչպես հայտնի է, XVI դ. Իրանի պատմության մեջ տեղի են ունենում կարևորագույն իրադարձություններ։ Հարյուրամյակներ

²⁰ Ա. Գ. Աբրահամյան, Մասնակազարտի ձեռագրի գտնվելը, Երևան, էջ 88։

²¹ Նույն տեղում։

շարունակ տեսած արտհումից հետո վերջապես այդ դարաշրջանում ավարտվում է Լրկրի քաղաքական միավորումը Սեֆևյան պետության շրջանակներում: Զգալիորեն աշխուժանում է այդ նոր պետության տնտեսական կյանքը, առևտուրը ապրում է զգալի վերելք, ուժեղանում են Իրանի գիզանազիտական հարաբերությունները արտաքին աշխարհի՝ մասնավորապես եվրոպական պետությունների հետ և այլն:

Հիշյալ նրույթները նպաստում են իրանական մշակույթի և գլխավորապես պատմագրության զարգացմանը: Երևան են գալիս մի շարք պատմական ստեղծագործություններ առավելապես պարսկերեն լեզվով: Սակայն դրանց մեծ մասը աչքի էին ընկնում իրենց միակողմանիությամբ և միտումնավորությամբ: Բացի այդ, պարսիկ պատմագիրները բնավ կանգ չեն առել, կամ համարյա կանգ չեն առել սոցիալ-տնտեսական բնույթի տեղեկությունների վրա: Հետևաբար XVI դ. Իրանի պատմության ուսումնասիրության, մասնավորապես Սեֆևյան պետության քաղաքական զարգացման, պետական կարգի, վարչա-տնտեսական հարաբերությունների, ֆինանսների, սոցիալ-տնտեսական դրության, հարկային քաղաքականության, մշակութային կյանքի, ինչպես նաև արտաքին քաղաքական հարաբերությունների հետազոտման համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն օտար աղբյուրները Իրանի մասին: Գրանց մեջ իրենց կարևոր տեղն ունեն հայկական քաղմարտական և հարուստ աղբյուրները:

Բնե XVI դ. հայկական իրականության մեջ, ի տարբերություն նախորդ և հետագա դարերի, խիստ ամուլ է պատմագիտական աշխատություններով և այդ հարյուրամյակի հայկական աղբյուրները սահմանափակվում են լոկ մի շարք մանր ժամանակագրություններով և ձեռագրերի հիշատակարաններով, սակայն, այնուամենայնիվ այդ աղբյուրները ինչ-որ լսվով լրացնում են այն բացը, որ նկատվում է իրանական աղբյուրների մեջ:

Հայկական սկզբնաղբյուրների արժեքը իրանական պատմագրության համար առաջին հերթին նրանում է, որ այդ աղբյուրները առավելապես ականատեսների վկայություններ են և միանգամայն վստահելի:

Բացի մանր ժամանակագրություններից, հիշատակություններից և այլն, որոնք իսկապես աչքի են ընկնում տեղեկությունների առատությամբ, հիշատակության արժանի է Սիմեոն Ապարանցու շիրքի վերայ տոմանն Քավրիզու գործը²⁵, որը հասկա-

²⁵ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 6548:

պէս արժեքավոր սկզբնադրուր է XVI դ. իրանա-թուրքական հարաբերութիւնների պատմութիւնը ուսումնասիրելու տեսակետից: Սիմեոն Աղաբանցիի վկա է եղել 1585 թ. թուրքերի կողմից Քազրիդի գրավմանը և սատույզ տեղեկութիւններ է հաղորդում պատմական այդ իրադարձութիւն մասին:

Հարկ է նշել, որ XVII դ. իրանական աղբյուրները աչքի են ընկնում իրենց առատութեամբ: Հայտնի են 25-ից ավելի աշխատութիւններ, չհաշված առանձին նահանգների պատմութեան վերաբերյալ գործերը և ժամընդհանուր պատմութեան տիպի ստեղծագործութիւնները, որոնցում իրանի պատմութեանը հատկացվում է մյուս մահմեդական երկրների հետ համատեղ որոշակի տեղ: Սակայն այդ աշխատութիւնների մեծ մասը առ այսօր չի հրատարակված, չի թարգմանված և քիչ է ուսումնասիրված²⁵: Բացի այդ, այդ աշխատութիւնների մեծ մասը տառապում է այդ շրջանի իրանական պատմութեանը քնորոշ թերութիւններով: Հետևաբար եվրոպական աղբյուրների հետ համատեղ հայ պատմիչների գործերը մեծ նպաստ կարող են բերել XVII դ. իրանի պատմութեան ամենարազմապիսի հարցերի ուսումնասիրութեան համար:

Այստեղ ավելորդ չէ նշել, որ առհասարակ XVII դ. հայկական իրականութեան մեջ կարուկ կերպով տարբերվում է իր նախորդից աղբյուրների հարստութեամբ և առատութեամբ: Այդ հարյուրամյակի 40-ական թվականներից, Հայաստանում սկսված նոր տնտեսական վերելքի և ուսումնալուսավորչական շարժման պայմաններում ստեղծվեցին մի շարք պատմագիտական աշխատութիւններ, որոնցում համարյա առանց բացառութեան հեղինակները կանգ են առնում նաև իրանի պատմութեան տարբեր հարցերի վրա: Այդ պատահական չէր, որովհետև նշված դարաշրջանում Հայաստանի արևելյան հատվածի պատմութիւնը սերտորեն կապված էր Սեֆեյան պետութեան պատմութեան հետ և հայ պատմիչները, բնականաբար, չէին կարող չանդրադառնալ հարևան երկրում ծավալվող իրադարձութիւններին:

XVII դ. հայ պատմագրութեան ամենակարկառուն դեմքը անշուշտ Առաքել Դավրիժեցին է (1595—1669), որն իր «Պատմութեան»²⁶ մեջ շարադրում է 1601—1662 թթ. ընդգրկող ժամանակաշրջանը: Իր երկը գրելիս Դավրիժեցին օգտվել է XVI—XVII դա-

²⁵ Н. В. Пусыловская, А. Ю. Яковлевский и др., История Ирана..., стр. 266.

²⁶ «Պատմութիւն Առաքել Կարգապետի Դավրիժեցույն, Վազարչապետ, 1896»:

բերի բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարաններից և մանր ժամանակագրութուններից, որոնք հարազատորեն մեջ է բերել: Աշխատության զգալի մասում հեղինակը հանդես է գալիս որպես զեպքերին ակնատես անձնագրութուն կամ հենվում է ականատեսների վկայութունների վրա: Սակայն այս վերջին զեպքում եացուցարձրում է քննադատական մտածելով և զրևսրում է խիստ զգուշութուն: Այս կամ այն փաստը հազորգելիս Գալրիժեցին անպայման աշխատում է ստուգել նրա հավաստութունը և նշտութունը, հատկապես նշգրտել տվյալ իրադրության թվականը:

Քնն Գալրիժեցու աշխատութունը նվիրված է Հայաստանի պատմությանը, սակայն նա պատմական լայն էջակուրսներ է կատարում նաև հարևան երկրների՝ Իրանի, Քուրդիստանի և այլ պատմության վերաբերյալ, հատկապես մանրամասն տեղեկութուններ հազորգելով Ասրպատականի և Պարսկական Իրաքի վերաբերյալ:

Առաքել Գալրիժեցու «Պատմութունը», սակայն, զեպքերի սուկ նկարագրութուն կամ զինաստիական պատմութուն չէ, նա լափազանց հետաքրքիր և հավաստի փաստերի հետ միտմամանակ ալիս է վերլուծութուններ, որոնցում զգացվում է հեղինակի լայն մտահորիզոնը, զարաշրջանի խորը ըմբռնումը և պատմագրի փայլուն պատրաստութունը:

Գալրիժեցու վերահիշյալ արժանիքները, ինչպես նաև այն, որ նա իրադարձութունները նկարագրելիս միշտ ազատ է մնում Մեֆեյան պաշտոնական պատմագրության տեսակետներից³⁵, նրա «Պատմութունը» զարձնում է լավագույն աղբյուր Իրանի XVII դ. պատմության համար: Պատահական չէ, որ իրանական պատմագրությունը և նվրուպական գիտութունը³⁶ մշտական հետաքրքրութուն են զրևսրել Առաքել Գալրիժեցու նկատմամբ: Այսպես, իրանական պատմարան նասրուլլա Ֆուլադին իր «Եահ Արբաս I-ի կյանքը» քառահատոր մենագրութունում լայնորեն օգտվում է Գալրիժեցուց, նրա երկը համարելով XVII դ. Իրանի պատմության համար հարուստ և հավաստի աղբյուր:

³⁵ Н. В. Пугачевская, А. Ю. Якубовский и др., История Ирана..., стр. 270.

³⁶ Գալրիժեցու «Պատմութունը» XII դ. քրեներին է թարգմանել և հայ պատմիչների թարգմանութունների ժողովածուում հրատարակել ակադեմիկոս Մ. Բրուսսեն (*M. Brosset, Collections d'histoires Arméniens, t. I, St. Petersburg, 1874.*)

Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի, աշխարհագրութեան, ազգագրութեան, կենցաղի, իրանա-թուրքական պատերազմների, իրանահայ վաճառականների միջազգային առևտրական կապերի՝ հետևաբար նաև Իրանի արտաքին տնտեսական հարաբերությունների, իրանահայ գաղութի և մի շարք այլ հարցերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակվում նաև XVII դ. պատմիչներ Գրիգոր Գարանազցու «Ժամանակագրությունում»³⁷, Զարարիա սարկավազի «Պատմագրությունում»³⁸, Զարարիա Ազուլեցու «Թրագրությունում»³⁹, Ավգուստինոս Բաշեցու «Ճանապարհորդությունում»⁴⁰։

Մեր օրերի մասնագետներին XVII դ. Իրանի վերաբերյալ պատմական և տնտեսական ուսումնասիրությունների համար խիստ արժեքավոր նյութ է մատակարարում նաև Կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհածոյով» կոչվող անտիպ աշխատությունը, որը պահվում է Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում⁴¹։ Այս աղբյուրը հատկապես բազմապիսի նյութեր է պարունակում Իրանի հայ առևտրական կապիտալի և նրա դերի մասին Սեֆևյան պետություն անտեսական և քաղաքական կյանքում։

Ինչ վերաբերում է XVII դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակաբաններին, ապա նրանցում մասնավորապես հարուստ նյութ է պարունակվում համարյա անընդմեջ մղվող թուրք-իրանական պատերազմների և դրանց հետևանքով այդ երկու պետությունների և նրանց քաղաքական գերիշխանության տակ զանվող երկրների

³⁷ «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետ Գամսիեցու կողմ Գարանազցույց, Նրուսազմ, 1915։

³⁸ «Զարարիայ Սարկավազի պատմագրութիւն», Հտ. 1—2, Վազարյազատ, 1876։

³⁹ Զարարիա Ազուլեցի, Թրագրութիւն, Նրևան, 1828։

⁴⁰ «Ճանապարհորդութիւն շեփուպու, գրուպի Ի Փարսիս (Ենջուսոյց մատենագրութեան հարցոց, Ս. Գետեբրուրց, 1884, էջ 2—26)։

Բաշեցի ձեռնի է Երնդակում։ Հետագայում եղել է Եսֆիհանի հայ կաթոլիկ համայնքի նպահուցուը։ Հայտնի է, որ XVII դ. սկզբին Բաշեցին ուղևորվել է Եվրոպա, ուղևորվելով Եվրոպական ինչ-որ գեոգրիկ Այդ հանապարհորդության ժամանակ նա այցելում է Մոսկովյան պետություն, Ահաստան, Դերմանիս, Իսպանիա, Իտալիա։ Այս փոստը հիմք է առնելու ինքնագրի, որ Ավգուստինոս Բաշեցին ավելան հավանականությունները կապարում էր Սեֆևյան կառավարության գիշտագիտական հանձնարարությունները։ Իսկ այդ, անուշտ, վկայում է այն մասին, որ եւ ժամ էր կանգնած Իրանի քաղաքական շրջաններին։ Ավգուստինոս Բաշեցու տեղեկությունները Սեֆևյան Իրանի քաղաքական կյանքի մասին միանգամայն արժանի են ուշագրություն։

⁴¹ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձև. Ն. Ն 5294, 8443։

ընդհանուր ավերման, տնտեսության անկման, ֆեոդալական կա-
մայականությունների ուժեղացման մասին: Սակայն անհրաժեշտ
է նշել, որ նշված դարաշրջանի ձեռագրերի հիշատակարանները
իրենց դրական կողմերից բացի (փաստերի հավաստություն և
ալլն) ունեն նաև բացասական կողմեր: Նրանց հիմնական թերու-
թյունը, անշուշտ, նրանում է, որ գրիչներից շատերը (որոնց մեծ
մասը հոգևորականության ներկայացուցիչներ են) զեպտերի ու
իրազարձությունների նկարագրության մեջ ցուցաբերում են միա-
կողմանիություն, միասնականություն, ֆանատիկ կուրություն
զեպի մահմեդական աշխարհը և ալլն, մի հանգամանք, որը, ան-
շուշտ, պայմանավորված էր նրանց դասակարգային պատկանելու-
թյամբ, հասարակական վիճակով և հասկապես քրիստոնեական
տիրող զաղափարախոսության սահմանափակությամբ: Սակայն
միանգամայն հասկանալի է, որ քննադատական վերաբերմունք
ցուցաբերելու զեպտում կարելի է հիշատակարաններից վերցնել
ալլ, ինչ որ իսկուպես արժեքավոր է, հավաստի ու հետաքրքիր:

XVII դ. Իրանում սկսված տնտեսական վերելքը զարգերչին
և XVIII դ. սկզբին փոխարինվեց տնտեսական, քաղաքական և
մշակութային կյանքի անկումով: Երկրում ծայր առան համարյա
լզաղաքող ֆեոդալական երկպառակություններ, շեշտակի անկում
ապրեցին առևտուրը, արհեստները, մշակութային կյանքում սկսվեց
երկարատև լճացում: XVIII դ. Իրանի ընդհանուր անկումը բացա-
սարտը անգրազորմով նաև պատմագրության վրա: Թիև այդ հար-
յուրամյակում իրանական պատմագրությունը ավելի մեծ քանակու-
թյամբ գործեր, սակայն նրանց զգալի մասը նվիրված էր իրազար-
ձությունների մակերեսային նկարագրությանը⁴²: Միանգամայն
հասկանալի է, որ նման պայմաններում Իրանի պատմության
հարցերի գիտական լուսարանման համար պետք է դիմել այլ ժո-
ղովուրդների պատմական գրավոր աղբյուրների օգնությանը,
որոնց մեջ իրենց արժանավոր տեղն ունեն հայկական աղբյուր-
ները: Հատկանշական է, որ այս դարաշրջանում հայ իրականու-
թյան մեջ երևան են գալիս այնպիսի պատմական ստեղծագործու-
թյուններ, որոնք ուղղակի նվիրված են Իրանի պատմության հար-
ցերին: Այդպիսի աղբյուրներից առաջին հերթին պետք է հիշատա-
կել Խաչատուր Զուղայիցու «Պատմություն պարսից» գործը⁴³:

⁴² Н. В. Пузыревская, А. Ю. Якубовская и др., История Ирана...
стр. 300.

⁴³ Խաչատուր այնպես լուսվելիք, Պատմութիւն Պարսից: Աշխատութեամբ
Բարզան վարդ. Աղսուկեանց, Հաղարշապատ, 1905:

Այստեղ Հեղինակը ապիս է պարսից թաղամասերի ժամանակագրությունը Կյուրսուից սկսած և հասցնում է մինչև իր ժամանակը՝ Քերիմ-եան Զենզի մահը (1779 թ.): իր գործը շարագրելիս նա օգտվել է հայ մատենագիրներից, զանազան քրոնիկոսներից, գավազանագրներից և պարսկական աղբյուրներից, որի մասին հիշատակում է. «Կամեիով նս ըզմակերտ տեևյանօք զհատել և հմտեանալ նակ իսկ ի գրոց և ի մատենից պարսից զորոշեալ ցեղօ թագաւորաց նոցա: Ուստի շոգայ առ զհատեսա Պարսից՝ ... բերին առաջի իմ զմեծ մատենակ մի կարի թուարեի, որ իբրև ըստ զհտման եւ ըստ կարծեաց նոցա՝ էր Սոփեր Ճշմարտանառ վիպագրութեան որոց նախնեաց, եւ ստույգ զրուցաարութիւն յառաջնոց»⁴⁴,

եռաշատուր Զուղայեցիին իր այս պատմությունը համարում է Ա հատոր, ի նկատի առնելով, որ պետք է զրի նակ թ հատորը, որի մասին իր գրքի առաջարանում ասում է. «Իսկ հատորն երկրորդ ունի չիերեան պարունակեալ զվէպս Պարսից եւ եկրատանցւոց աշխարհի, այսինքն Փարսբստանալ և Արաղստանալ, զոր ի մահու Քեարիմ իշխանի Պարսից սկսոց ուրոյն վիպել մի ըստ միօշէ շնորհի Տեանն՝ զմահայն տեցս, զորս անցեալ փոթորկարար պատակեցիին ի կալուածս սահմանաց Պարսից աշխարհի, մինչև ուր ուրեք կամեցեալ հանեցի Տէր յամբոկ արարեալ եզերեցից զկիր առնութիւնս իմա: Բայց զժրախառարար Զուղայեցիին չի հասցընում զրել իր գրքի երկրորդ հատորը: Ամենայն հավանականությամբ զրա պատճառը անծամանակ մահն է, որը վրա է հասնում անհայտ է թե որ թվականին:

Իրանագիտություն համար առանձնապես կարևոր արժեք է ներկայացնում եռաշատուր Զուղայեցու գրքի երկրորդ մասը, որը եզիրված է Քերիմ-եան Զենզի տիտաղիտություն պատմությանը (1758—1779): Հեղինակը, իբրև ժամանակակից անձ, Հյզդիտ անգնկություններ է տալիս Իրանի այդ խառնակ շրջանի պատմության մասին:

Սեֆելյան զինատիրալի կործանման և Իրանում արքայական զավթիչների հաստատվելու պատմության փայլուն նկարագրությունը մենք գտնում ենք XVIII դ. նոր Զուղայեցի հայ հեղինակ Պևրոս զի Սարգիս Գիլանենցի օրագրում⁴⁵: Նրա այս մեծարժեք

⁴⁴ Կ. Զուղայեցի, Եջվ. ուշի., էջ 21—22.

⁴⁵ «Ժամանակագրութիւն Պարսա զի Սարգիս Գիլանենցի», (Կոտակ հայոց աշխարհիւ, 1882, թիվ Ա) «Дневник оцзы Испгани Афганиани, веденный Петросом дя Саркис Гиланец в 1722 ж 1723 гг., Материалы для истории Персия», пер. и объяснении К. Патканова, СПб., 1870.

զորքը ընդհանուր նաեւաշում է գտել որպէս վերահիշյալ իրագործութիւնների վերաբերյալ փաստերի հարստութիւմը և հազատիութիւմը փայլող մի աշխատութիւն:

XVIII դ. Իրանի պատմութիւն համար որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև Աղվանքի կաթողիկոս Եսայի Լասան Զալալյանի Աղվանից պատմութիւնը եզիրված աշխատութիւնը⁴⁶, որը հատկապէս կարևոր նշանակութիւն ունի Իրանի տնտեսութիւն և Սև-Ֆեյսան պետութիւն քայքայման պատճառների լուսարտնման համար:

XVIII դ. իրանական պատմագրութիւն մեջ թե իրենց արժեքով և թե քանակով առավել հարուստ ու մեծաթիվ են այն աղբյուրները, որոնք եզիրված են Նազիր շահի կառավարման և նրա արշավանքների պատմութիւնը: Դրանցից առավել արժեքավորներն են Միրզա Մուհամմեդ Մեհդի-խան Ասթրաբադիի «Քարիթ-ի Նազիրի», «Դուրր-ի Նազիր» և Մուհամմեդ Քազիմի «Ալեմ-ժարայ-ի Նազիր» զործերը: Սակայն զրանց կողքին չափազանց կարևոր արժեք են ներկայացնում նաև հայկական աղբյուրները, որոնց հաղորդած փաստերը իրենց հավաստիութիւմը և բազմազանութիւմը ոչ միայն համարժեք կարող են լինել իրանական աղբյուրներին, այլև որոշ դեպքերում նույնիսկ գերազանցել նրանց: Այդ աղբյուրներից առաջին հերթին հարկ է նշել Արքաշահ Կրեատցու «Պատմագրութիւնը»⁴⁷, Այս աշխատութիւնում կան մեծ քանակութիւմը տվյալներ, որոնք բերողում են Հայաստանի և Իրանի XVIII դ. 30-ական թվականների իրադրութիւնը: Կրեատցին մեկ առ մեկ թվարկում և նկարագրում է Իրանի այն շրջանները, որոնք քայքայվել էին տնտեսական Էզնամաժի, թուրքական բռնազրաման և 30-ական թվականների սկզբի իրանա-թուրքական պատերազմի հետևանքով, զարմանալի թմախնդրութիւմը նշում է որոշ գյուղատնտեսական միջոցների գնները, բազմաթիվ փաստեր է

⁴⁶ Եսայի Լասան Զալալյանց, Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցեց զիզվոց յաշխարհն Ազուանից, Ա տպագր., Եւրեք, 1839, Բ տպագր., Երուսաղէմ, 1858. աշխատութիւն ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, տե՛ս «Collections d'histoire» Arméniens., t. II, St. Petersburg, 1876.

⁴⁷ Արքաշահ Կրատցիկաթ Կրեատցոյ, Պատմագրութիւն անցեցն իրոց և նաոր-չաճն պարից: Ա հրատ., Չալկաթա, 1796, Բ հրատ., Վաղարշապատ, 1876, ֆրանսերէն թարգմանութիւնը տե՛ս M. Brosset, Abraham de Crete catholicox, histoire et celle de Nadir chah de Perse, «Collection d'histoire ens arméniens», t. II, S. P., 1876, pp. 259—483.

բերում կապված սովի, համաճարակների, տեղական իշխանությունների կամայականությունների և գյուղացիություն ծանր վիճակի հետ: Սոցիալ-տնտեսական բնույթի այս կարգի տեղեկություններից բացի մենք գտնում ենք հարուստ ավյալներ նազիրի ֆեոդալական զորքերի կազմակերպման, թուրքերի և պարսիկների կողմից օգտագործվող զենքերի տեսակների մասին և այլն:

Ինչպես հայտնի է, նազիր Ղուլի խանը, որը ձգտում էր ձեռք բերել հայ բարձր հոգևորականության և հարուստ վաճառականության աշտնցությունը, հայ կաթողիկոսի նկատմամբ գրեկորում էր ուշադրության տարրեր նշաններ: Այդ պատճառով Աբրահամ Կրե-տացին հրավիրվում է Մուղանի դաշտում գումարված համաժողովին (կուրուլթայ), որի մանրամասն նկարագրությունը տրվում է նրա աշխատության մեջ: Կրետացու հաղորդած փաստերը պատմագրությունը հնարավորություն են տալիս լուստարանելու այն կարևոր հարցը, թե իրանի նոր տիրակալը տիրապետող դասակարգի նկատմամբ զեպի որ խազներն էր առավելապես կողմնորոշվում և եա ինչպիսի փոփոխություններ մտցրեց պետության մեջ բարձրագույն պաշտոններ բաշխելու բնագավառում: Բացի այդ, մենք գտնում ենք բացառիկ արժեքավոր տեղեկություններ պարսից արքունական ծիսակատարությունների, պարսկական վարչական ապարատում նշան բազմաթիվ պաշտոնների մասին և այլն:

Կրետացու հաղորդումը նազիր շահի ընտրվելու մասին լրացնում և ճշտում է այն վարկածները, որոնք առաջ են քաշվում պարսիկ և արևմտահայկական հեղինակների կողմից:

Նազիր շահի տիրապետությունը շրջանին նվիրված հայ պատմիչների գործերից հիշատակության արժանի են նաև Աբրահամ Երևանցու «Պատմություն պատերազմացն»⁶⁵, Հակոբ Շամախեցու «Քահանազ-Ղուլի խանի արշավանքները և նրա շահ ընտրվելը»⁶⁶ աշխատությունները:

Որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև պրոֆեսոր Ս. Տեր-Ավետիսյանի Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում

⁶⁵ Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն պատերազմացն 1721—1736 թթ., Երևան, 1936:

⁶⁶ Այս աղբյուրը Երևանի Մատենադարանում հայտնաբերել է պրոֆ. Ս. Տեր-Ավետիսյանը, որը և ուսումնասիրությամբ հանգրծեց առաջին տեղում հրատարակել է արև. Տեր-Ավետիսյան, Նազիր-շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեցու), Երևան, 1940: Թուրքերի թուրքականությունը լուր և տեղի հետևյալ խորագրով. С. Тер-Аветисян, Походы Тэмэс Кули хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Ахмета Шамахеви, Тбилиси, 1932:

հայտնաբերած Աբրահամ Կրեաացու ծոցի տեղաբնակ-հիշատակարանը, որտեղ գտնում ենք Կրեաացու տեսակցությունների նկարագրությունները Նազիր շահի հետ էջմիածնում:

Նազիր շահի տիրապետության պատմությունը վերահիշյալ գործերի հետ ամրադրացնում է հայաստան քուրդերին մի աղբյուր, ուր նկարագրված է Իրանի տիրակալի արշավանքները Աֆղանստան, Հնդկաստան և նրա մահը: Այդ աղբյուրի հեղինակը իր ասելով «Փամանյիդի հայաստակ հայերից է Քամպուրի գյուլյուն Հարությունը անունով, որը Նազիր շահի մոտ զնացող Քուրդական զնայանություն կազմում լինելով՝ ակնատես է եղել իր նկարագրած զնայների: Քամպուրի Հարությունի այս պատմությունը 1800 թ. առաջին անգամ լույս է տեսել Վենետիկում՝ հայաստան-քուրդերենում¹⁰:

XVIII դ. Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի և բազմաթիվ իրադարձությունների օւսումնասիրության համար կարևոր աղբյուրներ են նաև Միմեոն Երևանցու «Ջամբար»¹¹, Եղիա Կարևեցի Մուշեղյանի «Գիվանք»¹², Վարդան Օմեկցու աշխատությունը պարսիկների 1795—1797 թթ. Անգրիզիկոս կատարած արշավանքների մասին¹³ և այլն:

XVIII դ. Իրանի սոցիալ-տնտեսական, մասամբ նաև քաղաքական պատմության մասին առատ նյութ կա նաև հայկական

¹⁰ «Երևմտա Գույու կանքի Քլիմորիթի: Եսալլիմի Հասամպուրի Քամպուրի Արսիբեզի Եսմանը էլլիսի իլ է Եսլուրուղեղա անեմբասան Քարամպուրեու Երա Քրանեթիև Քարզանությունը լույս է տեսել, «Bulletin de l'Institut Egyptien», tome III, Le Caire, année 1914, pp. 168—232.

¹¹ Քարզանությունը կոտորել է Լակար Արթին փառան, որն իր աշխատությանը կցել է «Ի Երևանում» հետևյալ վերնագրով. «Journal de Tambouri Aroutine sur le conguête de l'inde par Nadir Schah (Tahmas Kouly Schah), 1735—1740. Մույն աշխատությանը հրատարակել է Կան Երևանի պետ. համալսարանի գրատկան նյութերի ժողովածուում, Երևան, 1941, էջ 100—123: Երևանի Մասնակազմակերպչական կոմիտեի հրատարակել է Քուրդ Հարությունի աշխատության մի հատկություն, որը կազմում է «Երևանյան Գույու խանի պատմությունը (Մ. Մաշադի անվան Մասնակազմակերպչական կոմիտեի հրատարակում, Վն. Ն 6646):

¹² Միմեոն կարողնելու Երևանցի, Եսման, Վարդապետ, 1872: Երևանի Քարզանությունը տե՛ս Ե. Կառլոս Երևանցու, Երևան, Մ., 1958.

¹³ Եղիա Կարևեցու Գիվանքը: Նյութեր Երևանցու Արևելքի և Անգրիզիկոսի պատմությանը Առաջարկել է Երևանյան քուրդերի կոմիտեի կողմից, Երևան, 1968:

¹⁴ Տե՛ս Ե. Տ. Տրտույան, Վարդան Օմեկցի պարսիկների 1795—1797 թթ. Անգրիզիկոս կատարած արշավանքի մասին, «Փատմա-առնագրական հանդես», 1965, 2, էջ 211—222:

բազմաթիվ արևելագլին փաստաթղթերում, որոնց մի մասը արգեն
հրատարակվել է ու մասն գիտական շրջանառության մեջ⁵⁴,

Հարևան ալգ երկրի քաղաքական իրադարձությունների նկատ-
մամբ հայ գիտական շրջանների ակնառու հետաքրքրության վկա-
յություն է նաև այն, որ դեռևս XVIII դ. մի շարք օտար լիզուներից
հայերեն էին թարգմանվում եվրոպական արևելագիտական ուսում-
նասիրությունները նազիր շահի և նրա պետության, ինչպես նաև
առհասարակ իրանի պատմության վերաբերյալ⁵⁵,

XVII—XVIII դարերում, երբ հայ առևտրական կապիտալը
լայն դործանություններ ուներ աշխարհի տարբեր երկրների
հետ և հայ վաճառականները հանդես էին գալիս Արևելքի և Արև-
մուտքի միջև միջնորդ առևտրականների գերում, եվրոպական պե-
տությունները աշխատում էին օգտվել նրանց հաղորդած տեղեկու-
թյուններից՝ արևելյան երկրների մասին ճշգրիտ պատկերացում-
ներ կազմելու համար։ Հայտնի է, օրինակ, որ Ռուսաստանի հետ
աշխույժ առևտրական կապերի մեջ զանվող իրանահայ վաճառա-
կանները ռուսական Եփեսոսյան պրեկագինս, որը կատարում էր
արտաքին գործերի գործառնությունները, հարուստ տեղեկություն-
ներ էին հաղորդում իրանի, Հնդկաստանի, Հարավ-Արևելյան
Ասիայի, Քուրդիստանի, Ասևաի երկրների տնտեսության, առևտրի,
քաղաքական իրավիճակի, տեղական բարքերի ու սովորույթուն-
ների մասին և այլն⁵⁶։ Վ. Բարտոլոմեյը բերում է ուշագրավ տեղեկու-
թյուններ, որ դեպի Ասիա կատարած ռուսական հանուպարհոր-
դությունների մեջ ալքի ընկնող տեղ են գրավել հայազգի առևտրա-
կանները, որոնց սուլտանությունները գրի էին առնվում ռուսական
իշխանությունների կողմից և հրատարակվում տարբեր ամսագրե-
րում⁵⁷,

Իրանի և առհասարակ Արևելքի երկրների մասին հայ ժողո-
վրդի գիտական պատկերացումների ձևավորմանը զգալիորեն
նպաստել է նաև եվրոպական մի շարք կենտրոններում հայերեն
գրքերի տպագրությունը։ Հայ իրանագիտության զարգացման բնա-

⁵⁴ Տե՛ս «Վալանդարք և տնտեսական ալլ գարեաբների վերաբերյալ ար-
խիվային վավերագրեր», Ծրան, 1941:

⁵⁵ Տե՛ս Անտոլ, Պատմագրություն վարուց և գործեց նազիր Շահ թագաւո-
րին պարսից, Մազրու, 1780:

⁵⁶ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVII веке», сборник докумен-
тов, Ереван, 1953; «Русско-индийские отношения в XVII в.», сборник
документов, М., 1958.

⁵⁷ В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России,
СПб., 1911, стр. 227—228.

գաղափարում որոշակի դեր են խաղացել նաև Իրանի Հայկական մեծ ու փոքր գաղթությանները, որտեղ դարերի ընթացքում կուտակվել է մեծ քանակությամբ փաստական նյութ:

Այսպիսով, արժեքավորելով Հայկական աղքատիների գերն ու նշանակությունը Իրանի պատմության տարրեր շրջանների Հարցերը լուսարանելու տեսանկյունից, պետք է նշել, որ դրանք իսկապես ունեն բացառիկ կարևոր նշանակություն: Այդ բանը խոստովանում են ինչպես եվրոպացի, այնպես էլ պարսիկ գիտնականները, որոնք XIX դ. սկսած ոչ միայն սնկուն հետաքրքրություն են դրսևորել այդ աղքատիների նկատմամբ, այլև սկսել են ուսումնասիրել դրանք: Ժամանակակից ակնհայտոր պարսիկ քանասիր և պատմաբան Սալիզ Նաֆիսի կարծիքով, առանց Հայկական աղքատիների դժգոհ է ամբողջապես վերականգնել Իրանի հնագույն և միջնադարյան պատմությունը: Նա նույնիսկ հանգում է այն եզրակացություն, որ առանց Հայկական աղքատիների հնարավոր չէ գրել Իրանի ամբողջական պատմությունը:

Օտարազգի գիտնականների այդչափ մեծ հետաքրքրությունը Հայկական աղքատիների նկատմամբ պայմանավորված չէր լույս նրանցում եղած հարուստ տվյալներով: Ամբողջ հարցը նրանումն է, որ Հայկական աղքատիների արժեքը ոչ միայն Արևելքի երկրների պատմության առանձին հարցերի մասին եզակիության մեջ է, այլև, թերևս, առաջին հերթին փաստերի հավաստիության: Գիտա-համեմատական փորձաքննակով կատարված բազմաթիվ ուսումնասիրությունները գիտնականներին բերեցին այն համոզման, որ Հայկական աղքատիների ճշգրիտ մեծամասնությունը արժանահավատ է և միանգամայն վստահելի:

* * *

Հայ գիտական արևելագիտության, մասնավորապես իրանագիտության հիմնադիր կարելի է համարել Գևորգ Տեր-Հովհաննիսյանին (Գևորգ Դպիր Պալատեցի, 1737—1812 թթ.): Նա թողել է գրական մի հարուստ ժառանգություն, որը եզակի տեղ ունի Հայ արևելագիտության պատմության մեջ: Գևորգ Դպիրի աշխատություններից գիտական առաջին մեծ արժեք է ներկայացնում նրա պարսկերեն-հայերեն բառարանը¹⁰, որը առաջին այդօրինակ բա-

¹⁰ Բառարան պարսկերեն ըստ կարգի հայկական այբուբենից: Ցարս Լուխարք անկղվին իմաստք բողոքն՝ Լույերին և Տավերին բացատրութեամբ և ուրիշ արարական նշանակութեամբ: Ցաւելեալ և զլատուկ տեսաւ նշանաւոր

Յյուներ նրանումն է, որ այնտեղ բազմապիսի տեղեկություններ են արվում իրանական զիցարանություն, առասպելների, ժողովրդական աստղագիտության ու առածների, վիզայական հերոսների մասին և այլն: Բառարանի արժեքը մեծանում է նաև նրանով, որ յուրաքանչյուր բառահոգով համար արված են մի քանի իմաստներ: Բացի այդ, հայատառ պարսկերենով բերվում են բազմաթիվ արևելակեր իրանական դասական բանաստեղծներից, որով բառարանը էլ ազնի է հարստանում և արժեքավորվում որպես պարսից բանաստեղծների ստեղծագործությունների առանձին նմուշների, հաճախ առաջին, հայերեն թարգմանությունների հավաքածու, մի բան, որ իր նմանը և նախատիպը չի ունեցել մեր գրականության մեջ⁵⁰: Այսպես, բառարանում մենք հանդիպում ենք Սաադիի ստեղծագործությունների ամենազվազ թարգմանությունը⁵¹:

Գևորգ Գպիրը կազմել է նաև պարսկերեն և արաբերեն լեզուներով դասագրքեր, որն էլ պարսկերեն լեզվի քերականություն, մի շարք պատմական ուսումնասիրություններ և այլն: Նա ծավալել է նաև թարգմանչական բուռն գործունեություն: Պարսկերենից թարգմանել է Հուսեյն Քուսիի որդու Էմկանց գիրքն անունով մի աշխատություն⁵², որը զազափար է տալիս իրանում հեռագույն շափերի, կշիռների, թանկագին քարերի, գրամների մասին և այլն: Նա թարգմանել է նաև XV դ. պարսիկ աստղագետ ու տոմարագետ Արդ-ուլ-Ազիզ իբն Արդուլաահման Քարրիզիի Բրանայի աստղացա գործը⁵³:

Քալաուրաց և զերենի տեղեաց և հոխացուցեայ որինակոց ի բանաստեղծից Պարթու: Ի Գլորգեայ զարլ Յեր-Հովհաննիսյան Պալատացու, աշխատութեամբ և ուղղադրելով և համաստ քերականութեամբ ի Յակոբայ Տիգրեան: Բ. Գ. Պոլս, 1826:

⁵⁰ Բ. Լ. Չուպուզյան, Հայ-իրանական գրական անշուքներ, էջ 53:

⁵¹ Ա. Մ. Մինեսյան, Սաադիի Երվանթանը և նրա թարգմանությունները հայերեն: Առանձնատիպ, 2002 ԳԱ ԵՏԻՊԻՊԵՐԻ ՀՈՍ. ԳԻՄ. (1963, № 1, էջ 38):

⁵² Գիրք Տեմազի և պատուական ականց, և այլոց պեղալե հանքական և ինքանական քարաց նաև երկանց հրահանգեաց և զտեղան աշխուզար իրաց: Ետրագրեայ ի պարսից լեզուն, և թարգմանեայ ի Հայ բարբառ, աշխատութեամբ Գլորգու, ուրում Տրականուն զարր...: Առասպելապոլս, 1775:

⁵³ Գևորգ Պալատեցու այս անտիպ գործը պատկանում է էջիմանի վանքի այժմյան գրադարանում (Ան. № 3, էջ 1ա—50բ) տե՛ս Լ. Ս. Մինեսյան, Հայկական մասնակցություն, Կ—ԺԸ զգ., հ. 1, Երևան, 1955, էջ 46—47:

Այսպիսով, XVIII դ. վերջին Գևորգ Գոյիք Տեր-Հովհաննեսյաներ ըստ էության սկիզբ է դնում հայ նոր իրանագիտությունը, որ անօրինակ զարգացում ապրեց հաջորդ XIX դարում: Նշված զարաչրչանում, հրք եվրոպական արևելագիտությունը, այդ թվում նաև իրանագիտությունը, ազրում էր աննախընթաց վերելք, հայ իրանագիտությունը այդ ընդհանուր վերելքին համահնչյուն, նախկինում կուտակված հարուստ փաստերի հիման վրա հրապարակ հանեց մի շարք մեծարժեք գործեր, որոնք զգալի ավանդ հանդիսացան Իրանի պատմության, գրականության և մշակույթի ուսումնասիրության բնագավառում:

Հայ իրանագիտության զարգացման համար խթան հանդիսացավ նաև հայագիտության մինչ այդ շտեմեկված զարգացումը: Այդ պայմանավորված էր նրանով, որ հայ ժողովրդի պատմությունը սերտորեն կապված էր Հայաստանի դարավոր հարևան Իրանի պատմության հետ և հետևաբար այս երկու երկրների պատմական կյանքի տարբեր փուլերը ուսումնասիրելիս, զրանք անհրաժեշտ էր վերցնել իրենց փոխկապակցության մեջ: Պատահական չէ, որ XIX դ. համաշխարհային արևելագիտության զարգացման հետեվանքով մեծացավ նաև եվրոպական արևելագիտների հետաքրքրությունը ինչպես հայ ժողովրդի պատմության, այնպես էլ հայկական օղբյուրների նկատմամբ: Այդ առթիվ Վ. Բարտոլդը գրում է. «XIX դ. սկզբին եվրոպական գիտնականները հետաքրքրվում էին զլիսավորապես հայկական պատմական գրականությամբ, որտեղ հույս ունեին գտնել նոր նյութ Առաջավոր Ասիայի պատմության վերաբերյալ»²⁰:

Հայաստանի հարևան երկրների պատմության և մշակույթի գիտական ուսումնասիրությամբ առաջինը զրազվեցին հայ լուսավորիչները: Խ. Արսևյանը՝ իր «Դորպատյան օրագրերում» և մի շարք այլ աշխատություններում հետաքրքիր դիտողություններ է անում Իրանի պատմության մի շարք հարցերի մասին:

XIX դ. առաջին հայ իրանագիտներից է վաստակաշատ գիտնական, լուսավորիչ Մեսրոպ Քաղիադյանը (1803—1858 թթ.), որի թողած արևելագիտական ժառանգությունը կարևոր տեղ է զրավում XIX դ. առաջին կեսի հայ գիտական, հասարակական մտքի և ազգային մշակույթի զարգացման մեջ: Որպես արևելագետ Մ. Քաղիադյանին առավելապես հետաքրքրել է Իրանի և Հնդկաստանի պատմությունը և մշակույթը: Նրա «Պատմություն պարսից»

²⁰ В. В. Бартольд, История культуры..., стр. 291.

աշխատութիւնը՝ հայ իրականութեան մեջ Իրանի պատմութեան քննական ուսումնասիրութեան առաջին գործն է: Այս ժամաշուն աշխատութիւնը ընդգրկում է Իրանի պատմութեան առասպելական շրջանից մինչև նոր ժամանակներն ընկած հատվածը: Հեղինակը յայնորեն սգտադործում է հունական պատմիչների, նախնի պատմագիրների ու նախապարհորդների տեղեկությունները, ինչպես նաև հայ պատմիչներին, նվրոպական պատմագիրներին, նախապարհորդներին, միսոններներին և այլն: Լինելով պարսկերեն լեզվի քաջ գիտակ, Մ. Քաղիազյանը սգտադործել է նաև պարսկական աղբյուրներ, հատկապես Քարարիի «Պատմութիւնը» և «Զիննաթուլ-Քավարիի»: Բացի իր ներքի տակ հղած աղբյուրներից, նա իր աշխատութիւնում շրջանառութեան մեջ է դնում նաև իր անկնական գիտումները, որոնք շատ հաճախ վալլում են խորը ընդհանրացումներով: Ամենայն հավանականութեամբ, հեղինակը մտադիր է եղել շարունակել իր երկը և հրատարակել Բ հատորը ևս, սակայն նրա մտադրութիւնը անկատար է մնացել:

Մի այլ գործում՝ «Պարսկական Էնապարհորդութեան հուշագրերում»՝ Մ. Քաղիազյանը վերին աստիճանի ինքնատիպ ու ուշագրավ գիտողութիւններ է անում պարսկական դիցաբանութեան մասին, գործում է խորամուխ լինել Իրանի հասարակական, քաղաքական, ազգագրական և մշակութային մի շարք հարցերի մեջ:

Մ. Քաղիազյանին հավատարապես հետաքրքրել է նաև Իրանի մշակույթը, հատկապես ժողովրդական բանահյուսութիւնը: Նա հավաքել է հայերեն լեզվով հրատարակել է պարսկական ժողովրդական առածները և սասցվածքները՝:

Նուաժորական դարաշրջանի գաղափարների և 1847—1848 թթ. Նվրոպայում բարձրացող հեղափոխական շարժումների ազդեցութեան տակ Մ. Քաղիազյանը իր արևելագիտական ուսումնասիրութիւններում աշխատում է խորամուխ լինել իր ժամանակի պատմական կյանքի նոր երևույթների մեջ: Նա քննադատութեան

⁶⁴ Մեսոպ Քաղիազյան, Պատմութիւն Պարսից, Հ. Ա, Կալիֆա, 1846:

⁶⁵ «Մանապարհորդութիւն Մ. Գ. Քաղիազյանց ի Պարսկաստան, Հա. Բ, Կալիֆա, 1848:

⁶⁶ «Ջուրբախու առակ Պարսից: Քարգմանուլ հուլիսը յունիւսմա՞ք. Քարգմ. Մ. Գ. Քաղիազյանց, Կալիֆա, 1846: Այս աշխատութեան լրիվ տեքստը ակ՛ս նաև Մ. Քաղիազյան, Գեղարվեստական երկեր, էջ 324—422: Սույն ժողովածուի երկրորդ հատորը մտադիր վիճակում պահվում է նոր Լույսի վանքում: ակ՛ս Գ. Միրզաբեկյան, Մ. Քաղիազյանի ժառանգութեան արձիվ (Անանեասիպ, 2002 ԳԱ «Տեղեկագրից» 1987, № 8, էջ 26):

է ինքնարկում եվրոպական պետությունների, մասնավորապես Անգլիայի գաղութային քաղաքականությունը Մերնալդոր և Միչին Արևելքում և ի վերջո հանգում է այն եզրակացության, որ «Կենսագործ նորոգության պէտս ունի աշխարհն գրեթե յամենայն ուրեք»⁶⁷։

XIX դ. հայ իրանագիտության զարգացման համար կարևորագույն կենտրոն էր Ռուսաստանը։ Ռուս արևելագիտությունը արդեն դարի առաջին կեսին գտնվում էր համաշխարհային արևելագիտության առաջին շարքերում։ Ռուսական արևելագիտության առավել էական և նշանակալից գիծն էր հարցերի ընդգրկման խորությունը, որը ի դեպ բնորոշ չէր նրան ժամանակակից արևմտաեվրոպական բուրժուական արևելագիտությանը։

Գարի սկզբին, երբ ցարիզմը անօրինակ կերպով ակտիվացրեց իր արևելյան քաղաքականությունը, Արևելքի և արևելագիտության նկատմամբ ռուսական հասարակության տարրերը շրջանների հետաքրքրությունը անզուսպ կերպով մեծանում էր⁶⁸։ Այդ շարժումը չէր կարող չհամակել նաև Ռուսաստանի կուլտուրական-գիտական կենտրոններում գործող հայ մտավորականությանը։ Հայագիտությունը իրենց գործունեության քննադատա զարհրած բազմաթիվ դեմքեր միաժամանակ սկսում են ավել կամ պակաս չափով զբաղվել նաև իրանագիտությամբ, թուրքագիտությամբ և այլն։ Միաժամանակ երևան են զայնս մարդիկ, որոնք բացառապես զբաղվում են արևելագիտության տարրեր հարցերով։

Պետք է նշել, որ հայ իրանագիտությունը հենց սկզբից ժառանգեց սուսական արևելագիտության լավագույն ավանդույթները⁶⁹։

Հայ արևելագիտության զարգացման գործում բացառիկ կարիվոր դեր է սկսում խաղալ 1815 թ. Մոսկվայում բացված Լազարյան Ճեմարանը, որի կառարած դերը անգնահատելի է նաև ռուս արևելագիտության զարգացման գործում։ Հիբրավի, այս գիտական և ուսումնական հաստատությունը հանդիսացել է alma mater հայ արևելագետների մի քանի սերնդի համար։

Ռուսական արևելագիտության հետ հայ գիտնականների կապերի սերնդացմանը մեծապես նպաստեց 1828 թ. Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին։ Հայ ժողովրդի պատմական

⁶⁷ «Ազգայնի Արարտեան», 1850, հ. 9, էջ 424։

⁶⁸ А. Базилянц, Н. Кузнецова, Л. Кулашова, Азиатский музей—Институт востоковедения АН СССР, 1918—1968, М., 1969, стр. 15.

ճակատագրում այդ իրադարձությունը ունեցավ քաղաքական-կուլ-տուրական խոշոր նշանակություն: Քաջի այն, որ հայ ժողովրդի համար բացվեց խաղաղ առաջադիմության մի նոր դարաշրջան, նա այսուհետև հնարավորություն էր ստանում անմիջական շփման մեջ մտնել ուստի առաջավոր դիմումության ու մշակույթի և նրա միջոցով նաև համաշխարհային կուլտուրական արժեքների հետ:

XIX դ. ազնից հայ իրանագիտության այնպիսի կարիառուս գեմքեր, ինչպիսիք են՝ Ստեփանոս Նազարյանը, Փերսիքե Պատկանյանը, Կարապետ Սզյանը, Գրիգոր Խալաթյանը, Մկրտիչ Էմի-նը և ուրիշներ, որոնց գործերը արդեն կրում էին ոչ թե նկարա-գրական, այլ քննական բնույթ:

Այստեղ ազնիւրդ չէ համառոտակի կանգ առնել նրանց իրա-նագիտական ժառանգության վրա:

XIX դ. 40-ական թվականներին Ստեփանոս Նազարյանը (1814—1879) զիխավորում էր ուստի արևելագիտության խոշորագույն կենտրոններից մեկի՝ Կազանի համալսարանի արևելագիտու-թյան ամբիոնը: Այստեղ և Մոսկվայի (ազարյան մեմարանի արե-վելյան լեզուների պրոֆեսորի պաշտոնում պաշտոնավարելիս Ս. Նազարյանը մեծ աշխատանք է կատարում ուստի արևելագիտու-թյան համար կազմել պատրաստելու գործում:

Իր բազմամյա գործունեության ընթացքում նա ուսումնասի-րում և հրատարակում է մի շարք իրանագիտական գործեր, որոն-ցից հիշատակության արժանի են հայ-պարսկական զգրությունների մագիստրոսի սատիճան ստանալու համար նրա դիտարկումները⁶⁶, Ֆիրդուսու ԵՄահմադիև Եվրոպա գրողական դիտարկումները⁶⁷, Սադիկի ԵՊոլսիթանիա վերաբերյալ աշխատությունը և այլն⁶⁸:

⁶⁶ «Обозрение истории Гайканской письменности в новейшие време-ня». Рассуждение, писанное для приобретения степени магистра армяно-персидской словесности кандидатом философии Степаном Назарянцем, Казань, 1846.

⁶⁷ «Абуль-Касем Фердуси Тусский, творец книги царей, известной под названием Шах-нама. С присовокуплением краткого обзора истории персидской поэзии до исхода XV столетия по Р. Х.», сочинение доктора Восточной словесности Степана Назарянца, кн. I, Казань, 1849; кн. II, М., 1851.

⁶⁸ «Розовый кустарник шейха Муслехеддина Савди Ширазского, славный под названием Гулистана», Пер. с персидского С. Назарянца, доктора Восточной словесности, М., 1857.

Իրանագիտությունը բնագավառում Ս. Նազարյանի տեսական-
ները աչքի են ընկնում իրենց առաջագիմական դադարներում և
գիտական խորը ընդհանրացումներով: Հակադրվելով հվրո-
պացիներին տական բուրժուական տեսականներին Ս. Նազարյանը
գտնում է, որ համաշխարհային պատմությունը չի կարող անտե-
սել հվրոպական աշխարհից դուրս գտնվող ազգերը:

Ֆիրզուաու «Շահնամներն» նվիրված իր ուսումնասիրությունը
Ս. Նազարյանը հիմք դրեց հայ գիտական ֆիրզուաուգիտությունը:
Այդ աշխատությունը խոշոր ազանց էր նաև ուսական իրանագի-
տության բնագավառում: Հետ էություն, այդ առաջին գործն էր,
որը ուսական գիտական շրջաններին ծանոթացնում էր Ֆիրզուաու
ստեղծագործությունը հետ և հրկար ժամանակ այն մնում էր որպես
պարսիկ բանաստեղծի ստեղծագործության մասին լավագույն ու-
սումնասիրությունը⁷²:

Ս. Նազարյանը ուսական իրականություն մեջ հղել է պարսից
դասական պոեզիայի առաջին պրոպագանդիստը: Բավական է
ասել, որ Սաադիի «Գուլեսթանի» առաջին ուսերին թարգմանու-
թյունը ևս պատկանում է Ս. Նազարյանին: Այս գործի վրա հեղի-
նակը աշխատել է հրկար, ուսումնասիրելով պարսկերեն բնագիրը
և նրան վերաբերող բացատրությունները թուրքերեն լեզվով: Բու-
լոսը ձեռագրերից նա ընտրել է լավագույնը, այսպես կոչված «Քավ-
րիզի քոլլիթաթը», որը և հնարավորություն է ափել նրան հարազատ
ու ժողով մեալ բուն տեքստին:

Իր հրատարակած «Հյուսիսագիտություն» ևս Ս. Նազարյանը
պարբերաբար հրատարակում էր հոդվածներ պարսից դասական
բանաստեղծներ Ջամիի, Սաադիի, Ռումիի և այլոց ստեղծագոր-
ծություններից:

Հայ իրանագիտության բնագավառում որոշակի ծառայու-
թյուններ ունի անվանի հայագետ-արևելագետ Մկրտիչ էմինը
(1815—1890): Նվիրելով իրեն գլխավորապես հայագիտության
զարգացմանը, նա իր մի շարք պատմա-բանասիրական աշխա-
տություններում, առավելապես հայ գրականության ու պատմու-

⁷² Այդ աշխատության մասին իր ժամանակի ուսական գիտական հան-
գեսներում եղան մի շարք կոլլեկցի, որոնցում բարձր գնահատական էր արվում
Ս. Նազարյանի ուսումնասիրությունը: Տե՛ս որինակ՝ «Московитянин», т. VI,
1861, стр. 169—174; «Журнал министерства народного просвещения»,
1862, т. 73, стр. 148—153; «Отечественные записки», 1861, т. 76, отд. VI,
стр. 24—25; «Современник», 1861, т. 80, стр. 48—51 և այլն:

թյան հին շրջանին նվիրված գործերում, քննություն է ենթարկել բազմաթիվ հարցեր, որոնք առնչվում են նաև Իրանի հին շրջանի պատմության և մշակույթի խնդիրներին: Այսպես, «Վէպք Վնույն Հայաստանի»⁷³ ուսումնասիրության մեջ Մ. էմինը լեզվա-համեմատական խորը վերլուծության է ենթարկել Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության», «Ի պարսից առասպելաց» և Ֆիրդուսու «Շահնամին», «Ջահակ» բաժինները: Ջուզահոններ անցկացնելով նրանց միջև, հեղինակը հանգել է գիտական մի շարք լուրջ եզրակացություններին⁷⁴:

70—90-ական թվականներին Մ. էմինի հրատարակած հայագիտական գործերում⁷⁵ ևս հանդիպում ենք նրբմեծ շատ հակիրճ, բայց և վերին աստիճանի հետաքրքիր գիտաբանությունների հին Իրանի պատմության և մշակույթի հարցերի մասին: Դրանցում Մ. էմինը պատմա-համեմատական լայն զուգահեռներ է անցկացնում նրկու հարևան ժողովուրդների պատմական կյանքի տարրեր գրվածքների միջև:

Իրանագիտական կարևոր արժեք է ներկայացնում հատկապես Մ. էմինի «Մեծպայք հին Հայաստանում» հոդվածը⁷⁶: Այստեղ նա հատկապես կանգ առնելով ֆրանսիացի արևելագետ Ժյուլ Թյպերտի «Ամզահակ» բառի մեկնարանության վրա, վերլուծության է ենթարկում մեծաքանակի հետ հաշիտի ունեցած առնչությունները և հոգևոր-մշակութային փոխազդեցությունները: Հեղինակը քննության է ենթարկում նաև Հայաստանում մարերի զաղութի պատմությունը և ցույց է տալիս, որ մարերի մասին Մ. Խորենացու հազարյան տեղեկությունները միանգամայն արժանահավատ են և ունեն պատմական հիմք:

XIX դ. հայ իրանագիտության խոշոր երախտավորներից է նաև ականավոր հայագետ-արևելագետ Քերովրե Պատկանյանը (1833—1889), որի «Փորձ սասանյան հարստության պատմության»

⁷³ Մ. էմին, Վէպք Վնույն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850:

⁷⁴ Մանրամասն տե՛ս Ավ. Կանուկյան, Շահնամն և Հայկական աղբյուրները, Երևան, 1887, էջ 5:

⁷⁵ Տե՛ս «Вахуги-Византиках армянской мифологии есть Индра Вридряхи Ригведы», М., 1873; «Монсей Хоренац и древний эпос армянский», М., 1881; «Династический слухок Хайхадова», М., 1884; «Исследования и статьи по армянской мифологии, археологии, истории и истории мифологии», М., 1895:

⁷⁶ Մ. էմին, Մեծպայք Հին Հայաստանում Ժյուլ Թյպերտի ավան նոր մեկնությունը «Ամզահակ» բառի («Փորձ», 1881, № 5—6, 189—210):

քստ հայկական աղբյուրների աշխատությունը⁷⁷ մեծ ընդունելություն գտավ Ռուսաստանի արևելագիտական շրջաններում և նրա հեղինակը ձեռք բերեց անվանի արևելագիտ-իրանագետի անունը։ Նրա աշխատությունը անմիջապես իր վրա բեռեց նաև եվրոպական արևելագիտության ուշագրությունը և այն հետագայում լույս տեսավ նաև ֆրանսերեն լեզվով՝ Փատկանյանը եվրոպական արևելագիտությանն էր ներկայացնում ոչ միայն քննական մի ուսումնասիրություն Սասանյան իրանի պատմության մասին, այլ նրանց առջև բաց էր անում Սասանյանների պատմության վերաբերյալ հետաքրքիր ու եվրոպացիների համար մինչ այդ անհայտ աղբյուրների մի հարուստ զանձ՝ միջնադարի հայկական սկզբնաղբյուրները։

Դեռևս մինչ այդ աշխատության հրատարակումը (որը, ի դեպ, Ք. Փատկանյանի մագիստրոսական դիսերտացիան էր), հեղինակը եվրոպական իրանագիտներին արգին ծանոթ էր որպես հայկական աղբյուրների քաջ գիտակ ու հմուտ մասնագետ։ Նա 1860 թ. շրջագայել էր եվրոպայում, մասնավորապես եղել էր Վեննաիկում, Մյունխենում, Փարիզում և Վիեննայում, որտեղ հաջոթել էր մեծ քանակությամբ հայերեն ձեռագրեր և ծանոթացել Արևմուտքի անվանի հայագիտների ու արևելագետների հետ։ Գիտական այդ ուղևորության արդյունքը հանդիսացավ ֆրանսերեն լեզվով նրա հրատարակած հայկական աղբյուրների կատալոգը⁷⁸, որով Ք. Փատկանյանը գիտական աշխարհին ծանոթացնում էր հայ հին գրականության հետ։ Հետագայում ևս շարունակելով այս ուղղությամբ իր աշխատանքները, նա հրատարակում է մի շարք գործեր⁷⁹, որոնք եվրոպական արևելագիտությանը և հայագիտությանը արամադրում էին նոր և խիստ ուշագրավ ու արժեքավոր նյութեր։ Առհասարակ պետք է նշել, որ Ք. Փատկանյանի պատմագիտական աշխատանքների մեջ կարևոր տեղ է գրավում հայկական սկզբնաղբյուրների հրատարակումը և գրանց աուսերեն թարգմանությունը։

1870 թ. մեծածախառակ իրանագետը ուսուներեն լեզվով հրատարակում է Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի օրագրերը⁸⁰, որը, ինչպես արգեն նշվել է վերևում, կարելի է համարել 1722 թ. աֆղան-

⁷⁷ «Опыт истории древности Сасанидов по сведениям, сообщаемым армянскими писателями», СПб., 1863.

⁷⁸ «Catalogue de la Littérature Arménienne depuis le commencement du II siècle jusque vers le milieu du XIII.», 1860.

⁷⁹ Տե՛ս «Նյութք մասնագրության հայոց» Մ. Պետերբուրգ, 1864:

⁸⁰ «Дневник осады Испгани Афганими...».

ների կողմից սեֆերների մայրաքաղաք Սպահանի պաշարման և նրա անկման վերաբերյալ ամենալավագույն սկզբնաղբյուրը:

Իրանի պատմությունը նվիրված Ք. Պատկանյանի աշխատություններից հարցերի ընդդրվածան խորությամբ և փաստերի հարստությամբ հատկապես աչքի է ընկնում «Ընդհանուր ակնարկ Պարսկաստանի պատմության մինչև արարների ներխուժումը» ևսումնասիրությունը⁵¹։ Գտնվելով բուրժուական պատմագրության գիրքերի վրա, հեղինակը չի կարողանում բացահայտել Սասանյանների տիրապետության շրջանում Իրանում գոյություն ունեցող սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունները և մի շարք հարցերի մեկնարանություն ընդգավառում հանդում է ոչ ճիշտ եզրակացությունների, սակայն նրա աշխատության փաստական հարուստ նյութը այսօր էլ շահեկան ու օգտավետ է դարձնում նրա գործը:

Արժեքավորելով Ք. Պատկանյանի իրանագիտության բնագավառում ունեցած ծառայությունները, պետք է նշել, որ նա դրեց հայ նոր կամ գիտական արևելագիտության և հատկապես իրանագիտության կայուն հիմքերը⁵²։ Անվերապահորեն նրան կարելի է համարել նաև XIX դ. հայ ամենախոշոր իրանագետը:

1884 թ. վաստակաշատ Հայագետ-արևելագետը ընտրվել է Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ, որի կազմում ցարական Ռուսաստանի պայմաններում տեղ ունեին ազգային փոքրամասնություններից լնչին թվով ներկայացուցիչներ:

Չափազանց մեծ է եղել Ք. Պատկանյանի երախտիքը նաև Ռուսաստանում արևելագետ-իրանագետ կադրերի պատրաստման գործում։ Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետում տարիներ շարունակ նա կարգացել է Իրանի պատմության դասընթացը, որը չափազանց բարձր են գնահատել իր ժամանակի արևելագետները։ Վ. Բարսուլզը այդ առթիվ գրում է. «Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետում Պատկանյանի մահից հետո բաժնիկանին տեղական ժամանակ Պարսկաստանի պատմության դասընթացի ընթերցումը զազարեց»⁵³։ Միայն 1901 թ. Վ.

⁵¹ К. Патканов, Общий обзор истории Персии до вторжения арабов, СПб., 1883—1884.

⁵² См. Н. О. Эмиль, Профессор Патканов как ориенталист, Вена, 1874.

⁵³ Б. М. Данцаг, Изучение Ближнего Востока в России (XIX—начало XX вв.), М., 1968, стр. 112.

Քարտուղին հանձնարարվում է կարգալ սիրանի պատմա-աշխարհագրական տեսությունն զատելթացը⁸⁴։

Իրանագիտության բնագավառում նշանակալից նրանցից էր Կարապետ Եղյանի (էղով 1835—1905) «Պետրոս Մեծի հարաբերությունները հայ ժողովրդի հետ»⁸⁵ մեծածավալ աշխատության հրատարակումը, որը ոչ միայն կարևոր ներդրում էր հայ-ուսական հարաբերությունները ուսումնասիրելու, այլև XVII—XVIII դարերի ուսու-պարսկական քաղաքական հարաբերությունները բացահայտելու տեսակետից։ Այս հետազոտության կարևոր արժանիքներից մեկը այն է, որ նա զբված է ուսական և արևմտանկարողական արխիվային հարուստ նյութերի և զբաղանքության հիման վրա և հետևարար քննարկվող հարցի մասին ուսիս է բազմարդվանգակ և հարուստ նյութ։ Իրանագիտական առումով այստեղ արժեքավորն ու զեահահային այն է, որ հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առնում Մեֆէյան պետության ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերի վրա (շահ Արքաա I-ից սկսած մինչև սեֆէյան վերջին շահ Մուլթան Հուսեյինի տիրապետությունը), մանրամասնորեն խոսում է XVII դ. թուրք-իրանական պատերազմների մասին և հասուկ կանգ է առնում Մերձավոր և Միջին Արևելքում, հասկապես Իրանում, արևմտանկարողական պետությունների քաղաքականության վրա։ Սակայն առավել բազմակողմանիորեն և խորը բացահայտվում են Պետրոս I-ի արևելյան քաղաքականությունը և ուսու-պարսկական հարաբերությունները։ Նշված հարցերի քննության տեսակետից Կ. Եղյանի գիրքը խոշոր ավանդ էր ոչ միայն ուս արևելագիտության, այլև համաշխարհային իրանագիտության բնագավառում։ Պատահական չէ, որ նրա հրատարակումից հետո այն մտավ գիտական լայն շրջանառության մեջ և երկար ժամանակ օգտագործվում էր որպես ուսու-պարսկական հարաբերությունների վերաբերյալ ամենալավագույն գործերից մեկը։ Չնայած, որ այս աշխատությունը առաապում է րուր-ժուական պատմագրությանը բնորոշ թերություններով, սակայն այն իր արժեքը չի կորցրել նաև մեր օրերում։

Երկար տարիներ պաշտոնավարելով Ռուսական կայսրության հանրային կրթության մինիստրությունում և վարելով զեկավար աշխատանքներ, Կ. Եղյանը մեծապես նպաստել է ուսական բարձ-

⁸⁴ Եսյն տեղում։

⁸⁵ К. Эвог, Сношение Петра Великого с восточным народом, СПб., 1896.

րագույն ուսումնական հաստատութիւններում արեւելագիտութեան զարգացմանը⁸⁵։ Միաժամանակ նա ակտիվ մասնակցութիւն է ունեցել Ռուսաստանի արեւելագիտական կյանքին։ Մի շարք միջազգային արեւելագիտական համաժողովներում Կ. Նոյանը ներկայացրել է ռուսական կառավարութեանը՝ տալով արժեքավոր գնահատումներ։

Անձանի հայագիտ-արեւելագիտ Գրիգոր Խալաթյանը (1858—1912), որն անցել էր լազարյան ճեմարանի դարբնոցով և ապա ավարտել Մոսկվայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը, իր հայագիտական աշխատութիւններում մեծ տեղ է հատկացնում նաև Իրանի պատմութեան և հայ-իրանական հարաբերութիւններին մի շարք հարցերին։ Այսպես, «Իրանի ճեմարանը հայ ժողովրդի մեջ»⁸⁶ աշխատութիւնում Գ. Խալաթյանը համակողմանի քննութեան է ենթարկում այն հարցը, թե որքանով են Իրանի դաստիարակական ավանդութիւնները՝ ազգեցութեան գործել հայ ժողովրդական վեպի վրա և որքանով են հայերը փոխառել իրանական գրույցները։ Այդ նպատակով նա վերցնում է հայկական մի շարք զամպոնների բանահյուսութիւնը (Ապարան, Կոզը, Վան) և գիտական ուշագրավ վերլուծութեան շնորհիվ ցույց է տալիս իրանական էպոսի ազգեցութիւնը վերոհիշյալ շրջանների բանահյուսութեան վրա։

Խոսելով հայ-իրանական գրական մշակութային կապերի և փոխազգեցութիւնների մասին Գ. Խալաթյանը գրում է. «...Պարսից գարավոր հարեանութիւնն ավելի ևս խորը գրոշմվից հայ ազգի կյանքի վրա. նա զգալի է նախ լեզվում, թե՛ գրաբարում և, թե՛ առավել ևս աշխարհաբարում։ Մյուս կողմից, Արևելքն՝ Պարսից շնորհիվ՝ բաց էր անում հայերի առջև իր խորհրդավոր պարտեզի գոտերը և ներս հրավիրում էնքիաթների աշխարհն, ուր մարդկային երևակայութիւնն այնպես հրաշալի կերպով ծաղկեց արևելյան ճոխ բնութեան գրկում։ Իրանի հուշակավոր ճեմարանների ավանդութիւններն... հեշտիվ կարող էին հրապուրել հայերին՝ Պարսից ասկենամատ դրացիների երևակայութեանը»⁸⁷։

Գ. Խալաթյանի գրչին է պատկանում նաև հայ պատմիչ Գրիգոր Մագիստրոսի գործերում իրանական գրույցների և ավանդու-

⁸⁵ Ե. Մ. Даниел, № 4. աշխ., էջ 111.

⁸⁶ Գ. Խալաթյանը, Իրանի ճեմարանը հայ ժողովրդի մեջ (Կտեալ, Պոլսոյ, Ապարան) բարբառներով, Պարս., 1901.

⁸⁷ Նույն աեղում։

թյունների բացահայտմանը նվիրված ուշագրավ ուսումնասիրությունը⁸⁹, Իրանագիտական առումով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև նրա բնկնարկ Հայաստանի պատմության՝ Առաջավոր Ասիայում իրագործությունների ընդհանուր ընթացքի կապակցությունը⁹⁰ հետազոտությունը⁹¹։

Խոսելով ուսական գիտական կենտրոններում, ինչպես նաև Արևմտյան եվրոպայում, հետազոտական աշխատանք տանող հայ արևելագետների մասին, անհրաժեշտ է նշել, որ նրանք զուտ էին այսպես կոչված բաղադրարկական ուղիով, այսինքն նրանց հետաքրքրությունների առարկան զուտ գիտական կամ տեսական արեւելագիտությունն էր, որի զարգացման համար անմիջական խթան էր առավել խորք և բազմակողմանի հետաքրքրությունը Արևելքի նկատմամբ և որը հեռու էր գործնական կամ քաղաքական նպատակներ հետապնդող պրակտիկ արևելագիտությունից։ Եվ այդ միանգամայն հասկանալի է, որովհետև հիմն մեծ պետությունները և նրանց պատվերները կատարող արևելագետ-գիտնականների շղարխ մասը ձեռնամուխ էին լինում Արևելքի ուսումնասիրությունը այդ երկրները ներթափանցելու, զաղութացնելու կամ տնտեսական ու քաղաքական ազդեցություն ձեռք բերելու նպատակով, ապա հայ արևելագետները լինելով պետականություն լուծեցող և փոքր ազգի ներկայացուցիչներ, բնականաբար հեռու էին այդ բյուրոկրատիկ և հետևաբար իրենց ուշագրությունը կենտրոնացնելու էին արևելագիտական այն հարցերի վրա, որոնք առնչվում էին սեփական ժողովրդի պատմության և մշակույթի հետ և կամ իրենցից ներկայացնում էին զուտ գիտական հետաքրքրություն։ Իհարկե, միանգամայն այլ հարց է, որ ցարական կառավարությունը և Արևմտյան եվրոպայի կառավարող շրջանները հավասարապես կարող էին սգովել հայ արևելագետների մատուցած անուղղակի ծառայություններից իրենց զաղութակալական նպատակների համար։

⁸⁹ G. Chahafkian, Fragmente Irantischer Sagen bei Grigor Magistros WZKM Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1896. X Band, ss. 217—224. В. Ф. Миллер, Г. А. Халатъянц, Fragmente Iranischer Sagen bei Grigor Magistros. *Протоколы заседаний Восточной комиссии Императорского Московского археологического общества за 1895—1900 гг. (Особая пагинация), *Древности восточные., 1901, т. II, вып. II.

⁹⁰ Г. А. Халатъянц, Очерк истории Армении в связи с общим ходом событий в Передней Азии, М., 1910.

Այսպիսով, ուսական գիտական օջախներում աշխատող հայ արևելագիտները ոչ միայն կայատուն էին հայրենի արևելագիտության զարգացմանը, այլև ուս-արևելագիտական մտքի առաջընթացին: Ընդհանուր գիտությունը,—գրում է Վ. Բարտուլդը,— հայկական ու վրացական ժողովուրդ գիտնականներին է պարտական ինչպես Ռուսաստանում գիտական հայացքների տարածման, այնպես էլ հետագայում եվրոպական գիտության մեթոդների հիման վրա գրանց Էշտման համար⁵¹:

XIX դ. և XX դ. սկզբներին Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի գիտական օջախներում հրատարակվում էին հայ հեղինակների բազմաթիվ գործեր (այդ թվում նաև թարգմանական), որոնք կամ ուղղակի նվիրված են Իրանին, նրա պատմությանը, մշակույթին և այլն, կամ անուղղակի կերպով լուսարանում են իրականացնող հարցեր: Թվարկներ այդ կարգի աշխատություններից մի քանիսը: Նաղդի շահի տիրապետության շրջանում Իրանի ներքին կյանքի և արտաքին հարաբերությունների քննության են նվիրված Ս. Քիչմիշևի⁵², Սեյլան խան Միրանի⁵³ և այլոց ուսումնասիրությունները: Իրանց հետազոտություններում Իրանի պատմության, աշխարհագրության և մշակույթի հարցերին անդրադառնում են նաև Գադիթ Մելիք Շահնազարյանը⁵⁴, Լ. Գաթրճյանը⁵⁵, Ե. Սեթյանը⁵⁶, Լ. Տեր-Նովնայանը⁵⁷, Գ. Լավսեփյանը⁵⁸, Ղ. Ինճիճյանը, Ղ. Ալիշանը, և ուրիշներ: Սկսում են հրատարակվել նաև պարսկերեն լեզվի վերաբերյալ առաջին ուսումնասիրություններ

⁵¹ В. В. Бартольд, История изучения..., стр. 293.

⁵² С. Кашмишев, Походы Надир шаха в Герат, Канджгар, Индию в события в Персии после его смерти, Тифлис, 1899.

⁵³ Սեյլան խան Միրան, Քանազ շահի Վասալրահանի այլո՞վներից, Քիշև, 1887:

⁵⁴ Սիլի Եսենազարյան Գադիք, Մեհան-Քրեյմեան Յակեր, Կանդե լուղիկը, Տեղեկությունք ի վերայ այժմեան կայսրութեան թագադրութեան Պարսիք, Փարիզ, 1817—1818:

⁵⁵ Լ. Գաթրճյան, Տեղեկութեան պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի քննի մտնակ, Վիեննա:

⁵⁶ Ե. Սեթյան, Պատմութիւն շորից ինքեպալութեանց, Վենետիկ, 1837 (մաս Բ, ուղարկից ինքեպալութեանը):

⁵⁷ Լ. Տեր-Նովնայանց, Պատմութիւն նոս Զուլայու որ յԱսպահան, նոր Զուլայու, հտ. 1, 1880, հտ. 2, 1881:

⁵⁸ Գ. Լավսեփյան, Ռուսամ Ջալ, ժողովրդական վեպ (Մոկաց բարբառով) Քիշև, 1905:

և գառազրքեր¹⁰⁰, Թարգմանվում և հրատարակվում են հիբրուպական արևելագիտական ուսումնասիրությունները¹⁰¹ և այլն:

XIX դ. սկսած հայ իրանագետները սկսում են լրջորեն զբաղվել իրանի հնագույն պատմության և մշակույթի հարցերով և հրատարակում են մի շարք ուշագրավ ուսումնասիրություններ: Միաժամանակ հիմք է դրվում հայ գիտական պահպանագիտությունը: Հայ պահպանագետները սկսում են զբաղվել ինչպես պահպանական գրական հուշարձանների Թարգմանություններ, այնպես էլ նրանց ուսումնասիրություններ՝ գլխավորապես կապված հայկական պատմական-գրական հուշարձանների հետ: Մասնավորապես հայ ուսումնասիրողները աշխատում են վեր բարձրացնել հայ-պարսկական փոխհարաբերությունների հարցը, որը մինչ այդ հասույն հետազոտության առարկա չէր հանդիսացել հիբրուպական իրանագետների կողմից: Վերահիշյալ պրոբլեմների գծով հրատարակվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնցից այստեղ կարելի է հիշատակել հատկապես մի քանիսը¹⁰²:

XIX դ. հայ գիտական միտքը մեծ հետաքրքրություն սկսեց գրանորել նաև իրանական դասական գրականության նկատմամբ: Այդ աշխատանքները հետաքրքրության մի մասն էր, որ հիբրուպական արևելագիտությունը սկսել էր տածել դեպի պարսից միջնա-

¹⁰⁰ Տե՛ս Մ. Բեչկյան, թերականոթին բազմալեզու ծորով բազմազան սկզբունք Արարացի, Պարսիկ, ամանեան և Թաթար բարբառաց հանգրեմ անթաթաթեթթ ալի և ալլ լեզուաց, Վենետիկ, 1844: Востокъ Исламическій, Учебник персидскаго языка, М., 1856.

¹⁰¹ Եսեմ Եսեմիյան, Լույսատան, Թրգոտան, Արևմտյան Պարսկաստան, Վենետիկ, 1894 (Թարգմ. Բ. Պիլեպիյանի):

¹⁰² Տե՛ս Ս. Վ. Մանասյան, Ասորեստանի և պարսիկ արևելագիտությունը կամ եզրի քաղաք, որևէ նախընթացում ոչ խաղիկն պատմության կը վերաբերի, Վենետիկ, 1901: Ն. Քարամանչ, Պարսկաները Պարսկաստանում և նրանց հարաբերությունները հայոց հետ (250 Քրիստ. առաջ — 226 Քրիստ. Ա. Վ.), Վազարապատ, 1897: Բ. Մարգարյան, Նրև Թագավոր Մարգարյանը իր ժամանակներից (1900): Կ. Քարամանչ, Պարսիկի արշավանքն ի Լոյս (սրբանոցեր հանգրեմ, Պարսիկ, 1899, Կ. 1, գիրք Ա, էջ 8—46): Եսեմ Եսեմիյանի Տրգոտ Թագավոր հայոց և Պարսկանց (սրբանոցեր, 1903, Մ 1, էջ 8—12): Ս. Սեյիդյան, Պարսկագետ սեյիդյանը (սեյիդյան ամսագրաց, Ա. տարի, էջ 8, 20, 22, 31, 142, 162, Բ. տարի, էջ 151, 220, Գ. տարի, էջ 46): Ա. Արախտեյանց, Արևմտյան սեյիդյանի հին պատմությունը (Սեյիդյան, Փյունիկյան, Միջագետք, Երան) Թիֆլիս, 1901:

Ա. Պալիպյան, Լույսատան պատմության հին սկզբունք ծորով բազմազան պատմությունը Նրևց, Ասորեստանաց, Բարսիացաց, Սեյիդյանաց, Մարաց, Պարսից, Պարսկանց, Կարգեղեցաց, Տուսեր, Ասորաց, Վենետիկ, 1848—1851:

գարյան գրահանութիւնը, Ամենուրեք սկսեցին թարգմանվել ու հրատարակվել Ֆիրզուսին, նայամը, Սաազին, Հաֆիզը, Ռուսին, Զամին և այլն: Հայ ընթերցող հասարակչանութիւն յայն շրջաններում հասկապես մեծ ընդունելութիւն էր գտնում Ֆիրզուսու «Եսէնամեհ» արբեր հատվածների բարերարփեսա թարգմանութիւնները¹⁰², Հեղ որում հայ իրանադեանները պարսից պոեզիայի գեղարները թարգմանում էին ոչ միայն հայերեն, այլև ուսանրին և այլ յեզաներով: Այսպես, Սաազիի ստեղծագործութիւններից ուսանրին յեզով թարգմանութիւններ առաջին անգամ (1831 թ.) կատարել է Մատվէլ Կամազովը (Մաթևոս Ղամազյան)¹⁰³, Իսկ Սաազիի «Գոյեստանեհ» ամբողջական թարգմանութիւնը, ինչպես նշվեց վերևում, պատկանում է Սահփանոս Նազարյանցին: Պարսից գասական բանաստեղծների ստեղծագործութիւնների առաջին թարգմանիչներից է նաև Պետրոս Մատաթիւնցը¹⁰⁴,

XIX դ. վերջին քառորդին և XX դ. սկզբին շարունակվում է ընդլայնվել իրանական ժողովրդի բազմադարյան պատմութիւն, հողեր և յուսթական կյանքի նկատմամբ գիտական հետաքրքրութիւնների շրջանակը: Ավելին, նկատվում է ձգտում խորամուխ լինելու առանձին կոնկրետ հարցերի մէջ: Համաշխարհային արեւիադիտութիւն աչք ընդհանուր միտումը բնորոշ էր նաև հայ իրանագիտներին, որոնց հետազոտութիւնները աստիճանաբար սկսում են մեծ րերել որակական նոր աստիճան: Մասնավորապես ռուս իրանագիտութիւն ազդեցութիւն տակ, որը դարի վերջին քառորդից սկսել էր յուրը քայլեր կատարել Իրանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների և զաղափարական ուսմունքների ուսումնասիրութիւն ուղղութիւնով, հայ իրանագիտները ևս սկսում են լրջորեն զբաղվել Իրանի ներքին կյանքի, նրա սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական զարգացման, կրոնա-փիլիսոփայական զաղափարախոսութիւնների հարցերով:

Վերահիշյալ պրորդմաներին նվիրված աշխատութիւններից առաջին հերթին պետք է հիշատակել Լ. Տիգրանովի «Պարսկա-

¹⁰² Տե՛ս Ֆիրզուսի, Ռասամ և Սահար: Ամբողջ վեպ և զանազան հատվածներ Եսէնամեհ: Քարգմ. ընագիր պարսկերենից Մամվէլ Գուլզազան, Եւջի, 1833. Ֆիրզուսի, Զուսկ Քուրասպի անգլուսի: Ամբողջ վեպ Եսէնամեհից Քարգմ. ընագիր պարսկերենից Ս. Գուլզազանց, Եւջի, 1894. Նույն թարգմանի «Միավուլ Քել Խարովից հատվածներ», Եւջի, 1895:

¹⁰³ Տե՛ս Журнал «Сын отечества», М., 1837, стр. 429—430.

¹⁰⁴ Այլսպի (Պետրոս Մատաթիւնցի), «Եմբիթարևութիւնե Սուլթան Մահմուդի ուղղված, 1886:

տանում Հասարակական-տնտեսական Հարաբերություններից խորագրով մեծարժեք ուսումնասիրությունը¹⁰⁵։ Հեղինակը անձամբ եղել է Իրանում և տեղում նյութեր հավաքել Հասակապես այդ երկրի սոցիալական, տնտեսական և Հասարակական Հարաբերությունների մասին, նա հիանալի բնութագրել է XIX դ. վերջերին Իրանի տնտեսական դրություն և նրա զարգացման ու հեռանկարների հիմնական պրոցեսները, բացահայտել այդ երկրի ողջ սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի պատկերը։ Այս աշխատությունը արժեքավոր նյութ է տալիս նաև XIX դ. Իրանի ագրարային Հարաբերությունների մասին։ Լ. Տիգրանովի ուսումնասիրությունը իսկապես մի նոր նվաճում էր իրանագիտության մեջ, որովհետև վերահիշյալ Հարցերը բարձրացվում էին ըստ էության առաջին անգամ և զրանք քննարկվում մեծ բանիմացությամբ և գիտական խորը վերլուծություններով ու լայն ընդհանրացումներով։

Իրանի տնտեսական-տնտեսական Հարաբերությունները ուսումնասիրելու տեսակետից ոչ պակաս կարևոր արժեք է ներկայացնում նաև Գ. Տեր-Ղուկասյանի «Ռուսաստանի տնտեսական շահերը Պարսկաստանում» հետազոտությունը¹⁰⁶, որը բացահայտում է XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի ռուս-իրանական տնտեսական Հարաբերությունների բնույթը և Իրանի արտաքին առևտրի զարգացման օրինաչափությունները։

XX դ. սկզբին Հայ-իրանագիտության կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկն էր Աարպետը, որի աշխատությունները իր ժամանակին լայն ճանաչում են գտել ինչպես գիտական-ժամանակակից, այնպես էլ ռուս արևելագիտության շրջաններում։ Աարպետի գրչին են պատկանում Իրանի Հասարակական, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմությունը, գաղափարախոսությունը և մշակույթին նվիրված բազմաթիվ հետաքրքիր գործեր, որոնք իրենց արժեքը չեն կորցրել նաև մեր օրերում։

Այսպես, «Ժմամաթ»¹⁰⁷ վերաառությունը աշխատությունում հեղինակը իր առչն խնդիր է դնում քննության ենթարկել պարս-

¹⁰⁵ Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис, 1906; Изд. 2, СПб., 1909.

¹⁰⁶ Г. Н. Тер-Гукасое, Экономические интересы России в Персии, Пг., 1915.

¹⁰⁷ Աարպետ, Ռամաթ, պատմական հետազոտություն, Ալեքսանդրապոլ, 1906. Տե՛ս նաև ուսուցիչի Թարգմանությունը Արթուր, Իմամեթ. Страна поклонников эмамов (персидское духовенство). Историческое исследование, Александрополь, 1909.

կական շիբխական ազանդի կրոնական գաղափարախոսությունն ու աշխարհայնցողությունը: Մասնավորապես նա մանրակրկիտ վերլուծության է ենթարկում այն հարցը, թե ինչ պատճառների հետևանքով Իրանում շիա կղերք մեծ ազդեցություն ունի երկրի ներքին գործերի, արտաքին քաղաքականության վրա և այլն:

Այս հարցերի պատասխանը Ատրպեյտը փորձում է գտնել Իրանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների վերլուծության մեջ, այն բիւցնելով այդ երկրի ներքին կյանքի որինաշափություններին: Նա բազմաթիվ փաստեր է բերում ջուլջ տալու համար, որ շիա կղերքի ձեռքերում կենտրոնացված էին հսկայական հողատարածություններ, կալվածքներ և այլն, որոնք և նրան տալիս էին ալդդիսի մեծ ուժ ու կշիռ երկրի ներքին կյանքում և արտաքին հարաբերությունների բնագավառում:

Ատրպեյտի բնաբի կամ Բեհայի¹⁰⁶ աշխատությունը կարելի է համարել մուսուստանում բարեգմի, ինչպես նաև բեհայիզմի մասին տեսչին հետաքրքիր, փաստերով հարուստ ուսումնասիրությունը: Անցյալ դարի 40—50-ական թվականներին Իրանում շափազանց լայն տարածում գտած բարեգմի կրոնա-քաղաքական գաղափարախոսությունը (որը, ի վերջո, վերածվեց հակաֆեոդալական և հակաիմպերիալիստական շարժման գաղափարախոսության) վերլուծելու համար Ատրպեյտը մանրամասն քննության է ենթարկում XIX դ. առաջին կեսին տնտեսական-քաղաքական իրավիճակը Իրանում: Մասնավորապես նա ջուլջ է տալիս, որ նշված ժամանակաշրջանում կապիտալիստական պետությունների ներթափանցումը Իրան առաջ բերեց տեղական արդյունաբերության անկում ու քայքայում: Այդ իր հերթին անզրադատեում է աշխատավորության ու մանր բուրժուազիայի վիճակի վրա, որը սկսում է արագորեն ունեզրկվել և քայքայվել: Այս բուլորը, Ատրպեյտի կարծիքով, երկրում հասունացնում էին քաղաքական որոշակի շարժման նախադրյալները: «Պարսիկ ժողովրդի զարկացած աննշան գասը,— որում է Ատրպեյտը,— արտաքին-եմբոզական վերանորոգության կարիք էր զգում, իսկ ամբողջ ազատում էր հազար տարիից ի վեր անհայտացած Մեհթիին (աստվածաբանություն), հուսալով, որ նա վերագտնելու... կառաջացնե աշխարհի վրա այն երանելի վիճակը, որ բուլոր ազգերը մի հոտի վերածած, մի

¹⁰⁶ Տե՛ս ժմամբն ժողովածուում: Նաև սուսթն լեզվով Արքուր, Եսֆու-տի և Օքսերտի, Երփուս, 1910.

հովիվի հովանիի տակ բարեբախտության մեջ կապրին և աշխարհը
մշտնջենականոր զրախտի կվերածվի...¹⁰⁹

Ատրպետը հիմնականում ճիշտ է բացատրում բարեզմի առա-
ջացման պատճառները, մանրամասն առլխս է նրա զազափարա-
խասութլունը և բացահայտում է Բարի աշխարհայացքի էվոլյու-
ցիան: Կանգ առնելով բնհայիզմի զազափարախտութլան վրա,
որը բարեզմի ռեակցիոն աարառեսակներից մեկն էր, Ատրպետը
միանգամայն ճիշտ կերպով կուհում է, որ զա մի Նևաղիմական
ուամուք է:

Չնայած իր մի շարք թերութլուններին, որոնք հեղինակի իդև-
լիստական ըմբռնումների սրղլունք էին, Ատրպետի այս աշխա-
տութլունը լուրջ ավանդ էր բարեզմի զազափարախտութլան ու-
սումնասիրման բնաղավառում:

«Կալվաթաաիրութլունը և կալվաթատիրական հարկերը Ատրք-
պատականում», «Ատրպատականի աղմինխտարացիան», «Դատա-
վարութլունը Ատրպատականում», «Քաղվիաթս և այլ աշխատու-
թլուններում¹¹⁰, Ատրպետը մանրաղնին վերլուծութլան է ենթար-
կում Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերը,
աղբարային հարաբերութլունները, հարկային սիսեմը և այլն:
Նա բնորոշ փաստերով ցույց է տալիս շահական վարլութլան ամ-
բողջ պատկերը, նրա թալանշիական էութլունը, շահական աաաի-
ճանաղորների կաշառակերութլունը և այլն, մի խոսքով շահշահի
իշխանութլան ողջ փաաթութլունը:

Ատրպետի այս աշխատութլունները զրված են 1905—1911 թթ.
իրանական հեղափոխութլան սկզբին, մի հանգամանք, որը խոսում
է այն մասին, որ հեղինակը աշխատում էր խորամուխ լինել Իրա-
նում հեղափոխական շարժման բոնկման պատճառների մեղս նրա
եզրակացութլունները վկայում են, որ իրանական ժողովրդի զին-
ված հեղափոխական պայքարը Ֆեղալների զասակարդի, Իրանում
տիրող հեաամնացութլան ու աղքատութլան զեմ Ատրպետը հա-
մարում էր միանգամայն օրինալափ ու բնական երևութլի:

«Մոհամմեդ Ալի-շահ. ժողովրդական շարժումը առլուծի և
արևի երկրում»¹¹¹ աշխատութլունը Ատրպետի լավագույն գործերից
մեկն է: Ալլաեղ նա XX դ. սկզբի Իրանի սոցիալ-տնտեսական վի-

¹⁰⁹ «Մամաթս (ժողովուծու), էջ 52:

¹¹⁰ Յճ'ս էույն տեղում:

¹¹¹ Атрпет, Мамед-Али шах. Народное движение в крае льва и соли-
на, Александрополе, 1909.

Հակի ֆոնի վրա աշխույժ և հենցանի ունով պատկերում է իրանահայտն Հեղափոխության նախադրյալները: Ընդ որում հեղինակը չի գիտնում զուտ նկարագրական մեթոդին, նա ոչ առանց Հաշտության փորձում է քաջատրել երևույթների պատճառները, գրանորելով իրանական ներքին կյանքի փայլուն իմացություն:

Պետք է նշել, որ այս աշխատությունը իր ժամանակին իրանական Հեղափոխության մասին Ռուսաստանում հրատարակված ուսումնասիրություններից լավագույնն էր: Լ. Ն. Տոլստոյը ստանալով Ատրպեաի գիրքը, 1909 թ. հունիսի 19-ին իր պատասխան նամակում գրում էր. «Ես շնորհակալ եմ Անգալից Անր գիրքը ուղարկելու համար: Ծն նրանում գտա ինձ համար նոր և վերին աստիճանի հետաքրքիր շատ բաներ: Ինձ նույնպես հետաքրքրում է, զատելով վերնագրերից, Անր մյուս գրքերը ևս, որոնք ցույց են տրված հայտարարության մեջ՝ «Միթիթական հոգևորականությունը», «Քարիզի մզանոցը», «Հարկային սխտանը Պարսկաստանում», «Երիտթուրքական շարժումը»¹¹²,

Ատրպեաի «Ռահիմ-խան Սարգար. Ժողովրդական շարժումը սուլուժի և արևի երկրում»¹¹³ ուսումնասիրությունը նույնպես նվիրված է իրանական Հեղափոխության շրջանի իրադարձություններին: Այստեղ մասնագործապես խոսվում է Ղարազաղի շեյխերիա-նիս ցեղի առաջնորդ Ռահիմ-խան Սարգարի մասին, որը Հեղափոխության տարիներին իրանական սեպեհիայի ամենակարկառուն զորավիգներին մեկն էր և 1908 թ. Մուհամմեդ-Ալի շահի հրամանով կոտորելի պայքար էր մղում Քավրիզի Հեղափոխականների դեմ: Աշխատության մեջ Ատրպետը հատկապես կանգ է առնում իրանական Ատրպատականում սահմանադրական շարժման վրա: Նա մեծազույն համակրանքով է խոսում իրանական Հեղափոխականների և Քավրիզի հերոսական պաշտպանների մասին, որը, անշուշտ, վկայում է հեղինակի քաղաքական հայացքների առաջադիմական բնույթի մասին:

Իրանի պատմության տարրեր հարցերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է նաև Համբարձում Առաքելյանը¹¹⁴, նա հատկապես քնն-

¹¹² Л. Н. Толстой, Полн. собр. соч., т. 78, 1966, стр. 306—307.

¹¹³ Атрпет, Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране льва и солнца, Александрополь, 1910.

¹¹⁴ Les guerres actuelles en Perse, par H. Arakelian, Paris, 1908. Լ. Առաքելյան, Ազա-Մուհամեդ շահը Եուզում, Քիֆլիս, 1920.

նության է ենթարկել բարեզմի պաղատարախոսության¹¹⁵, Իրանի ազգային փոքրամասնութիւններին¹¹⁶, իրանահայության կյանքի պատմական զրգովներին հետ առնչվող հարցերը¹¹⁷: Իրանագիտական արժեքավոր նյութեր են գտնվում նաև Հ. Առաքելյանի անապարհորդական ուղեգրութիւններում, նսփերում և այլն¹¹⁸: Երազնագրվեստական գործերից «Ը՛րուդ Քուշանս վեպի»¹¹⁹ բովանդակութունը ևս իրանական կյանքից է, որտեղ նկարագրված են շաւի Մուհամմեդ-աղա Ղալարի վայրագութիւնները և սարսուռով լի ժամանակաշրջանը:

Իրանի ներքին կյանքի, միջազգային հարաբերութիւնների, մշակութի և այլ հարցերի մասին Գ. Առաքելյանը բազմաթիվ հոդվածներ ունի նաև Հայկական մամուլի և մանաժողովրդակա «Մշակ-ի» էջերում: Եւսլնանման բազմաթիվ հոդվածներ ևս ազգայրի է նաև ուստական մամուլում:

XX դ. սկզբներից իրանագիտական քարձարձեք զործերով սկսեց հանդես գալ ականավոր քանասեր-պատմաբան Հարության Քիրլյաքյանը: Մասնավորապես նրա բազմաբնղուն զիտական դրժուննության շնորհիվ հայ պահպագիտութիւնը հասավ զարգացման մի նոր ստաթիանի: Փահլավերների ուսումնասիրութիւնը նվիրված իր հետազոտութիւններից բացի Հ. Քիրլյաքյանը ունի նաև պահլավական հուշարձանների թարգմաննութիւններ, զիտական առաջարաններ ու ծանոթագրութիւններ¹²⁰: Եւ կատարի է նաև

¹¹⁵ H. Arakelian, Le Habbisme en Perse. "Rev. de l'hist. des rel.", 43 (1904), no. 72—74. Եւսլնի՛ Բարեհաճութիւնը Պարսխասանում («Մուրճ», 1901, № 2, էջ 82—103), Եւսլնը զերմաներն:

¹¹⁶ A. A. Аркалам, Курды в Персии. «Известия Кавказского отделения русского географического общества», 1904, т. XVIII, № 1.

¹¹⁷ Հ. Առքելյան, Պարսխասանի հայերը: Երանց անցյալը, Երկան ու ազգական, Վ. Ա. Վրժեան, 1911:

¹¹⁸ Հ. Առքելյան, Մի անթա Արնէլում, Քրիթիս, 1904. Եւսլնի՛ Քրիթիսից-Ռիման: Տանջված Հայաստան: Ուղեորութիւն Քարքայ Հայաստանում, Քրիթիս, 1915. Եւսլնի՛ Եւնապարտորդութիւն Գալսեթից Նախիջան, Քրիթիս, 1876:

¹¹⁹ Հ. Առքելյան, Ը՛ուդ Քուշան, Քրիթիս, 1903:

¹²⁰ Հ. Քիրլյաքյան, Պարսխանի Արասիի Բարդան, Փարիզ, 1905, Աստղան, Քարտպոսեղս անգարն, Նյու-Յորք, 1905, Գանն շախնան, Փարիս Պարզ, Եւսլնով Պարստան, Մատիկան Նաթալի, Քարդմեկից Հ. Քիրլյաքյան, («Եւնեղնս ան-որհաւ», 1955, էջ 49—55, 189—204, 1955, էջ 491—518, 1957, էջ էջ 191—213): Եւսլնը նաև տանէին զբարձ շժորս պահլավի բնագրերս, Վրժեան 1917. Եւսլնի՛ «Արեկուհաւ թատրան», Վրժեան, 1916. Եւսլնի՛ Հայ-իրանական ուսում-նասիրութիւնը, Վրժեան, 1922:

պարտիկ դասական բանաստեղծների ստեղծագործությունների
թարգմանություններ¹²¹։ Ը. Քիրյաքյանը¹²² ժամանակագրական
կարգով Ս. Կուլիզադյանից հետո երկրորդն է, որ ձևովումովն է
ևզել Ֆիրցուսու թարգմանությունը։

XX դ. սկզբներին Իրանի պատմության և մշակույթի վերաբեր-
յալ ուսումնասիրություններով հանդես են եկել նաև մի շարք այլ
հայ գիտնականներ և մտավորականներ¹²³։

Հարկ է նշել, որ Իրանի և առհասարակ Արևելքի երկրների
պատմության, տնտեսության, մշակույթի, քաղաքական կյանքի,
հասարակական-քաղաքական հոսանքների և այլ հարցերի մասին
ամենահարուստ և բազմազան նյութեր կարելի է գտնել նաև XIX—
XX դարերի հայ պարբերական մամուլում, ամսագրերում, հանդես-
ներում և այլն, որտեղ մենք հանդիպում ենք այնպիսի նյութերի,
որոնց գիտական շրջանառության մեջ գնելը կարելի է համարել
մեր օրերի հայ արևելագետների առաջնահերթ ու կարևոր խնդր-
ներից մեկը։

Ինչպես հայտնի է, XX դ. սկզբին հայ խոշոր բուրժուազիան
Ալում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի շուկաները։ Այդ նպատա-
կի իրագործման համար հայ կապիտալիստները փորձում էին
միացնել տեղատ ու մեկուսացված հայկական բանկերը և բոս
հնարավորության կոնսուլիդացիայի ենթարկել ցիրուցան հայ կա-
պիտալները։ Երանց նպատակն էր ստեղծել բանկային մի գործող
հաստատություն, որի գործունեությունը պետք է տարածվեր ոչ
միայն Անդրկովկասի, այլև Հյուսիսային Իրանի և Արևմտյան Հա-
յաստանի վրա։ Նախատեսվում էր նույնիսկ որոշ պայմաններով
գնել Իրանում գործող Ջեդլ-փոխառու բանկի ակցիաների ծրարը,
որը պատկանում էր սուսական պեարանկին¹²⁴։ Իր հերթին ցարա-

¹²¹ Ստաֆի Մուկե-Էդ-Պին, Կոնստան կամ Բուրասան, թարգմ. պարսկե-
րենից Ը. Քիրյաքյան, Նյու-Յորք, 1920։

¹²² Ը. Քիրյաքյան, Եսեմամ Զիրգուսի, զովոզ Արասյիբ Բարսիանի,
Նյու-Յորք, 1909։

¹²³ X. H. Кучук-Ноамесов, Армянская летопись о евреях в Персии
XVII в. и о мессии Суббатие-Цени, «Еврейская старина», т. X, № 2,
стр. 60—68; А. Арутюнов, К антропологии айсоров. «Русский антрополо-
гический журнал», № 4, М., 1902. Ա. Չուպանյան, Պարսկաստանը և հայերը
(ԵՊՈՒՀԻ, 1907, 1, էջ 8—11)։ Ա. Արայան (սեպարատու, սեպարատիստ, վեհ-
կազրական և ազգազրտիտ սեղծկառու, նոր Լուրա, 1906)։ Ե. Յուզյան, Առ-
դաստիտ, Քիֆլիս, 1906 և այլն։

¹²⁴ Վ. Ա. Հազարյան, Մասիկ անցյալից, Երևան, 1967, էջ 75—76։

կան կառավարությունը աշխատում էր Արևելքում իրականացվող իր նախաձեռնությունների մեջ ընդգրկել նաև Հայ խոշոր բուրժուազիային։ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Պաշկովը, որինակ, համոզված էր, որ Հայ կապիտալիստները ի վիճակի են ստեղծելու Էկոն և տեղական պայմաններին հարմարվող բանկային ապարատ, հաշտությունը պայքարել իրանում Ռուսաստանի մրցակից Անգլիայի և ԵԱՏՆԵՀԱՆԿԱՆՆԱ ԲԱՆԿԻ ՂԵՄ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի արտաքին առևտրի մեջ հաստատուն արժատներ գցել և ծառայել որպես վստահելի ղեկը ցարական զինվանագիտության զանազան կոմրիեացիաների համար։

Պատահական չէ, որ երբ Ռուսաստանում ստեղծվեց, այսպես կոչված, «Արևելագիտությունը», որը կոչված էր նպաստել Մերձավոր և Միջին Արևելքում ցարիզմի գաղութական ծրագրերի իրագործմանը¹⁹⁵, հայկական բուրժուազիան ակտիվորեն ակնոց մասնակցել նրա գործունեությանը, նույնիսկ գրավելով կարևոր տեղ նրա պառավաճող անդամների կազմում։

Պետք է ասել, որ անկախ իր հետապնդած զավթողական եղատակներից, վերահիշյալ ընկերությունը կարևոր դեր խաղաց ուսարևելագիտության մեջ, մասնավորապես Մերձավոր և Միջին Արևելքի նրկրների ուսումնասիրման բնագավառում։ Ընկերության հաճախակի կազմակերպած արշավախմբերի մեջ ընդգրկվում էին նաև հայազգի գիտնականներ և գործիչներ, որոնք մեկնելով Արևելք՝ առավելապես հետապնդում էին առևտրական, տնտեսական և քաղաքական նպատակներ, սակայն միաժամանակ յապիս էին փաստացի հարուստ նյութ գիտությանը։ Այս իսկ տեսակետից հիշատակության արժանի է ուսական կառավարության հանձնարարությանը իշխան Ամատունու ուղևորությունը Պարսից ծոց, որտեղ XX դ. սկզբին Ռուսաստանը փորձեր էր կատարում ձեռք բերել նոր շուկաներ։ Իր ուղևորության արդյունքների մասին «Արևելագիտության ընկերության» ժողովում Ամատունու կատարած «Ռուսաստանի քաղաքական-տնտեսական շահերը Մերձավոր Արևելքում» և «Պարսից ծոցի ևովահանգիստներում սուսական առևտրի մասին հաղորդումները»¹⁹⁶ (որոնք հետագայում հրատարակվեցին տարրեր հանդեսներում) անմիջապես գրավեցին Ռուսաստանի գիտական շրջանների ուշագրությունը որպես իրանի վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրություններ։

¹⁹⁵ Б. М. Дамцым, Изучекке Ближнего Востока в Россия, стр. 152.

¹⁹⁶ «Общество востоковедения», Обзор деятельности общества за 1907—1908 гг., СПб., 1908.

Այսպիսով, Հանրազգումարի թերելով նախատվման համարձակում հայ-իրանագիտության կեղծ ընթացի նվաճումները, պետք է նշել, որ հայագիտ-արևելագիտների կողքին, որոնց հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթին նվիրված աշխատություններում քրե-նություն էին ենթարկվում նաև Իրանի պատմական կյանքի ու մշակույթի տարրեր հարցերը, սկսում են հանդես գալ նաև ուսում-նասիրողներ, որոնց հետաքրքրության և գիտական պրպատմների բուն առարկան ուղղակի Իրանն է, նրա սոցիալ-տնտեսական կյանքի պայմանները, պատմության տարրեր գրվագները, մշակույթի և դադափարախառնության հարցերը և այլն: Սա, անշուշտ, էական ու կարևոր առաջընթաց էր հայ-իրանագիտության մեջ, որը արդեն զանազան էր գիտական հետազոտությունների միանգամայն ինք-նուրույն բնագավառ:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո էլ ավելի մեծացավ հայ ժողովրդի հետաքրքրությունը դրացի Իրանի պատմության և մշակույթի նկատմամբ: Դրա ցայտուն վկայու-թյունն է վերջին հիսուն տարիների ընթացքում իրանագիտության բուն զարգացումը մեր հանրագիտությունում, որը արժանի է առանձին ուսումնասիրության:

В. А. БАЙБУРТЯН

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ИРАНИСТИКИ

Резюме

Исторические, экономические, политические и культурные связи армянского и иранского народов своими корнями уходят в глубь веков. Эти связи в первую очередь обусловлены соседством исторических территорий этих двух народов.

Начиная с V в. армянские историки прямо или косвенно делают предметом исследования многосторонние аспекты иранской истории, философские и религиозные взгляды, общественную и культурную жизнь. Тем самым истоки армянской иранистики берут начало с древних времен, представляя поному периоду востоковедческой науки богатый фактический и критический материал, который является большим вкладом в знание человечества о Востоке.

В статье в хронологическом порядке рассматриваются труды ранне- и позднесредневековых армянских историков, а также произведения автора нового времени, в которых содержится глубокий и разносторонний материал об Иране

и сопредельных ему странах Ближнего и Среднего Востока.

В XIX в., в период расцвета европейского востоковедения, армянская востоковедческая наука на базе накопленного в прошлом богатого материала ввела в научный оборот ценные труды и литературу, которые позволяли более широко осветить основные проблемы иранистики того времени. В этот период к рассмотрению ряда актуальных проблем иранистики впервые подошли армянские ученые-просветители X. Абовян, М. Тагнадян и др.

В дело развития как армянского, так и русского востоковедения исключительно огромный вклад внес основанный в 1815 г. Московский Лазаревский институт восточных языков.

Армянское востоковедение XIX в. дало таких выдающихся деятелей, как С. Назарян, К. Патканян, К. Эзян (Эзов), Г. Халатян, М. Эми и др., труды которых уже носили не описательный, а исследовательский характер.

С начала XX в. рамки исследований проблем Ирана со стороны армянских авторов значительно расширяются. Более того, намечается тенденция к все более глубокому освещению проблем и разработке конкретных вопросов.

В статье показывается, что, кроме России, другими не менее крупными очагами армянского востоковедения были страны Западной Европы, а также все те страны Азии, где имелись армянские колонии и культурные центры.

После установления Советской власти в Армении основной центр армянских востоковедческих исследований был перенесен в Ереван. Интерес армянских востоковедов к странам и народам Востока, в особенности Ирану, еще более возрос. Свидетельством этому служит развитие иранистики в нашей республике в течение последних пятидесяти лет, что является предметом специального исследования.

К ВОПРОСУ ОБ «АРЬЯ» В ДРЕВНЕИРАНСКОМ ОБИХОДЕ

Едва ли не с тех пор, когда зародилась индоевропейская наука, зародилась и арийская проблема—одна из узловых и интереснейших проблем этнической и древней истории Востока¹. Несмотря, однако, на ее важность и то обстоятельство, что ее изучению посвящены «многие сотни томов», арийская проблема не нашла еще своего разрешения². Это объясняется неизученностью данных об ариях в районе, где они впервые были открыты, и источников, которые впервые были зафиксированы. Ария же, как известно, впервые открыты были в Иране и наиболее ранние упоминания о них мы находим в иранских источниках³, начиная от памятников древнеперсидской клинописи и авестийских текстов и кончая памятниками парфянской и сасанидской эпохи. Само собой разумеется, что в одной работе невозможно поднять весь имеющийся в этих источниках материал, поэтому цель настоящего сообщения—анализ данных ахеменидской клинописи об ариях, тем более что вопрос этот не подвергался специальному исследованию ни в историческом, ни в филологическом плане.

Когда речь заходит об «арья» в ахеменидской клинописи, имеют в первую очередь в виду трехязычную надпись царя Дария в Накш-и Ростеме на горе Хосейн-кух на север от столицы Ахеменидской империи Персеполиса и, в частности, выражение ее «автора», что он—*Vistaspahya puça Na xamanšīya Parsa Parsahya puça Ariya Ariya ciça*⁴. Аналогич-

¹ Child V. Gordon. The Aryans. A study of Indo-europeans origin. London, 1926.

² Выражение В. М. Массона.—В. М. Массон, В. А. Романин. История Афганистана, т. 1, М., 1964, стр. 44.

³ В. В. Струве. Арийская проблема. «Советская этнография», вып. VI—VIII, 1947.

⁴ Цит. по: R. G. Kent. Old Persian. Grammar, Text, Lexicon. New-Haven, 1950, p. 137.

ную формулу мы находим еще в одной древнеперсидской надписи. Рассказывая о себе, сын Дария Ксеркс в 11—13 строках одной из своих надписей в Персеполе сообщает, что он—*Darayaavahēuš xšaydīu: hēya rīça Nahamanīšī, y Patya Parsahya rīça Ariya Ariyasīça*⁶.

Имея доступное и русскому читателю издание этой надписи⁶, мы избавлены от необходимости останавливаться на ее анализе, отметим лишь, что Р. Кент обратил внимание на тот факт, что в наиболее важной для нас конечной формуле имеется одна любопытная деталь: если в надписи Дария *Ariya siça* написано отдельно, у Ксеркса это выражение дано без разъединительного знака: *Ariyasīça*⁷. Независимо от этого, обе надписи имеют ту общепринятую расшифровку, которая предполагает сообщение «автора» каждой из них, что он—«ахеменид, перс, сын перса, арий, арийского происхождения»⁸. Другое дело—вопрос о точности этой расшифровки *Ariya Ariya siça*.

Чтобы понять направление исканий в интерпретации интересующей нас формулы, вспомним, что ахеменидская клинопись, и в частности такой наиболее крупный ее памятник, как Багистанская надпись, своей расшифровкой обязана Г. Роулинсону⁹ и что в науку он пришел в эпоху зарождения и бурного развития индоевропейской теории с ее концепциями о роли индоевропейских ариев в истории древнего Востока¹⁰, когда возникновение Ахеменидской империи, например, рассматривалось как одно из первых воплощений творческого духа «избранной богом расы благородных ариев»¹¹. Именно поэтому Г. Роулинсон считал, что создатели этой империи—древние персы—это наиболее чистые арии¹²; цитированное мнение в интерпретации других исследователей выросло в убеждение, что персы—это не только чистые, но и наиболее древние арии¹³, которым Иран обязан аризации-

⁶ Там же, стр. 151.

⁷ В. Н. Аббаев. Антидвская надпись Ксеркса в Персеполе. «Иранские языки», вып. I, 1946.

⁸ R. G. Kent, p. 170.

⁹ М. М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, стр. 66—67.

¹⁰ H. Rawlinson. The Persian cuneiform inscriptions of Behistun, London, 1840.

¹¹ A. T. Olmstead, History of Persian empire, Chicago, 1960, p. 33.

¹² I. Praetel, Geschichte der Meder und Perser, I Gotha, 1906, s. 9.

¹³ Об этом см. также: C. Carson, Persia and Persian question, v. I, 1892, p. 232.

¹⁴ Reiche, — «Reallexion der Vergeschichte», X, s. 80.

ей всего своего населения. Так, полагая, что лурь—это потомки древних касситов, Е. Херифельд уверяет, что своим ираноязычием и другими ариа-иранскими формами этнического облика, культуры и общественных отношений они обязаны персам-ариям¹⁴. Другие исследователи распространяют это мнение на все ираноязычное население Ирана¹⁵, как западного, так и восточного.—И. Модь, например, полагает, что таджики и курды¹⁶—это народности *persian origin*¹⁷.

Впрочем, тут мы должны сделать одно существенное уточнение. Речь идет о том, что Иран до недавнего прошлого в европейском обиходе именовался Персией, поэтому слово «персидский» часто нужно воспринимать не дословно, а в смысле «иранский». Но все дело в том, что даже в ираноязычных источниках XIX в. встречается отождествление «персы или иранцы»¹⁸. Что же касается европейских историков, то в них сплошь и рядом «перс» выступает как синоним «иранец» и, как уверяет Э. Браун, его эквивалент¹⁹. Это мнение получило, по вполне понятным причинам, наибольшее распространение в Иране: так, доктор Афшар идентичность отмеченных названий доказывает ссылкой на то, что Ахеменидская держава была государством ариа-иранцев, но именовалась Парс,—следовательно, «парс» и «иран» являются синонимами²⁰. Другие, более серьезные авторы эту же идею обосновывают ссылками на то место Багистанской надписи, где Дарий говорит, что он начал делать надписи «по-арийски»; поскольку известно, что Багистанская, равно как и все другие надписи Дария и других ахеменидских царей написаны на древнеперсидском, следует вывод, что выражение «по-арийски» имеет в виду древнеперсидский язык.

¹⁴ E. Herzfeld, *Iran in the Ancient East*. London-New-York 1941, p. 1.

¹⁵ В том числе и в русской ориенталистике: А. Кузик. О влиянии иранского племени на судьбы семитических народов. Журн. м-ва нар. просвещения, т. XC, отд. V, № 5, 1856.

¹⁶ I. Modi. — *Journal of the Anthropological Society of Bombay*, v. 1X, № 8, 1912, p. 483—498.

¹⁷ Курдологическая интерпретация этих записей.—Г. Б. Аковов. Критическая история проблемы происхождения курдов, Ереван, 1968, стр. 11—12.

¹⁸ Например, в открытой в Матенадаране рукописи персоязычного курдского историка XIX в. Ростем-хана Донбурн, «Ишарат алмазахиб»,—фонд персидских рукописей, № 622, л. 216.

¹⁹ E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, v. 1, Cambridge, 1936, p. 4—5.

²⁰ Доктор Афшар. Иран или Персия. «Дарья», № 83, от 23 января 1324.

Несмотря на логичность этих построений, тенденции отождествления ариев с одними только древними персами упираются в некоторые детали формулы *Нахатаписиуа Парса Парсаһуа руса Агиуа Агиуа сица*, расшифровываемой, как отмечалось, «ахеменид, перс, сын перса, арий, арийского происхождения»; эта расшифровка предполагает, что «перс» и «арий» — разные понятия. Дело в том, что начальное *Нахатаписиуа* имеет в виду принадлежность к той общности, которую Геродот обозначает словом *Phrêtre* «фратрия»²¹; и поскольку «фратрия» воспринимается в значении «племня», отсюда следует, что *Нахатаписиуа* — это указание на племенную принадлежность. Из данных того же Геродота мы знаем, что фратрия ахеменидов входила в состав народа, по его терминологии — *ethnos*²², персов. Выходит, таким образом, что *Нахатаписиуа Парса Парсаһуа руса* — это указание на племенную и как бы национальную принадлежность, и если от низших форм общностей идти к высшим, окажется, что в *Агиуа Агиуа сица* мы имеем указание на принадлежность к общности более широкого порядка. И поскольку таковым в нашем понимании является этнос, само собой разумеется, что «арья» — это название той этнической общности, к которой принадлежали как персы, так и другие иранские народности. Именно этим объясняется, что основная масса ученых, и том числе и наших, видит в «арья» название этнической общности иранских народностей²³.

В такой интерпретации термина «арья» нет ничего удивительного. Дело в том, что ни греко-римские, ни иранские источники не знают никаких иранцев, и то, что ныне мы разумеем под этим названием, именуют «арья»²⁴; предполагается, что «арья» является древней формой этнического названия иранцев²⁵. Это мнение находит подтверждение в том, во-первых, факте, что название Иран вполне закономерно этимологизируется от формы *Arjane*, дошедшей до нас от греческого автора IV в. до н. э. Эратосфена, точнее, цитирующего его в I в. до н. э. Страбона²⁶. Кроме того, во-вторых, Авеста, не зная иранцев как таковых, говорит об

²¹ Геродот, I, 125.

²² В том числе: Геродот, I, 101—102.

²³ См. В. В. Бартольд. Восточно-иранский вопрос. «Изв. Росс. Ак. инст. материалы. культ.» II, Пет., 1922.

²⁴ В. В. Бартольд. Иран. Историко-географический обзор, СПб., 1903, стр. 3—4.

²⁵ См. W. Geiger, Geographie von Iran. Grund, L. in Ph., II, s. 323

²⁶ Страбон, XV, 2, 1 и 8.

аряхх²⁷. И в третьих, ахемениды, как мы видели, именуют себя не иранцами, а *ариями*. Так себя именовали и аршакидские цари Парфии²⁸, например, «*Парфия царей ариев*»²⁹. Эту титулатуру восприняли у них и Сасаниды—армянские источники, в частности, свидетельствуют, что Шапух об Иране говорит как об «Арийском царстве»³⁰ и что иранцы его эпохи именовались ариями³¹.

В изучении ариа-иранской проблемы сасанидская эпоха представляет интерес тем, что именно в это время «арья» начинают переходить в «иран». Так, известно, что еще Ардешир, например, титуловался «царем царей Ирана»³²; в дальнейшем, когда Сасанидская империя охватила и другие страны, сасаниды начали титуловаться «царями царей Ирана и Иенрана»³³. Этот факт вместе с отмеченной выше закономерной возможностью перехода формы *Arjane* в *Iran* не оставляет сомнений в том, что в современном названии иранцев история имеет вариант древнего «арья» и что поэтому «арья» через посредствующую форму «эриан»—это синоним «иран»³⁴. Этот факт представляется тем более несомненным, что находит подтверждение в различных чтениях названия предполагаемой прародины иранцев, упоминаемой в начальной фразе Вездаты страны Арианем-Ведж³⁵: если одни историки читают это название в ее исконной форме, другие сокращают ее до формы Ариан-Ведж³⁶, третьи называют ее Эриан-Ведж³⁷, а четвертые именуют Ириан-Ведж³⁸. Предполагается, что ариа-иранцы, выйдя из

²⁷ См. «Всемирная история», т. I, М., 1955, стр. 595.

²⁸ См. *N. Debevoise*, *A political history of Parthia*, Chicago, 1938, p. 166—167.

²⁹ Цит. по: В. В. Бартольд. К истории персидского эпоса, ЗВО, т. XXII, 1915.

³⁰ Фавстос Бузанд, V, 7.

³¹ См. «История Армении Моисея Хоренского», М., 1893, стр. 78, 87, 92, 129, 206.

³² Цит. по: *J. Marquart*, *Eransāhr nach dem Geographie des Pseudo-Mose* Xorēnaci, Berlin, 1901, s. 48—49.

³³ А. Крельский, История сасанидов, М., 1904.

³⁴ *R. G. Kent*, p. 170.

³⁵ См. *A. Christensen*, *Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus iraniennes*, Kobenhavn, 1943.

³⁶ احمد كسروي گبرنوی. آذری یا زبان آذربایجان باستان، ص ۵

³⁷ *E. Benveniste*, *L'Iran-Vez et l'origine legendaire des iraniens*, BSOS, v. VIII, 1934.

³⁸ К. Иностранцев. Река Ириан-Ведж в персидской традиции, Пг., 1917.

ариан-веджской прародине, пришли в Иран и дали ему наименование *Ariana*, которое затем перешло в форму Иран — начало названию иранцев³⁹.

Название *Agiane* расшифровывается как «страна ариев»⁴⁰. Отмечая, что эта страна именуется Арианой — «именем одной племенной группы»⁴¹, Страбон в другом месте пишет, что «название Арианы распространяется на часть Мидии и Персии, а также на северные страны бактрийцев и согдийцев»⁴². В этом свидетельстве интересно то, что кроме собственно Арианы ее название распространяется и на некоторые другие страны, которые должны быть причислены к данной «стране ариев». Кроме нее существовало еще несколько «арийских стран», упоминаемых в Авесте под общим названием *агуапат даһуупат*⁴³; арийские источники говорят о нескольких «восточных странах арийских»⁴⁴, в том числе известной еще автору армянского «Ашхарацуйца» VII в. Арика⁴⁵, не говоря об отмеченной Ариан-Ведж; кроме нее та же Ведзвдата упоминает страну Харайву, название которой в клинописи — *Haraiwa* отождествляется с *Agia*⁴⁶, или Ареей античных источников⁴⁷; сюда же следует, видимо, включить и основу названия античной Арахозии или авестийской и клинописной *Нарахвати*⁴⁸, равно как и восстанавливаемое как «арья», в силу отсутствия в древнеиранском I и его звучания как г, название алан⁴⁹, тем более, что некоторые источники их именуют «ариан(х)»⁵⁰.

Из этих фактов видно, что «арья» имели широкое распространение в этнонимике древнеиранских народов. Отсюда понятно не только его отождествление с «иран», но и восприятие «арья» как этнонимического названия целого

³⁹ Ed Meyer, — «Kuhn's Zeitschrift», Bd. 42, 1908, s. 14.

⁴⁰ H. Wilson, *Agiana Antiqua*, London, 1841.

⁴¹ Страбон, XV, 2, 15.

⁴² Страбон, XV, 2, 8.

⁴³ В том числе, — Яшт, X, 87.

⁴⁴ «История Армении Монтея Хоренского», М., 1863, стр. 104—105, 126.

⁴⁵ «Армянская география VII века по р. х.». Текст и перевод К. П. Патканова, СПб., 1877, стр. 70—71.

⁴⁶ См. R. G. Kent, p. 137, 151.

⁴⁷ См. H. M. Bailey, *Agiasa*, BSOAS, v. XV, 1953, p. 531—540.

⁴⁸ См. R. G. Kent, p. 6.

⁴⁹ См. Л. А. Мочулевский, — «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 138.

⁵⁰ О взаимосвязях названия алан с «арья», — Brefschneider, *Medieval germanische*, II, p. 87.

относа, именуемого на этом основании ариа-иранским⁵¹. Такому восприятию «арийского» языка способствует то, что ариа-иранская общность обладала «арийским» признаком — «арийским языком». Отметим выше, что отождествления этого языка с древнеперсидским, обратив внимание на то, что из той же Багистанской надписи следует, что персы и мидийцы — народности одного языка⁵² и, следовательно, понятие «арийского языка» должно быть распространено и на мидийский. Из данных античных источников мы знаем, что иранский мир делился на ряд родственных по языку народностей; перечисляя некоторые из них, Страбон свидетельствует, что «все эти народности говорят почти на одном языке, только с некоторыми отступлениями»⁵³. Важность этого свидетельства состоит в том, что Страбон указывает конкретно, что мидийский родственен персидскому и оба эти языка близки одинаково бактрийскому⁵⁴. Из анализа дошедших до нас данных этих языков видно, что мидийский был родственен парфянскому⁵⁵, а Юстин в свою очередь свидетельствует об их общей близости к скифскому⁵⁶. Если ко всему этому добавить «согдохорезмийские» диалектологические отношения⁵⁷, окажется, что в число родственных по иранской принадлежности языков «северных стран», наряду с бактрийским, согдийским, парфянским и скифским со всеми его разновидностями, нужно включить и хорезмийский⁵⁸; что на всем пространстве от Парсиды на юге и Мидии на западе до Согдианы на востоке и Хорезма на севере действовали различные «диалекты» одного языка⁵⁹. Именно на этой основе возникла теория одного языка — основы всех иранских языков. Дело лишь в том, что если «арийский язык» надписи Дария одним отождествляется с древнеперсидским, другие видят в нем праязык всех иранских языков, в том числе и древнеперсидского.

⁵¹ Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии, стр. 346.

⁵² См. F. H. Welsbach, Die Keilschriften der Achemeniden. *Vordigestaf, Bihl., III, Leipzig, 1911, p. 8.

⁵³ Страбон, XV, 2, 8.

⁵⁴ См. Страбон, XV, 2, 14.

⁵⁵ См. E. Herzfeld, Medisch und Persisch, AMJ, VII, 1934.

⁵⁶ См. Юстин, X, 1, 2.

⁵⁷ А. А. Фрейман, Согдохорезмийские диалектологические отношения. «Советское востоковедение», IV, 1947.

⁵⁸ См. А. А. Фрейман, Хорезмийский язык, АН СССР, 1951.

⁵⁹ И. М. Орanskiy, Введение в иранскую филологию, М., 1960, стр. 42—50, 65.

В этих построениях привлекает внимание не только возведение корня иранских *aryā* к одному «арийскому языку», но и *aryā* реконструкции на этой основе ариа-языка⁶⁰. Формулируя эту мысль со ссылкой на формулу *Arya Arya siča*, И. М. Дьяконов пишет, что «арья»—это самоназвание, и в такой роли оно «засвидетельствовано для индийцев, персов, мидян, скифов, аланов, а также для иранских по языку народов Средней Азии»⁶¹. Мнение о том, что «арья»—это самоназвание всех иранцев, кажется столь несомненным, что едва ли не все исследователи ахеменидской клинописи, давая обширные комментарии тех или иных ее контекстов и отдельных слов, считают излишним останавливаться на изучаемой нами формуле. Так, в частности, в лексикографической части последнего и наиболее полного издания древнеперсидских текстов об «арья» сказано всего лишь, что это слово, имея в авестийском форму *ariya* и скифском—*ariya*, перешло в новоперсидское *ariya* и восходит к «праиндоевропейскому» корню *er*, проявляясь в этногенетическом значении в *Aryasiča* и *Arya-gatpa*, а также в выражении «на арийском (языке)»⁶². Несмотря на отмеченный автором оттенок «благородства», точнее, именно благодаря этому оттенку, поскольку в нем отразилась роль «благородной арийской расы» в истории, Р. Кент, как видно, считает «арья» этнонимическим названием, которое позже перешло в *erān*, *iran* и стало названием народов ариа-иранской этнической общности.

Такая интерпретация арийской проблемы не нова. Разоблачая расистские выводы «индо-германской» интерпретации арийской проблемы, В. В. Струве несколько десятков лет назад указывал, что проблема ариев—это проблема иранского этноса⁶³. Двуми десятилетиями до него на иранскую природу арийской проблемы указывал Б. Л. Тураев⁶⁴, а до него и В. В. Бартольд⁶⁵. Обобщая мнения историков XIX в., З. А. Рагозина отмечает, что арии—это собственно индоиранцы⁶⁶. Говоря об их «облагораживающей» роли в истории, русский историк середины XIX в. А. Куник имел в

⁶⁰ *Кیهان مسعود، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۲، تهران، ۱۳۱۱ م، ص ۴۴-۴۳.*

⁶¹ «История Мидии», стр. 147.

⁶² R. G. Kent, p. 170.

⁶³ В. В. Струве. Арийская проблема. «Советская этнография», VI—VII, 1947.

⁶⁴ Б. Л. Тураев. История древнего Востока, т. I, М.—Л., 1936, стр. 70.

⁶⁵ В. В. Бартольд. Иран. Историко-географический обзор, 1903, стр. 3—4.

⁶⁶ З. А. Рагозина, История Ассирии, СПб., 1902, стр. 390—395.

виду роль «иранского племени в судьбах семитических народов» и истории древнего Востока вообще⁶⁷.

Короче, речь идет о том, что иранистское решение арийской проблемы—это давнее и широко распространенное явление в науке, притом в той мере, что она в начале XX в. нашла отражение и в иранской историографии⁶⁸.

Как отмечалось, одной из причин появления ариа-иранской теории является распространение «арья» в древнеиранской этнонимике. Но как ни интересны приводимые факты, вывод о том, что «арья»—это самоназвание всех иранцев, упирается в то положение, что основная масса иранских народов и стран не имела «арийских» названий. Так, если обратиться к начальной фрагменте Ведэвдаты, окажется, что только две страны из 16—Ариан-Ведж и отождествляемая с Ареей Хорайву—имеют «арья». Особенно важно то, что страна «наиболее чистых и древних ариев»—Персия не только не имеет «арийского» названия, но и не упоминается ни в отмеченной фрагменте, ни в каком-либо другом месте Авесты⁶⁹. Этот парадоксальный факт некоторые историки пытаются объяснить тем, что-де ахемениды были противниками зороастризма, и Авеста преднамеренно обходит их молчанием⁷⁰. Но это объяснение нельзя принять,—и не только потому, как думает И. М. Дьяконов, что сложение авестийской традиции относится к эпохе, когда еще не было ахеменидской Персии⁷¹, а в силу тех же причин, по которым во времена ахеменидов и позже Западный Иран, в том числе Персида, как и Мидия, не входили в «страну ариев».

Вопрос об отношении различных иранских «стран» к Ариане—Ирану заслуживает того, чтобы рассмотреть его более подробно, особенно имея в виду тот факт, что на его примере хорошо видно, что в той мере, в какой данные античных источников служат обоснованию ариа-иранской теории, в той же мере отвергают ее. Начнем с того цитированного выше свидетельства Страбона, что «название Арианы распространяется на часть Персия и Мидия, а также на северные страны бактрийцев и согдийцев». Возникает вопрос: почему название «страны ариев» распространяется только на часть Персия и Мидия и почему оно лишь «рас-

⁶⁷ См. А. Куник. О влиянии иранского племени на судьбы семитских народов. ЖМНП, т. XC, отд. V, № 5, 1866.

⁶⁸ مشیرمدوله، ایران باستان، جلد ۱، طهران، ۱۳۳۱، ص ۱۵۳-۱۵۴.

⁶⁹ Е. Э. Бертельс. Избр. соч., т. I, АН СССР, 1960.

⁷⁰ См. В. В. Струве. Родина зороастризма. «Советское востоковедение», V, 1948, стр. 20.

⁷¹ См. «История Мидии», стр. 47—48.

пространяется? Очевидно, только потому, что «арья» не было их самоназванием, что ни Персия, ни Мидия и ни отмеченные «северные страны», несмотря на их праиранские, не входили в пределы Арианы. Локализируя эту «страну ариев», Страбон пишет: если от Индии идти на запад, «то откроется обширная страна, редко населенная... и притом совершенно варварскими и разноплеменными народностями. Последние называются арианами и страна их простирается до Гидросии и Карамании. Далее у моря идут персы»⁷². В другом месте он уточняет: «После Индии идет Ариана—первая часть области, подвластной персам за рекой Индом... От реки Инд Ариана простирается на запад до линии, проведенной от Каспийских ворот до Карамании»⁷³. Почти такую же локализацию Арианы дают и другие античные авторы⁷⁴, помогая нам понять смысл не только того, что ее название «распространяется на часть Персии и Мидии», но и того, что именно после Арианы «далее у моря идут персы» и что Ариана «подвластна персам».

Из этих данных следует, что Ариана охватывала не весь, а только Восточный Иран, и ее граница на западе шла от юго-восточного побережья Каспийского моря на юг к Карамании или современному Керману⁷⁵. Отсюда—цитируемое выражение Моисея Хоренаци о «восточных странах арийских» и локализация «страны ариев», Арика «Ашхарацуйцем»: Арик—это «кусти Хорасан к востоку от Мидии и Персии и простирается до Индии и Врканского моря»⁷⁶. Обобщая факты этого типа, И. Маркварт отмечает, что еще в аршакидское время понятие «страны ариев» имело политический смысл и обозначало территории собственно Парфии на восток от меридиана Тегерана⁷⁷. Это разделяемое и нашими историками мнение⁷⁸ находит подтверждение в данных арабских источников с той, однако, разницей, что речь в них идет не о «стране ариев», а о ее новом названии—Иран⁷⁹.

⁷² Страбон, V, 2, 32.

⁷³ Страбон, XV, 2, 1.

⁷⁴ В том числе Плиний (Nat. Hist., Paris, 1855), VI, 25.

⁷⁵ См. Ed. Meyer. Geschichte der Altertums, III, th. 1, 1908, s. 121.

⁷⁶ «Арийская география VII века по р. х. «Текст и перевод К. П. Патканова, СПб., 1877, стр. 70—71.

⁷⁷ I. Marquart.—ZDMG. № 49, 1895, s. 628.

⁷⁸ Их обобщение.—Г. Б. Алопов. Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете давних древнеиранской мифологии, «Востоковедческий сборник», II, Ереван, 1963.

⁷⁹ ياكوت الحموي، معجم البلدان، جلد ۴، بيروت ۱۹۵۷، ص ۴۱۷

Как видно из этих фактов, ни Персида, ни Мидия не входили в состав «страны ариев», и если мы вспомним, что она называлась Ариана—«именем одной племенной группы», не останется сомнений, что в «племенную группу» ариев не входили ни персы, ни мидийцы. В этом плане очевидно, что «арья» в названии Арианы и в формуле *Agīya Agīya śīza* не идентичные понятия. Этот вывод находит подтверждение в том факте, что ахемениды, называя себя ариями, Арею и Ариану вообще именуют не «страной ариев», а *Naḡaiya*; предположение, что в начальном *h* мы имеем такое же наращение, как в звучании, например, названия Элама в эламском *Elamtu* при обычной его форме *Halmatī*⁸⁰, отвергается хотя бы тем, что «арья» и в эламских версиях ахеменидских надписей имеет свою «чистую» форму *agiya*⁸¹, что же касается их персидского текста, то понятия «арья» и *Naḡaiya* в них, как и в авестийских текстах, строго различаются.

Во всяком случае несомненно то, что *Agīya* и *Agīanc* разные понятия и что, следовательно, у нас нет оснований видеть в них разные варианты общего названия народов ариа-иранского этноса. Этот вывод вытекает и из того, что его реальность недоказуема даже в рамках одной только Арианы. Так, говоря о принадлежности ее населения к «одной племенной группе», те же античные источники сообщают и такие факты, которые отвергают моногенность этой «племенной группы». Например, из свидетельства Страбона, что «племена, живущие там, перемешаны друг с другом»⁸², следует, что данная «племенная группа» сформировалась в результате смешения различных групп населения, но не вследствие общности происхождения, особенно если иметь в виду то его свидетельство, что «страну ариев» населяли «разноплеменные народности»⁸³. Отметим и то, что вопреки цитированному тезису, что она называется Арианой—«именем одной племенной группы», Страбон свидетельствует, что название одного из ее «арийских племен»,—речь идет об арбиях, о которых далее—особый разговор,—этимологизируется не от этнонима «арья», а от названия реки Арбис⁸⁴.

⁸⁰ См. И. М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии, М., 1967, стр. 85—86.

⁸¹ F. H. Welshach. Keilschriften der Achemeniden. *Vorderasiat. Bibl., III, 1911.

⁸² Страбон.

⁸³ Страбон, II, 22.

⁸⁴ Страбон, V, 2, 32.

Как видно, данные античных источников можно интерпретировать как в этногенетическом плане, так и вне его, — все зависит от того, на что тот или иной автор «запрограммирован». То же нужно сказать и об оценке данных клинописных текстов, когда встречающиеся в них «арийские» формы интерпретируются в этногенетическом аспекте не потому, что это вытекает из конкретного контекста, а в силу, говоря словами автора раздела «Древней Индии» об арийской проблеме, той «романтической увлеченности», когда исследователь, не имея к тому достаточных оснований, спешит «выдвигать теории, достаточно смелые, но часто недостаточно обоснованные»⁸⁵. Одной из таких «теорий» является этногенетическая интерпретация изучаемой нами формулы *Arīya Arīya siša* при отсутствии данных для такой ее интерпретации.

Исследователей ахеменидской клинописи давно смущает тот факт, что эта формула встречается только на двух надписях, и еще больше — то обстоятельство, что если Дарий в эламской версии своей надписи дает не перевод *Arīya Arīya siša*, а лишь ее транскрипцию, то Ксеркс вообще опустил ее в эламской и аккадской версиях персепольской надписи⁸⁶. Касаясь причин этого исключительного в истории древневосточной клинописи явления, М. М. Дьяконов уверяет, что-де в эламском и аккадском языках для *Arīya Arīya siša* «нельзя было подыскать соответствующего эквивалента»⁸⁷. Но это объяснение упирается в то обстоятельство, что «арья», наряду с формулой *Arīya Arīya siša* встречается и в таком интересном контексте эламской версии Багистанской надписи, которая в переводе Ф. Вейсбаха звучит «Ормашт бог арнев»⁸⁸. Дело, как видно, не в том, что в эламском не было эквивалента «арья», а в том, что если бы он был этнонимическим названием, не было бы необходимости подыскивать ему эквиваленты. Факты, однако, показывают, что «арья» — не этноним, а что-то другое.

Обращает, в частности, на себя внимание сопоставительное изучение *Arīya Arīya siša* с предшествующей ей формулой *Parsa Parsahya riša* и особенно тот факт, что при наличии «чистой» формы *Parsa* — «перс» это название во втором случае, входя в связь с *riša* — «сын», приобретает связку (h) ya. В отличие от «перс» *Arīya* в обоих случаях имеет

⁸⁵ Г. М. Бональд-Левин, Г. Ф. Ильин. Древняя Индия, М., 1969, стр. 118.

⁸⁶ См. F. H. Welsch, s. 86—99.

⁸⁷ М. М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана, М., 1951, стр. 65.

⁸⁸ Цит. по: «Советская этнография», VI—VII, 1947, стр. 117.

этот элемент. Наличие *ya* во втором случае, когда *Arīya* находится в грамматических отношениях с *ciša*, не требует объяснения, но тем более трудно объяснить его наличие в первом *Arīya*. Дело в некоторой степени облегчается тем, что элемент *ya* компонируется в *Naḫamaṇišīya*, образованном от имени собственного *Naḫamaṇ*, элемента ⁵⁸, дающего «ахеменид», и окончания (i) *ya*, превращающего его в «ахеменидский», точнее, «(человеческий) ахеменидского (рода)». Это означает, что *Arīya* в отличие от *Paṭša*—не существительное, а прилагательное—«арийский», и как таковое в отношении к *ciša* оно является не определяемым, а определяющим. Само собой разумеется, что в выяснении его природы важное значение приобретает решение вопроса о том, какое понятие в данном случае *Arīya* определяет, поскольку через это мы имеем возможность выяснить и его содержание.

Вопрос о семантике *ciša* давно стоит в науке и имеет много решений, но несмотря на различия в деталях, все сходится на мнение, что *Arīya ciša* означает «арийского происхождения»⁵⁹. Но такая его интерпретация идет не от анализа *ciša*, а от мнения, что-де поскольку *Arīya*—название этноса, очевидно, что определяемое им слово должно иметь генеалогическое содержание. Такому решению вопроса немало содействовало то обстоятельство, что *ciša* обнаружено не только в изучаемой нами формуле, но и еще в одном контексте ахеменидской клинописи. Речь идет об имени некоего *Cišaṭaxta pātā Asagartīya*—«сагартийца именем Кичатахма», о котором Дарий в Багистанской надписи рассказывает, что подняв восстание против ахеменидов, он объявил себя «царем сагартиев из рода Кьяксара» и, разгромленный Дарием, был казнен в Эрбиле⁶⁰. Расшифровывая имя этого сагартийца, Р. Кент делит его на два элемента—*ciša* и *taḫta*, переводя второй элемент в значении «гордый»; что же касается *ciša*, то оно связывается с авестийским *śiṭra* и новоперсидским *šīhr* в значении «происхождение». Имя *Cišaṭaxta* в целом оказывается «Гордый происхождения»⁶¹.

Как видно, расшифровка *ciša* в генеалогическом аспекте основывается на его сопоставлении, в том числе и И. М. Дьяконовым, с авестийским *śiṭra* и новоперсидским *šīhr*⁶². В этой связи возникает вопрос о правомерности такого сопоставления, тем более, что именно на его основе возникла тенденция, когда тот же Р. Кент, транскрибируя интересу-

⁵⁸ R. G. Kent, p. 170.

⁵⁹ М. А. Дандмаев, Иран при первых Ахеменидах, М., 1963.

⁶⁰ R. G. Kent, p. 184.

⁶¹ См. «История Мидии», стр. 66.

щее нас имя в тексте Багистанской надписи *Siçataxma*, в переводе данного текста именуется этого сагартийца *Siçan-taxma*⁹²; не касаясь непонятной нам транскрипции этого имени Э. А. Грантовским *Si-sah taxma*⁹³, отметим, что другие авторы идут еще дальше, называя его *Читрантахма*⁹⁴; эта форма широко распространена и в нашей литературе⁹⁵. Как ни далеки обе эти формы от исходной—*Saçataxma*, *Кичантахма* и *Читрантахма* имеют под собой документальное обоснование, что имя это в зламской версии Багистанской надписи дано в форме *š-ī-ān-tak-ma*, а в аккадской версии *š-ī-ī-ḡa-aḡ-tak-ma*⁹⁶, и именно это послужило отождествлению *siça*, через аккадскую форму *š-ī-ī-ḡa-aḡ*, с авестийским *šidra* и через него-новоперсидским *šihg*.

Казалось бы, имеются все основания к тому, чтобы в *siça* видеть синоним авестийского *šidra* и перевести его в одинаковом с ним значении «семья», «происхождение» и других понятий того же круга, на деле же оказывается, что для такой его расшифровки нет никаких оснований. Начнем с того, что новоперсидское *šihg* означает не «семья», а «лицо», и если авестийское *šidra* действительно находится с ним в связи, это означает, что оно не имеет отношения к «семени» и «происхождению» вообще. Впрочем, этим мы не отрицаем того, что в некоторых контекстах *šidra* имеет генеалогическое содержание; нас в данном случае интересует другое, а именно: в какой мере правомерно сопоставление этого слова с древнеперсидским *siça*, в том числе и в имени *Siçataxma*? Чтобы ответить на этот вопрос, вспомним, во-первых, что форма *Siçataxma* дважды отмечается во II столбце⁹⁷ и один раз в 20 строке IV столбца Багистанской надписи⁹⁸; во-вторых, что человек, носивший это имя, принадлежал к иранскому и именно персидскому племени⁹⁹. Это означает, что форма *Siçataxma* является исконной, и расшифровке подлежит именно эта, а не какая-то другая форма. Одно дело—невозможность ответить на вопрос о том, почему ахемениды, транскрибируя имя перса-сагартя

⁹² См. *R. G. Kent*, p. 122—124.

⁹³ См. Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии, стр. 273.

⁹⁴ В иранской литературе—*Гитрантахма*, — علی اصغر شمیم تهرانی، «کوردستان، تیرماه ۱۳۱۹» ص ۶۱۸.

⁹⁵ В том числе: «История Мидии», стр. 438—439.

⁹⁶ См. *R. G. Kent*, p. 184.

⁹⁷ См. там же, стр. 122, 124.

⁹⁸ См. там же, стр. 128.

⁹⁹ См. *Геродот*, I, 125; VII, 85.

в персидском тексте через персидское *siça*, в эламском превратили это слово в *šī-šī-an*, и в аккадском — в *šī-it-ta-an*, и другое — что ни одна из этих форм не имеет и не может иметь отношения к авестийскому *siça*. Несмотря на их созвучие, *šī-it-ta-an* в аккадской версии не означает «семья», «происхождение». Что же касается *siça*, то его перевод в том же значении отвергается тем фактом, что композирующий в *Siçatahta* элемент *tahta*, как это отмечает и Р. Кент, находясь в связях с авестийским *taoxta* и персидским *toxht*, означает «семья»¹⁰¹. Поэтому перевод *siça* в том же значении предполагает, что имя *Kiçatahta* означает «семья-семья», и поскольку такой перевод несуразен, очевидно, что *siça* не имеет ничего общего с «семья».

Все это означает, что перевод *Arīya siça* «арийского семени», по крайней мере в плане этимологии *siça*, ни на чем не основан, особенно если иметь в виду, что понятие «арийского семени» в древнеперсидском имело другое обозначение. Так, обратившись к древнеперсидской ономастике, мы увидим, что имя одного из родственников Ксеркса, командовавшего армянами и фригийцами во время его похода на Грецию, — *Artoxim*¹⁰². Имя это состоит из элемента *ar* (*iya*) и знакомого нам *toxht* и означает, как видно, «арийского семени».

Нет надобности доказывать, что отсутствие обоснованной этимологии *siça* затрудняет расшифровку *Arīya siça* и ведет к тому, что основной упор в этом вопросе делается на другие факты наличия «арья» в ахеменидской клинописи, и в частности в древнеперсидской ономастике. На первый план тут выдвигается вопрос об имени деда Кира Арнараманн¹⁰³, от которого до нас дошла опубликованная Г. Шрадером надпись в Хамадане¹⁰⁴, считающаяся, впрочем, подделкой Дария¹⁰⁵. Имя Арнараманна давно привлекает внимание специалистов, хотя принятая в науке его расшифровка далека, на наш взгляд, от его подлинного содержания.

Начальное *arīya* — это, конечно, «арий»; что же касается *atna*, то оно выводится от персидского, в том числе и современного *a-gat* — «спокойствие», «мир». В соответствии с этим *Arīyatanna* переводится «именующий ариев в мире»¹⁰⁶. Обосновывая этот перевод, Э. А. Грантовский исхо-

¹⁰¹ См. R. G. Kent, p. 184, 218.

¹⁰² См. Геродот, III, 93—94.

¹⁰³ См. E. Herzfeld, *Artaxerxes*, AMJ., Bd. II, 1930, p. 117—127.

¹⁰⁴ См. H. H. Schreder, *Über die Inschriften der Artaxerxes*, SPAW., 1931, z. 635—645.

¹⁰⁵ См. R. G. Kent, p. 118; R. G. Kent, — JAS, № 66, 1946, p. 206—212.

¹⁰⁶ См. R. G. Kent, *Old Persian*, p. 170, 205.

дят из того, что *gah* в древнеиндийском означает «успокаиваться», «радоваться», но для древнеперсидского, — пишет он, — нужно предпочесть основное значение — «мир», «покой». В доказательство того, что *gah* — это «мир», он ссылается на наличие этого элемента в имени Раматава¹⁰⁷ и, переводя его «могучий (для обеспечения) мира», пишет, что в этом имени отразилась та концепция мира, «которая характерна для идеологии эпохи, предшествующей периоду создания иранскими племенами крупных государственных образований»¹⁰⁸. Думается, несуразность представлений, будто стремление к миру было «общественно-политической и идеологической» концепцией эпохи, когда война, как говорит Ф. Энгельс, была «функцией народной жизни»¹⁰⁹, не нуждается в доказательстве, тем более, что *gah* имеет вполне определенное значение как в древнеиранских, так и современных языках. Во всяком случае в сасанидской «Книге деяний Ардеира Папакана» *gah* (*e-s*) — это обозначение родо-племенной единицы¹¹⁰; «рамами», в частности, именовались обитавшие в сасанидское время племена в Персиде¹¹¹; *gah* в роли обозначения «общины — племени»¹¹² встречается как в древнеиранской, так и раннесредневековой иранской лексике¹¹³. Отсюда, видимо, и древнее *agta* — «вождь племени»¹¹⁴, в котором *agta* имеет параллели с армянским *aghat* — «корень», «семья», возводимым нередко и к урартскому *agti*¹¹⁵. Если все это так, очевидно, что Раматава — это не «могучий (для обеспечения) мира», а вполне определенное «человек могучего рода», в Арнарамане — «человек арийского рама». Другое дело, что означает «арья» в этом контексте.

¹⁰⁷ См. Э. А. Граковский, стр. 235.

¹⁰⁸ Там же, стр. 236.

¹⁰⁹ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1947, стр. 185.

¹¹⁰ *کارنامه اردشیر بابکان، تهران ۱۳۳۲، ص ۱۸۳-۱۸۲*

¹¹¹ *The Pars-name, of Ibn ul-Balkhi, ed. G. Le Strange and Nicholson, London, 1921, p. 145.

¹¹² Об этом см., например, в комментариях Малек ви-Шоари

Бахарно тегеранскому изданию, — *تاریخ سیستان، ص ۳۳۷*

¹¹³ См. В. Н. Абаев. Скифский быт и реформы Зароастры, *Archiv Orientalni*, XXVI, 1956.

¹¹⁴ См. М. Н. Бололобов и О. И. Смирнова. Согдийские документы с горы Муг, вып. III, М., 1963, стр. 110.

¹¹⁵ См. Г. Б. Джаук. Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963, стр. 33.

Вопрос этот представляет тем больший интерес, что имя Арнарамна в сокращенном, как полагает Е. Херифельд, виде *Arukku* зафиксировано и в ассирийских источниках; его, в частности, носил сын царя Парсмуша Кира, посланный с дарами в Ниневию¹¹⁶. Ф. Юсти находят, что *Arukku*— это ассирийская передача иранского *Aruaka*¹¹⁷, состоящего от *ару*—«арий» и обычного суффикса *ка*. В этой связи важно отметить, что имена на «арья» имели широкое распространение в древневосточной ономастике задолго до ахеменидов. Так, в одном из списков 713 г. до н. э. мы встречаемся с именем правителя Бушту *Arīia*¹¹⁸. К тому же времени относятся имя правителя района около нынешнего Амиде *Arīae*¹¹⁹, похожее, как видно, на знакомое нам через греков древнеперсидское *Ἀρσωνχος*¹²⁰. К их числу относят еще одно имя из аниалов Саргона II *Arīa*¹²¹, этимологизируемое также в иранском плане¹²².

В этих фактах привлекает внимание стремление исследователей связывать рассматриваемые формы с интересующим нас «арья». Так, касаясь *Arīia*, Э. А. Грантовский отмечает, что оно—точная передача для иранск. *Arīya*—«арийский», «арий»¹²³. Не возражая против таких сопоставлений в принципе, мы не можем, однако, не обратить внимания на тот факт, что некоторые из рассмотренных имен зафиксированы в районах, неиранская принадлежность населения которых не вызывает сомнений; именно поэтому то же *Arīia* некоторые авторы считают не иранской, а автохтонной формой¹²⁴. Сомнения относительно иранской природы всех имен на «арья» возрастают по мере их обнаружения в эпоху задолго до допустимой датировки проникновения ариа-иранского элемента в изучаемый район. Так, в надписи Шамши-Адада V, повествующей о походе ассирийцев на территорию Мидии в 820 г. до н. э., упоминается некто *Ardaḡa* (*y*); это имя, обладая вполне приемлемой иранской этимологией от *ar* (*iya*) и *daḡa*, которое компонируется и в имени Дария—*Daḡauvahanū* через установленные В. Эйлерсом «промежу-

¹¹⁶ См. E. F. Wiedner, — *Archiv für Orientforschung*, III, s. 1.

¹¹⁷ См. F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1895, s. 23.

¹¹⁸ См. «История Мидии», стр. 221.

¹¹⁹ Н. М. Дьяконов, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту*, № 50.

¹²⁰ См. F. Justi, s. 22.

¹²¹ См. Э. А. Грантовский, стр. 216.

¹²² См. F. Justi, s. 234—235.

¹²³ См. Э. А. Грантовский, стр. 322.

¹²⁴ См. F. Känig, — *Der Alte Orient*, Bd. XXXIII, Ht. 3—4, 1934, s. 57.

точные» формы *Daḡaya* и *Daḡi* восходит к корню *daḡ*—«держать»¹²⁵,—не может, однако, считаться иранским, поскольку проникновение иранского элемента в данный район в IX в. до н. э. сомнительно¹²⁶. Более того, имена на «арья» на Ближнем Востоке отмечаются в эпоху, исключающую наличие здесь ариа-иранского элемента и вместе с тем иранскую этимологию имен этого типа.

Впрочем, как бы ни решался вопрос о тех или иных именах, это не решает вопроса об этимологии «арья». Не больше дают нам и «этнонимические» материалы. Наиболее типична в этом отношении расшифровка названия одного из ранних на территории Ирана «арийских племен» и связанные с ним воззрения на «арья» вообще. Как известно, вторгшись в горы Загроша и покорив некоторые его районы, ассирийский царь Саргон II двинулся дальше на восток и дошел до, как сказано в строке 162 его анналов, «отдаленных пределов страны Ариби Востока», точнее «восхода»—(māt) A-ri-bi-ā ni-ḫi-lḫ (d) šamāl (ā)l¹²⁷. Не останавливаясь на деталях расшифровки *aribi*¹²⁸, отметим, что едва ли не с тех пор, как было открыто это название, оно расшифровывается как «племя арнеа»¹²⁹, тем более, что Ариби локализуется где-то в районе Арианы. Несмотря, однако, на широкое распространение этих мнений, они вряд ли научно обоснованы.

Дело в том, во-первых, что вопреки попыткам, например, Э. А. Грантовского, видеть в Ариби название народности¹³⁰, детерминатив страны—(māt) не оставляет сомнений, что Ариби—это топоним, а не этноним. Вызывает возражения, во-вторых, тенденция разделения этого названия на два элемента—«ари» и «би», ибо несколько столетий спустя в этом же районе Страбон зафиксировал известное уже нам племя Арбия, название которого он выводит из названия реки Арбис. Если, таким образом, ассирийское «ариб» имеет какое-то отношение к этому «арбии», очевидно, что оно не имеет этнонимического содержания и тем более отношения к интересующему нас «арья».

¹²⁵ См. *W. Eilers*,—ZDMG, Bd. 90, 1936, s. 171.

¹²⁶ См. «История Мидии», стр. 167.

¹²⁷ Цит. по: *H. Winckler*, Die Keilinschrifttexte Sargons II. Leipzig, 1889, s. XXXIII.

¹²⁸ См. «История Мидии», стр. 220—221.

¹²⁹ Об этом см. *И. Г. Алиев*,—«Известия» АН Азерб. ССР, № 10, 1948.

¹³⁰ См. *Э. А. Грантовский*, Ранняя история иранских племен, стр. 320, 332.

Однако сторонники рассматриваемой теории обходят это сообщение Страбона. Вместо арбиса для этимологии ассирийского «ариби» вытягивается название одного из известных нам через Геродота мидийских племен—*arizaptoi*¹³¹, так как древнеперсидское «занту» в определенных контекстах означает «племя»¹³² и «аризанту» в этом случае означает «племя ариев». В итоге получается, что отождествляя геродотовское «аризанты» с «ариби» ассирийских источников, мы доходим до доказательства того, что под «ариби» ассирийцы подразумевали «арийское племя»¹³³.

Однако дело в том, что разбивая «ариби» на «ари» и «би», нужно установить, что такое «би»; выясняется, что «би»—это показатель множественности в эламском, который комментируется и в таких этнонимических названиях, как «лулуби», «каспи», «эллпи» и т. д.¹³⁴ Речь идет о неиндоевропейских названиях, и наличие «би» в «ариби» не может не ставить под сомнение ариа-иранскую природу этого названия. Отсюда неудивительно, что некоторые ученые ищут «ариби» другое объяснение. Так, в частности, имеется мнение, что «ариби»—это родительный падеж термина «араб» в его изначальном значении—«кочевник»¹³⁵. Если это так, очевидно, что в цитированном контексте «ариби» означает «кочевник востока»¹³⁶, но никак не «арийское племя».

Полагая, в одном месте, что «ариби»—аризанты—это «племя ариев», И. М. Дьяконов противоречит сам себе, утверждая в другом месте, что «отдельное племя так не могло называться», ибо «арья»—это «самоназвание целого этноса»¹³⁷. Но если «арья»—это самоназвание целого этноса, почему другие мидийские племена не назывались арями? Ответ И. М. Дьяконова на этот вопрос тем и примечателен, что отвергает его же взгляды об арийской принадлежности мидийцев: отмечая, что некоторые мидийские племена имеют иранские названия, он добавляет, однако, что если ариби-аризанты «выделялись из среды прочих племен

¹³¹ См. Геродот, I, 101.

¹³² См. F. Yonell, — ZDMG, Bd. 49, 1895, s. 379.

¹³³ См. И. Г. Алаев. О мидийском обществе, «Известия» АН Азерб. ССР, № 10, 1948, стр. 86.

¹³⁴ См. Г. Б. Акопов. Критическая история проблемы происхождения курдов, Ереван, 1969.

¹³⁵ См. A. El—Arif, Bedouin law and legend. Yerusalem, 1944, Ph. K. Hitti History of the Arabs, London, 1946, p. 27.

¹³⁶ См. M. Streck, — Zeitschrift für Assyriologie, XV, s. 354.

¹³⁷ «История Мидии», стр. 150.

как «племя ариев»... то остальные племена мидян не могли быть изначально «племенами ариев», т. е. не были иранцами¹³⁸. Но если это так, очевидно, что «арья» не является самоназванием ни «целого этноса», ни мидийцев.

Не менее примечательны взгляды Э. А. Грантовского на вопрос об этнической принадлежности арибиев и связанные с ним воззрения на «арья» вообще: оперируя теми же фактами, он приходит к противоположному выводу, что «ариби»—это название конкретного племени, и поскольку данное племя выделялось из среды других иранских племен своим «арийским» названием, очевидно, что «ариби» не принадлежали к числу иранских племен¹³⁹. Итак, получается, что ариби обладали «арийским» названием, но не были ариа-иранцами, а другие племена, не имея таких названий, были... ариа-иранцами. Отсюда должен бы следовать вывод, что «арья»—это не иранский этноним, но далее, вопреки цитированному тезису Э. А. Грантовского, выясняется, что «арья» было самоназванием «для самых различных мидийских и иранских племен»¹⁴⁰.

Взаимоисключающая противоречивость этих построений объясняется тем, что они опираются не на конкретные факты, а на убеждение, что поскольку «арья»—это синоним «иран», априори очевидно, что оно должно быть самоназванием ираноязычного населения. Исходя именно из этой посылки, И. М. Дьяконов уверяет, что «арья» было самоназванием скифских, «как и всех индо-иранских племен, было, по-видимому, агуа»¹⁴¹. Несмотря на «по-видимому» в данном случае, И. М. Дьяконов, как мы видели, уверен, что «арья» как самоназвание зафиксировано и для скифов¹⁴². Но насколько верен этот тезис—вопрос тем более интересный, что через него раскрывается одна важная тенденция в опытах реконструкции ариа-иранского этноса.

Считая скифов ариями, И. М. Дьяконов, вслед за другими исследователями¹⁴³, исходит из того, что они были ираноязычной народностью. Факт ираноязычия скифов не вызывает сомнений¹⁴⁴, но были ли они ариями? Доказать

¹³⁸ Там же, стр. 148. Противопоставление мидийцев арибим-ариям, там же, стр. 221.

¹³⁹ Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен, стр. 333.

¹⁴⁰ Там же, стр. 346.

¹⁴¹ «История Мидии», стр. 244.

¹⁴² См. там же, стр. 147.

¹⁴³ Например: *I. Hertel, Die arische Feuerlehre. *Indo-iranischen Quellen und Forschungen.. VI, Leipzig, 1926.*

¹⁴⁴ См. *T. Sulimarski, Scythian antiquities in Western Asia, *Artibus Asiae., v. XVII, 1954.*

ариям скифов пытались многие исследователи, но данных, подтверждающих тезис, что «арья» было и их самоназванием, не найдено. И. М. Дьяконов ссылается на одну из работ В. И. Абаева, где, однако, речь идет лишь о том, что этот термин обозначает понятие «скифского племени»¹⁴³.

Не более обоснована его ссылка на «некоторые косвенные данные» исследования В. И. Абаева¹⁴⁴, из которых также не следует, что «арья» — самоназвание скифов¹⁴⁵. Оно и неудивительно, ибо В. И. Абаев не считает «арья» этнонимом¹⁴⁶ и не причисляет скифов к ариям, — наоборот, в одной из своих работ он отождествляет скифов с туранийцами¹⁴⁷, и такое отождествление базируется на том, что скифы, независимо от их ираноязычия, принадлежали к той категории кочевого «парварского» населения, которое противостояло «цивилизированным» оседлым земледельцам-зороастрийцам¹⁴⁸, которые только, как это отмечают специалисты, и именовались в Авесте «арья»¹⁴⁹. Интересно, что факт этот известен и И. М. Дьяконову¹⁵⁰, дело лишь в том, что вопреки этому едва ли не всем известному положению¹⁵¹, на том только основании, что скифы были ираноязычной народностью, он объявляет их ариями.

То обстоятельство, что скифы, несмотря на их ираноязычие, но были ариями, не оставляет сомнений в том, что аризм не связан с языковой и, в той мере, в какой язык является признаком этноса, этнической принадлежностью. Особенно наглядно этот вывод иллюстрируется данными об анариках, тем и интересным, что через «анарик» можно решать вопросы о противоположном ему *ariya*. Дело в том, что *anarik* означает «неарий», — исходя из убеждения в

¹⁴³ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, I, М.—Л., 1949, стр. 156.

¹⁴⁴ См. «История Мидии», стр. 244.

¹⁴⁵ См. В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, I, стр. 245.

¹⁴⁶ См. В. И. Абаев, Из истории слов. «Вопросы языкознания», № 2, 1958, стр. 114.

¹⁴⁷ В. И. Абаев, Скифский быт и реформы Зороастри, *Archiv Orientalis*, XXVI, 1956, ст. 28.

¹⁴⁸ См. Г. Б. Алопов, Основной принцип классификации народов древнеиранской историко-этнической традиции. «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», вып. IV, 1969, стр. 125—128, 137—140.

¹⁴⁹ См. «Всемирная история», I, М., 1955, стр. 595.

¹⁵⁰ См. «История Мидии», стр. 59.

¹⁵¹ См. В. В. Бартольд, Иран. Историко-географический обзор, СПб., 1903.

этно-лингвистическом содержании «арья»¹⁵⁴. И. М. Дьяконов пишет, что «анарик» — это не название определенного племени, а общее обозначение племен, не говоривших на иранских языках¹⁵⁵. В том, что «анарик» не этноним, И. М. Дьяконов, конечно, прав, но ошибочно утверждение, что принадлежность к анарикам определялась неиранской природой языка, ибо анарики зафиксированы среди таких несомненно иранских племен¹⁵⁶, как амарды, талиры, гиркани и т. д.¹⁵⁷ Допуская, что арии могли называть «неариями также арийские по языку» и родственные им племена, Э. А. Грантовский держится, однако, того в целом, мнения, что анарики не были ариями в языковом и этническом отношении¹⁵⁸. Но это мнение отвергается данными Страбона о какой-то группе анариков, «которых теперь называют парсирами»¹⁵⁹. Под этим названием истории известны две группы населения: одна — на границах Индии¹⁶⁰, другая, зафиксированная в Фавстосом Бюзандом, — на юго-западном побережье Каспия¹⁶¹. Обе эти группы парсиев изучены Э. А. Грантовским¹⁶², и если восточных парсиев он считает несомненно иранским племенем¹⁶³, то прикаспийские парсии для него — это «не просто одноименные, но родственные персам» иранцы¹⁶⁴. Но если парсии, будучи родственными персам иранцами, когда-то именовались анариками, само собой разумеется, что их «неарийское» название ничем не связано с этногенезом; оно свидетельствует лишь о том, что *anarik*, как, следовательно, и противоположное ему *ariya*, не имеет того содержания, которое ищет в них ариа-иранская теория.

Из этих фактов вытекает любопытный вывод: оказывается, иранцы могли не только не причислиться к ариям, но

¹⁵⁴ Об этом см. также: *Ed. Meyer, Geschichte des Altertums*, Berlin, 1926, s. 896—902.

¹⁵⁵ «История Мидии», стр. 448.

¹⁵⁶ См. Страбон, XI, 8, 8.

¹⁵⁷ См. Плиний, VI, 15 и 18.

¹⁵⁸ См. Э. А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970, стр. 373—374.

¹⁵⁹ Страбон, XV, 7, 1.

¹⁶⁰ См. Э. А. Грантовский, Племенное объединение *Rargu-Rargava* у Пеннин. «История и культура Древней Мидии», М., 1963.

¹⁶¹ См. «История Армении Фавстоса Бюзанда», Ереван, V, 14.

¹⁶² Э. А. Грантовский, Древнеиранское этническое название *Rargava-Rargva*, КСИИА, т. XXX, 1961.

¹⁶³ См. Э. А. Грантовский, К истории восточноиранских племен на границах Индии, КСИИА, т. XI, 1963.

¹⁶⁴ Э. А. Грантовский, Ранняя история иранских племен, стр. 170.

даже именоваться «неариями» — свидетельство неэтноимической природы как термина *aryān*, так и ему противоположного *aryu*! Этот кажущийся в плане ария-иранской теории парадоксальным вывод не содержит в себе ничего парадоксального и иллюстрируется другими многочисленными фактами, в том числе и такими, которые обычно служат обоснованием отмеченной теории. Коснемся лишь одного из них.

Доказывая, что «арья» — это самоназвание и мидийцев¹⁶⁶, И. М. Дьяконов ссылается на свидетельство Геродота, что «в древности все называли их ариями»¹⁶⁵, не замечая, что его вывод противоречит не только тому факту, что ассирийцы «отличали мидийцев — «мадай» от собственно «ариев» — «ариби»¹⁶⁷, но и данным источников. В самом деле, если Геродот говорит: «все называли их ариями», — это значит, что «арья» было не самоназванием мидийцев, а их «внешним названием»; если Геродот акцентирует то положение, что именно в «древности» мидийцев называли ариями, очевидно, что в его время так их уже не называли. Отметим это тем более важно, что «древность» для Геродота — это эпоха, когда мидийцы, согласно другому его свидетельству, отдавали своих детей скифам на обучение стрельбе из лука и... иранской речи¹⁶⁸. Получается, таким образом, что «в древности», когда население Мидии, как это отмечает и И. М. Дьяконов, не обладало таким признаком аризма, как иранская речь¹⁶⁹, «все называли их ариями»; во времена же Геродота, когда мидийцы были народностью одного с персами, именно «арийского языка», их никто не называл ариями. Вспомним в связи с этим одно любопытное свидетельство Хоренаци: обращаясь к тигракаертцам, сасанид Шапух грозит, что-де они «не будут именоваться между ариями и неариями»¹⁷⁰; из этого выражения следует, что ариями могли именоваться не только иранцы, но и неиранцы-армяне.

Рассмотренные факты показывают, что принадлежность к ариям определялась не языковым и этническим факторами, а чем-то другим. Отсюда неудивительно, что, отождествляя «арья» с «иран», Р. Кент не находит, однако, ему иран-

¹⁶⁶ См. «История Мидии», стр. 147.

¹⁶⁵ Геродот, VII, 62.

¹⁶⁷ «История Мидии», стр. 221.

¹⁶⁸ См. Геродот, I, 73.

¹⁶⁹ Об этом см., например: G. G. Cameron, *History of Early Iran*, Chicago, 1936.

¹⁷⁰ «История Армении Моисея Хоренского», М., 1893, стр. 163.

ской этимологии и возводит «арья» к «приндоевропейскому» ег, причем в роли не этнонимического названия, а социального термина¹⁷¹. Общеприндоевропейская природа этого термина объясняет нам причины и того явления, когда, начав с поисков ариев в Иране, наука пришла к их открытию в... Индии; начав со взаимосвязей названия Ирана с «арья», она пришла к обнаружению этого же термина в названии одного из государственных образований ведических ариев—Ариаварты¹⁷². Этот факт вместе с близостью индоевропейских языков Индии к иранским¹⁷³, «общим индоиранским фондом» древнеиндийской и древнеиранской культуры¹⁷⁴ и т. д. привел к мнению, что арийская проблема—это не только иранская, а именно индоиранская проблема; что индоиранские народы, составляя некогда одно целое в арийском пранароде, разделились на две части, одна из которых, придя в Иран, дала начало ариа-иранцам, а другая, завоевав Индию, выступила в роли творцов ее «арийских» цивилизаций¹⁷⁵. Здесь не место углубляться в детали арийской проблемы в Индии¹⁷⁶. Отметим лишь, что если концепция индоиранского единства в аризме верна, это говорит не в пользу отождествления ариев только с иранцами.

Даже такой последовательный пропагандист теории ариа-иранского этноса, как Е. Херцфельд, вынужден признать, что его существование доказуемо лишь в отношении языка, что же касается других его признаков, то они ставят перед исследователем ряд неразрешимых задач¹⁷⁷. Не видя, таким образом, необходимости останавливаться на аргументах, несостоятельность которых очевидна и для него, попытаемся выяснить, в какой мере существование ариа-иранского этноса доказуемо в языковом плане.

Как отмечалось, обычно, доказывая существование арийского этноса, ссылаются на то место эламской версии Баги-

¹⁷¹ См. R. G. Kent, p. 170.

¹⁷² См. H. Chakladar, Eastern India and Aryavarta, "Indian historical quarterly", v. IV, p. 81—101.

¹⁷³ См. наиболее полно—в серии.—H. W. Bailey, Indo-Iranian Studies, "Transactions of Philological Society", 1953; 1956; 1960; BSOAS, v. XXIV, 1961; v. XXVI, 1963; A problem of the Indo-Iranian vocabulary, "Rocznik Orientalistyczny", XXI, 1957.

¹⁷⁴ S. W. Wiedner, Sur le fond commun indoiranien de l'epoque de la Perse et de l'Inde, "La nouvelle Clio", № 7, 1960.

¹⁷⁵ См. В. А. Шапо, К проблеме «арийского» завоевания Индии, ВАН, № 3, 1939.

¹⁷⁶ В. К. Ghosh, The aryan problem, HICP, v. 1, London, 1951.

¹⁷⁷ См. E. Herzfeld, —AMi, 1, s. 1—10.

станской надписи, которое в чтении Ф. Вейсбаха гласит, что Дарий начал «делать надписи иначе, по-арийски, чего раньше не было»¹⁷⁸. Несмотря на то, что «по-арийски» в восстановленной 89 строке IV столбца персидского текста читается *ariya aha*¹⁷⁹ и переводится Р. Кентом «на арийском», с добавлением в другом месте «на арийском (языке)»¹⁸⁰, еще Б. Л. Турасев отмечал, что «упоминание об арийском языке в тексте сомнительно»¹⁸¹. Дело в том, как на это обратили внимание еще Эд. Мейер и Е. Херцфельд, что ахеменидские парси как до Дария, так и он сам, равно и его наследники, свои надписи делали на персидском, поэтому «делать надписи иначе» не означает делать их на каком-то новом, именно «арийском языке»¹⁸², — речь просто идет о том, что наряду с клинописью Дарий ввел в обиход арамейское алфавитное письмо¹⁸³ и начал, как сказано в конце Багистанской надписи, рассылать написанные на нем документы «во все страны, и люди ознакомились с ними». Интересно, что, выискивая в этом контексте «арийский язык», Ф. Вейсбах не заметил ни того, что тексты объема Багистанской надписи в клинописной форме невозможно посылать «во все страны», ни того, что приводимый им отрывок из неподлинного письма Фемистокла Теманиду с упоминанием «древних ассирийских писем, а не тех, что написал (ввел) у персов Дарий, отец Ксеркса», противоречит его чтению рассматриваемого контекста; в нем, как видно, речь идет не об «арийском языке», а о новой, взамен клинописи, арамейской письменности¹⁸⁴. Кстати, интересующее нас *Ariya Ariya siça* мы находим в опубликованном Дж. Камероном арамейском варианте Накширостемской надписи Дария¹⁸⁵.

Из этих фактов видно, что «арийский язык» — это недоразумение и что поэтому такими же недоразумением являются опыты реконструкции на его основе арийского этноса. Более того, если внимательно присмотреться к ахеменидской клинописи, окажется, что она отвергает не только «арийский

¹⁷⁸ H. F. Welschach, Die Keilinschriften der Achemeniden, *Vorderasiat. Bibl. ., III, Leipzig, 1911.

¹⁷⁹ См. R. G. Kent, p. 130.

¹⁸⁰ Там же, стр. 132, 170.

¹⁸¹ Б. Л. Турасев, История древнего Востока, II, Л., 1935, стр. 148.

¹⁸² E. Herzfeld, Altperische Inschriften, Berlin, 1938.

¹⁸³ См. В. В. Струве, Реформа письменности при Дарии, I, ВДИ, № 3, 1951.

¹⁸⁴ См. G. R. Driver, Aramic documents of the fifth century B. C. Oxford, 1929.

¹⁸⁵ См. G. G. Cameron, Persepolis treasury tablets, Chicago, 1948, p. 29.

язык», но и этническую, а с ней вместе и языковую общность древнего населения Ирана. Так, в Багистанской надписи, рассказывая о восстании Гаумарты, Дарий говорит, что от ахеменидов отпали *uta Parsa, uta Mada, uta ariya dabuya*—«и Персия, и Мидия, и другие страны» и что он «поставил на место и Персию, и Мидию, и другие страны»¹⁸⁶. В цитируемой надписи упоминаются почти все страны тогдашнего иранского мира, но в данном контексте все они, кроме Персии и Мидии, объявлены такими же «другими странами», как Индия, Египет, Армения или Аравия. Выделение Персии и Мидии можно, конечно, объяснить их положением в Ахеменидской империи, но все дело в том, что Мидия в Багистанской надписи находится в середине списка, и если составители надписи в цитированном контексте упоминают ее рядом с Персией, очевидно, что они исходят не из значения Мидии, а из каких-то других соображений. Впрочем, дело не в Мидии, а в том, что включение таких несомненно иранских стран, как Парфия, Дрангиана, Арея, Хорезм, Бактрия, Согдиана, в число «других стран» объясняется тем, видимо, что составители изучаемой надписи не знали об их принадлежности к одному вместе с Персией и Мидией географически и этнически иранскому миру. Особенно интересен в этом плане контекст персеполисской надписи того же Дария, аккадская версия которой повествует о *Parsa, Mad ā u mātāte šanītimā lišāni*—«Мидия и Персия, а также страны другого языка»¹⁸⁷. Это выражение едва ли не всех исследователей привлекает вытекающим из него выводом, что Персия и Мидия—страны одного языка, нас же оно интересует их противопоставлением, «странам другого языка». Речь идет не о том, что Парфия или Бактрия, Арей или Согдиана действительно были «странами другого языка», а о том, что действовавшие здесь языки были не так близки к персидскому, как мидийский, и что, не ведая о несомненной для нас общей иранской принадлежности языков этих стран, древние не могли предполагать, что персы и мидийцы, ареи и гиркани, арахозийцы и бактры, парфяне и скифы, маргяне и дахи, киммерийцы и массагеты и т. д.—все они народности одного, именно ариа-иранского происхождения.

Таким образом, выясняется, что общепринятая расшифровка *Ariya Ariya siça* не имеет обоснования в конкретных данных источников и игнорирует вопрос о соотношении «общих соображений» ее сторонников с категориями мышления древних. Так, рассматривая *Ariya Ariya siça* в этногенетическом плане, М. М. Дьяконов уверяет, что-де в этой формуле

¹⁸⁶ *F. H. Weisbach*, с. 20—21.

¹⁸⁷ Цит. по «История Мидии», стр. 148.

отразились «воспоминания о былом вхождении в единую группу или конфедерацию племен «арья», включавшую и персов, и мидян, и восточных иранцев»¹⁸⁸. Но в этой связи возникает вопрос, насколько такие «воспоминания» реальны. Отвечая на него, один из редакторов цитированной работы, И. М. Дьяконов, сам разделяющий, как мы видели, рассматриваемые концепции, пишет, однако, что в древности «еще не было четкого сознания не только национальной, но и народной принадлежности, а только племенной или общинной»¹⁸⁹. Но если это так, а это действительно так, очевидно, что разделяемая им интерпретация *Ariya Ariya siça* идет не от того, что эта формула должна была бы означать, а от такой логической ошибки, как желание подогнать ее под те этногенетические категории, которыми мыслим. Именно этим объясняется еще одно противоречие в его взглядах: отмечая вполне справедливо, что «арья» в древнеиранском обиходе означало «часто не столько «человек иранского языка», сколько «зороастрец»¹⁹⁰, И. М. Дьяконов уверяет тем не менее, что *Ariya Ariya siça* означает «арий», «арийского семени», забывая, что понятия ариа-иранского этноса и иранской семьи языков—это открытия XIX в., но никак не «ахеменидской эпохи. Кстати, даже Геродот в *ethnos* видел не «этнос» в нашем понимании, а то, что мы именуем «народностью»; недаром мидийскую народность он называет «мидийским этносом»¹⁹¹.

Вопрос о тех категориях, которыми мыслили люди той эпохи, нами рассмотрен в «Основном принципе классификации народов древнеиранской историко-этнической традиции»¹⁹².

Итак, из рассмотренных фактов видно, что «арья» предлагалось не ко всему иранскому населению древности, а некоторые его группы именовались «неариями»; что одновременно с этим «арья» служило «этнонимом» некоторых групп несомненно неиранского населения. Поэтому, несмотря на филологические взаимосвязи «арья» и «иран», «арья»—это не только иранское и этногенетическое явление. Именно поэтому мы отвергаем ариа-иранскую теорию, предполагающую существование какого-то особого ариа-иран-

¹⁸⁸ И. М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана, стр. 66—67.

¹⁸⁹ «История Мидья», стр. 429.

¹⁹⁰ Там же, стр. 59.

¹⁹¹ Геродот, I, 101.

¹⁹² Г. Б. Акапов, «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», вып. IV, Ереван, 1969, стр. 127, 129, 137; его же, «Востоковедческий сборник», II, Ереван, 1964, стр. 331—332.

ского этноса. Отвергая эту теорию, мы не отвергаем, однако, арийской проблемы—начиная со II тысячелетия до н. э. на Ближнем Востоке спорадически начинает появляться какой-то «арийский элемент», и дело не в том, чтобы отрицать его наличие и роль в истории, а в том, чтобы решить вопрос, как его воспринимать. Ценность пранского материала состоит в том, что он, как мы видели, отвергает общепринятую этногенетическую интерпретацию арийской проблемы. Но в чем же в таком случае ее суть—на этот вопрос мы попытаемся ответить в одном из последующих очерков.

Գ. Ք. ԱՆՊՈՎ

«ԱՐԻԱ» ՏԵՐԴՄԻՆԻ ՀԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՏԻ ՇՈՒՐԶ

Ա մ փ ո փ ու մ

Արիացիների անունը առաջին անգամ հանդիպում ենք Աքեմենյանների շրջանի սեպագիր արձանագրություններում: Հետևաբար արիացիները առաջին անգամ երևան են եկել Իրանում: Այստեղից էլ՝ «արիա» ուսումնասիրության նշանակությունը հին իրանական գործածության մեջ «արիա» պարզիմի ընդհանուր լուծման համար:

Գիտական գրականության մեջ ընդունված կարծիք է, որ «արիան» «իրանի» համանիշն է և այդ պատճառով էլ համարվում է հին իրանցիների էթնիկական անվանումը, հասկապես արիա-իրանական էթնոսի:

Հակառակ այս կարծիքի, հեղինակը ջուլջ է առնիս, որ ոչ բոլոր իրանցիներն են հետո կոչվել արիացիներ, իսկ նրանցից որոշ խմբեր նույնիսկ կոչվել են ոչ արիացի—առնարիաներու: Իրանցիներից բացի, արիացիներ կոչվել են նաև ազգանցիները, հայերը և հասկապես զեզակյան հեղինակները:

Այս փաստերից երևում է, որ «արիան» մեկ որոշակի էթնոսի, հասկապես իրանական էթնոսի անվանումը չէ: Հետևաբար այդ բառի էթնիկական ժառանգ մեկնարանությունը բխում է ոչ թե «արիա» բառի իսկական իմաստից, այլ արիական ֆեոդալիզմի ընդհանուր գրույթից:

Այս կապակցությամբ հեղինակը առաջ է քաշում նոր մեկնարանություն անհրաժեշտությունը:

Հ. Հ. ՄԱՐՅՈՒՅԱՆ

ԻՐԱՆԱՀԱՆՑ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ)

Հայ-իրանական առևտրաբնականները սկզբնավորվել են դեռևս իրանական պետականության կազմավորման ժամանակաշրջանում: Արդեն Աքեմենյանների օրոք Իրանում գոյություն ունին հայկական բնակավայրեր, սակայն դրանք առավելագույն վասակական պարտականությունների կատարման համար հայ իշխանների կողմից Իրան ուղարկված զինվորական ստորաբաժանումների բանակաանդիններ էին:

Իրանում հայ գաղթօջախներն սկսեցին առաջանալ III—IV դարերում իրանա-հայկական առաջին պատերազմների ընթացքում: Այդ պատերազմներում, որոնք Սասանյանները մղում էին Իրանի և Հռոմի պայքարում հակաիրանական կողմնորոշում ընդունած հայ Արշակունիների դեմ, հարձակվող կողմը Իրանն էր: Հայաստանում, քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո իրանա-հայկական հակամարտությունն ավելի սրվեց և ստացավ կրոնական գունավորում:

Իրանի ավատական վերնախավի շահերով թելադրված այդ պատերազմների բուն նպատակն էր կողոպտել Հայաստանի հարրատությունները, տիրանալ նրա տերիտորիայով անցնող միջազգային առևտրական հանապարհներին: Սասանյանների քաղաքական պլանների մեջ էին մտնում նաև Հայաստանը պետականությունից զրկելու, հայ բնակչությունը ուժացնելու խնդիրները:

Նշված ժամանակամիջոցում հայերի մասսայական բռնադադթը Իրան գառնում է պետական քաղաքական միջոցառում: Առավել խոշոր բռնադադթը իրականացվեց IV դ. երկրորդ կեսին՝ Շապուհ II-ի զորքերի Հայաստան կատարած արշավանքի հետևան-

քով: Հայ պատմիչների անգեկոսթյունների համաձայն III—V դարերում Իրան է գաղթեցվել մի քանի հարյուր հազար հայ:

Իրենց բնօրրանից բռնի տեղահանված հայերին սպասում էր անեախանանի ճակատագիր: VII դ. սկզբին, երբ Իրանն ընկավ Արաբական խալիֆայի տիրապետության տակ, նրանք բուն տեղի ժողովրդի հետ մեկտեղ ընդունելով մահմեդականություն՝ ձուլվեցին ու կորցրին իրենց ազգությունը:

Իրանում (առաջնիայից նրա հյուսիսային կահանգներում) հայ բնակավայրերի նոր սլախներ սկսեցին ստեղծվել XI դ.՝ սելջուկ-մոնղոլների արշավանքների հետևանքով: Բացի աչք, հայկական պետականության անկման հետևանքով, Մաքուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Ղարաղազի (Արտազ, Հեր, Ջարևտեզ) և այլ կահանգների հայկական շրջանները մտան Իրանի պետության կազմի մեջ: XI—XIV դարերում հայկական բնակավայրեր կային Թավրիզ, Մարաղա, Ռաշտ, Սուլթանիե քաղաքներում և Իրանի մի քանի այլ տարզերում: Չնայած հիշյալ բնակավայրերում արդեն գոյություն ունեին քեմեր, սակայն տեղի հայ բնակչությունը զուրու միասնական գաղութ չէր կազմում: Հայաբնակ այդ սլախները փոքրաթիվ էին, մասնատված ու ցրված, իսկ Իրանի սոցիալ-տնտեսական պայմաններն իրենց հերթին անբարենպաստ էին դրանց միավորման համար:

Իրանում հայաբնակ խոշոր սլախներ ստեղծվեցին XVII դ. սկզբին՝ Շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած հայերի մասսայական բռնագաղթի հետևանքով: Շապուհ Բ-ի օրոք իրագործված վերաբնակեցումից ի վեր այդ հայերի երկրորդ խոշոր գաղթն էր Իրան: Այս առումով Սեֆյանների քաղաքականությունը ըստ էության Սասանյանների քաղաքականության շարունակությունն էր:

Շահ Աբաս Ա-ի իրագործած բռնագաղթի ռազմա-ստրատեգիական նպատակը հարձակվող թուրքական զորքերի աստիճանաբար շրջաններ ստեղծելն էր: Քաղաքական տեսակետից նա ձգտում էր իրագործել իր վաղեմի միտումը՝ թուլացնել Իրանի սահմանակից շրջաններն ու այդտեղ բնակվող ժողովուրդներին: Բռնագաղթը հետապնդում էր նաև տնտեսական նպատակ՝ քաղաքացիական պահպանողների, վաճառականների, գյուղացիների անդահանության միջոցով զարկ տալ Իրանում արհեստների զարգացմանն ու անտարական կապիտալի կուտակմանը, ինչպես նաև սակավ բնակեցված, հատկապես կենտրոնական գավառների, հողերի յուրացմանը:

Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը», որն այդ ժամանա-

կաշրչանի իրադարձութիւնների հաճաստի աղբյուրներից մեկն է, վեալում է, որ գազթեցված հայերի մի մասը տեղափոխվեց Քաղքիցում և մուսուլման շրջաններում, Գիլանի (Ռաշա, Էնդիխ¹), Մազանդարանի (Քաշան և այլն) նահանգներում, Ղազվիխում և Քաղքիցի մինչև Ապաշան ընկած հազար կիլոմետր ձգվող նանապարհին հարակից բնակավայրերում: Գաղթական հայերի հիմնական զանգվածը բնակութիւն հաստատեց Ապաշանում և նրա արվարձանում: Ապաշանի նահանգի շրջաններում (Անշան, Ալիխան, Փերիա² և Քեարվանդ), Բախարարիում (Չհարմհայ) և Սուլթանարազի (Ներկայումս՝ Արաք) շրջակա Ռուրվանի և Գուսփա շրջաններում: Հայերի մանր խմբեր բնակվեցին Երրազում, Համադանում և այլ վայրերում:

Ապաշանը հարավից օդակող Ջենգերուզ գետի աջ ափին հայերը կառուցեցին մի քաղաք, որ նոր Զուլա (նոր Զուլֆա) անունն ստացավ: Կարճ ժամանակում նոր Զուլան զարնաճ Իրանի առևտրական կարևոր կենտրոններից մեկը, որի հայ վաճառականները (խաչաներ) XVII դ. և XVIII դ. սուաչին քառորդում զարման Լընդկաստանի, եվրոպական երկրների ու Ռուսաստանի հետ Իրանի առևտրա-տնտեսական կապերի զարգացման ահաիվ գործիչներ: Նոր Զուլայի վաճառականների արտաքին առևտրական կապերը որոշակիորեն նպաստեցին նաև երկրի ներքում տնտեսական կապերի ամրապնդմանը, ինչպես նաև Լնդկաստանի (Կալկաթա և այլն), Եվրոպայի (Վենետիկ, Ճենովա, Մարսել և այլն) և Ռուսաստանի (Աստրախան) մի քանի քաղաքներում հայկական գաղութների առաջացմանը:

XVII դարում և XVIII դ. սկզբին նոր Զուլան զարնաճ Իրանի հարավում ապրող հայերի թիվական կենտրոն. ինչպես նաև մշակութային կարևոր օջախ ամբողջ գաղութի համար:

XVIII դ. 20-ական թվականներին աֆղանների արշավանքի հետևանքով նոր Զուլան ապրեց խոր անկում: Դրան հաջորդած ֆեոդալական երկպառակութիւնների և պատերազմների շրջանում նրա բնակչութիւն զգալի մասը, հատկապես ապահովված, հարուստ խավը հեռացավ քաղաքից, տապելչապես Լնդկաստան, Իրաք և արաբական այլ երկրներ, Կովկաս, Ռուսաստան և այլն: Այսուհանդերձ, Իրանում ապրող հայերի գերակշիռ մասը մնաց

¹ Ներկայումս Փենջին:

² Փերսիցյան շրջանի հայերի անվանումը:

³ Ի հիշատակ իրենց նախնին բնակավայրի՝ Արաքի ափին գտնվող Զուլա քաղաքի, որը նոր Զուլայի քաղաքի կու համար կոչվեց Լին Զուլա:

երկրում: Երանք բնակութիւն հաստատեցին Երանի ալլ նահանգ-
ներում և շրջաններում:

Այդ ասորիներին տեղաշարժեր եղան նաև հայ գյուղական
բնակչութեան մեջ: Եւր Քուրդային հարակից Անշան և Ալիշեյան շրջ-
աններում ապրող բոլոր հայ գյուղացիները գաղթեցին զեղի արև-
մուտք ու հարավարևմուտք՝ Փերիայի, Բուրձառի և Չհարմհայի
շրջանները: Հաշորդ աստեամյակում հայ գյուղացիներին շատ բն-
տանիքներ Բուրձառի և Գյափչա շրջաններից տեղափոխվեցին
հարևան Քամարա, Քաղազ շրջանները:

Այս տեղաշարժերի ընթացքում ստեղծվում էին հայկական նոր
բնակավայրեր և կամ համալրվում էր արդեն եղածների բնակչու-
թիւնը: Գրա շնորհիվ ամբապնդվում էին քաղաքների ու գյուղերի,
ինչպես նաև առանձին շրջանների ու նահանգների հայ բնակչու-
թեան միջև հաստատված բազմապիսի կապերը: Այս իրադարձու-
թիւնների բովում էր, որ կազմավորվեց տեղի հայ գաղութը:

XIX դ. 20—30-ական թվականներին իրանահայ գաղութը են-
թարկվեց նոր վերափոխութիւնների: 1828 թ. Քուրդմենչայի պայ-
մանագրով Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հե-
տա մոտ 45 հազար հայեր զուրս եկան Երանի հյուսիսային նա-
հանգներից և բնակութիւն հաստատեցին Երանի և Եսփիշեանի
նահանգներում:

Իրանում մնացած հայերը ապրում էին երկրի տարբեր մասե-
րում, գլխավորապես նրա հարավային և հյուսիսային նահանգ-
ներում: Հարավարևակ հայերի կենտրոնը շարունակում էր մնալ
նոր Քուրդան: Երան էին ենթարկվում Փերիա, Քեարվանդ, Չհարմը-
հայ, Բուրձառի, Համազան, Երրազ քաղաքների հայաբնակ օջախ-
ները: Հետագայում քաղաքական և տնտեսական մի շարք հան-
գամանքների թելադրանքով այդ նահանգների հայկական բնակ-
չութեան մի մասը համալրեց Քեհերանի, Սուլթանարազի, Ղազվիթի,
Ռաշտի, Էնզելիթի, Ղարաղանի, ինչպես նաև ալլ շրջանների հայա-
բնակ օջախները:

1828 թ. հյուսիսային նահանգներում բնակվող հայերի կենտ-
րոնը դարձավ Քավրիզը: Մինչև այդ, հիշյալ զերը պատկանում էր
Մաքուի շրջանում գտնվող սուրբ Քաղեոսի վանքին⁴: Այսուհետ
Քավրիզը համարվում էր Խոյի, Մաքուի, Սալմաստի, Ուրմիայի
(այժմ՝ Ռեզայի), Ղարաղազի, Մարաղայի և ալլ շրջաններում
բնակվող հայերի կենտրոն:

⁴ Այս վանքը կոչվում է նաև սուրբ Քաղեի վանք: Այն շրջանը է շիոթնի Սու-
լաստի գավառում գտնվող սուրբ Քաղեի վանքի հետ:

XIX դ. երկրորդ կեսին իրանահայ զաղուիքը շարունակեց աճել արագ թափով, ստեղծվեցին հայ նոր բնակավայրեր Մեշհեզում, Քերմանշահում և այլուր: XX դ. սկզբին, Իրանում նավթային արդյունաբերության զարգացման կապակցությամբ հայաբնակ նոր գյուղեր առաջացան երկրի հարավում՝ Արաղանում, Ահվազում, Մեսշեղ-Սուլեյմանում և այլուր: Այդ պրոցեսը շարունակվում էր նաև 20-ական թվականներին և հետագա տարիներին:

XVII—XIX դարերում հայ բնակչության մի մասը հարավային գավառներից փոխադրվում է կենտրոնական գավառները, ստեղծելով մի քանի նոր հայկական բնակավայրեր: Տարազաղթման պատմական այս պրոցեսի հետևանքով Իրանի հայ զաղուիքը բաժանվեց երկու մասի՝ Հյուսիսային (Քավրիզ կենտրոնով) և հարավային (նոր Զուզան կենտրոնով): Այս բաժանումը պահպանվում էր մինչև XX դ. 40-ական թվականները:

Քեհրանի բնակչության աճին զուգընթաց խախտվեց զաղուիքի պատմականորեն ստեղծված այս բաժանումը: Գարխա քառասնական թվականներին կեսերին ստեղծվեց կենտրոնական նոր շրջան, որի մեջ՝ նրա կենտրոնը հանդիսացող Քեհրանի հետ մեկտեղ մասն նաև հարակից կենտրոնական, ինչպես նաև հարավ-արևելյան և Հյուսիս-արևելյան գավառների այն հայկական բնակավայրերը, որոնք մինչ այդ մնում էին զաղուիքի հարավային շրջանի կազմում:

Այսպիսով, Իրանի հայ զաղուիքը ներկայիս գրուիքյամբ պայմանականորեն բաժանվում է հիմնական երեք շրջանների՝ Հյուսիսային, Հարավային և կենտրոնական: Շրջանների կենտրոններից առավել հինը՝ նոր Զուզան է, ապա Քավրիզն ու Քեհրանը: Սակայն իր նշանակությամբ, բնակչության թվի ու կազմակերպվածության առանձնահատկ կենտրոնական շրջանն այժմ առաջատար տեղ ունի և հանդիսանում է ամբողջ զաղուիքի կորիզը⁵:

ԻՐԱՆԱՅԻՆԵՐԻ ՍՈՒՄԱ-ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սոցիալական կազմը: Զբաղմունքը: Հայ ձեռնարկատերերի զեքը Իրանի տնտեսության զարգացման գործում: Կենսամիևիում, հարկատվություն և վաշխառություն:

Գարխա շարունակ ապրելով Իրանում հայերը անխուսափելիորեն հարմարվել են երկրում աիրող պայմաններին: Իրանահայ-

⁵ Տե՛ս Ն. Ն. Մառիրադյան, Հայերի սեզաբաշխումն Իրանում (գնմաբաշխվածություն), «Մերթվադար և Միշին Արևելյի կրկններ և ժողովուրդներ IV, Իրան, էջ 150—172:

յերի սոցիալ-տնտեսական դրուժյունը հիմնականում համապատասխանել է երկրի բնիկ ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական զիջակին, ժողովուրդներ, որոնք ապրել են ֆեոդալական հարաբերությունների պայմաններում: Բայց, արդեն երկրի տնտեսության մեջ երևան եկած ֆարքիկա-գործարանային արդյունաբերության սաղմերի շնորհիվ տեղի հայերի սոցիալ-տնտեսական կյանքում Ի հայտ էին գալիս նոր՝ կապիտալիստական հարաբերություններին բնորոշ առանձնահատկություններ:

20-ական թվականներին սկզբին սոցիալական բաժանումները զաղուժում ընդհանուր դժբեռով համընկնում էին Իրանի հասարակարգի սոցիալական կառուցվածքին: Գաղութում դասերի տոկոսային հարաբերակցությունը մտաավորապես հետևյալն էր. գյուղացիներ՝ 75%, քաղաքային բնակչություն (ժառանգներ, մասնավոր ձեռնարկատերեր և այլն)՝ 18—20%, արհեստավորներ՝ 5—7%:

Հայ գյուղացիները ֆեոդալական Իրանի գյուղական մյուս բնակչության նման գտնվում էին չափազանց զմեպրին պայմաններում: ԵՄպահանքի և Սուլթանաբադի շրջանների գյուղական հայ բնակչությունը հասել է ծայրահեղ աղքատության... Պարսկաստանի բոլոր քաղաքներում կարելի է տեսնել ֆեոդալներից քաղաքները տարավայր գրազմունքի փախած ու անզոր մնացած բազմած, աղքատ գյուղացիներին:

Սակայն ինչպես նորագույն շրջանում, այնպես էլ Իրանում հայկական գաղութի գոյության ողջ ժամանակամիջոցում հայերի սոցիալ-տնտեսական դրուժյունը որոշ չափով տարբերվել է երկրի հիմնական բնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմաններից: Իրանը լիակատար համապատասխանության մեջ չեն եսել երկայումս:

* * *

XX դ. 20—30-ական թվականներին Իրանում, առավելապես արդյունաբերության բնաշավառում, հասակորեն գրեթե բոլորում էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման տեղեղնը: Սակայն գյուղատնտեսության մեջ գնուև ուժեղ էր ֆեոդալական մեացուններին տիրապետությունը: Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման այդ առանձնահատկությունը անդրադարձել է Իրանական հասարակության սոցիալական կազմի վրա, որը վերին աստիճանի խայտարղետ է:

* 1992 ՆԳՊՆ, Գ. 4(114), Կ. 2, գ. 30, Բ. 45:

Վերահիշյալ շերտավորումը այս կամ այն համաձայնություններ հասուն է նաև տեղի հայ գաղութին: Իրանահայերի սոցիալ-արև-տեսական կյանքի այս երևույթը իր պատմությունն ունի: Այն կապված է գաղութի գոյություն իրավահան նորմերի, տեղի հայ բնակչության կյանքի պատմական ու քաղաքական պայմանների հետ:

Հայտնի է, որ բնդուպ մինչև XIX դ. վերջը Իրանում տիրապետող էր հողատիրության պետական ներքին նախնականներում թիչ քիչ շատ խոշոր հողատիրներ ունեին միայն մի քանի հայեր: Երանք գլխավորապես հայ հողատիրական ներկայացուցիչներ էին, որոնց Իրանի շահերն ու կառավարիչները օգտագործում էին գաղութի բնակչության վրա իրենց իշխանությունը ամրապնդելու համար: Առաջին Գալիբեկյան և Հարություն Տեր-Հովհանյանցի մտա տեղեկություններ կան, որ Շահ Աբաս Ա-ն իր տիրապետության հողերից կտրեր էր հատկացնում քանակական առաջնորդներին ու նոր Ջուզայի մյուս բարեբախտական հողատիրականներին: Այդ մասին նշում է նաև Ի. Պ. Պետրոշևսկին⁷:

Շահ Աբաս Ա-ն և իր հետնորդները հովանավորող քաղաքականության էին վարում նաև հայ եսիվի իշխան-Ֆեոդալների նկատմամբ, որոնք Իրան էին փոխադրվել XVII դ. սկզբին, գյուղացիների հետ Քեպես քաղաք չէին վերադառնում իրենց եսիվի իրավունքները, քանի որ զուրկ էին հողերից, սակայն նոր պայմաններում հաճախ շահերի կողմից նշանակվում էին քաղաքացիական գյուղական ավագի պաշտոնում⁸:

Անֆյունների հարստության անկումից հետո Իրանում ուժեղացան կենտրոնախույս ձգումները: Փերիա, Չհարմհայ, Բուրվաթ, Գյաֆյա շրջաններ, ինչպես նաև Հյուսիսային նահանգների հայ գյուղացիությունը XVIII—XIX դդ. սկզբներին գարձավ կենտրոնական իշխանության և տեղական Ֆեոդալների միջև: Այսպես, երկարատև պայքարից հետո Չհարմհայը 1878 թ. միացվեց Բախարի խաների տիրույթներին⁹:

XIX դ. վերջին օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը Իրան, տարանքա-գրամային հարարությունների աճը և երկրի ներքաշումը միջազգային ազրանքափոխանակության ոլորտի մեջ

⁷ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVII—начале XIX вв., Л., 1949, стр. 111.

⁸ Այլ. Ազգային, Իրանի Չհարմհայ գաղաքը, էջ 17—25:

⁹ С. М. Аване, К национальному вопросу в современном Иране, «Критические сообщения из-за рубежом Азж», М., 1964, № 77, стр. 50.

Հանգնեցրին այն բանին, որ Հողը սկսեց կենտրոնանալ խոշոր կալվածատերերի, վաճառականների, ազգեցիկ խաների և ցեղային առաջնորդների մեղքերում, որի հետևանքով Հայ գյուղացիների մեծամասնությունը զրկվեց Հողից:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին տեղական կալվածատերերը (մուլքագարները) զարման Հայ գյուղացիների լիբշխան անընդունելի նրանք Հողերի մի մասը գնեցին, իսկ մյուսը՝ զավթեցին ուժով: Այդպես եղավ, օրինակ, Չհարմհայում¹⁰, ինչպես նաև հյուսիսային եահանգներում, Այսպես, Մալմաստում՝ տեղի կալվածատերերը յուրացրին տասնյակ գյուղեր, այդ թվում նաև ամբողջովին հայաբնակ այնպիսի գյուղեր, ինչպիսիք են Փայաջուկը, Մազրան, Մայլամբ և այլն¹¹:

Երանում Հայ ունեւոր խավերը, հիմնականում առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, ձգտում էին Հողեր մեղք բերել, Մակայն նրանց Հաշտովեց ցիլ թե շատ խոշոր Հողատերերի տեղ դառնալու: Այս ուղղությամբ հատկապես նախնական փորձեր արեցին ազգեցիկ Քումանյան առևտրական տան ներկայացուցիչները: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը նրանք սկսեցին Հողատերեր գնել Ղարազազի շրջանում: Բայց պատերազմը և առևտրական տան՝ դրան հաջորդած, սնանկացումը ի դերն հանեցին այդ փորձերը¹²:

Շեղհույ մինչև մեր դարի 60-ական թվականները Երանի Հողատարածությունների մեշոզ մեծամասնությունը գտնվում էր խոշոր կալվածատերերի մեղքում: Միայն Հողային ռեֆորմի իրականացման ընթացքում իրանական իշխանությունները բանեցին կալվածատիրական խոշոր Հողատիրությունը որոշ չափով սահմանափակելու ուղին: Մակայն այդ ռեֆորմը գեղես չի իրագործվել Հայ գյուղացիներով բնակեցված շրջանների մեծ մասում: Հնարավոր է, որ այն ընդհանրապես չանդրադառնա այդ շրջաններից շատերին, քանի որ դրանք (օրինակ՝ Չհարմհայը, Փերիան, Բուրվանին, Գյափլան և ուրիշներ) գտնվում կամ հարում են ցեղերի (բախտիարներ, լուրիք և այլն) բնակության գոտան, որի վրա Հողային ռեֆորմը աննշան չափով է տարածվում¹³:

¹⁰ Ամ. Նպաստյան, Երանի Բնարմուտի գաղափար, էջ 22—23:

¹¹ А. Султан-заде, Персия, М., 1924, стр. 66:

¹² «Վերածնունդ», 1922, հուլիսի 11:

¹³ А. Н. Дежин, Аграрные преобразования в современном Иране, сб. «Иран», М., 1963, стр. 117:

Այսպիսով, Իրանում հայ գյուղական բնակչության միջավայրում գոյություն ունի և ներկայումս էլ ունի շահագործվող գյուղացիության բավականին ստվար զանգված. սակայն շահագործողների կալվածատիրական գասակարգ գոյություն չուր։

Մակայն կալվածատիրական դասի բացակայությունը և նրանակում, թե այն զուրկ է գասակարգային շերտավորումից։ Հայ գյուղացիների միջև գոյություն ունեն գասակարգային մի քանի ենթաբաժանումներ՝ ազգատներից ու միշակներից մինչև հարուստ գյուղացիները։ Միաժամանակ գասակարգային շերտավորումներ կան վարձակալ-գյուղացիների ու սեփականատեր գյուղացիների միջև։

Իրանի գյուղական բնակչության գասակարգային գոյության չափանիշը գյուղացու՝ սեփականության նկատմամբ (հող, քարշում, գյուղատնտեսական գործիքներ և այլն) ունեցած հարաբերությունն է։ Հայ գյուղացիների՝ հողային սեփականության նկատմամբ ունեցած հարաբերությունները պարզելու համար դիմենք Չհարմհայ, Փերիա, Քեարվանդ և Բուրվանի շրջանների վերաբերյալ սՊարսկահայ տարեցույցումս 1927 թ. հրատարակված տրվյալներին։

Ա գ յ ո ս ա կ 1
 Լոգատերի և խոյնչիներին¹⁴ թիվը երեք շրջաններում

	Տների թիվը	Էդուպործ.	Սոյննչիները
Չհարմհայ	767	487	380
Փերիա և Քեարվանդ	1891	1268	623
Բուրվանի	650	460	211
	3308	3204	1214

Մույզես երևում է բերված աղյուսակից, այդ շրջանների հայ գյուղացիական ընտանիքների մեկ երրորդից ավելին հող չունի և այն չէր էլ վարձում։ Իսկ գյուղացիների այն մասը, որ զբաղված էր Լքկրագործությամբ, սՊարսկահայ տարեցույցի¹⁵ տվյալներից պարզվում է, որ հողագործներից Փերիայի շրջանում սեփական հողակատրուներ ունեին 427 ընտանիք, Չհարմհայում՝ 17, իսկ Բուրվանի շրջանում գյուղացիներից և ոչ ոք հողատեր չէր։ Լոգատեր

¹⁴ Խոյնչիները գյուղերի այն բնակիչներն են, որոնք հող չունեն և այն չեն վարձակալում։ Այսպես հարուստ մասը զբաղվում է առևտրով և վաշխառությամբ, իսկ ազգատները՝ քաղաքակրթյամբ և վարձու աշխատանքով։

¹⁵ սՊարսկահայ տարեցույց, 1927, էջ 62։

գյուղացիների մեծամասնության հողակտորները ընդամենը մի քանի շրիք էին կազմում¹², իսկ սեփականատեր-գյուղացի 444 ընտանիքներից 244-ը մշակում էին նաև արհեստներից լրացուցիչ վարձած հողակտորները։ Ըստարար միայն 200 հայ ընտանիք ունեին իրենց պաշտոնները լրացնելու շահ հող։

Վերջ բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ 1927 թ. Իրանի երեք շրջաններում հողագույրի հայ գյուղական ընտանիքների թիվը կազմում էր մոտավորապես 87%, թիվ հող ունեցողներինը՝ 7 և ընտանիքների միայն 5%-ն էր ապահովված հողով։

Հողագույրի էր նաև կենտրոնական նահանգների այլ շրջանների, ինչպես նաև երկրի հյուսիսի գրեթե գյուղական ողջ հայ բնակչությունը։

Հաշորդ տասնամյակների հողագույրի, սակավաճող և հողատեր հայ գյուղացիների ընդհանուր փոխհարաբերությունը, ի տարբերություն ամբողջ երկրում տիրող փոխհարաբերության, փոփոխվել է. նվազել է հողագույրի և սակավաճող գյուղացիների թիվը։ 40-ական թվականներին այդ փոխհարաբերության փոփոխմանը ակրահայտարեն նպաստեց գյուղական, գլխավորապես հողագույրի և սակավաճող բնակչության, տեղափոխությունը դեպի քաղաքներն ու արդյունաբերական կենտրոնները։ 1946 թ. այդ պրոցեսը գուցադրեց հայերի՝ Իրանից Հայկական ՍՍՀ հայրենազարմելուն։ Այդ ժամանակ Հայկական ՍՍՀ փոխադրվեց 15.000 գյուղացի։ Ավելի քան 10.000 գյուղացիներ, որոնք հայրենազարմության դադարեցման պատճառով չէին հասցրել մեկնել հայրենիք, բնակություն հաստատեցին Քեհրանում և, մասամբ, Քավրիզում։

Չնայած գյուղական աղքատ զանգվածների քաղաք տեղաշարժելուն, ինչպես նաև Սովետական Հայաստան ներդառնելուն, տեղի գյուղական հայ բնակչության մեջ ներկայումս էլ ենշող մեծամասնություն են կազմում հողագույրի և սակավաճող խավերը։ Սակայն հայ գյուղական բնակչության հողազրկության, հետևապես նաև դասակարգային շերտավորվածության աստիճանը ասարեր է և կախված է նրանց բնակչության շրջանի պայմաններից։ Այսպես, Փերիայի շրջանում, մի շարք պատմական ու տնտեսական հանգամանքների, մասնավորապես Իրանի շահերի վարած կենտրոնական շրջանների զարգացումը խթանող քաղաքականության շնորհիվ, մանր հողատերերի թիվը ավելի մեծ է, քան որևէ այլ հայ բնակավայրում։ Հայտնի է, որ Իրանում գյուղացիները զատորոշ-

¹² Երբք հավասար է 1081 քմ։

վում են արտադրամիջոցների նկատմամբ իրենց սեփականությունը, գլխավորապես ունեցած քանոց (քարշոջ) անասունների և գյուղատնտեսական գործիքների բանակով:

Վարձակալող գյուղացու ձեռքի տակ եղած բանոց անասունների թիվը կարեւոր նշանակություն ունի, քանի որ ի վերջո նաև դրանով է պայմանավորվում վարձվող հողակատրոնների մեծությունը, հետևապես, գյուղացիական ընտանիքի ապահովվածության աստիճանը:

Որպես կանոն, հայ գյուղացին աճելի քիչ թվով լծկան անասուններ ուներ, քան տեղական ալյազգի բնակիչները: Դրա պատճառն այն է, որ ի տարրերություն վերջինների, հայերը զուրկ են արտավալտրից ու ձարգազեաիններից:

Առավել դժգոհին պայմաններում է գտնվել երկրի հյուսիսային նահանգների հայ բնակչությունը: Բավական է ասել, որ նույնիսկ 50-ական թվականներին Ղարադաղի շրջանի հայ գյուղացիների մեծ մասը չուներ սեփական քարշոջ անասուններ: Ուրղություն գյուղում այդ ժամանակ 23 ընտանիքներ ունեին... միայն 22 եզ: Մտաւոր հաշվումներով գյուղացիները վարձում են մի շոֆթից¹⁷ էլ պակաս հողակտրոններ, իսկ ունեւոր գյուղացիներից յուրաքանչյուրը. վարձում էր 2 շոֆթից աճելի հողակտրոն: Քանի որ հայ գյուղացիներից շատերը իրենց սեփական բանոց անասունները չունեին, երանք լին կարող քիչ թիւ շատ աճելի մեծ լափի հողակտրոններ վարձել:

Ազգատ խավերից հետո, ըստ թվաքանակի երկրորդ խումբն են կազմում հայ գյուղացիների միջակ շերտերը: Նրանք համեմատաբար աճելի շատ են Փերիայի շրջանում: Մրանք այն խորդեմայիք-գյուղացիներն են, որ ունեն միելն մեկ շոֆթ հող: Միջակների շարքն են դասվում և լրացուցիչ հողակտրոններ վարձող սակավահող գյուղացիները, ինչպես նաև զույգ եզ ունեցող և մի շոֆթ հող մշակող հողագուրկները:

Գյուղացիական միջակ տնտեսությունները Փազազ, Փամարա, Ղարադան և Թիզալն շրջաններում աճելի քիչ են, քան Փերիայի շրջանում:

Իրանի հայ գյուղական բնակչության ընդհանուր թվում ունեւոր գյուղացիները աննշան տեղոս են կազմում և ներկայումս հանդիպում են միայն Փերիայի շրջանում: Նրանք առավելապես խորդեմալիքների, վարձակալ-գյուղացիների և խոշնեշիների ունեւոր

¹⁷ Շոֆթ (մի գույգ եզ)—մի որում մի գույգ եզով վարելի հողակտրոն չափ:

խաճն են ներկայացնում և զբաղված են վարկատվությամբ, անասուններ վարձու աշուղ, վաշխառությամբ և այլն¹⁸։

Հայ բնակչության ունեցվածքաւի¹⁹ անհավասարության մասին են վկայում Գեորգի-ի շրջանին վերաբերող հետևյալ ավելիները։ Հարուստ աւազացիներ ունեն 50—60 ուխար, 1—2 ձի, երկու գոյգ ետ. ս—4 կով, 5—6 զբաստ, 8—10 հավ, 2—3 ջրիբ ալգի, 2—3 խարթա²⁰ վարկահող, 300—400 ծառ, 6—7 կով և այլ ունեցվածք ու եկամտի աղբյուրներ։ Իսկ աղքատ գյուղացիներ՝ սերկու կտոր փայտ ու մի քանի մերկ մանուկներ, որոնց կըր տարին կիսաքաղց էին պահումս²¹։

Հայ գյուղացիության մեջ ունևորների ու աղքատների հարաբերակցությունը հետևյալն է. աղքատներ՝ 55%, միշակներ՝ 35%, ունևոր գյուղացիներ՝ 10%։ Այս հարաբերակցությունը բնորոշ է Փերիայի շրջանին։ Մյուս շրջաններում այն փոխվում է՝ միջակների ու շուկերների հաշվին նվազում է ունևոր գյուղացիության տոկոսը։ Զուկերների թիվը հասկապես մեծ է Բուրվուռի և Ղարազաղ շրջանների հայկական գյուղերում։

Ինչպես նախկինում, զաղութում համեմատաբար խոշոր սեփականատերեր են հայկական եկեղեցիները, ինչպես նաև դպրոցները, բարեգործական ընկերությունները և այլն։ Զնականորեն հոգևոր ուսումնական հաստատությունների, որբանոցների, վանքերի և այլ հիմնարկների սեփականությունը համարվող հոգևոր նույնպես փաստորեն եկեղեցիներին են, և նրանց եկամուտներից տասնվեցյակն արանբաստիճան հոգևորականությունն է օգտվում։

Այդ հողակտորների մեծ մասը գտնվում է Փերիայի շրջանում և պատկանում է Ամենափրկիչ վանքին, նոր Զուղայի եկեղեցիներին, դպրոցներին, զանազան կաղմակերպությունների և հիմնարկների։ Այդ հողամասերի չափերի ու արժեքի մասին պատկերացում է տալիս ներքերյալ ցուցակը, որ կազմված է 1946 թ. հայերի այդ շրջանը հայրենադարձության անմիջապես հետո։

Ինչպես երևում է ցուցակից, նոր Զուղայի հայկական եկեղեցիներին, դպրոցներին ու մյուս հիմնարկներին են անցել հայրենադարձությունից հետո շրջանում մնացած 16 գյուղերից 9-ի հողարժեքները։ Դրանցից Բուլբուրան գյուղի հոգևոր ամբողջությամբ պատկանում են Ամենափրկիչ վանքին ու դպրոցներին։ Դրանց արժեքը կազմում է Փերիայի շրջանում նոր Զուղայի եկեղեցիներին և

¹⁸ Խարթան հողային չափի միավոր է 1 խարթան հավասար է 0,06 հա.։

¹⁹ Ավ. Աղաբաբյան, Իրանի Զեարեհայ գավառը, էջ 42։

Գյուղի անվանումը	Սակ է դասակարգում	Հարկ չափը	Նկատարաբ (կազմակերպիչ)	Աղյուսակը	Թույլատր
Քաղաք	Երբ ժողովրդի ուղղության գործընդերքին	5 0 ժող.	135 խորհուր	24,333	81,833
Չիգան	»	23 խորհուր	60	26,200	
Քաղաք	Վանքի հարև. սեմինարիային	1/6 ժող.	27	11,667	
Քաղաք	»	2/7	60	30,000	
Մանկիքարան	»	2 դանդ	2-1/8	1,200	
Կամուրան	»	46 խոր.	13	27,200	
Քաղաք	»	6 խոր.	6	2,000	62,267
»	»	2	6	2,000	
»	»	2	6	2,000	
Սվալոթն	Կամուր քաղաքական ընկ.	2	4	2,000	
Քաղաք	Ազգանյութների ֆակուլտետ	1	1/2	200	
Միլանիքան	»	1 ժողովրդ	2-1/2	1,200	
»	»	14 խոր.	2-1/2	1,210	
Մանկիքարան	»	23 խորհուր	25	29,000	
»	»	1/2	2	1,000	
»	»	2-1/2	4 և 1/2	2,250	
Կամուրան	»	1/2	2	1,100	
»	»	2/4	4	2,000	
»	»	2-1/2	2	1,100	
»	»	1/2	2	2,000	
»	»	2	6	2,000	
»	»	1/2	2	1,200	
				182,202	

« Հարկ. ՍՍՀ. ԳՊՊՏ, ֆ. 37, Իրան-Շարխան քննիչ աստիճանի կաթնագրի ներկայացում 7 սեպտեմբերի 1948 թ. պաշտոնական գրովյան համակարգի հարմար է կազմակերպել, որը համար է 100 թվերից ժամ (թվերից), այսինքն 200,8 (200) հա. Թվերից ի մանդ—2,229 հա

այլ հիմնարկներին պատկանող բոլոր հողատարածությունների արժեքի գրեթե մեկ երրորդը:

Մարագողի շրջանի երեք՝ Նորաշեն, Զիլակա և Հյուս գյուղերի հողերը գեղձե են հյուսիսային շրջանի բնակիչների նվիրատվություններով և Քաղսիդի բնական առաջնորդարանի անունով գրանցված են որպես վակֆային հողեր²¹:

Քաղաքարեակ հայերի սոցիալական կազմը Իրանում համապատասխանում է երկրում գոյություն ունեցող դասակարգային շերտավորմանը: Մակայն քաղաքային հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական գոյությունը ևս իր յուրահատուկ գծերն ունի: Դրանցից մեկն այն է, որ քաղաքային հայ բնակչության մեջ խոշոր ձեռնարկատերերը աննշան տոկոս են կազմում: Տեղական գործարար շրջաններում հայերը հազվագեղ են միջին ձեռնարկատերերի գիւղից ու՛ղեի վեր բարձրանում: Այդ երևույթի պատճառը ամենից առաջ երկրում առհասարակ արդյունաբերական արտադրության թույլ զարգացած լինելն է, ինչպես նաև լայն գործարար ակտիվության բացակայությունը: Մակայն այս բացատրությունը հետո է լիակատար լինելուց:

Հայերի մեջ խոշոր ձեռնարկատերեր չլինելու պատճառներից մեկն էլ տիրապետող ազգի ներկայացուցիչների համեմատությամբ նրանց իրավունքների սահմանափակումն է: Դրանցից զլիավորը պետական ապարատի ու կառավարող վերնախավի հետ բավարար կապեր չունենալն է: Նման պայմաններում հայ ձեռնարկատերերը չեն կարող օգտվել այն արտոնություններից ու իրավունքներից, որ ունեն իրանական ազգային բուրժուազիայի ներկայացուցիչները և, հետևաբար, ի վիճակի չեն քիչ թե շատ կայուն գիրք գրավել երկրի տնտեսության մեջ:

Չի կարելի ուշադրություն շարձենել նաև Իրանի քաղաքային հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակի մի այլ առանձնահատկության վրա: Բանն այն է, որ քաղաքարեակ իրանահայերի մեջ մանր ձեռնարկատերերը մեծ տոկոս են կազմում: Եթարսկահայ աարեցույցիս ավյալների համեմայն քաղաքարեակ աշխատող հայերի մեջ, արևակ, մինչև 30-ական թվականները, մանր ձեռնարկատերերը կազմել են 15%: Քաղաքների հայ բնակչության մանր ձեռնարկատերերի տոկոսը մոտավորապես այդպիսին է նաև ներկայումս:

²¹ «Ամենուկ օտարները», 1958, էջ 431.

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ քաղաքներում, հատկապես Քեհերանում, մանր ձեռնարկատերերի այդպիսի բարձր տոկոսը պատճառ է դարձել, որպեսզի արտասահմանյան մի քանի հեղինակներ իրենց աշխատություններում խեղաթյուրված պատկերացում ասն հայ բնակչության սոցիալական կազմի մասին: Այսպես, էլիզի Սաթթուր, Նշիուզ Քե իր քաղաքներում հայերը մեծ մասամբ զբաղված են առևտրա-ֆինանսական գործունեությամբ, ունհիմն կերպով Իրանի հասարակության մեջ հայերի դրույթունը նմանեցնում է հրեաների վիճակին՝ Ույրոպայում²²:

Այդպիսի համեմատությունը վերազանումներով անգամ, քննադատության չի դիմանում: Մանր ձեռնարկատերերը երբեք չեն բնորոշել և չեն բնորոշում զաղութի սոցիալական դեմքը: Մենք այդին Նշի ենք, որ Իրանում դարեր շարունակ զաղութի բնակչության մեծամասնությունը կազմել են գյուղացիությունն ու արհեստավորները: 20-ական թվականների սկզբին զաղութի սոցիալական այս բաժանումը հիմնականում համընկնում էր ամբողջ երկրի սոցիալական բաժանմանը:

Ընդհուպ մինչև 1946 թ. երկրի հայ բնակչության մեծամասնությունը առաջվա պես կազմում էին գյուղացիներն ու արհեստավորները: Այդ ընդունում է անգամ ամերիկյան բուրժուական պատմաբան Վիլյամ Հյուզը: Հետ նրա տվյալների, 40-ական թվականներին Իրանի հայ բնակչության մեծ մասը ընդգրկված էր գյուղատնտեսության մեջ²³, Ամերիկյան մի ուրիշ հետազոտող՝ Լեոնարդ Քինգբերը նշում է, որ ազգային բոլոր փոքրամասնություններից միայն հայերն են, որ զգալի թիվ են կազմում գյուղացիության և գյուղական բնակչության մեջ²⁴:

* * *

Իրանում հայերի համար զբաղմունք ընտրելու հնարավորությունները համեմատաբար սահմանափակ են: Այս առումով առավել զժվարին կացության մեջ էր հայ բնակչության կրթված մասը: Գլխավորապես նրա վրա են տարածվում պետական կառավարման հիմնարկներում, ղեկավար ապարատում հայերի մասնակցության իրավունքի սահմանափակումները: Իրանահայերի սոցիալ-տնտեսական դրության այս յուրահատկությունը մատնացույց է անում

²² L. P. Etwell-Sutton, *Modern Iran*, London, 1941, p. 15.

²³ William S. Haas, *Iran*, New-York, 1945, p. 108—109.

²⁴ Binder Leonard, *Iran; political development in changing society* New-Jersey, p. 162.

Նույնիսկ Վիլյամ Հյուզը, նրա խոսքերով ասած, մինչև XIX դ. իրանահայերը գտնվում էին սոցիալական ստորին դրուժյան (social inferiority) մարզկանց վիճակում: Նա նշում է նաև, որ հայերի դիրքը ամրացավ միայն XIX դ., երկրում օտարերկրյա տիրությունների ազդեցության շնորհիվ: Հայերից ոմանք այդ շրջանում նույնիսկ բարձր պաշտոնների հասան¹⁵:

XIX դ. հայազգի առանձին անհատներ, իրոք, բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում պետական և զինված մարմիններում: Հայերից ոմանք այդպիսի պաշտոններ էին զբաղում ընդհուպ մինչև մեր դարի 30-ական թվականները: Սակայն արդեն 20—30-ական թվականներից իր դիրքերն ամրապնդած իրանական ազգային բուրժուազիան և կալվածատերերը սկսեցին ավելի սահմանափակող քաղաքականություն վարել հայերի և ազգային այլ փոքրամասնությունների նկատմամբ: Իրանական իշխանությունների այդ քաղաքականության արդյունքները հասկապես զգալիորեն անդրադարձան հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական դրուժյան վրա: Էլզին Սոթթանը այս կապակցությամբ հավաստում է, որ «Հայերը բուրժուազիայի շատ տուժեցին... Երանց մերժում են պետական ծառայության ընդունել, և նրանք դժվարանում են որևէ տեղ աշխատանք գտնել¹⁶»: Վիլյամ Հյուզը, իր հերթին նշում է, թե «Հայերը... ամենից շատ վնաս կրեցին այդ փոփոխությունների պատճառով»: Նա այդ երևույթը բացատրում է իրանական ազգային կազմերի աճով և ազգային հակասությունների սրումով¹⁷:

Ստեղծված հանգամանքներում հայ քաղաքային բնակչության կրթված խավի ներկայացուցիչները ձգտում են ձեռք բերել այնպիսի մասնագիտություններ, որոնք հնարավորություն կտային հարմարվել երկրում ստեղծված պայմաններին և ազահոգել ապրուստի մեխանիզմում:

Գրանից ելնելով, տեղի հայ մտավորականությունը սովորաբար ձեռք է բերում այսպես կոչված քաղաք մասնագիտություններ—բժիշկ, փաստաբան, ուսուցիչ, ինժեներ և այլն:

Իրանում բազմակողմանի վիճակագրություն չի կատարվում մինչև պաշտոնական տվյալներ չունենք զտրուքի մասնագիտականության թվի մասին: Այս բացը ինչ-որ լաֆով լրացնում են տեղի հայ պարբերական մամուլից քաղված տվյալները: Այսպես, 30-ական թվականներին Քավրդի 1533 զբաղված հայերից (տղա-

¹⁵ William S. Haas, p. 108—109.

¹⁶ L. P. Elwell-Sutton, Modern Iran, p. 146.

¹⁷ William S. Haas, Iran, p. 171—172.

ժարդ և կին) 70-ը ուսուցիչներ էին, 27-ը՝ բժիշկներ, 48-ը՝ իրավաբան, հրաժեշտ և այլ սազատ մասնագիտությունների անբնականացուցիչներ: Միասին նրանք կազմում էին աշխատող հայերի ընդհանուր թվի 10%-ը: Հայ բնակչության Քեհրանում կենտրոնանալու զուգընթաց բազա մասնագիտությունների անբնականացուցիչների թիվն այնտեղ համապատասխանաբար աճում էր: Անբնականա մայրաքաղաքում ազատ մասնագիտությունների տեղ հայ մտավորականների թիվը մտավոր ավյալներով կազմում է ոչ ավելի քան 10%:

Չնայած գոյություն ունեցող սահմանափակումներին, իրանահայերի մեջ, այնուամենայնիվ, կան որոշ թվով ժառանգներ: 20—30-ական թվականների համեմատությամբ ժառանգ հայերի թիվը անբնականա զգալիորեն նվազել է: Մական զանկառելի է զբոսավարացես իրանական գերատեսչություններում, բանկերում և այլն: Գեոևս 30-ական թվականներին և, հատկապես, 11 համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո հայերի մի մասը աշխատանքի անցավ արասասահմանյան ֆիրմաների ու բնկերությունների տեղական մասնաշուկերում²⁸: Այ մեծ թվով իրանահայեր, գլխավորապես Քեհրանում, ժառանգում են տեղի սովետական հիմնարկներում՝ ռուս-իրանական բանկում, սովետական սկարմիր խալիչ ընկերության հիվանդանոցում և այլուր: Իրանական գերատեսչություններում հայ ժառանգները հիմնականում ցածր պաշտոններ են զբաղեցնում: Միջին պաշտոնների են միայն նավթային, ֆինանսական և այլ կարգի հիմնարկություններում աշխատող մի քանի հայ մասնագետներ:

Փաղաքաբնակ զբաղված հայերի ընդհանուր թվում ժառանգները անբնականա 10%-ից պակաս են: 20—30-ական թվականներին նրանք Քավրիզում կազմում էին 14,5, Արաքում՝ 14,22%, և այլն: Ինչ վերաբերում է Իրանի հայ բանվորների թվին, ապա նրանք զաղութի բնակչության ընդհանուր թվի համեմատությամբ նշանակալից չափով ավելի մեծ տոկոս են կազմում, քան իրանցի բանվորները՝ երկրի արմատական բնակչության ընդհանուր թվի համեմատությամբ: 1956—1957 թթ. Իրանի բանվոր դասակարգը երկրում զբաղվածների թվի համեմատությամբ կազմում էր 23%: Այնինչ 30-ական թվականներին Քավրիզում բանվորները կազմում էին զբաղված հայերի 28%-ը: Անբնականա, եթե նկատի առնենք,

²⁸ Binder, Leonard, Iran: Political development in changing society, p. 163.

որ գաղութի քաղաքարեակ հայերի թիվը երկու անգամ գերազան-
ցում է երկրի քաղաքային բնակչության տոկոսը, ապա քաղաքնե-
րում և արդյունաբերական կենտրոններում հայ բանվորների թիվը
առնվազն կրկնապատկվել է: Հայ բանվորների խավը անել է զըլ-
խավորապես ի հաշիվ հողազուրկ կամ սակավահող գյուղացիների:
Ընդամեն, պետք է նկատի ունենալ, որ քաղաք տեղագրությամբ,
նախկինում գյուղատնտեսության մեջ աշխատող սակավահող հայ
գյուղացիների (առանձնապես աղքատ խոշնջիներին) մի մասը
ըստ լուծյան միայն փոխեց իր բանվորական մասնագիտությունը:

Հայ բանվորության շրջանում վերջին տասնամյակներում
ավելացել է գերազանցապես արդյունաբերական և շինարարական
բանվորների թիվը: Այս տեսակետից հայ բանվորների կազմը մի
քանի գծերով տարբերվում է իրանական բանվոր գասակարգի
կազմից: Այսպես, հայերը ավելի շատ զբաղված են մշակող ար-
դյունաբերության ու շինարարության մեջ, քան գյուղատնտեսու-
թյան:

Հայերի թիվը նշանակալից է նաև նավթարդյունաբերության
բնագավառում և ֆարրիկա-գործարանային պրոլետարիատի կազ-
մում: Այսպես, Եկիթա թերթի ավյալներով Արագանի նավթարդյու-
նաբերության մեջ վերջին տարիներս զբաղված էին մինչև 1.200
հայ բանվորներ: Իսկ ըստ պաշտոնական ավյալների, 1956/1957
թթ. Արագանի նավթազտիչ գործարանում աշխատում էր ընդամե-
նը 24,2 հազար մարդ:

Արդյունաբերության մեջ աշխատող հայերը ձեռք են բերել
իրենց համար մի քանի նոր մասնագիտություններ: Բնականաբար,
այստեղ որոշակի ազդեցություն ունի նաև Իրանի արդյունաբերու-
թյան զարգացման բնույթը, նոր հյուղերի երևան գալը: Եթե 20—
30-ական թվականներին հայ բանվորները հիմնականում տիրա-
պետում էին կաշնգործի, ժխախոտազործի, օճառագործի, պան-
րագործի, երշիկազործի, զորգագործի և այլ մասնագիտություննե-
րի, ապա վերջին տասնամյակներում նրանց միջավայրերում ար-
գան երևան են եկել ոչ քիչ թվով մետաղազորմենը, մեխանիկներ,
խառատներ, փականազորմենը, էլեկտրիկներ, մետամոզներ և
այլն:

Իրանում հայերի կյանքի սոցիալ-տնտեսական պայմանները
անհրաժեշտաբար թելադրում են ձեռք բերել բանվորական այն-
պիսի մասնագիտություններ, որոնք կրավարարեն տեխնիկայի
զարգացման ներկայիս պահանջները, կխթանեն նրանց որակա-

վորման բարձրացումը և այլն: Այսպես, Իրանի նավթարդյունաբերության մեջ Հայ նավթագործներից շատերը ախրապետում են զանազան մասնագիտությունների, վարպետներ են և կամ մտնում են տեխնիկական միջին անձնակազմի մեջ:

Նույնիստանում, և հատկապես, Աբաղանում արտասահմանյան մոնոպոլիաների վարած քաղաքականության հետևանքով Հայ բանվորները հաճախ ենթարկվում էին մասսայական գործազրկության: Անզու-իրանական նավթային ընկերությունը, որին հետագայում փոխարինեց Միչազգային նավթային կոնսորցիումը, հետևողականորեն անց էին կացնում արտադրության ավտոմատացման և բանվորներին աշխատանքից ազատելու կուրս: Աշխատանքից ազատում էին գլխավորապես որակավորում չունեցող բանվորներին: 50-ական թվականներին ցրեցին այն նավթագործ բանվորներին (այդ թվում և Հայերին), որոնք մասնակցել էին նավթարդյունաբերության ազգայնացման համար մղված շարժմանը: Այդ բուլոք արձակումների ժամանակ Հայ նավթագործների մեջ աճեց տրանվորական արխտոկրատիայի խավը:

Արդյունաբերական բանվորներից հետո ըստ թվի երկրորդ խումբը զաղութում կազմում են շինարար բանվորները: Նրանցից շատերը նույնպես հաղթահարել են հասարակ բանվորից մինչև բարձր որակավորում ստացած բանվորի անցած ճանապարհը: Հայ բանվորները որակավորման բարձրացմանը նպաստում է նաև աշխատանքը արտասահմանյան շինարարական ընկերություններում, որտեղ նրանք յուրացնում են արտադրության ժամանակակից մեթոդներ, հաղորդակցվում նոր տեխնիկային և այլն:

Եինարայական բանվորների խմբից հետո մեծ թիվ են կազմում արանսպորտում, հասկապես՝ ավտոտրանսպորտում, զբաղված Հայերը: Երկրում ավտոտրանսպորտի զարգացման գծուև առաջին տարիներին տեղացի Հայերից շատերը ձեռք բերեցին վարորդի, մեխանիկի, ավտովերանորոգողի և այլ մասնագիտություններ: Այսպես, 30-ական թվականներին թավրիզահայ 430 բանվորներից (տղամարդ և կին) 170-ը ունեին ավտոտրանսպորտային մասնագիտություն: Ներկայումս էլ զաղութում մեծաթիվ են վարորդները, մեխանիկները, ավտովերանորոգողները և այլն: Վարորդների ճնշող մեծամասնությունը գարածատեր-ձեռնարկատերերից մեքենաներ է վարձում:

Հայերն աշխատում են նաև որպես գյուղատնտեսության բնագավառի բանվորներ: Հայ գյուղական բնակչության վարձով աշ-

խատող Հիմնական մասը խոշնեշինների ազգատ խավերն են: Երանք որպես ժամանակավոր կամ սեզոնային բանվորներ գյուղերում վարձվում են տարբեր տեսակի աշխատանքների համար:

Հայերի մեշ նշանակալից թիվ են կազմում նաև արհեստավոր բանվորները, որոնց Հիմնական մասը վարձով աշխատում է կարի, մորթու և կոշիկի արհեստանոցներում, սոկերշահան խանութներում, փոխում, հրուշակատներում և այլն: Կանայք զբաղված են տնայնագործությամբ, քաղաքներում՝ ձեռագործով, իսկ գյուղերում՝ գորգագործությամբ:

Սպասարկման ու անևորի ասպարեզում զբաղված են համեմատաբար ոչ մեծ թվով հայ բանվորներ (քիմիաքրման արհեստանոցներում աշխատողներ, խանութների բնօնակիրներ, զանազան մանր գործեր կատարող բանվորներ և այլն):

Ոչ մեծ թվով հայ բանվորներ են զբաղված նաև լեռնարդյուհարերության մեշ (կթի հաշվի շանենք նավթահանքերը): Այս բնագավառում երանց սակավ զբաղվածություն պատճառն աշն է, որ հանքերի ու հանքահորերի մոտակայքում ընկած շրշաններում գրեթե թուրքովին հայեր չեն բնակվում:

Իրանահայ գյուղացիների Հիմնական զբաղմունքը դարեր շարունակ եղել են հողագործությունն ու անասնապահությունը: Նայած բնակլիմայական պայմաններին, երանք զբաղված են եղել այգեգործությամբ, խաղողագործությամբ, բանշարա-քոստանային կուլտուրաների մշակությամբ, մեղվաբուծությամբ և այլն: Բուրք աշս էյուղերում Իրանի հայ գյուղացիությունը զբաղված է նաև ներկայումս:

Գաղութում անասնապահությամբ են զբաղվում Հիմնականում Փերիա, Քաղազ, Քամարա և Բուրվաոի շրշանների, ավելի պակաս՝ Հյուսիսային նահանգների գյուղացիները: Սակայն հայերը ընդհանրապես ավելի քիչ են զբաղվում անասնապահությամբ, քան տեղի գյուղացիները: Մելպես արգեն նշեցինք, զբա պատճառք արտատեղիներ և մեծաշին արտավայրեր շունենալն է:

Գաղութի թուրք շրշաններում հողը մշակվում է պարզունակ ձևով: Գյուղատնտեսական Հիմնական գործիքները փայտե արորն ու փոցխն են: Բերքահավաքը կատարվում է ձեռքով, մանգաղի և գերանզու օգնությամբ: Կալատեղերում մասամբ օգտագործվում են եղները, զբաստներն ու շորիները, բայց բերքի կալսման աշխատանքի նշանակալից մասը, մասնավորապես ցորենի և այլ

միջոցները մաքրումը և շորացումը, նույնպես ձեռքով է կատարվում: Նարենը մազում են սովորական մազի օգնությամբ:

Գյուղատնտեսական աշխատանքներում զբաղված են տնավիշայես սղամարդիկ: Գյուղացիները ունի աշխատանքի բաժանում ըստ տարիքային առանձնահատկությունների: Կանայք հիմնականում զբաղված են տնային տնտեսության մեջ: Նրանց մասնակցությունը գաշտային աշխատանքներին սահմանափակվում է միայն կալասեղիներում ցորեն մաքրելով:

Կանանց հիմնական զբաղմունքը գորգագործությունն է, որը տարածված է գրեթե բոլոր հայ գյուղերում: Սակայն այն հատկապես զարգացած է Քաղազ, Քամարա, Գյուփլա և Բուրվազի, ինչպես նաև Փերիա և Չհարմհայ շրջաններում: Արդյունաբերվում են հիմնականում ընտիր՝ սիսալիս կոչված գորգեր, որոնց պատվիրատուները վաճառականներն ու գործարանատերերն են: Էժանագին գորգերը (սկարպետներ), տարրեր ժամկոցները, փախթեն ու այլ իրերը գործածվում են տնային կարիքների համար:

Հայ կանանց ու աղջիկների հյուսած գորգերն ու գորգագործական այլ իրերը մեծ պահանջարկ ունեն և բարձր են գնահատվում տեղական շուկայում: Գրանք Իրանում կոչում են Եմրմաներաֆա, որ նշանակում է Ելալիական գործվածք³⁰:

Հայկական գյուղերում համեմատաբար քիչ են հողի ու գյուղատնտեսական արտադրության հետ չկապված այլ զբաղմունքները: Հյուսիսային շրջաններում այդպիսի զբաղմունքներ գրեթե չկան: Կան աննշան թվով վարպետ-արհեստագործներ, որոնք, որպես կանոն, բավարարում են իրենց գյուղերի պահանջները: Մյուս շրջաններում հայ բնակչության մեջ կան փոքր թվով առևտրականներ, որոնց գործունեությունը հիմնականում սահմանափակվում է այս կամ այն գյուղի շրջանակներով:

Հայարնակ գյուղերում արհեստավորներն ու վարպետները բաժանվում են մի քանի մասնագիտությունների, որոնցից զխավորը գարրինները, հյուսները, քարտաշները, չրազացպանները, կոշիկակարներն ու վարսավորներն են:

* * *

Հայ ձեռնարկատերերը զգալի տեղ էին զբաղում Իրանի տնտեսության զարգացման մեջ:

³⁰ «Պարսկահայ տարեցույց», 1827, էջ 103, Ավ. Նզդեսյան, Իրանի Զեյթուն հայ գավառը, էջ 42:

Նպաստակ շունենալով ցույց տալ երկրի անսահման կապիտալիստական զարգացման գործում հայերի ժառանգությունների և անտիճանը (քանի որ այդ հարցը հատուկ ուսումնասիրության անարկա է), համառոտակի նկարագրենք Իրանի հայ ձեռնարկատերերի գործունեությունը 20—30-ական և, ըստ ունեցած նյութերի, հետագա տարիներին:

Իրանի հայ ձեռնարկատերերից շատերը պատահորժում էին ուսուսական շուկայի հետ ունեցած վաղեմի կապերի միջոցով կուտակած իրենց փորձն ու գիտելիքները: Սազումով ուսաստանցի կամ ժամանակին այնտեղ աշխատած անմիջ սկզբում կազմեցին ձեռնարկատերերի այդ խմբի կորիզը: Պատահական չէ, որ հայերին պատկանող գործարանների ու ֆաբրիկաների մեծ մասը առաջ նկավ Քավրիզում և Իրանի հյուսիսի այլ կենտրոններում:

20-ական թվականներին շրտ բաժնետերեր (հայեր և ռուսներ) Քավրիզում հիմնեցին բաժնետիրական «Պլեյա» ընկերությունը, որը գլուխ բերեց մեաաղյա մահճակալների ու սմանեղենի արտադրությունը: Հետագայում արդյունաբերության այդպիսի ճյուղ ստեղծվեց նաև Քեհրանում: Ընկերության անդամները միաժամանակ ծրարանությունների արտադրության արհեստանոց բացեցին: Արտադրության մեջ զբաղված էր 18 բանվոր: «Պլեյան» երկու մեծ խանութ ուներ. մեկը՝ Քեհրանում, մյուսը՝ Քավրիզում:

Արգի կապիտալիստական ձեռնարկություններին առավել նման էին 1925 թ. Քավրիզում ստեղծված ժխախտաի ֆաբրիկան և օճառի գործարանը, որոնց հիմնադիրներն էին «Միք» ընկերության անդամ սալմաստցի Մահգելիզյան եղբայրները. որպես հումք օգտագործվում էր Տրայիզոնից (Քուրքիա) ներմուծվող, ինչպես նաև տեղական ժխախտաու: Վերջինս աճեցվում էր մեզայն շրտների Սհաթլու գյուղում Մահգելիզյան եղբայրների ունեցած հողատարածություններում: Օճառի պատրաստման համար անհրաժեշտ պարֆյումերային յուղը բերվում էր Գերմանիայից: Ընկերության ֆաբրիկայում այն ժամանակ կար 20 բանվոր: Մխախտաիկ արտադրանքն ու սեուղը Մահգելիզյան եղբայրները իրացնում էին Քավրիզում, Քեհրանում և այլուր:

1928 թ. մտաավորապես նույն մասշտաբի մի ձեռնարկություն էին հիմնել Քավրիզում «Հիլալ» ընկերության անդամ հայերը: Նրանք բացել էին աղիքների մշակման գործարան, ուր զբաղված էին 15—20 բանվոր: Գործարանի արտադրանքը արտահանվում էր արտասահման: Այդ ժամանակ, ամեն տարի միայն Ամերիկա

էր արտահանվում 100—150 հազար ազիթ, որն Իրանի արտահանութեան արժանեղանի արդրանքներից մեկն էր:

20-ական թվականների վերջին Քավրիզում իրենց գործունեությունը ծավալեցին նաև Սահակյան եղբայրները: Նրանք հիմնեցին մի գործարան, որը 1930 թ. բաժանվեց չորս արտադրության՝ ալյուրաց, անասնաստուգային, միթճանք և չոր մրգերի պատրաստման բաժանմունք: 1935 թ. Սահակյան եղբայրները բացեցին նաև գարեջրի գործարան՝ սրական 3000 շիշ գարեջրի կարողությամբ:

30-ական թվականների սկզբին մի խումբ հայեր Քավրիզում հիմնեցին «Օմիդ» կաշեգործարանը, որտեղ ընդգրկված էր 35 բանվոր: Գործարանը ամսական մշակում էր 1200 կոճի և գոմեշի և 6 հազար ուլխարի կաշի: 1936 թ. այնտեղ արդեն աշխատում էր 70 բանվոր, իսկ նրա արտադրողական կարողությունը կազմում էր 40—50 հազար ալծի և ուլխարի, ինչպես նաև 40 հազար կոճի ու եզան կաշի:

1936 թ. տեղի հայ զաճառականներն ու մասնագետները կազմակերպեցին «Մաքսի» ընկերությունը, որը 1936 թ. հունվարին բացեց ալյուրաց գործարան:

Երկար տարիներ Իրանի հյուսիսում մի քանի հայ ընտանիքներ զբաղված էին չոր մրգերի պատրաստությամբ: Զոր մրգեր պատրաստելու համար նրանք օգտագործում էին Մարաղայի չրչանում անեցվող պտուղների ու խաղողի լավագույն տեսակները: Զոր մրգերի պատրաստությամբ և արտահանությամբ զբաղված էին Աֆթանդիլյանների, Բուլաղյանների, Հարությունյանների, Բաղդասարյանների, Պատմազրյանների ու Արզումանյանների տնտեսական տները: Ներկայումս էլ Քավրիզում և Մարաղայում հայերի ձեռքում է գտնվում չոր մրգերի արտադրության ու զաճառքի մեծ մասը:

Գեոևս XIX դ. Ռուսաստանից եկած հայերը բամբակագործ գործարաններ հիմնեցին Խորասանի նահանգի Մարգեվար քաղաքում: Այդ գործարանները գոյություն ունեին մինչև 1933 թ. և փակվեցին այն բանից հետո, երբ բամբակի առևտուրը պետական մենաշնորհ դարձավ¹⁰:

Հայերը մի շարք ձեռնարկություններ հիմնեցին նաև Արաքում: Այստեղ կար գորգագործական մի քանի ֆաբրիկա, որոնք պատկանում էին Կարակոզյանների, Քեյֆեյանների, Քավթաշյան-

¹⁰ «Ամենուս տարեգրքը», 1958, էջ 387:

ների և հայ առևտրական ալլ տներին: Այդ ֆարքիկաներում վարձու աշխատանքից բացի կիրառվում էր նաև քաղաքային և գյուղական տնայնագործ-գորգագործների աշխատանքը: Այսպես, Գյափլա, Փաղազ, Փամաթա շրջանների, ինչպես նաև Արաքի գրեթե բոլոր հայ ընտանիքները իրենց գործած գորգերը հանձնում էին առևտրական ալլ տներին: Համաշխարհային տնտեսական հզամաժամի տարիներին Արաքի գորգագործական ֆարքիկաները փակվեցին, բայց շնայած դրան, տնայնագործական գորգագործական արհեստը շարունակում էր իր գոյութունը:

II Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ղազվիների մասնագործական ֆարքիկայի տերն էր արդյունաբերող Քյոռուզլույանը:

Քեհրանի՝ երկրի տնտեսական կենտրոն դառնալուց հետո Քազրիզի և մյուս քաղաքների դերը նշանակալից լափով նվազեց: Գնես 20-ական թվականների վերջին և 30-ական թվականներին հայ ձեռնարկատերերից շատերը սկսեցին տեղափոխվել Քեհրան: Տեղի հայ ձեռնարկատերերից տեղական մասշտաբով առավել խոշորն էր Ռոման Իսահը (Իսայան), որը 30-ական թվականներին հիմնեց առևտրական-շինարարական ընկերություններ:

Իսահը Քեհրանում 1933 թ. ստեղծված իրանական առաջին զարնչարագործարանի հիմնադիրներից մեկն էր: Միաժամանակ մինչև 60-ական թթ. նա 4 հիմնարկների և իրանական 22 ընկերությունների բաժնետեր էր և դրանցից մեծ մասի գերեկատր-կարգադրիչ:

Գաղութի մասշտաբով խոշոր ձեռնարկատերեր էին արզնե հիշատակված Սահակյանների, ինչպես նաև Սարգսյանների, Քովմասյանների, Գավթիսյանյանների և Արբահամյանների ընտանիքները: Միջին մասշտաբի ձեռնարկատերեր էին Ֆրանզյանների, Միքայելյանների և Արզումանյանների ընտանիքները:

Սահակյանների, Սարգսյանների, Քովմասյանների, Գավթիսյանյանների և Արբահամյանների ընտանիքները իրենց կապիտալները ներդրել էին մի քանի արտադրատեղիներում, որոնցից առավել մեծը գինի-օգի արդյունաբերող հիմնարկներն են, զարիչրի, լիմոնադի գործարանները և այլն: Ֆրանզյանների ընտանիքին է պատկանում Քեհրանի կաշիգործարաններից մեկը, իսկ Միքայելյաններին ու Արզումանյաններին՝ մասմթերքների ֆարքիկաները:

Քեհրանում մասնագործական ֆարքիկա է հիմնել Ղազվիներից այդտեղ փոխադրված Քյոռուզլույանը:

Հայ սեփականատերերինն էն «Մարմար», «Նազերի» հյուրանոցները, «էլիֆնի» կինոթատրոնը, «Շիրաք», «Նազերի» սրճարանները: Մի քանի հայեր տարբեր բնույթի միջին ու մանր կարգի խանութների տեր են: Իրանցից մի քանիքը ազնվի մեծ խանութների, սեստորանների և սրճարանների բաժնետերեր են: Քեհրանցի հայերը ունեն նաև ազատվերանորոգման արհեստանոցներ, գարժանի, կենցաղ-սպասարկման արհեստանոցներ և այլն:

Հայ ենոնարկատերերի մեջ, ինչպես և ամբողջ բուրժուազիայի շրջանում, վերջին սասնամյակներում որակական փոփոխություններ են կատարվել: Ծթե 20—30-ական թվականներին մասնավոր ձեռնարկատերերի շրջանում հիմնականում իշխում էին առևտրական տները, սպա ներկայումս առևտրական բուրժուազիայի տեղը դրավել է արդյունաբերական բուրժուազիան:

Հայերի աշխատավորական խավերը իրանում գտնվում են ծանր վիճակում: Այս իմաստով նրանք կիսում են նրկրի աշխատավոր բնակչության ճակատագիրը:

Իրանում կենսական միևնույնը 1936/37 թթ. պաշտոնապես որոշվեց 198,8 դրամ: 1945/46 թթ. այն հավասար էր 1753, 1952/54 թթ. 1964, 1959/60 թթ.՝ 2938, 1960/61 թթ.՝ 3350 դրամ²¹: Բազմակողմանի վիճակագրական տվյալների բացակայության պատճառով զժվար է որոշել իրանցի բանվորների՝ այդ թվում և տեղի հայերի աշխատավարձի չափը՝ նայած նրանց որակավորմանը և արդյունաբերության այս կամ այն բնագավառում աշխատելու հանգամանքին: Միայն արդյունաբերության հիմնական ճյուղերի բանվորների ամսական միջին զրույթների մասին կզած տվյալներն են հնարավորություն տալիս որոշ պատկերացում կազմելու իրանի բանվորների աշխատավարձի չափի մասին:

Ըստ այդ տվյալների, օրինակ, 1959/60—1960/61 թթ. արդյունահանող և մշակող արդյունաբերության բանվորների ամսական միջին աշխատավարձը (նայած բնագավառին) տատանվել է 1216—3312 և 960—2250 դրամից մինչև 1344—3817 և 1200—2250 դրամի սահմաններում: Քանի որ հայերը առավելապես ընդգրկված են մշակող արդյունաբերության մեջ, ապա նրանց աշխատավարձային զրույթները բարձր են իրանցի այն բանվորների զրույթներից, որոնք աշխատում են արդյունահանող արտադրու-

²¹ Մ. Մ. Եսմ, Рабочий класс Ирана, стр. 61.

թյան մեջ, Այս կապակցությունը հայ բանվորների աշխատավարձի շափր սրուշելիս կտրելի է հիմք ընդունելի մշակող արդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորների միջին աշխատավարձը, այսինքն՝ 1959—1961 թթ. վիճակով 2264—2580 ռիալ:

Չնայած սրան, թվերի պարզ համադրումն անգամ ջույց է տալիս, որ Իրանի հայ բանվորների մեծամասնությունը չի ապահովում իր ապրուստի նվազաշափր:

Հայ բանվորների, ինչպես նաև քաղաքային հայ բնակչության շունևոր խավերի վիճակը ավելի է ծանրանում նրանց աշխատանքի, կյանքի և բնակարանային ծանր պայմանների հետևանքով: Ապահովագրության սխտեմը, ութժամյա բանվորական օրն ու աշխատանքային այլ օրենքներ Իրանում սկսել են իրագործվել միայն 40—50-ական թվականներից:

20—30-ական թվականներին, իսկ մի շարք հիմնարկներում նաև պատերազմի տարիներին, աշխատանքային օրը 12—14 ժամ էր տևում: Նույնիսկ ներկայումս արդյունաբերության մի բանի էլուզերում (շինարարության, տեքստիլ, քիմիական, պարֆյումերային) բանվորները աշխատում են 9 և ավելի ժամ: Տասներկու ժամ են աշխատում տեսչազործական արհեստանոցների բանվորները: 12-ժամյա աշխատանքային օրը ընդամուլ վիճակ է համարվում նաև տաքսիների վարորդների համար²²:

Մի շարք հիմնարկներում բանվորներին զրկում են հանգրստյան օրերից և արձակուրդներից: Արդյունաբերության շատ էլուզերի բանվորների վրա դեռևս չի տարածվում սոցիալական ապահովագրության օրենքը:

Հայ բանվորների մի մասը տնտեսական ծանր կացության պատճառով չի կարող սեփական բնակարան ձեռք բերել և ապրում է վարձու սենյակներում:

Հայ գյուղացիների հկամուտների մասին պատկերացում են տալիս 30-ական թվականների Չհարմհալի շրջանի վերաբերյալ Վևիքթ Թերթի հրատարակած ավյալները: Հողի անբերրիության պատճառով գյուղացին հազիվ էր կարողանում իր ցանածից 4—5 անգամ ավելի հավաքել: Բերքի առատ տարիներին նա ցանածից 6—7 անգամ ավելի էր հավաքում: Մեկ խաբբայի վրա գյուղացին տարեկան (աշնանն ու գարնանը) պիտի ցաներ 200—300 շահա-

²² А. Н. Шажида, Рабочее и профсоюзное движение в Иране после второй мировой войны, 1946—1953 гг., Баку, 1965, стр. 32.

կան լիտր²³ սերմացու, հետևաբար հունձի ժամանակ լավագույն դեպքում նա մեկ խարբայից ստանում էր 800—900, վատթար դեպքում՝ 550—700 լիտր հացահատիկ:

Ինչպես էր բաշխում գյուղացին ստացած բերքը: Նա սերմացուի համար թողնում էր 225 լիտր, օգնող բանվորին՝ զնար՝ 100 լիտր, տավարը արածացնողին՝ 55 լիտր, ընտանիքին հացի՝ 210 լիտր, շահատեսված ծախսեր (անասնակեր)՝ 25 լիտր: Այդ բոլորը կազմում էր 835 լիտր: Այսպիսով, եույնիսկ միջակ գյուղացին միայն լավագույն բերքային տարիներին կարող էր ծախսերը հոգալ: 30-ական թվականներին Փերիայի շրջանում առավել ունեվոր գյուղացին սերմացուից ու հացահատիկից բացի ընտանիքի կերակրման համար 3—4 խարվար խնայած ցորեն ու գարի էր ունենում:

Հայ գյուղացիական ազքատ խավերի գրությունը վատթարացավ 11 համաշխարհային պատերազմի տարիներին, որի հետևանքով էլ ծայր առավ նրանց զանգվածային զազթը դեպի քաղաք: Ետպատերազմյան տարիներին եույնպես զգալի բարելավումներ տեղի չունեցան: Եույնիսկ Եկիքս բերթը, աշխատելով իր կողմը գրավել աշխատավոր զանգվածներին Ղարազաղի հայկական գյուղերի ազքատ գյուղացիության 1954 թ. վիճակի մասին գրում էր. «...քակելության կեսից ավելին միայն տարվա վեց ամիսներին հաց ունի, մյուս ամիսներին ապրում է պարտքով և կամ թե մի կերպ կարճում է իր օրը... Ամեն ամեռ որոշակի թվով աղամարդիկ աշխատանք հարելու համար գնում են Քեհրան և այլ վայրեր...»²⁴:

Եթե գյուղացի տղամարդկանց մի մասը լրացուցիչ վաստակ է որոնում քաղաքներում, ապա մյուս մասը ձգտում է այն հարել իրենց քեակավայրում: Այդպիսի վաստակի աղբյուր են ճանապարհահայրենական աշխատանքը, անասուն արածացնելը և այլն: Ինչ վերաբերում է կանանց, ապա նրանք ընտանեկան կկամոին լրացուցիչ միջոցներ են բերում գորգագործությամբ:

Իրանի հայ գյուղացիության համար ծանր բեռ են հարկերը: Հարկերից առավելապես տարածված է վարձավճարի մասնաարական սխառմը: Վարձակալող գյուղացիները կալվածատիրոջը տալիս են վարձված հողերից ստացվող բերքի որոշակի մասը:

²³ Տեղի հայերը լիտր են կոչում բաթմանը (մանր): Եահական մանր հավասար է 5,539 կգ (6 կգ):

²⁴ Եկիքս, 1954, 11 փետրվարի:

Վարձավճարի շտաբ մեծ մասամբ կախված է հողի բերրությունից, այս կամ այն հողակտորի օգտագործման ձևից (չրոզի կամ անչրոզի) և այլ գործոններից: Հաճախ կալվածատերերը վարձակալվող հողակտորի վճարը որոշելիս նպատակ են հետապնդում գյուղացիներին կապել հողին:

Այդպես էին վարվում, օրինակ, բախտիարի խաները Չհարմհայում: Այդ շրջանի գյուղացիների մի մասը կալվածատիրոջն էր տալիս բերքի 1/4-ը³⁰: Փերիայի շրջանում, որտեղ հողն ավելի բերրի է, կալվածատերերը ստանում էին և ներկայումս էլ ստանում են բերքի 1/2-ը: Վարձակալող գյուղացիների միջև կը դժվարանում է այն պատճառով, որ, ինչպես արդեն նշվեց, նրանց մեծամասնությունը զուրկ է բանող անասուններից: Նրանցից շատերը վարձած մի զույգ կզան դիմաց ստիպված են հողատիրոջը վճարել իրենց բերքի կեսը:

Անհամեմատ ավելի վատթար պայմաններում են ենթավարձակալ-գյուղացիներն ու խոշնեշինների ազքատ մասը: Նրանք կազմում են գյուղացիության ամենաբնշազուրկ այն խավը, որն զբաղվում է վարձու աշխատանքով կամ բատրակությունով:

Գնայած խորզեմայեք գյուղացիների գրությունը ավելի լավ է, քան ազքատ խավինը, այսուհանդերձ, նրանք ևս ազատ չեն կալվածատերերի, պետություն և առևտրա-կոմպրադորական տարրերի շահագործումից: Նրանց նշանակալից մասը տալիս է բերքի մեծ բաժինը կալվածատերերին կամ կուլակներին:

Որպես օրինակ բերենք Չհարմհայի շրջանի Հալիբարազ գյուղի հայ գյուղացիների 30-ական թվականին աված վարձավճարի վերաբերյալ տվյալները: Տեղի հողատեր-արքարները (հողը պատկանում էր բախտիարի 3 խաների) բերքի 1/3-ից բացի այգիների ամեն մի շրիբից ստանում էին 25 դրան (սիայ)³⁰, 1 կովից՝ 2 դրան, 1 ձիուց՝ 2 դրան, մեկ ուլտարից ու մեկ այծից՝ 10 շահի³⁰:

Այստեղ գյուղացին ամեն տարի անեցնում էր 36 հազար լիտր ցորեն, զարի և հացահատիկային այլ կուլտուրաներ, որը գրամական արտահայտությամբ կազմում էր 54 հազար զուան: Այգիներից ևս ստանում էր 12 հազար զուան, անասնապահությունից և այլ-

³⁰ Այլ. Եզգույան, Նրանի Չհարմհայ գավառը, էջ 40:

³⁰ Նրանք գրամական միավորի նիւ անվանում է. Հավասար է 1 սիայ և լայնորեն զորձեական է սուբյայում: 10 սիայը կազմում է 1 թուման:

³⁰ Եւրին իրանական գրամի հին անվանումներից մեկն է, Հավասար է 0,05 սիայի:

կից՝ 4500 զոան, Այդ ամենը միասին կազմում էին 70500 զոան: Հողատիրոջը գյուղացին վճարում էր 12 հազար լիտր հացահատիկ (27 հազար զոան), ալգինների համար՝ 2500 զոան, որպես հողահարկ՝ 3600 լիտր հացահատիկ (720 զոան), անասունների համար՝ 950 զոան: Ընդամենը 30870 զոան: Այսպիսով, բուրբ տեսակի վարձավճարները կազմում էին բերքի 44% -ը:

Այդ տարիներին Փերիայի շրջանում գյուղացիների վիճակը քիչ էր տարբերվում Զհարմհալի և հայկական այլ բնակավայրերի գյուղացիների վիճակից: Այդ շրջանի գյուղացիների 99% -ը պարտքեր ունեւր: Հող ունեցողներն էլ տարեցատարի վաճառում էին իրենց հողակտորները՝ պարտքերը վճարելու համար: Հաճախ 50 թուման պարտքը վճարելու համար գյուղացին վաճառում էր ունեցվածքն ու մեկնում էր քաղաք: Նույնիսկ հարուստ գյուղացին ամեն տարի շուկա կարող էր տանել ընդամենը 10—15 սլիսարից ոչ ավելի, որից ստացված գումարով հոգում էր ընտանիքի ծախսերն ու վճարում հարկերը:

Վաղուց ի վեր Իրանում գոյություն ունեին աշխատանքով վճարելու՝ պարհակի, հարկի ու տուրքի զանազան ձևեր: Գրանք այս կամ այն ձևով գոյություն ունեին նաև հայաբնակ բուրբ գյուղերում: Գյուղացին պարտավոր էր կալվածատիրոջը տալ հարգ, կանաչ և յոր խոտ, վառելիք, ձու, հավեր, սլիսարներ, հատուկ հարկ վճարել արջտանների համար: Ի լրումն այս ամենի, նա պետք է տարեկան 20—40 օր ձրի աշխատել արքարի համար՝ շինարարական վերանորոգման և այլ աշխատանքներ կատարելու:

Աշխատավճարի, պարհակի, հարկ ու տուրքի այդ տարբերը դադարեցին գոյություն ունենալ միայն հողային ակֆորմի իրագործման ընթացքում:

Վարձակալ գյուղացիները հարկ են վճարում նաև իկեղեցուն, գաղտնիքին և այն հիմնարկներին, որոնց տիրապետութան տակ է գտնվում հողը:

Պետական հարկատվութան սխտեմը արդի Իրանում ենթարկվել է մի քանի փոփոխությունների²⁰, Գեռևս 20-ական թվականներին սկզբին, ինչպես և նախկինում, պետութունը հողային հարկը անմիջականորեն գանձում էր գյուղացիներից՝ բերքի 1/10-ի

²⁰ См. В. С. Глухогод, Начальный период развития прямого обложения в современном Иране, сборник «Иран», стр. 45—47; III. М. Бади, Аграрные отношения в современном Иране, стр. 89—94.

և ավելի մեծ շահով: Մի քանի այլ հարկերի հետ մեկտեղ հողային հարկը մտնում էր ավյալ գյուղից գանձվող մյուս հարկերի ընդհանուր գումարի մեջ: 1926 թ. գյուղերի հարկը սկսեցին վճարել իրենք կալվածատերերը: Մեծ մասամբ այդ հարկը կազմում էր կալվածատիրոջ ընդհանուր եկամտագումարի միայն մի քանի տոկոսը: Սկսած 30-ական թվականներից այն ստանում է հողի սեփականատերերից գանձվող եկամտահարկի մաս:

Եկամտահարկը տարածվում է նաև քաղաքային բնակչության վրա: Չնայած Իրանի հարկային քաղաքականության սոցիալական էությունը բացասում է տիրապետող դասակարգերի, ավյալ զեպում՝ բուրժուազիայի և քաղաքների ունեոր խավի թեկուզ փոքրին էլ զգալի ծանրարեւոնումը, սակայն քաղաքային բնակչության լայն զանգվածների աղքատությունը նարավորություն էր տալիս նրանցից ևս բարձր հարկեր գանձել: Այսպես, բնակչության պրոլետարական շերտերի եկամտաբ հաճախ ցածր է չհարկվող եվազալափից: Ինչ վերաբերում է հայ բանվորներին, ապա նրանցից հիմնականում հարկվում են նավթային-մշակող արդյունաբերության և տրանսպորտի բնագավառում աշխատող, համեմատաբար բարձր վճարվող բանվորները:

Բացի պետական հարկերից, քաղաքային հայ բնակչությունը վճարում է նաև զազութի տեղական թեմական մարմինների կողմից գրված այսպես կոչված ծխի հարկ, որը մտցված է 1947 թ.: Մրա միջոցով հայթայթված գումարները նախատեսվում են զբարոցներին և զազութի մյուս հիմնարկներին օժանդակելու համար: Մական բնակչության նշանակալից մասը դժվարոնում է վճարել ինչպես պետական հարկերը, այնպես էլ ծխահարկը: Այսպես, Թեհրանի ծխական խորհրդի ավյալների համաձայն 1955 թ. քաղաքի 8 հազար հայ ընտանիքներից 2 հազարը որպես լուսնորներ չեն վճարել այդ հարկը:

Իրանում գյուղացիների սուին ծանրացած էր նաև վաշխառուների լուծը: Ապրուստի բավարար միջոցներ չունենալու պատճառով գյուղացին հարկադրված է դիմել վաշխառուին (միևնույն կալվածատիրոջը, կուլակին, կրպակատիրոջը և այլն), որպեսզի ստացած վարկով ապրի մինչև նոր բերքը: Եկմեն զարնան պես անցյալ տարի ևս գյուղերի բնակչության մեծամասնությունը ենթակա էր այս դառն իրականության: Ընտանիքի պետքերը գահացնելու համար, նա վաճառում է իր հացի անհրաժեշտ պաշարը և գարնանը ստիպված է բարձր արժեք վճարելով մեղք բերել իր ուտելիքը: Ահա

այս ժամանակ է, որ հացահատիկը մի քանի նյութապաշտ արդյունների ներքո գտնվելով, սկսում է արժեքի գլխավորությամբ վերելքը, գարնան հացահատիկի պակասը նորույթ չէ, միշտ շոքել է խեղճ ու կրակ հողագործի առաջ, երբեմն խելով մեծ թվով զոհեր, որոնք խոս ուսելուց ու քաղցից մահվան զիրկն են տեսել:

1954 թ. հարկերի ու վաշխառության հետևանքով Ղարազաղի հայ բնակչությունը հազիվ էր քարշ տալիս իր գոյությունը: «Բնակչության կեսից ավելին, տարվա մեջ միայն վեց ամսվա հաց ունի, մնացած ամիսներին՝ ապրում է պարտքով, կամ մի կերպ քաշ է տալիս իր որը: Մուժն ընկնելուս պես քնում են, որովհետև քարշուղը ծախվում է եռապատիկ արժեքով, շատերն օչախում վառված փայտի յուշտով են բավարարվում: Թե՛լ չեն խմում, որովհետև յարաշահող ներքերը շաքարի կիլոն ծախում են 60 սիալով»²⁰:

Այսպիսով, 20-ից 60-ական թվականների միջև ընկած շրջանում իրանահայերի սոցիալական ու տնտեսական կյանքում նշանակալից անդաշարժեր ու սրակական փոփոխություններ են տեղի ունեցել: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեսակետից իրանական հասարակության համեմատ, ամբողջությամբ վերցրած, գաղտնի հասել է ավելի բարձր աստիճանի: Այդ, մասնավորապես, գրեթե բոլորովն է քաղաքային և գյուղական բնակչության թվական հարարերակցությամբ, գաղտնիքում բանվորների համեմատաբար բարձր առկառով և այլ փաստերով:

Իրանահայ գաղտնի սոցիալ-տնտեսական զարգացման յուրահատուկ պայմանների հետևանքով հայերը իրանական հասարակության սոցիալական կառուցվածքի մեջ զբաղեցնում են միջին և ստորին սզակները:

Իրանահայերի տնտեսական վիճակը ընդհանրապես և ամբողջությամբ համապատասխանում է նրանց սոցիալական դրությունը: Հայերի շրջանում գոյություն չունեն խոշոր կարողության տեր անձինք, բայց կան զգալի թվով միջին ունեցվածքի տեր մարդիկ:

²⁰ «Այլ», 1954, 11 փետրվարի:

Յնմակաւ կատարվածէ: Փաւրչօք, Իրան-Լեզիսկան և Յնուսի
քաներ: Գազուրի քաների անբառածէ էրթածնից: Իրանուսիքի
քնտնական-ժառանգական իրավունէ: Հայկական պարտքերի և
իմ ինճաճարայունը: Հայերի ներկայացուցարայունը մշխում:
Իրանուսիքի իրավունների անմանաճօկումներ:

Իրանահայերի իրավական գրութիւն հիմքը կրեա-եկեղեցա-
կան ինքնավարութիւնն է: Ինքնավարութիւն ալ ճնը գաղութում
գոյութիւն սեւի XI գ. ի վեր, երկրում առաջին հայկական գաղթ-
աշտիների սկզբնավորման օրից: Գաղութն ունեցել է ինքնավա-
րութիւն սեփական մարմինները՝ թեմական առաջնորդարանները:
Մկսած XX գ. գրանք գործում են թեմական կամ համայնքային
խորհուրդներ ձևով:

Իրանահայ գաղութի, ինչպես նաև հայկական մշու գաղթա-
վարների թեմերը միշտ ենթարկվել են հայկական եկեղեցու մայր
աթոռին՝ կաթողիկոսութիւնը XII գ. սկզբից մինչև XV գ. 40-ական
թվականները, այսինքն մինչև Կրիկիայի հայկական պետութիւն
անկումը, երանք ենթարկվում էին Հռոմկիային, որտեղ ալ ժա-
մանակ գտնվում էր կաթողիկոսութիւնը: 1441 թ. երբ հայոց եկե-
ղեցու կաթողիկոսական աթոռը կրկին հաստատվեց էջմիածնում,
Իրանում գտնվող թեմերը ենթարկվեցին երան:

Փանի որ ալ ժամանակ էջմիածինը գտնվում էր պարսից
տիրապետութիւն ուրտում, ալա պարսկական կառավարողների
սզորովն և հրամանուն նստիւր կաթողիկոսն, և անարգելօրեն վա-
րէր զիշխանութիւնն իւր յազգս Հայոց²⁰:

Հռոմկիան, ալա և էջմիածինը, թեմերի և նվիրակութիւնների
չըշաններն էին ուղարկում իրենց ներկայացուցիչներին՝ թեմական
առաջնորդներին: Գաղութի իրավական գրութիւնը ամբապնդված
էր շահական մի շարք ֆերմաններով (հրովարտականերով) և ալ
փաստաթղթերով: Իրանական իշխանութիւններն, իհարկե, ևլ-
նելով երկրի ներքին ու արտաքին գրութիւնից պատմական ասար-
բեր ժամանակաշրջաններում հաշվի էին նստում գաղութի ինքնա-
վարական մարմինների հետ, արձագանքում երանց խնդիրներին

²⁰ Սիմեոն Եւեւեցի, Համր, Հաղարչագատ, 1873, էջ 37:

ու միջնորդութիւններին: Իրանահայ գաղութի նկատմամբ պարսից պետութիւնի քաղաքականութիւնը միշտ էլ համապատասխանել է երկրի կառավարող շրջանների շահերին: Այդ իսկ պատճառով իրանահայ գաղութի իրավական դրութիւնը ոչ միշտ է եղել կայուն. պատերազմների, ֆեոդալական երկպառակութիւնների տարիներին երկրում ստեղծված հեղհեղուկ վիճակի հետևանքով սովորական երևույթ էին իրավագրկութիւնն ու կամայականութիւնները: Իրագրութիւնների այս մթնոլորտում հասկանալի էր այն համառ պայտարը, որ տեղի հայ քնակչութիւնը մղում էր իր ֆիզիկական ու հոգևոր զոյաանման համար:

Մինչև XX դ. 40-ական թվականները գաղութը պահպանում էր իր պատմական բաժանումը երկու թեմերի՝ Քավրիզի (Ատրպատականի) և Իրան-Հեղկականի: Թեմերի կենտրոնները համապատասխանաբար Քավրիզն ու Նոր Զուղան էին: 1944 թ. նախկինում Իրան-Հեղկական թեմի մեջ մտնող համայնքների մի մասից կազմվեց նոր՝ Քեհրանի թեմը, որի կենտրոնը գտնվում է Քեհրանում:

Մինչև 1900-ական թվականները թեմերի ղեկավարութիւնը շարունակում էր մնալ թեմական առաջնորդների ձեռքում: Հետագայում մշակվեցին թեմական կանոնադրութիւններ, որոնցով հաստատվեց ընտրութիւնների կարգը: Դրա հետևանքով, տեղական աշխարհիկ մարմինների գոյութիւնը որոշ լափով սահմանափակվեց թեմական առաջնորդների իշխանութիւնը:

Թեմական կանոնադրութիւնի համաձայն թեմերում ստեղծվեցին պատգամավորական ժողովներ: Ընտրովի այդ մարմինները որոշակի ժամկետներում նորոգվում էին և դարձան թեմերի յուրօրինակ գերագույն օրենսդիր մարմիններ: Նրանց վերապահվեց թեմական կամ համայնքային խորհուրդներ ընտրելու իրավունքը, իսկ այդ խորհուրդները հանդես էին գալիս որպես թեմերի գործադիր գերագույն մարմիններ:

Թեմական և համայնքային խորհուրդները կազմված էին աշխարհիկ անձանցից: Խորհրդի նախագահը թեմական առաջնորդն էր: Նա՝ ուներ իր հոգևոր տեղակալը, որի վրա էր դրված խորհրդի նիստերին մասնակցելու, իսկ թեմական առաջնորդի բացակայութիւնի դեպքում՝ նրան որպես խորհրդի նախագահի փոխարինելու պարտականութիւնը:

Թեմական իշխանութիւնները ի զմս գործակալութիւնների իրենց ներկայացուցիչներն ունեին տեղերում: Գործակալութիւն

նախագահն էր տեղի քահանան, որը ավյալ դեպքում կուզում էր գործակալ:

Քեմական առաջնորդներն ընտրվում էին թեմական կամ համայնքային խորհուրդներում և հաստատվում կաթողիկոսի կողմից: Իրանական պետությունը նաևալում էր թեմական կանոնադրությունը, սակայն թեմական առաջնորդների ընտրությունն ու նշանակումը առանց իրանական իշխանությունների գիտությունն ու համաձայնության չէր կատարվում: Քեմական կառավարման այս կարգը աննշան փոփոխություններով ուժի մեջ է մինչև այսօր: Սակայն թեմական կառուցվածքը այս կամ այն թեմում կանոնադրական ու կազմակերպչական բնույթի որոշ տարբերություններ ունի:

Քավրիզի թեմը միավորում է հյուսիսային նահանգներում ապրող հայ բնակչությանը: Մինչև 1833 թ. այն կուզում էր Ատրպատականի թեմ, որի կենտրոնն էր սուրբ Քաղևոսի վանքը՝ Մաքուի շրջանում: 1828 թ. Քուրքմենլայի պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալուց հետո Ատրպատականի թեմի կենտրոնը Սուրբ Քաղևոսի վանքից փոխադրվեց Քավրիզ: Այնուհետև 1833 թ. սկզբնավորվում է Քավրիզի թեմը, որը ավանգաբար անվանում են նաև Ատրպատականի թեմ:

1901 թ. թեմը մշակեց իր կանոնադրությունը⁴⁰, Քավրիզի թեմական խորհրդի ընտրող առանձնահատկությունն նրանում է, որ նահանգում Վայկական բնակավայրերի (Ինզայն, Մայմաստ, Ղարադաղ, Մարաղա և այլն) ղեկավարությունից բացի նա միաժամանակ կատարում է Քավրիզի քաղաքային գործադիր ժողովի և սրան հարակից մարմինների գործառնությունները⁴¹: Քավրիզի թեմի ներկայացուցչական ժողովը ընտրվում է շոբա տարին մեկ և բաղկացած է 16 անդամից, որոնցից 8-ը գավառներից են, 6-ը՝ Քավրիզից, և 2-ը՝ հեղեղեցու կողմից: Ժողովի նախագահը, թեմական առաջնորդը կամ նրա հոգևոր տեղակալն են, որոնք ավյալ դեպքում խորհրդակցական ձևի իրավունք ունեն: Ժողովի կողմից ընտրված թեմական խորհուրդը բաղկացած է 6 անդամից: Խորհրդի յոթերորդ անդամը թեմական առաջնորդը կամ նրա հոգևոր տեղակալն են՝ վճռական ձևի իրավունքով:

1913 թ. մինչև 1948 թ. Քավրիզի թեմական առաջնորդը արքեպիսկոպոս Ներսես Մելիք-Քանդյանն էր: Նրա մահից հետո մինչև 1949 թ. ղերշը այդ պարտականությունը համատեղաբար

⁴⁰ ԵՊարկահայ տարեցույցը, 1928, էջ 143—150:

⁴¹ 2002 հոգև. գ. 58, ք. 4, ք. 289, թ. 3:

կատարում էր Քեհրանի թեմի այն ժամանակվա առաջնորդ եպիսկոպոս Թուրեն Դրամբյանը:

1961 թ., երբ թեմը ապօրինաբար անշտաճեց Անթիլիասի (Քնյուսի-ձիբանան) Գիլիկյան կաթողիկոսության կողմից, Քավրիզի թեմական առաջնորդներն սկսեցին նշանակվել Անթիլիասից⁴²:

XX դ. վերջից և, հատկապես, թեմական կանոնադրության ուժի մեջ մտնելուց հետո, ընդհուպ մինչև 1936 թ., Քավրիզի թեմը կարևոր դեր է խաղացել երկրի հայ բնակչության կյանքում: Սակայն ներկայումս Քավրիզը կորցրել է իր սևեցած առաջատար, որոշող դերը: 1936 թ. և հատկապես II համաշխարհային պատերազմից հետո այդ դերն անցավ նոր կենտրոնին՝ Քեհրանին:

Իրան-Հնդկական թեմ. 1605—1606 թթ. Սպահանի շրջակայքում հայերի բնակչության հաստատելու առաջին տարիներին ստեղծվեց, նոր Ջուղայի թեմը, որը կենտրոնական և Հարավային շրջաններում ապրող հայերի կենտրոնը դարձավ: Հետագայում XVII—XIX դդ. իրանահայ բնակչության մի մասի Հնդկաստան, ինչպես նաև Հարավարևելյան Ասիայի և Հնոսվոր Արևելքի երկրները սեղափոխվելու պատճառով թեմը փոխում է իր անունը և կոչվում Իրանա-Հնդկական:

1909 թ. նա մշակում է իր կանոնադրությունը⁴³: Ստեղծված լինելով 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխության ժամանակ, այդ կանոնադրությունն իր վրա է կրում երկրի քաղաքական կյանքում երևան եկած նոր տրամադրությունների դրոշմը: Դրա շնորհիվ տեղական համայնքային կազմակերպությունները ավելի մեծ իրավունքներով են օժտված, քան սակեք, Հյուսիսային գավառներում:

Արզնի այն տարիներին շրջանի հայկական կյանքի վրա սկսեցին ներազդել կենտրոնախույս ուժերը, որոնք և սկիզբ դրին թեմի՝ մի շարք առանձին համայնքների բաժանվելուն: Այս երևույթն ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները, որոնք պայմանավորված էին կենտրոնական և հարավային շրջանների ընդարձակ տարածություններում եղած հայկական հին օջախների զարգացմամբ. նորերի երևան գալով՝ 20-ական թվականներին այդ պրոցեսի խորացման ազդակ դարձավ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը և, մասնավորապես, Քեհրանի աճը, ինչպես նաև հայկական բնակավայրերի ստեղծումը երկրի հարավի նավթաերկր

⁴² Այս մասին տե՛ս դեմի համադրատեսիս բաժնում:

⁴³ 2002 ԿԳՊԱ, ք. 57, ք. 2, գ. 1880, ք. 2—4.

չրջաններում՝ Ահմադում, Աբադանում, Մեսչեդ-Սուլեյմանում, Ազա
Զարիում և այլուր:

Գնուկ 1912 թ. եռյեմբերին էլժիածինը թույլատրեց Իրանա-
Հնդկական թեմը բաժանել երկու մասի: Առաջարկվում էր ինքնու-
րույն մի թեմ ստեղծել, որի մեջ կմաններն նոր Զուլան, Փերիա,
Զհարմհալ շրջաններն ու երկրի հարավի հայկական այլ բնակա-
վայրերը, ինչպես նաև Հնդկաստանի և Ճավայի հայկական հա-
մայնքները: Թեմի կենտրոնը մնում էր նոր Զուլան: Մյուս մասի
մեջ պիտի մտնեին Քեհրանը, Ղարազազ, Քազազ, Քամարա,
Քուրվառի և Գյափլա շրջանները, Համազանը, Ղազվինը, Ռաշտը,
Էնզելին և Գիլանի նահանգի մյուս քաղաքներն ու շրջանները, ինչ-
պես նաև Մազանդարանում և Խորասանում ազրոզ հայութունը⁴⁴:

Սակայն այս տարիներին աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանություն
կողմնակիցների միջև ծագած բախումների հետևանքով թեմի բա-
ժանումը տեղի չունեցավ, իսկ սկսված 1-ին համաշխարհային պա-
սերազմը խեղդիչը հետաձգեց էլ ավելի երկար ժամանակով: 1912—
1920 թթ., ընայած տեղում առաջնորդ ընտրելու մասին էլժիածնի
աված թույլտվությունը⁴⁵, Իրանա-Հնդկական թեմի առաջնորդի
աթոռը թափուր էր մնում:

20-ական թվականներին սկզբին աշխարհիկ և հոգևոր իշխա-
նություն կողմնակիցների հետագա բախումները հանգեցրին նրանց
սահմանազատման: Այդ բախումների հետևանքով իր զույլությունը
դադարեցրեց Էկոաշխարհական խորհուրդը, որը հիմնվել էր անց-
յալ դարի 90-ական թվականներին⁴⁶:

Այդ մարմինը որոշ լափով փոխարինում էր թեմական խոր-
հրդին, քանի որ իրավասու էր քննել ոչ միայն զուտ կրոնա-եկե-
զնցական հարցերը, այլև կարգավորել նոր Զուլայի և մերձակա
շրջանների հայ բնակչության միջև ծագած վեճերը և դատական
որոշումներ կայացնել: Խորհրդի անդամներին նշանակում էր թեմի
առաջնորդը: 1922 թ. առաջնորդական խորհրդի փոխարին նոր
Զուլայում ընտրվեց եկեղեցական խորհուրդ, որի անդամները կըր-
կին ընտրվում էին տեղական քահանաներից⁴⁷:

Եկեղեցական խորհուրդ ստեղծելուց հետո նոր Զուլայում
1923 թ. առաջ եկավ նաև համայնքային խորհուրդ: Գրանեով իսկ
ավարտվեց հոգևոր իշխանություն ու համայնքային կազմակեր-

⁴⁴ ԸՍՍԷ ԿԳՊԱ, ք. 57, ծ. 2, գ. 1945, ք. 29:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ ԷՊարսկահայ տարեցույց, 1929, էջ 20:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 17 և 20:

պությունների լիակատար տարանջատումը: Ենչա է, իշխանութու-
նը շարունակում էր մնալ թեմական առաջնորդների ձեռքում,
որոնք յուրահատուկ կապող օղակ էին դարձել հեղեղեցական և հա-
մայնքային խորհուրդների միջև: Նրանց նախաձեռնությամբ խոր-
հուրդները վճռում էին Խնչպես նոր Զուգայի, այնպես էլ նրան հե-
թակա գանձող շրջանների բուլսր գործերը⁶⁶: Սակայն այս իրավի-
ճակը Զուգայում հարատևեց մինչև 30-ական թվականների սկիզ-
բը, քանի ղեռ այնտեղ թեմական առաջնորդներ կային: 1920—
1924 թթ. թեմի առաջնորդը արքեպիսկոպոս Սահակ Ալվատյանն
էր, որը թեմը գլխավորել էր նաև նախկինում՝ 1902—1912 թթ.:
Նրանից հետո թեմը գլխավորեց եպիսկոպոս Մեարոպ (Մազիս-
աբրոս) Տիր-Մոզեսյանը (1926—1930): 1930 թ. ընդհուպ մինչև
1945 թ. նոր Զուգայի թեմական առաջնորդի տեղը թափուր էր:
1945 թ. էլմիածինը այստեղ ուղարկեց թեմական նոր առաջնորդ,
եպիսկոպոս Վահան Կոստանյանին: Սակայն վերջինս այդտեղ
մնաց միայն մինչև 1949 թ.:

Թեմական առաջնորդի բացակայության ժամանակ թեմական
խորհրդի գործառնությունները ձևականորեն կատարում էր նոր Զու-
գայի համայնքային խորհուրդը, սակայն վերջինիս չէին հնթարկ-
վում շրջանի համայնքներից և ոչ մեկը, նույնիսկ այնպիսի հա-
մայնքներ, ինչպիսին Փերիայի և Զհարմհայինն են: Նոր Զու-
գայի հետ նրանք կապ էին պահպանում սոսկ կրոնա-հեղեղեցական
հանգամանքով՝ ի դեմս հեղեղեցական խորհրդի:

Այս երկու մարմիններից բացի նոր Զուգայում կա նաև գրու-
քոցական հոգաբարձություն: Այս երեք մարմիններն էլ ընտրովի
են: Համայնքային խորհուրդն ընտրվում է համայնքային ժողովի
կողմից, իսկ հոգաբարձությունը՝ համայնքային խորհրդի: Ինչպես
նշեցինք, հեղեղեցական խորհուրդն ընտրվում է հեղեղեցական ժո-
ղովի կողմից:

Իրանա-Հնդկական թեմում կազմակերպչական միասնական
կառուցվածքի բացակայությունը պատճառ է դարձել, որպեսզի
մինչև վերջերս էլ համայնքներից յուրաքանչյուրը տեղում ինքնա-
վարություն իր մարմինն ունենա: Եթե նոր Զուգայում այդպիսին
են համայնքային ժողովն ու համայնքային խորհուրդը, ապա Ահ-
վազում այդ զինը կատարում է համայնքային վարությունը, Աբա-
ղանում և Խորեմշահում՝ սկզբում հեղեղեցիների ու գյուրջների
միացյալ հոգաբարձությունը, իսկ հետո՝ քաղաքներից յուրաքան-

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 37:

չյուրի հոգաբարձութիւնը: Մեծնոց-Սուլեյմանում ինքեալմար մար-
մընի գործառնութիւնն ունեք ծխական խորհուրդը¹⁹: Ռաշաում հա-
մախքային խորհրդի գործառնութիւնն իրագործում էր «Նորդա-
նասեյան» գաղտցի հոգաբարձութիւնը: Նույնպիսի իրավունքներով
էին ստեղծած նաև Համազանի, Փեհլիի և այլ քաղաքների գաղտց-
ների հոգաբարձութիւնները:

Այսպիսով, մինչ 50-ական թվականները Իրան-Հնդկական
Քեմը, շնայած իր կոշմանք, շունք աշխարհի թեմական կառուց-
վածք, որպիսին Թավրիզի թեմն էր: Այնտեղ թեմական մարմին-
ներ ստեղծվեցին 50-ական թվականների վերջին:

1861 թ. Բելլուսթից նոր Ջուղա ժամանեց Անթիլիասի նշանա-
կած թեմակալը:

Փննդումի քեմը կազմակերպվել է 1844 թ. սեպտեմբերին: Թե-
մի ստեղծման նախադրյալներն էին Փեհրանի հայ ազգաբնակչու-
թյան թվական աճը, զազուսթի ինքնավարության օրգանների մայ-
րաքաղաքում գանձելը, իրանահայերի հասարակական ու մշա-
կութային հիմնական ուժերի Փեհրանում կենտրոնանալը և այլն:

Չնայած պաշտոնապես թեմի ստեղծումը հասպաղեց, բայց
Փեհրանի համայնքը արդեն այն ժամանակ խիստ կարևոր դեր էր
խաղում զազուսթի կյանքում: Նա ուներ իր մարմինները, որոնք
իրենց նշանակութամբ մոտ էին թեմական մարմիններին՝ ընդհա-
նուր ժողով, համայնքային վարչություն (ազգային խորհուրդ) և
վերասուզիչ հանձնաժողով: Փեհրանի համայնքի գործադիր օրգա-
նը՝ համայնքային վարչությունը ուներ իր կանոնադրութիւնը, որն
ընդունվել էր 1812 թ.²⁰:

Փեհրանի համայնքային վարչությունը աստիճանաբար յու-
րացրեց նրկրի ողջ հայ բնակչության լիիրավ մարմնի դերը: Իրա-
նական իշխանութիւններն այն նախաշնչին որդեա զազուսթի ներ-
կայացուցչական մարմին: 1917—1918 թթ. զազուսթի հարազային
չքանի համայնքները սկսեցին Փեհրան ուղարկել իրենց ներկա-
յացուցիչներին, որոնցից կազմվեց իրանահայերի խորհուրդը²¹:

1927 թ. ընարվեցին համայնքային վարչության նոր մարմին-
ներ: Ինքնավարային մարմիններ դարձան ներկայացուցչական
խորհուրդը՝ բաղկացած 12 հոգուց, համայնքի վարչությունը՝ կազ-
մըված հինգ հիմնական և երկու փոխարինող անդամներից²²:

¹⁹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 82, 84:

²⁰ ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ք. 67, ք. 2, Գ. 1862, ք. 37—44, 2Ը. Անտոյան, Կյանքիս հու-
շորից, էջ 387:

²¹ 2Ը. Անտոյան, Կյանքիս հուշորից, էջ 397—398:

²² «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 112—113:

Քեհրանի ազգային խորհրդի օրինակով, սկսած 1917 թ. նման վարչություններ բնարգելի են Համազանում և Արարում²⁰։

40-ական թթ. սկզբներին գաշնակցական պարագլուխները փորձեցին Քեհրանում ստեղծել թեմական խորհուրդ։ Էջմիածինը չճանաչեց այդ ապօրինի խորհուրդը²¹։ Քեհրանի թեմի ստեղծման նախաձեռնությունը էջմիածինը վերցրեց իր ձեռքը։ 1944 թ. ապրիլին այդ նպատակով Իրան ուղարկվեց կաթողիկոսի անձնական ներկայացուցիչը՝ պրոֆեսոր Աշոտ Արրահամյանը։ Թեմի պաշտոնական հռչակումից հետո որպես թեմական առաջնորդ Քեհրան ուղարկվեց Վահան Ժ. վարդապետ Կոստանյանը։ Թեհրանում ետ երկար շմեաց (1945 թ. հունվարից մինչև հունիս) և փոխադրվեց նոր Զուլա, որպես Իրան-Հնդկական թեմի առաջնորդ։ Թեհրանի թեմի առաջնորդի պաշտոնում նրան փոխարինեց Թուրքիա Գրամրյանը (1945 թ. հունվարից մինչև 1948 թ. դեկտեմբերը)։

Թեմական մարմինները Քեհրանում ստեղծվել են 1947—1948 թթ.։

1949 թ. հոկտեմբերին թեմի պատգամավորական ժողովը ընտրեց թեմական խորհրդի նոր կազմ։ Ժողովի ընտրած հասուկ հանձնաժողովը մշակեց թեմական կանոնադրություն, որը 1951 թ. ապրիլին արժանացավ պատգամավորական ժողովի հավանությունը և հաստատվեց կաթողիկոսի կողմից։ Այն ուժի մեջ է մնում մինչև սրա։

Կանոնադրության համաձայն պատգամավորական ժողովը հրավիրվում է երեք ասրին մեկ։ Ժողովի պատգամավորները ընտրվում են թեմի մեջ ժամող քաղաքներից ու գյուղերից։ 1949 թ. ժողովի կազմում 35 անդամ կար, այդ թվում Քեհրանից՝ 22, Վանաբից ու մերձակա գյուղերից՝ 1, Ղազվինից՝ 2, Ղարաղանից՝ 3, Համազանից՝ 2, Քերմանշահից՝ 1, Ռաշտից՝ 1, Փեհլիկից՝ 1, Խորասանից (Մեհլեզ)՝ 2։ Քեհրանում պատգամավորներին ժողով է ուղարկում քաղաքային գործադիր ժողովը, իսկ շրջաններում՝ անդական ծխական խորհուրդները։

Պատգամավորական ժողովը ընտրում է թեմական խորհուրդ, ինչպես նաև անմիջականորեն իրեն հարչվետու վերահսկիչ հանձնաժողով։ Թեմական խորհուրդը կարող է օւնենալ 9—11 անդամ։ Նրան են ենթարկվում Քեհրանի գործադիր ժողովն ու զավառների ծխական խորհուրդները։

²⁰ Ըր. Սեաւյան, Գյանջու հուշերից, էջ 228.

²¹ ՀՍՍՀ ԿԳԳԱ, ք. 27, Գնարգ 6-րդ կաթողիկոսի 1941 թ. ապրիլի 14-ի կեղակի պատճենը.

Քեհրանի ծխական խորհուրդն ու զավանների ծխական խորհուրդները, որոնք թեմական խորհուրդների ներկայացուցիչներն են տեղերում, իրենց հերթին ընտրում են ծխահարկի իրենց նկատման վարչություն, զպրոցական հոգաբարձություններ ու եկեղեցական վարչություններ: Այդօրինակ կազմակերպությունների կենտրոնական մարմինները Քեհրանի ծխահարկի կենտրոնական հարկային վարչությունն (12 հոգուց բաղկացած կազմով) և Քեհրանի եկեղեցական խորհուրդն են (նույնաթիվ կազմով): Վերջին ժամանակներս գաղութի կյանքում առաջին անգամ Քեհրանի թեմական խորհրդին կից ընտրվեց կրթական խորհուրդ:

1960 թ. հունվարին Քեհրան թեմակալ ուղարկվեց Անթիլիասից:

* * *

Հայկական դարավոր սովորույթների ու հայ եկեղեցու կանոնների համաձայն, թեմական մարմինները վաղուց ի վեր օգտվում են ընտանեկան և ժառանգական հարցերի լուծման իրավունքից, ինչպես՝ ամուսնություն, արգելադրման, ժառանգության, կռակի և այլն: Այդ իրավունքի գոյությունը պայմանավորված էր ասակ կրոնական դավանանքների տարբերությամբ: Քանի որ Իրանում տիրապետող մուսուլմանական իրավունքը անհաշակի է եղել երկրի հայ քրիստոնյա բնակչության ընտանեկան-ժառանգական իրավունքների հետ, երկրի կառավարիչներն ու շահերը աշխատել են զրանք առանձնացնել՝ որպես եկեղեցական ինքնավարության շրջանակներում իրականացվող իրավական նորմերի մի խումբ: Այդպես շարունակվեց մինչև Իրանում սահմանադրական կարգերի հաստատումը: 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխությունը, հռչակելով մի շարք բուրժուական իրավական նորմեր, զրանք զրանցեց երկրի սահմանադրության մեջ¹⁰:

Սակայն քանի որ հեղափոխության պտուղներից օգտվեցին բուրժուա-կալվածատիրական շրջանները, մինչև 30-ական թվականները ազգային փոքրամասնության իրավունքները, այդ թվում

¹⁰ Պարսկական լիբերալ բուրժուա-կալվածատիրական արխանդախայի և հոգեորականության ներկայացուցիչները սահմանադրությունը կազմելիս «միլիթո» (ազգ. ազգութուն, ժողովուրդ) հիմնական հասկանիչը համարել են գաղտնակցը (հեյզիս մուսուլմանական միջնադարյան իրավունքներում): Տե՛ս С. М. Алиев, К национальному вопросу в современном Иране, «Критические сообщения Ин-та народов Азии», 1964, № 77, стр. 47.

և նրանց ընտանեկան-ժառանգական իրավունքները, Իրանի օրենսգրքային մեջ իրենց արտահայտությունը շարունակելով (ի դեպ, հայազգի անձանց դատական գործերի քննության կարգը բացատրվելու պարզարանման է ենթարկվել Իրանի կառավարության արձակած մի քանի հրահանգներում և հրամաններում)։ Մակայն քանի որ հայերի իրավունքները օրենսդրական կարգով սրուշված չէին, իրանական դատավորները հաճախ հրամարվում էին քննել նրանց գործերը⁵⁰։ Բայց անգամ դրանք քննելու դեպքում, այդ տարիներին Իրանի կրոնական ունեցվածքային իրավունքը հավասար մասեցում չէր ցուցաբերում մահմեդականների ու քրիստոնյաների նկատմամբ։ Այդ իսկ պատճառով հայերը փաստորեն իրանական դատարաններում դատվելու հնարավորություն չունեին⁵¹։

Միայն դատավարության օրենքի բարենորոգումից հետո⁵² հայերի, ինչպես նաև ազգային մյուս փոքրամասնությունների իրավունքները, իրենց արտահայտությունը գտան իրանական գործող օրենսդրության մեջ։ 1312 թ. թիր ամսի 31-ին (1933 թ. հունիսի 22) մեջլիսը հաստատեց ոչ շիաների (սուննիներ, քրիստոնյաներ, զրադաշտականներ, հրեաներ և այլն) ընտանեկան հարցերի վերաբերյալ օրենսդրական Խախագիծը։ Վերջինիս համառոտ, ամուսնության կամ ավտահարգանքի դեպքում, երկրի դատական մարմինները գործը պետք է քննեն ըստ ամուսնու կրոնական պատկանելության, իսկ կապի կամ ժառանգության դեպքում՝ ըստ հանգուցյալի կրոնական դավանանքի։ Որդեգրման հարցը պետք է քննարկվեր սրղեզրող հոր կամ մոր կրոնական պատկանելությանից՝ ելնելով⁵³։

1935 թ. Իրանի արդարադատության մինիստրության առաջարկությամբ զազութի թեմական և ազգային մարմինները 74 հոդվածներից բաղկացած մի օրենսգրք կազմեցին, որը 1937 թ. մայիսի 21-ին հաստատվեց կաթոլիկոսի կողմից⁵⁴։ Թարգմանվեց

⁵⁰ С. Аракелян, Автономные права и национальных меньшинств в Персии, «Исторический Восток», кн. 10—11, 1925—1926, стр. 278.

⁵¹ 2002 ՎՊՊԱ, № 4/114, ց. 2, գ. 88, ք. 44.

⁵² Գոտակազմության օրենքը հրատարակվել է 1928 թ.։ Կազմմանը ուսուցումները մտցված են 1936 թ.։

⁵³ 2002 ՎՊՊԱ, № 57, «Իրանահայության ընտանեկան և ժառանգական իրավունքները ըստ հայազգված առարկայական կենտրոնական կանոնների, սովորությունների և պատվան օրենքներին»։

պարսկերեն և հանձնվեց Իրանի արգարագատուժյան մինիստրոս-
թյանը¹⁰։

Մուղ էր թելադրված 1312 թ. թիւ ամսի 31-ի օրենքի հրա-
պարակման և զազութի համար օրենսգրքի ստեղծման անհրաժեշ-
տությունը։ Հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է վերը-
տին անգրագատնալ զազութի իրավական վիճակին, որը հիմնված
էր կրոնա-եկեղեցական ինքնավարության վրա։ Ինչպես թիմական
կառուցվածքը, այնպես էլ ընտանեկան-ժառանգական բնույթի
հարցերը Իրանում պատկանում են կրոնական մարզին։ Այդպեղից
էլ թիւում է գեոնա իսլամի ազգեցության տակ գտնվող իրանական
օրենսդրության ձգտումը՝ այլակրոն և այլազգական ազգային փոք-
րամասնությունների իրավունքները ինչ-որ մնով նմանեցնել տի-
րոջ ազգի իրավունքներին։

Գազութի օրենքների ժողովածուն ուղեցույց փաստաթուղթ
հանդեսացավ իրանահայերի դատական գործերի քննության հա-
մար։ Գատական մարմինները այժմ գրանով են ղեկավարվում։

Սակայն ժողովածուի պատրաստումից որոշ ժամանակ անց
գատական պրակտիկայում մի շարք հակասություններ ի հայտ
եկան նրա և 1312 թ. թիւ ամսի 31-ի օրենքի միջև։ Բանն այն է, որ
իրանական դատարանները հայերի գործերը քննում են օրենսգրք-
քով սահմանված սոսկ հինգ ղեկըներում՝ ամուսնության, ապա-
հարգանի, ժառանգության, կտակի ու որդեգրման։ Այդ որոշակի
գովարություններ է ստեղծում ընտանեկան-ժառանգական բնույթի
մի շարք այնպիսի հարցերի քննության անհրաժեշտության ղեկ-
քում, որոնք լկան այդ օրենսգրքում, բայց նախատեսված են զազութի
օրենքների ժողովածուով։ Այդ հարցերից է, օրինակ, անլափահա
երեխաների խնամակալությունը¹¹։ Ի թիվս ընտանեկան-ժառանգա-
կան մյուս հարցերի, գրանք իրանական դատարաններում քննվում
էին գեոնա նախքան Իրանում սահմանադրության ընդունելը և
իրենց ուժը պահպանել էին մինչև դատավարական օրենքի սե-
ֆորմը։

¹⁰ ՀԱՍԸ ԳՊՊԱ, Գ. 57, «Տեղեկագիր Քեհրանի Հայոց կնիզեցական վարչու-
թյան 16 ապրիլի 1942— 29 Հունիսի 1944 թ. գործունեության»։

¹¹ Համառայն իրանական օրենսդրության, Հարց կարգում զավակները հա-
մարվում են խնամակալությունից զուրկ, այսինքն որը, նրանց հաստատեցած են
համարվում 25 տարեկանից։ Այդ պարագան լուրջ խաչքեղոս է հասկանալու Հայ-
րենազգայնության գործին և համառ հանգեցնում է Հայրենազգայնների ընտանեկ-
ների շարքում, քանի որ որքը իրավունք չունի զուրկ զուրկ իրանազգասա-
կությունից։

1312 թ. թիւի 31-ի օրենքի և գաղութի օրենքների միջև եղած այդ անհամապատասխանութիւնները, քնականաբար, կարող են կարգավորման: Գաղութի թեմական մարմինները վերջին ժամանակներս շահում են այդ հարցը լուծել իրանական համապատասխան իշխանութիւնների հետ բանակցելու միտքով: Այսպես, 1962 թ. Քեհրանում կայացած երեք թեմերի համագումարում ի թիվս այլ հարցերի քննարկվեց նաև իրանահայերի ընտանեկան, ժառանգական իրավունքների վերանայման ու պաշտօնական նահալման հարցը:

Հարկ է նշել, որ ի տարբերութիւն արտասահմանի հայկական շատ այլ գաղութների, իրանահայ գաղութի թեմերը ընդհուպ մինչև XX դ. 50-ական թվականները ընտանեկան-ժառանգական և ամուսնա-ապահարզանական հարցերի շուրջ տեղական եկեղեցական ու համայնքային խորհուրդների որոշումները ներկայացնում էին էջմիածին՝ կաթողիկոսի հաստատման: Այդ, անշուշտ, վկայում է իրանահայերի՝ իրենց մայր հայրենիք Հայաստանի հետ ունեցած դարավոր կապի մասին:

Այսպիսով, ընտանեկան-ժառանգական հարցերի լուծման իրավունքը Իրանում անզի հայ քնակչութիւն նկատմամբ կիրառվող իրավական նորմերի տարբերից մեկն է: Այն դարավոր վաղեմութիւն ունի և գրեթեով իսկ մարմնավորում է իրանահայ գաղութի կենսունակութիւնը, մի հանգամանք, որը պահպանվել է մինչև մեր օրերը:

* * *

Իրանում հայկական ազգային զգրոցներին իրավական երաշխիք է տրված շահերի մի քանի ֆիրմաններով ու փաստաթղթերով⁶¹: Իրենց սկզբնավորման օրից (XIX դ. 30-ական թթ.) մինչև 1936 թ. ամբողջ մի դար հայկական աշխարհիկ հանրակրթական զգրոցները համաձայն այդ երաշխիքների ունեցել են ներքին

⁶¹ Մեր մտքի առկ լին հայկական զգրոցներին վերաբերող շահուն ֆիրմաների ու իրանական փաստաթղթերի ցուցակը: Սակայն սուրն հշուտակվող պատմական փաստաթղթերը, կարծաք, բավարար կիթեն հայկական զգրոցներ իրավունքները հիմնավորելու համար: Անս զրտեք՝ Քաղբիղում տնրամյան զրպրոցի հիմնադրման մասին (տե՛ս Լ. Սննվյան, Պատմութիւն Արամյան ուղղային զգրոցի (Նոր Ըուզայի և Քաղբիղի թեմական ուսանողների) Նար-Էդ-զին շահին ուղղված միջնորդութիւնը) տե՛ս Ընտրքուն Յեր Ընկանչանց, Պատմութիւն Նոր Ըուզայի, հ. 2, էջ 83—85, և ԸՄՍԸ ԿԳԳԱ, ք. 57, ք. 1, գ. 224, թ. 12—15), Մոզաֆեր-Էդ-զին շահի ֆիրմանը (տե՛ս Ե. Յրանչյան, Ասրպատական, էջ 108—109):

ինքնավարութիւն։ Այդ իրավունքի արտահայտութիւնն են եղել սեփական ուսումնական ծրագրերը, Հայերն լեզվով ուսուցումը։ Գարոցները ստեղծվում և պահվում էին ծիսականների միջոցներով և ղեկավարվում էին քեմական կամ համայնքային խորհուրդների ընտրած հոգաբարձութիւնների կողմից։

Իրանի սահմանազրութիւմը, հիշտ է սահմանափակ ձևով, հրաշխավորվում էր ազգային դպրոցների գոյութիւնը։ Այսպես, հիմնական որոնքի շերտումներին 19-րդ հոգվածում խոսվում է ժողովրդական միջոցներով դպրոցների հիմնադրման մասին⁶⁰։

Չնայած այս հրաշխիքին, պետութիւնը շրջանացնելու քաղաքականութիւն հետևանքով, որ 1936 թ. իրագործեց Ռզա շահը, ինչպես Հայկական, այնպես էլ ազգային այլ փոքրամասնութիւնների դպրոցները կառավարութիւն կարգադրութիւմը փակվեցին։ Հայերին ըստ կրօնական հասկանիչի սիրանացնելու համար հիմքեր լուսննալով (ինչ արվում էր ազրբեշանցիների, քրդերի ու մուսուլմանական այլ ազգերի նկատմամբ) իրանական իշխանութիւնները ընտրեցին զազութը ազգային դպրոցներ սեննալու իրավունքից զրկելու ուղին։

1941 թ. Մերձավոր և Միջին Արևելքում ծախված ազգային-ազատագրական շարժման նշման տակ իրանական իշխանութիւնները հարկադրված էին վերացնել ազգային դպրոցների արգելքը։ Հայկական դպրոցների վերականգնումը ձևականորեն իրականացվեց Քազրիզի քեմական, արքեպիսկոպոս ներսես Մելիք-Քանգլանի՝ Իրանի նոր շահին հղած միջնորդութիւն շնորհիվ⁶¹։

Վերականգնելով զազութի՝ դպրոցների վերաբերյալ ունեցած իրավունքները իրանական կառավարութիւնը, միաժամանակ գրանցում պարտադիր կարգով մտցրեց Իրանի լուսավորութիւն միջնորդութիւն տարրական դպրոցների ծրագրերը։ Այդ ծրագրերը ընդունելու հետևանքով, Հայկական դպրոցներում ուսուցման հիմնական լեզուն փաստորեն պարսկերենը դարձավ։

Հայկական դպրոցներում ծրագրից դուրս թույլատրված էր միայն հայոց լեզվի և կրօնի ուսուցումը։ Այդ հրկու առարկաներն էլ մացվեցին ոչ պարտադիր առարկաների շարքը։ 1946 թ. Քեհրանի քեմական խորհրդի միջնորդութիւմը կրօնը ճանաչվեց որ-

⁶⁰ «Конституция государства Елжнего в Среднего Востока», М., 1936, стр. 189.

⁶¹ Լ. Մեմլյան, Հիշատակարան ու պատկերացույց Քեհրանի սիրայի Մուհամմադ, գարգեհի, Քեհրան, 1981, էջ 23.

պես պարտադիր առարկա⁶⁰։ Սակայն հայոց լեզուն դեռևս այդպիսի համարում չի ստացել, թեև զազութի թեմական մարմինների ար այս ուղղությամբ չեն զազարեցրել իրենց շանքերը⁶¹։

Հայկական գոյրոցների հարցում Իրանի լուսավորության միևնիստությունը բնականաբար կողմնակից է պետական ծրագրի իրականացմանը, իսկ զազութի թեմական մարմինների վրա են ընկնում գոյրոցների էությունական բազայի պահպանման ու ամրապլանդման, գոյրոցական շենքերի կառուցման և այլ հոգսերը։ Սեփականության իրավունքների անսակեռից այդ գոյրոցները զազութի սեփականությունն են։

* * *

Պատվամեծում իր ներկայացուցիչներն ունենալու իրավունքը իրանահայերը ստացել են 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխության ժամանակ։ Այդ իրավունքը էլնում է ընտրական իրավունքի համապատասխան հոդվածից, որ ընդունել է նրկորոգ գումարման մեղլիսը, 1908 թ. (ըստ դրա յուրաքանչյուր 50.000 մարդուց ընտրվում է մեկ պատգամավոր)։ Տվյալ դեպքում ազգային փոքրամասնությունները զազում են հատուկ կուրիաներում (ընտրախավերում) և կազմում են յուրորինակ, ըստ ազգային ու կրոնական հատկանիշի առանձնացված ընտրական օկրուգներ⁶²։

Այս իրավունքը սահմանափակվում է զազութի շրջանակներով։ Դրանում համոզվելու համար բավական է քննել մեղլիսում հայերի պատգամավորների գործունեությունը։ Նրանց, ինչպես և ազգային մյուս փոքրամասնությունների պատգամավորների գործունեությունը մեղլիսի մյուս պատգամավորների համեմատությամբ սահմանափակված է զազութին վերաբերող հարցերի շրջանակով։ Մյուս հարցերում հայերի պատգամավորների գերը իրանական մեղլիսում լուկ ձեական է։

Հետևարար, այլյալ դեպքում էլ մենք բախվում ենք իրանական օրենսդրությանը բնորոշ մի երևույթի՝ ազգային փոքրամասնու-

⁶⁰ Եվկրանուկո, 1947, 12—13 նոյեմբերի

⁶¹ Իրանի Հայկական գոյրոցների մասին տե՛ս «Մշակույթ» գլխի համապատասխան յոմբեր։

⁶² Ազգային փոքրամասնություններին այդ իրավունքը տրվել էր դեռևս 1907—1908 թթ.։ Սակայն նապոմական հոգևորականության շանքերի հեռանքով հայերի ու Երևանից համար, այդ իրավունքը մեղլիսի ընտրությունների ժամանակ է չի արթնց (տե՛ս С. М. Азнав, К национальному вопросу в современном Иране. «Критические сообщения Ин-та народов Азии», 1964, № 77, стр. 48.

թյունների, մասնավորապես հայերի իրավունքները արոհելու, գրանց իրավական հարցերի տառնեմին խմբի մեջ գասելու նպատակը:

Հնարական իրավունքն ընդունելու տարին Իրանում գոյութուն ունեցող հայ բնակչության թիվը իրավունք էր տալիս մեջլիսում ունենալ երկու պատգամավոր, թեև իրանահայ գաղութը քաղկացած էր 80.000 հայութունից և պատմականորեն բաժանված էր երկու հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր թեմական առանձին հաստատությունները, սակայն բուրժուա-կալվածատիրական շրջանները հեղափոխության տարիներին անտեսվեցին հայերի մեջլիսում երկու պատգամավոր ունենալու իրավունքը²²:

Այդ հարցը կրկին քննության առարկա դարձավ 1915 թ., որից հետո գաղութի հայ բնակչությանը իրավունք արվեց մեջլիսում ունենալ նաև երկրորդ պատգամավորը:

Այս կարգը, որն արդեն ավանդույթ է դարձել, պահպանվում է մինչև օրս: Սակայն գրանցից որոշ շեղումներ երբեմն լինում են. օրինակ, հարավային նահանգներից հայերի պատգամավորը ընտրվում է նաև կենտրոնական նահանգների հայերի կողմից, թեև 1944 թ. այդ բնակչությունը ինքնուրույն թեմ է կազմել:

Չնայած մեջլիսում հայերի ունեցած ներկայացուցչության ձևական ընույթին, այդ իրավունքը նրանց որոշ հնարավորություն է տալիս անհրաժեշտության դեպքում այնտեղ պաշտպանել իրենց շահերը: Օրինակ, հայերի պատգամավորները օգտվում են հայ բնակչության դիմումները և բողոքները քննարկելու, պետական ու զենկավար մարմիններին միջնորդություններ հարուցելու և այլ իրավունքներից:

²² Մեջլիսում հայերի երկու պատգամավոր ունենալու հարցը 1908—1910 թթ. բուրժուա-կալվածատիրական լիբերալ շրջանների ու գաղութի թեմական մարմինների միջև բանավեճի առարկա դարձավ: Այն քննարկվել էր զեռես առաջին գումարման մեջլիսում (տե՛ս սՄՇակ, 1908, 8 և 25 Հունիսի) և նորից լույս աշխարհ և՛ավ ընտրված օրների կազմման ու երկրորդ գումարման մեջլիսի մասնակի նշանակույթից է, որ հայերը մերժեցին իրենց հակառակորդների այն թեզը, թե իբր իրենց այդ պահանջը պիտի որպես սովետապետական շարժմանը ունեցած նրանց մասնակցության հասուցում դիմվի (տե՛ս ս՛վերածնունդ, 1922, 28 Հոկտեմբերի): Հայ պատգամավորները մեջլիսում ներկայացում էին նաև առարի բնակչությունը, որը հիմնականում բնակվում էր Հյուսիսային նահանգներում: Ակամ 20-րդ գումարումից մեջլիսում առարիների ներկայացուցչին մի տեղ է հասկացված:

Գազուֆի թեմական մարմինները երկրի մինիստրությունների ու գերատեսչությունների, ինչպես նաև շահական պալատի հետ շփվում են այդ պատգամավորների միջոցով:

Հայերի, առորինների, գրադաշտականների ու հրեաների գազուֆներին մեղիքում ներկայացուցչություն ունենալու իրավունքը կրկին վերապահվեց 1960 թ.⁹⁹:

Տարբեր ցենզերի գոյության հետևանքով (գրագիտության, նստակեցության, ունեցվածքի և այլն) իրանահայ աշխատավորների մեծ մասը զրկված է մեղիքի պատգամավորների ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից: Այսպես, ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեն միայն 20 տարին լրացած, ավյայ ընտրական շրջանում ոչ պակաս, քան 6 ամիս բնակվող ու հարկերը վճարած քաղաքացիները:

. . .

Ինչպես պարզվում է վերը ասածից, Իրանում տեղի հայ բնակչությանը արված իրավունքները սահմանափակվում են գազուֆի շրջանակներում: Իրանում իր արտահայտությունն է գտնում իրանական օրենսդրության առանձնահատկությունը: Այս առանձնահատկությունը պետք է նկատի առնել ամեն անգամ, երբ խոսքը վերաբերում է Իրանի հայ բնակչության իրավական վիճակին, քանի որ իրավական երաշխիքների կողքին այն իրանահայերի իրավունքների որոշակի սահմանափակումներ է ծնում:

Այդ սահմանափակումներից մի քանիսի մասին մենք արգեն առիթ ենք ունեցել խոսել:

Իրանում սահմանափակված են նաև հայերի միությունների, մոզուների ու մամուլի իրավունքները¹⁰⁰: Այդ սահմանափակումներն, անշուշտ, զուտ ազգային բնույթ չեն կրում, այլ անչլում են քաղաքական մտախնդրի: Այսպես թե այնպես, 20-ական, ինչպես նաև 40 և 50-ական թվականներին արգելվեց մի քանի հայկական թերթերի, ամսագրերի ու այլ պարբերականների հրատարակությունը¹⁰¹: Այս խնդիր պատճառով պարբերականների թիվը իրա-

⁹⁹ Avery, Peter, Modern Iran, p. 490.

¹⁰⁰ նկատի ունենք «Հիմնական օրենքի լրացումների» 20 և 21 հոդվածները:

¹⁰¹ Հայերեն թերթերի հետ միասնական արգելվեցին պարբերականներն, զրգերն ու ասորերեն թերթերը (տե՛ս С. М. Агаев, к национальному вопросу в современном Иране, «Критические сообщения Ин-та народов Азии», 1964, № 77, стр. 54).

նահայ գաղութում ի տարբերութիւն արտասահմանի մյուս գաղութների, խիստ սահմանափակ է:

20—30-ական թվականներին Իրանում իրենց գոյութիւնը պահպանողին հայկական գրեթէ բոլոր կուսակցութիւններն ու խրատավորումները: Ներկայումս Իրանում գործում է միայն դաշակցական կուսակցութիւնը:

Պետութեան գործերում կրոնի ազդեցութեան թուլացումից և, հատկապես, Ռզա շահի անցկացրած բարենորոգումներից հետո, իրանահայերի ու ազգային մյուս փոքրամասնութիւնների նկատմամբ նախկինում գոյութիւն ունեցող կրոնական հալածանքների մեղացումները զգալիորեն նվազել են:

30-ական թվականներին երկրորդ կեսին, Իրանի իշխող շրջանները որոշակիորեն փոխեցին ազգային փոքրամասնութիւնների իրավական վիճակի նկատմամբ իրենց ունեցած վերաբերմունքը՝ հրաժարվելով բիրանացեկուս քաղաքականութեան բացահայտ անկրից: Այսպես, ընդառաջելով գաղութի լայն հասարակութեան ցանկութիւններին, իրանական կառավարութիւնը Սպահանի համալսարանում բաց արեց հայագիտական բաժանմունք: Քիչ ավելի ուշ, 1964 թ. Թեհրանի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում ևս բացվեց այդպիսի բաժանմունք:

* * *

Ո՞րն է իրանահայ գաղութի այժմյան իրավական վիճակի առանձնահատկութիւնը: Իհարկէ, գաղութը շարունակում է իր գոյութիւնը կրոնա-եկեղեցական ինքնավարութեան շրջանակներում: Գաղութի իրավական դրութեան վրա, նախկինի պես շարունակում է ազդել Իրանի օրենսդրութիւնը, որն ի վիճակի չէ հայ քնակչութեանը լիարժեք երաշխիքներ տալ: այն է՝ հավասարութիւն օրենքի առջև առանց սեռի, տարիքի, ազգութեան ու կրոնի խտրութեան:

Այդպիսի պայմաններում կրոնա-եկեղեցական ինքնավարութիւնը ազանդարար շարունակում է գաղութի իրավական դրութեան հիմքը լինել: Ինքնավարութեան այդ ևնի շրջանակներում են գործում օրենսդրական ու գործադիր մարմինները, ինչպես նաև զանազան կազմակերպութիւններ: Այսպիսով, հայկական եկեղեցին կարևոր դեր է խաղում իրանահայ, ինչպես և ամբողջ սփյուռքահայութեան կյանքում, ընձեռնելով աշխարհիկ վարչական կառուցվածքի տարրեր: Միաժամանակ կրոնա-եկեղեցական ինքնավարութիւնը տեղի հայ քնակչութեան պահպանման ու համախմբման միջոց ու ձև է: Կրոնա-եկեղեցական ինքնավարութեան

չրջանակներում հայ րնակչութիւնն սզազում է մայրենի լեզվի, կենցաղի, ավանդութիւնների ու մշակույթի հիման վրա գոյատևելու հնարագորութիւնից:

ԻՐԱՆԱՀԱՏՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Գզրոցներ: Գրականութիւն: Աղարւթիւն: Արածաւարչիւն: Քառան: Տպարաններ և ժամույ: Հարստապահաւարչիւն: Աղօմբներ: Գաղտեսներ: Նոր Զեւայի մասնագործներ ու բանգործներ:

Իրանահայ գաղութում մշակույթի օջախները ստեղծվել են դեռևս մինչև XVII դ.: Առաջին օջախներից մեկը, ամենայն հաճանականութիւնով, Ս. Քարէնսի վանքն էր, որը Արարատականի թեմի կենտրոնն էր: Արդեա թեմի աթոռանիստի նրա մասին հիշատակութիւններ կան Կիրակոս Գանձակեցու և Միքայել Զամչյանի մտու: Իրանում հայերի մշակութային կարևոր օջախներից էին նաև Սուլթանիի և Քավրիզի քաղաքները: Վկայութիւն է պատկանում մինչև 1600 թ. Քավրիզում հայկական դպրոցների գոյութիւն մասին:

XVII դ. սկզբին իրանահայերի մշակութային հիմնական օջախը գարձավ նոր Զուզան: 1633 թ. նոր Զուզայի թեմի առաջնորդ Գրիգոր Կեսարացին Ամենափրկիչ վանքին կից հիմնեց դպրոց, որը պատմական մի քանի փաստաթղթերում հիշատակվում է որպէս «համալսարան»: Գրիգոր Կեսարացին իր աշակերտների հետ միասին 1640 թ. հիմնեց նաև ապարան: Նոր Զուզան գարձավ նաև հայ կնոսպրոտների կարևոր կենտրոններից մեկը: Նորընդայնցիներին միջազարից ծնվեցին մի խումբ նշանավոր նկարիչներ, ծագկոզներ, երգիչ-գոսաններ:

XVIII դ. և XIX դ. սկզբին, պատերազմների և ֆեոդալական երկպառակութիւնների շրջանում մշակութային կյանքը գաղութում անկում ապրեց: XIX դ. կեսերից իրանահայ մշակույթը սկսեց վերածնվել:

* * *

Իրանահայ գաղութում, ինչպէս և արտասահմանի մյուս հայ գաղթօջախներում, հատուկ դեր ունի ազգային դպրոցը: Արտասահմանի հայերի համար դպրոցը ոչ միայն լուսավորութիւնն ու կրթութիւնն օջախ է, այլև հոգևոր գոյատևման կարևորագոյն միջոց:

Դպրոցական կրթութիւնի պատմութիւնը, ամենայն հավանականութեամբ, սկզբում է հայ գաղթօրէինների ժազման առաջին իսկ օրերից: Պատմական տվյալները վկայում են, որ հայկական եկեղեցիներին ու վանքերին կից դպրոցներ են գոյութիւն ունեցել դեռևս XII—XIII դարերում: Սակայն զրանք բացառապէս հոգևոր դպրոցներ էին: Աշխարհիկ դպրոցները գաղութում երևան են զայնս միայն XIX դ. առաջին կեսին: Առաջին այդպիսի դպրոցները ստեղծվում են Քաղթիզում և Նոր Զուլայում՝ Կովկասի, Ռուսաստանի, Հնդկաստանի և այլ երկրների հայ մշակութային օջախների բարերար ազդեցութեամբ:

Նոր Զուլայում առաջին դպրոցը բացվեց 1833 թ., սուրբ Ստեփանոս եկեղեցուն կից: Մազրասցի բարեգործ Գ. Սամյանի գումարներով կառուցված այդ դպրոցը միջոցների սղութիւն պատճառով 3—4 տարի հետո փակվեց⁷³, 1843 թ., Աստվածամայր եկեղեցու բակում կազմաթացի բարեգործ Ա. Արզարյանի միջոցներով բացվեց մի նոր դպրոց, որը կրում էր «Հայկական հայրենասիրական» անունը: 1853 թ. Համանման դպրոցներ հիմնվեցին սուրբ Մինաս և սուրբ Ստեփանոս եկեղեցիներին կից⁷⁴:

1854 թ. Նոր Զուլայում բացվեց գաղութում առաջին իգական դպրոցը, որն ի դեպ Իրանում ևս առաջին իգական դպրոցն էր: Այն կառուցված էր կանանց Կատարիսյան վանքին կից, ճալացի Մ. Հորդանանյանի ծախքով⁷⁵:

Նյութական զծվարութիւնների, ինչպէս նաև բավարար թվով ուսուցիչներ լինելու պատճառով այդ դպրոցները 1880 թ. միավորվեցին և կազմեցին Ազգային կենտրոնական դպրոցը, որի շենքը կառուցվեց Եսովայի, Բիրմայի և Հնդկաստանի հայերից հավաքած նվիրատվութիւններով⁷⁶:

Արդեն XX դ. սկզբին՝ 1901—1905 թթ. Ռ. Պատկանյանի դպրոցական ընկեր, մոսկվացի Գևորգ Քանանյանի կողմած միջոցներով Նոր Զուլայում բացվեցին «Գևորգ Քանանյան» իգական դպրոցն ու մանկապարտեզը, որոնք սեղավորված էին բարեկարգ երկհարկանի շենքում⁷⁷:

⁷³ Լ. Տեր-Նովնայեց, Պատմութիւն Նոր Զուլայի, հ. 2, էջ 255—259.

⁷⁴ «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 31—32.

⁷⁵ ՀՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 58, ց. 3, գ. 617, թ. 160: «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 32.

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 32.

1835 թ. Քավրիզում հիմնվեց «Արամյան» դպրոցը, որի հար-
յուրամյակը նշվեց 1935 թ.⁷⁷ Սկզբում այն տեղափոխված էր Քավ-
րիզի թեմի առաջնորդարանի շենքում, Ղալա թաղում: Այնուհետև
առանձին շինք կառուցվեց թեմակալ Սահակ Սաթուխյանի (առաջ-
նորդ էր 1851—57 թթ. —Ն. Մ.) որոշքով «Արամյան» դպրոցի առա-
ջին ուսուցիչներից մեկը Մեսրոպ Քաղիազյանն էր⁷⁸:

1875—1877 թթ. «Արամյան» դպրոցում դասավանդել է
Բաֆֆին: Նա մտադիր էր Քավրիզում հիմնել նաև կանանց դպրոց,
ինչպես նաև տղարան: Սակայն հարկադրական մեկնումը Քավ-
րիզից ի դերն հանեց նրա այդ ծրագրերը:

Քավրիզում իգական դպրոց հիմնելու գաղափարը ի վիճակի
եղավ իրագործել «Ավարայրյան» ընկերությունը, 1879 թ.: 1883 թ.
Քումանյան եղբայրների (Քումանյան առևտրական տան անդամ-
ներ—Ն. Մ.) միջոցներով ստեղծվեց «Աննայան» դպրոցը, որը
1905 թ. միացավ «Արամյան» դպրոցին: 1882 թ. Քավրիզի լիա-
վա թաղում բացվեց «Շալվազյան», իսկ 1895 թ. «Քամարյան»
դպրոցը:

Իրանական Հեղափոխության տարիներին, 1909 թ. Քավրի-
զում հիմնադրվեց ևս մի դպրոց՝ թեմական կենտրոնական միջնա-
կարգ ուսումնարանը:

Քեհրանում հայկական դպրոցները հիմնվել են շատ ավելի
ուշ, քան նոր Զուլայում և Քավրիզում: Դրա պատճառը այդ ժա-
մանակներում Քեհրանի հայ բնակչության փոքրաթիվ լինելն է:
Հանրակրթական առաջին՝ «Շալվազյան» դպրոցը Քեհրանում բաց-
վեց 1870 թ., Դարվազի Ղազվին թաղում: Կանանց կազմակեր-
պությունների՝ աղջիկների համար դպրոց հիմնելու ջանքերը քսան
տարի մնում էին անարդյունք: Միայն 1891—1892 թթ. Քեհրանում
հիմնվեց առաջին իգական դպրոցը: 1891 թ. Ազգային դպրոց բաց-
վեց Դարվազի Ղազվին թաղում, իսկ 1903 թ.՝ դպրոց Դարվազի
Դովլաթի թաղում:

1910 թ. Հասանարազ թաղամասում, որտեղ այդ ժամանակ
ապրում էր Քեհրանի հայ բնակչության մեծամասնությունը, կա-
ռուցվեց «Շալվազյան» նոր դպրոցը:

Դավառներում հայկական դպրոցներ սկսեցին երևան դալ
XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին: Անցյալ դարի 70-ական թվական-

⁷⁷ «Վերածնունդ», 1935, 8 զվածներին:

⁷⁸ Ն. Աննայան, Քումանյան «Արամյան» ազգային դպրոցի, Քավրիզ, 1928,
էջ 12—13 և 26—28:

ներին գաղտնեի կային Սալմաստի Հաֆթվան, Փայաշուկ, Ղալա-
սար գյուղերում: Ավելի ուշ գաղտնեի բացվեցին նաև Մարնա,
Ախթախանա, Սալբա և այլ գյուղերում: XX դ. սկզբին գաղտնեի
կային Սալմաստի գավառի գրեթե բոլոր հայաբնակ գյուղերում:
1903 թ. Փայաշուկ գյուղում տեղական գաղտնեի համար կառուցվեց
երկհարկանի շենք: 1904—1905 թթ. ուսումնական տարում Սալ-
մաստի 11 գաղտնեիում 800 աշակերտ էր սովորում:

1885 թ. տեղի հեղեղեցուն կից գաղտնեի հիմնվեց Մարաղայում:
1898—1900 թթ. Քազրիզի հայ կանանց բարեգործական ընկերու-
թյան ջանքերով գաղտնեի բացվեցին Ուրմիայի, Մաքուի, Ղարա-
գաղի և Քարանդուզի մի քանի գյուղերում և քաղաքներում⁷⁹:

XX դ. սկզբին հայկական գաղտնեի բացվեցին երկրի Հնաս-
վոր շրջաններում: 1904 թ. Համազանում, իսկ 1905—1909 թթ.⁸⁰
Ղազվինում, Մեչհնում, Սուլթանաբազում, Ռաշտում և Էնզելիում:

Այդ տարիներին գաղտնեի կային Զհարհայի շրջանի 8 գյու-
ղերից լորում⁸¹ Լիվասիան, Վերին Քոնարք, Մամուզա և Սիրաք:
Փերիայի շրջանում գաղտնեի համեմատաբար քիչ էին. 27 գյու-
ղերից գաղտնեի ունեին 10-ը, իսկ Բուրվառի, Քազազ, Գյափուա
և Քամարա շրջաններում գործում էր ընդամենը մի քանի գաղտնեի:

Իրանի հայկական գաղտնեիի վրա հատկապես ուժեղ էր Կով-
կասի մշակութային կենտրոնների ազդեցությունը: Մասնավորա-
պես Քիֆլիսից Իրան էին գալիս ուսուցիչներ, ստացվում էր ուսում-
նական ու մեթոդական գրականություն, Կովկասի հայկական գաղ-
տնեիի ծրագրերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած տարի-
ներին իրանահայ գաղտնեի վրա սկսեց զգացվել Իրանի կառավա-
րության անցկացրած բարեփոխումների ազդեցությունը: 1927 թ.
մեյլիսի ընդունած օրենքներով, ինչպես նաև 1932 և 1933 թթ. որո-
շումներով երկրում մտցվեց պարտադիր տարրական (վեցամյա)
կրթություն, վերանայվեցին ուսումնական ծրագրերը, ավելացվե-
ցին բնագիտական առարկաներին հատկացվող դասաժամերը⁸²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեծ վնաս հասցրեց
երկրի հյուսիսային շրջանների գաղտնեիին, որտեղ, ինչպես նշ-
վեց, ժամանակին ստեղծվել էին գաղտնեի առաջին կրթական օ-
չախները: Սալմաստի երրեմնի 11 գաղտնեիից գործում էին միայն

⁷⁹ Քարակահայ տարեցույց, 1923, էջ 31:

⁸⁰ E. A. Дорощенко, Система просвещения в Иране, М., 1959, стр. 23—25.

Հավթվան, Փայաշուկ և Մայլամ գյուղերի գաղթյունները: Ղարազաղի հայկական 21 գյուղեր ունենին 10 գաղթոց, իսկ Ուրմիայի շրջանի 33 գյուղերից ու մեկը գաղթոց չունեն⁸¹:

20—30-ական թվականներին գաղթոցական կրթութիւնը ավելի մեծ թափով էր զարգանում հարավային և կենտրոնական զավառների հայ գաղթաշխուհներում: 1920—1921 թթ. գաղթոցներ հիմնվեցին Ահմադում, Սուլթանարազում, 1922—1927 թթ. արդեն գաղթոցներ կային Չհարմհայի բոլոր գյուղերում⁸², Փերիայի շրջանում դրանց թիվը հասավ 17-ի, Բուրվազի գյուղերում՝ 6-ի⁸³:

Հայ երեխաները այդ տարիներին ազգային գաղթյուններից բացի սովորում էին ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական միսիոններական գաղթյուններում⁸⁴, որոնց հիմնական խնդիրն էր երիտասարդութիւն շրջանում տարածել Արևմուտքի ազդեցութիւնը: Եգզովչով ազգային գաղթյունների սակավութիւնից, երանք կարողացան զնայի իրենց հրատարակել հայ երիտասարդութիւն մի նշանակալից մասին: Այսպէս, 1926 թ. Քեհրանի «Հայկազայան» գաղթոցում սովորում էին 228, իսկ մանկապարտեզում՝ 64 երեխաներ, այնինչ ամերիկյան գաղթոց էին հաճախում 350, ֆրանսիական գաղթյունները (արական «Սան Լուի», իգական «Ժաննա դը Արկ», «Սան Ժոզեֆ») 155 երեխաներ⁸⁵, Ամերիկյան միսիոններական գաղթյուններում էր սովորում Քերմանշահի և Ուրմիայի մարզի հայ երեխաների մեծ մասը: Համազանի ամերիկյան երկու գաղթյուններում (արական և իգական) 1925—1926 ուսումնական տարում սովորում էին տեղի հայերի 100 երեխա:

Միսիոններական գաղթյուններում հայոց լեզվի, պատմութիւն և գրականութիւն ժամերը սահմանափակ էին, իսկ մի շարք զնայքերում գործնական ընթացք էր ստացել ուժացման միտումը: Համազանի ամերիկյան գաղթյուններում, օրինակ, հայոց լեզուն ծրագրից հանված էր: Չնայած տեղի հայ բողոքական համայնքի դիմումներին ու բողոքներին, այդ գաղթյունները շարունակում էին իրենց նման վարվելակերպը⁸⁶:

Ժողովրդական լուսավորութիւն ունեցող և, մասնավորապէս, գաղթյունները հոգևորականութիւն վարույթից անշատելը իրանում

⁸¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 52—53:

⁸² Ավ. Նյգարյան, «Երանի Չհարմհայ գաղթոց», էջ 66—72:

⁸³ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 63:

⁸⁴ Grasseclose, Elgin, Introduction to Iran, New-York, 1947, p. 113.

⁸⁵ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 114—116:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 81—82:

Քուլացրին միսիոներների ազդեցությունը: 30-ական թվականների սկզբին միսիոներական գրեթե բոլոր դպրոցները փակվեցին:

Այս հանգամանքը նպաստեց զաղութում դպրոցաշինության դործի զարգացմանը: 1932—1933 թթ. Հնդկաստանի բարերար Գալիթ Գալթյանի միջոցներով Քեհրանում բացվեց «Փուշիշ-Գալթի» դպրոցը: Այդ իսկ տարիներին դպրոց Հիմնվեց նաև Մեհրեզն-Սուլեյմանում:

30-ական թվականների սկզբին Քեհրանի, Քավրիզի, Նոր Զուլայի և այլ քաղաքների Հայկական դպրոցներում ուսումնական նոր ծրագրեր մտցվեցին: Ավելի մեծ ուշադրություն դարձվեց բնագիտական առարկաներին, ավելացավ պարսկերեն և անգլերեն լեզուներին հատկացվող դասաժամերի թիվը⁸⁰:

1936 թ. շրջադարձային եղավ իրանահայ դպրոցի համար:

Գեոնս 20-ական թվականներին Ռզա շահի կիրառած քաղաքականությունը, որի նպատակն էր «իրանացնել» երկրի բոլոր ժողովուրդներին, շուտով շոշափեց նաև անդի հայ քնակչության շահերը:

Այն բանից հետո, երբ Ռզա շահի քուրժուա-կալվածատիրական բլոկի կառավարությունը սկսեց հակվել ֆաշիստական Գերմանիայի կողմը և երկրում իրագործել շովինիստական քաղաքականություն, մեկը մյուսի ետևից Հայկական դպրոցները սկսեցին փակվել:

Սակայն իրանահայ զաղութը չհաշտվեց զրա հետ: Հայկական բնակավայրերում սկսեցին կազմակերպվել հայոց լեզվի դասընթացներ, գրադարաններ, հայոց պատմությունն ու գրականությունն ուսումնասիրող խմբակներ, միջոցառումներ, որոնք կոչված էին փոխարինելու Հայկական դպրոցին: Այս գործում առանձնահատուկ դեր խաղացին Քեհրանի, Քավրիզի, Նոր Զուլայի և մի շարք այլ քաղաքների հայ կանանց կազմակերպությունները:

Գաղութն առանց դպրոցների մեաց ընդհուպ մինչև 1941 թ. Ռզա շահի հրաժարումից հետո Հայկական դպրոցները վերստին Հնարավորություն ստացան շարունակել իրենց գոյությունը:

Հայկական դպրոցների վերականգնման պրոցեսը ըստ ժամանակի ամենուրեք միասնակ էլի: Այսպես, Քեհրանի դպրոցները վերականգնվեցին 1941—1944 թթ., Արագանի «Ազատ» դպրոցը իր գործունեությունը վերսկսեց 1942 թ., իսկ Քավրիզի «Արամյան» դպրոցը՝ 1944 թ.⁸¹: Գաղութի դպրոցների մեծ մասը կրկին կյանքի

⁸⁰ «Կիրանեհա», 1930, 28 նոյեմբերի:

⁸¹ «Կիրանեհա», 1945, 18 մայիսի:

կուզեց միայն 50-ական թվականներին կեսերին, որի հիմնական պատճառը երկրի քաղաքական անկայուն վիճակն էր:

Այդ նույն տարիներին սկսեցին գործել ոչ միայն քաղաքների, այլև գյուղական վայրերի՝ Փերիայի, Զհարմհայի, Ռեզայի, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Ղարազաղի գյուղոցները:

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին և ետպատերազմյան շրջանում գյուղացական շինարարությունը հասկացելու մեծ թափ ստացավ Քեհրանում, որի հայ բնակչությունն արագ աճում էր: 1941 թ. Քեհրանի Հյուսիսային արվարձաններում՝ Բեշարաղում, Ֆիշերարաղում և Համչեղիեում բնակություն հաստատեցին գյուղերից անդափոխված մի քանի հազար հայ գյուղացիներ: Նրանց համար մի խումբ Քեհրանարևակ հայերի միջոցներով 1942 թ. Բեշարաղում կառուցվեց «Դանայի» գյուղոցը:

1946 թ. հետո Քեհրանի Հյուսիսային ծայրամասում հիմնվեցին նաև «Արամ» («Արտվյան»), «Ե՛հ» Աղիզ» (Հեշմաթին թաղում) և «Հախնազարյան» (Յուսուֆարաղում) գյուղոցները:

Հետագա տարիներին Յուսուֆարաղ թաղում րացվեց «Արաքա» գյուղոցը, Բահար թաղում՝ «Անի» («Առառամ»), իսկ Սեյնդ թաղում՝ «Ե՛հ Արաք» գյուղոցները:

1954 թ. Քեհրանցի Մ. Սարգսյանի միջոցներով կազմակերպվեց «Մարիամյան» գյուղոցը: Վերջինիս նուազանի շենքում տեղավորվեցին նաև «Քուշեշ-Դավթյան» գյուղոցի աղբիկների դասարանները: 1957—1958 թթ. նոր շենքում սկսեց պարապմունքները նաև «Քուշեշ-Դավթյան» գյուղոցը: Քառահարկ այդ կառույցի շինարարության համար միջոցները հանդանակվել էին Քեհրանի հայ բնակչությունից: 1958 թ. Մ. Սահակյանի միջոցներով գյուղոցի նահանգի շենք կառուցվեց Հեշմաթին թաղամասում: Նույն թվականին Մաշիդին թաղում հիմնադրվեց «Արարաք» գյուղոցը: 50—60-ական թվականներին Քեհրանում րացվեցին «Հուր», «Նաիրի» և «Քունյան» գյուղոցները: 1960 թ. բարեգործ Ալդինյանի նվիրած թաղամասում գրվեց «Արաք» գյուղոցի նոր շենքի հիմքը, որը րացվեց 1969 թ.:

Նուպատերազմյան տարիներին գաղութի մշակութային կենտրոններից մեկն էր Արազան քաղաքը: 1949 թ. այնտեղ կառուցվեց «Աղար» գյուղոցի նոր շենքը:

Այդ տարիներին գյուղացական նոր շենքեր երևան եկան նաև Մեշեղում, Ռաշտում և այլ քաղաքներում:

Աշակերաների կողմից մայրենի լեզվի, պատմության և գրականության յուրացումն ապահովելու անհրաժեշտությունից զրգոված

40—50-ական թվականներին տարրական դպրոցների մի մասը վերածվեց միջնակարգի։ Ուսումնական պրոցեսի երկարակամ շնորհիվ հնարավոր դարձավ ընդգրկել Հայագիտական առարկաների ծրագրի լրիվ շրջանակը։ Այդ ժամանակ միջնակարգ դպրոցներ դարձան Քեհրանի «Քուչեշ-Գավթյան», «Մարիամյան» և «Սահակյան», Արազանի «Ազար», Քավրիզի «Արամյան-Հայկազյան», Նոր Զուղայի «Կատարինյան» և «Փանանյան» դպրոցները։

Տեղի թեմական մարմինների իրավասությունը նեֆակա գրոցոցներից բացի, Քեհրանում կան նաև մասնավոր դպրոցներ։ Դրանք պետական ծրագրերին համաձայն երիտասարդությունը ուսուցանում են հայոց պատմություն, գրականություն և այլ առարկաներ։ Այդ դպրոցներից մի քանիսն ունեն նաև անդերեն կամ ֆրանսերեն լեզվի դասընթացներ։

Այգորինակ մասնավոր դպրոցներից ամենահինը «Րոսթան» է։ Ներկայումս այն ունի նախապատրաստական բաժանմունքներ (աղբիկների և տղաների համար՝ առանձին), ինչպես նաև միջնակարգ իզական բաժին՝ աստիճանային անոթությունով։

1946—1947 ուսումնական տարում բացվեց «Սանգուիտ», իսկ 1955 թ.՝ «Նուրար» դպրոցը։ Վերջինս հիմնադրված է «Քեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերություն» միջոցներով։ Վերջին տաս տարում Քեհրանում ստեղծվել է ևս վեց մասնավոր դպրոց՝ «Բերսարե», «Քարան», «Մաֆֆի», «Սթանչ», «Փարթովի», ինչպես նաև «Այրիան» դպրոցը՝ Վանաջում։

Բացի «Փարթովի»-ից, որը միջնակարգ է, մյուս դպրոցներում ուսման անոթությունը վեց տարի է։ Հիշված դպրոցներից միայն «Բերսարեն» է իրական։

Այսպիսով, Քեհրանի ազգային 14 դպրոցներից թեմական մարմինների սեփականությունն են «Քուչեշ-Գավթյան», «Մարիամյան», «Սահակյան» և «Արաքս-Այգինյան» դպրոցների շենքերը։ Մյուս դպրոցները տեղավորված են վարձու շենքերում։ Տեղական թեմական մարմինների սեփականությունն են նաև Ահվազ, Ռեզայի, Համազան, Մեսչեդ-Սուլեյմանի, Դավթին, Մեշեդ, Փեշինի, Ռաշտ, Քերմանշահ, ինչպես նաև Նոր Զուղա, Քավրիզ և Արազան քաղաքների դպրոցական շենքերը։

Ներկայումս Քեհրանում 22 (ներառյալ մասնավորները) հայկական դպրոց կա։ Դրանցից 5-ը միջնակարգ են, 17-ը՝ տարրական։ Եթե նկատի առնենք, որ դպրոցներից մի քանիսը քաղկացած են արական և իզական առանձին բաժանմունքներից, ապա քաղա-

յում տարրական դպրոցների թիվը փաստորեն 20-ից ավելի է՝ Ամբոջ գաղութում գործում է 40 քաղաքային դպրոց:

Իրանահայ գաղութի դպրոցական կրթության համակարգին անմիջապես հարում են նաև մանկապարտեզները, որոնք, որպես կանոն, ունեն դպրոցական նախապատրաստական խմբեր: Գեոևս 1899 թ. Քաղթիզի բարեգործական ընկերությունը կիսովա թաղում բացել էր մանկապարտեզ, որն առաջինն էր նրկրում: 1907 թ. այդպիսի մանկապարտեզ բացվեց նաև Ղալա թաղամասում⁵⁰: Ինչպես արգեն նշվեց, նոր Ջուղայում «Գևորգ Քանայան» մանկապարտեզը հիմնվել է 1902—1905 թթ.: Մտաավորապես նույն տարիներին Քեհրանում ստեղծվեց մանկապարտեզ, որը կրում էր «Մանկական պալատ» անունը⁵¹:

Փամանակակից բնույթի էին Քեհրանում բացված «Քերասրես» (1931)⁵² և «Քումանյան» (1944) մանկապարտեզները: Մեր հիշատակած բարերար Այգինյանի նվիրած հողակտորի վրա 1963 թ. Քեհրանում կառուցվեց «Փուշեշ» մանկապարտեզի շենքը:

1944 թ. նույնատիպ մանկապարտեզ հիմնադրվեց նաև Արազանում⁵³:

Գաղութում դպրոցական կրթությունը կազմակերպված է եռաստիճան կարգով. միամյա, նախապատրաստական բաժանմունք, վեցամյա ժամկետով տարրական դպրոց և միջնակարգ դպրոց մինչև 12 (Արազանում՝ 11) դասարանը: Իրանի հայկական դպրոցներում ուսուցումը տարվում է արևելահայ լեզվով: 30-ական թվականներին Քեհրանի դպրոցների վերջին երկու դասարաններում անցնում էին նաև արևմտահայերեն, իսկ նոր Ջուղայի զբարոցներում՝ գրաբար:

Հայկական դպրոցների համար դասագրքերն ու ուսումնական մեռնարկները կազմվում են տեղում: Դրանց համար օգտագործվում են սփյուռքահայ ալլ գաղութներում, ինչպես նաև Հայկական ՍՍՀ-ում հրատարակված դասագրքերը:

Գաղութի դպրոցները պահվում են միայն իրանահայ բնակչության միջոցներով: Համեմատաբար ավելի բարեկարգ են քաղաքների դպրոցական շենքերը: Գյուղական դպրոցները ավելի պակաս բարեկարգ պայմաններում են. ձվարած են փոքրիկ, հա-

⁵⁰ «Վերածնունդ», 1951, 5 մայիսի:

⁵¹ «Վերածնունդ», 7 ապրիլի:

⁵² «Վերածնունդ», 1931, 22 հոկտեմբերի:

⁵³ «Վերածնունդ», 1944, 12 ապրիլի:

Հախ խաղար, կիսաքանդ, ձմռանը՝ խոնավ, իսկ ամռանը՝ փոշոտ անակներում: Դրանց մեծ մասում ուսման տեղափոխումը 2-ից 4 տարի է: Դպրոցական միջոցների կարգավորման հարցը շարունակական ցածր խնդիր է դարձել գաղութի համար: Դպրոցների միջոցները կազմվում են հարուստ անձանց կտակներից, նվիրատվություններից, եկեղեցիների նպաստներից ու բարեգործական ընկերությունների անդամավճարներից: Այդ միջոցների նշանակալից մասը գոյանում է ուսման վարձից:

Իրանական իշխանությունները դրամական բավարար օգնություն չեն ցուցաբերում դպրոցներին: Պետական նպաստ են ստանում միայն մի քանի դպրոցներ: Լուսավորության մինիստրությունը աշխատավարձ է վճարում միայն պարսից լեզվի և պետական ծրագրի մեջ մտնող մյուս առարկաների ուսուցիչներին:

Վճարովի ուսումը Ժանր բոս է հայ աշխատավոր խավերի համար: Չնայած բարեգործական ընկերությունների հոսանքան շանցերին, լուսնոր ժնոզների երեխաներից շատերը հարկադրված են հաճախել պետական դպրոցներ, ուր ուսման վարձը համեմատաբար ցածր է:

Մտավոր հաշվումներով դազութում սովորող աշակերանների թիվը հասնում է 15 հազարի: Սովորող երիտասարդության 95% -ը ազգային դպրոցներն է հաճախում, Ըստ սոցիալական դրության՝ նրանք հիմնականում հայ բնակչության հարուստ և ունեոր խավի երեխաներն են: Այդ դպրոցներում ավելի փոքր թիվ են կազմում արհեստավորների, բանվորների ու գյուղացիների երեխաները:

* * *

Իրանահայ գրականության ակունքը աշուղական պոեզիան է, որ XII դ. մեծ զարգացում էր ապրում Նոր Զուլայում, ինչպես նաև Փերիալի, Գհարմհալի և այլ շրջաններում: Հայ գուսանական արվեստը Իրանում շարունակում էր զարգանալ նաև հետագա դարերում, ընդհուպ մինչև XX դ.³⁰ Սակայն տեղի հայ գրականությունը ստեղծվում էր անբարենպաստ ժամանակաշրջանում (XVI—XIX) դդ.), երբ անկում էր ապրում առհասարակ պարսկական ամբողջ գրականությունը: Դրա հետևանքով, նույնիսկ XVII դ., երբ դազու-

³⁰ Տե՛ս Լ. Մեմյան, Արուզ Լուհանես, Վենետիկ, 1929, Այուզ Ամիր օղլի, Վենետիկ, 1930, Հայ բանաստեղծութան մտքուկները Նոր Զուլայում և Լընգ-կաստանում, Վրենս, 1930, Արուզ Լուրուֆյան օղլի, Փեհլան, 1948, Իրանի երգություն հայ աշուղներ, Վրենս, 1925 և այլն:

թում ծաղկում էր մշակույթը, հալ գրականությունը, մասնավորապես բանասանդղությունը, շկարագացած բարեբանալ գուսանական քնարերգության մակարդակից: Գաղութում արձակ ու չափածո գրականությունն սկզբնավորվեց XIX դ., երբ երկրի գրականությունը վերածննդի առաջին նշաններն էր ցույց տալիս: Իրանահալ գրականության զարգացման վրա զգալի ազդեցություն են ունեցել XIX դ. երկրորդ կեսին առաջ եկած գրական այն հոսանքները, որոնք արտահայտում էին իրանական երիտասարդ բուրժուազիայի շահերը: Իրանահալ գրական պոեզիայը նշանակալից չափով ձևավորվել է նաև Կովկասի և Մուսաստանի, ինչպես նաև արտասահմանի հայկական մյուս գաղութների գրականությունների ներազդմամբ:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին իրանահալ գրականության զարգացման բնորոշ առանձնահատկությունը նոր ձևերի որոնումներն են, որոնումներ, որոնց արդյունքը թարգմանական մի շարք ստեղծագործությունների երևան գալն էր: Գրական կյանքի այս ժամանակաշրջանը նշանավորվում է հանրահայտ թարգմանիչներ Լոմֆանենու Մառհչյանի և Լոմսիսի Միրզայանի առպարեզ գալով:

Մասնհյան-թարգմանչի գրական գործունեությունը սկսվել է դեռևս նասրեղյին շահի պալատում: Նա շահի համար թարգմանել է մի քանի ստեղծագործություններ, այդ թվում Ալեքսանդր Դյումայի, Պյոն Լոթի և Զարլզ Դիկկենսի մի քանի երկերը: Այդ տարիներին նա թարգմանել է նաև Մուլիերի մի քանի թատերգությունները:

Լոմֆանենու Մասնհյանի թարգմանությունների ոսկե բաժինը կազմում են Շեքսպիրի ստեղծագործությունները՝ «Համլետ», «Լիր», «Տիտոս», «Մակբեթ», «Ամառային գիշերվա երազը», «Ոչնչից շատ ազմուկ», «Լուսինս Կեսար», «Ինչպես կամենաք», «Անտոնիոս և Կլեոպատրա», «Կարիոլան», «Փոթորիկը»:

Լոմֆանենու Մասնհյանը Շեքսպիրի ստեղծագործությունների անզուգական թարգմանիչ լինելուց բացի, եղել է անվանի շեքսպիրագետ: Նա, բացի այդ, հայոց լեզվի ճանաչված նորարարներից մեկն էր:

Նեղուների անթերի իմացությունը (նա տիրապետում էր անգլերենին, ֆրանսերենին, գերմաներենին, արաբերենին, պարսկերենին և հայերենին), բարձր կրթվածությունն ու թարգմանչի բնատուր ձիրքը Լոմֆանենու Մասնհյանին դարձրին հայ թարգմանա-

կան գրականութիւնի դարաւոր ավանդների արժանաւոր ժառանգորդը:

Անցյալ դարի 90-ական թվականներին է սկսել իր թարգմանական գործունեութիւնը նաև Լոսանի Միրզայանը: Նրա գրչի առաջին փորձերից է Վալտեր Սկոտի «Էլնաի լեզին» ստեղծագործութիւնը⁹⁴: 1894 թ. նա սկսում է նույն հեղինակի այլ գործի՝ «Վոլգիա»-ի լորդի թարգմանութիւնը: Այն տպագրեց ժամանակին Քիֆլիսում գործող հրատարակչական ընկերութիւնը: Քիֆլիսում եղած ժամանակ Լ. Միրզայանը թարգմանել է Լեոնտոսովի «Գնդ» պոեմը: Այդ, ինչպես նաև Քենդրանից նրա ուղարկած՝ Բ. Լիստոնի «Պոստիլի վերջին օրը» վեպի թարգմանութիւնը հետագայում լույս տեսան Քիֆլիսում:

Վերագտնաւորվ Քենդրան Լ. Միրզայանը թարգմանում է Մոլիերի «Շլաշ»⁹⁵ և Բայրոնի «Վորաբրա»: Երկու թարգմանութիւններն էլ հրատարակվեցին Քենդրանում: Հետագա տարիներին նա իր թարգմանած բանաստեղծութիւնները ամփոփեց «Մաղկաքաղ» ժողովածուի մեջ (ավելի քան 70 զանազան ռուսաւորներ—700 քառատող): 1910 թ. Լոսանի Միրզայանը թարգմանեց էջ. Ռոստանի «Միրանո» դր Քիրժերակա թատերգութիւնը:

Սկսած 1913 թ. Լոսանի Միրզայանը ձեռնամուխ է լինում պարսից գրականութիւնի լավագույն ստեղծագործութիւնների թարգմանութիւնը: Այդ տարիներին նա հատկապէս է թարգմանում Մադուց, Հաֆեզից, Բարա Քահեր Օրիանիից, Օմար Խայամից նրա կատարած թարգմանութիւնները, որ մինչ այսօր մնում են լիարժեք լույս տեսնող քնարերգութիւնի սիրահար Մանուկ Մարտինի հրատարակութիւնը: Դրանց հետ մեկտեղ տպագրվեցին Բարա Քահերից և պարսիկ այլ բանաստեղծներից կատարված մի քանի թարգմանութիւններ: 30-ական թվականներին Լոսանի Միրզայանը թարգմանում է երեք հատված Ֆիրդուսի «Շահնամ»-ից: Լ. Միրզայանը մի քանի բանաստեղծութիւն է

⁹⁴ Լոսանի Միրզայանը ոչնչ է այդ ստեղծագործութիւնները գրաւոր թարգմանել, սակայն Լոսանի Մանուկի խորհրդով հրատարակեց այդ գործերից: Աշխարհորդին տիրապետելու նպատակով, նա 1892 թ. ձեռնամուխ եղավ Մեկնիի «Էլթով» և «Սոլա» վեպի, ինչպես նաև Էնեսի «Մասնաւոր» գրքի փորձական թարգմանութիւնը:

⁹⁵ Հայ յիսուսները այդ թատերգութիւնը բնագործն է պաշտօնաւոր, որին ներկա է լինում Մուգա ֆերդինանդը:

Քարգմանն էր նաև Ռարինդրանաթ Տազորից, որի հետ նա հաստատել էր բարեկամական կապեր:

1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխության ազդեցությամբ գաղութում սկսում է ձևավորվել բանաստեղծների ու գրողների նոր սերունդ, երևան են գալիս ստեղծագործություններ, որոնք և կազմում են իրանի արդի հայ գրականության հիմքը: 20-ական թվականներին Քավրիզում, Քեհրանում և մյուս քաղաքներում կազմվում են գրական զանազան միավորումներ: 1924 թ. Քեհրանում սկսեց լույս տեսնել գրական-գեղարվեստական «նոր պատգամ» ամսագիրը: Այս ուղղությամբ կատարված հետազոտ քայլերի արդյունքը եղավ «նոր էջ»⁵⁶ գրական միավորման ստեղծումը (1932 թ.), որը գործում է ցայսօր:

40—50-ական թվականներին առաջ եկան գրական այլ միավորումներ, որոնք, սակայն, երկար կյանք չունեցան: Տեղացի բանաստեղծների և գրողների՝ գրականության զարգացման գործին նպաստելու ձգտման ու ջանքերի արդյունքն էր 1961 թ. «Երանի հայ գրողների միություն» կազմակերպումը⁵⁷:

Գաղութում գրական կենտրոնի ստեղծման հապաղումը բացատրվում է տեղացի գրողների՝ հայ ազգային գրականության հետ ունեցած ավանդական կապերի գոյությունը:

Գաղութի շատ բանաստեղծներ ու գրողներ կրել են լոկալանենս Քումանյանի, Ողիշի Գարենցի, Ավետիք Իսահակյանի, Միաման-Քոչի, Վարուժանի, Միսաք Մեծարենցի՝ հատկապես Վահան Տերյանի ստեղծագործության ազդեցությունը⁵⁸: Իրանահայ բանաստեղծների ու գրողների խումբը իր արվեստը զարգացնում է հայ ազգային գրականության հունով:

Այս ուղղության հայտնի դեմքերից են Արամ Գառնեն, Գևորգ Գարֆին և Մարգար Ղարաբեկյանը (Գն):

Արամ Գառնենի⁵⁹ ստեղծագործությունների մեջ զգալի տեղ են գրավում հայրենիքի կարոտի ու թախծի տրամադրությունները, սակայն հին մտայնության բեռին հնազանդ բանաստեղծը ասես

⁵⁶ Նոր միավորման սեղանները զեկության համար դիմեցին «Վերստենդե» խմբագիր Հայկ Գարադաշին, նա հայտնեց, թե նրանց համար նոր էջ կրոցի իր թերթում: Այստեղից էլ միավորման սեղանումը:

⁵⁷ «Երանահայ արդի գրողներ», Քեհրան, 1964, էջ 7:

⁵⁸ Ա. Տոնոյան, Անդառառ իրանահայ բանաստեղծություն, Բեյրութ, 1963:

⁵⁹ Արամ Գառնեն (Արամ Տեր-Բողոքասարյան) մեզից է 1908 թ. Քավրիզում: Նախնական և միջնակարգ կրթությունը ստացել է տեղի «Արամյան» և «Գն»-ընտանիքում: Թեմական զարգանքներում:

Հեռանում է իրականությունից, արվում անցյալի հիշողություններին ու հուշերին, նա չի ուզում նկատել Սովետական Հայաստանի գոյությունը և զովեբզում է հայերի վերացական, ոչ երկրային հայրենիքը:

1924 թ. Քավրիզում լույս են տեսել նրա «Հրաժեշտի պոեմ», «Բանաստեղծություններ», գրքերը, 1926 թ.¹⁰⁰ «Արա և Շամիրամ» գրքույկը: Արամ Գառոնեի «Թրեթի երգեր» ժողովածուն հրատարակվել է Կոնստանդուպոլիսում, 1930 թ.: 40—60-ական թվականներին լույս են տեսել Ա. Գառոնեի մի քանի այլ բանաստեղծական ժողովածուները, ինչպես նաև «Արգարուսիան Հանապարհով» վիպակը: Գառոնեին բանաստեղծություններ է գրում նաև մանուկների համար¹⁰¹:

Գևորգ Գարֆին¹⁰² իրանահայ գրականության այն փոքրաթիվ ներկայացուցիչներից է, որոնք իրենց նվիրել են թատերագրությանը: Առանձին գրքով հրատարակվել են նրա «Միավուշ և Սուզարև», «Արգարուսիան Հանապարհով», «Ողբույն քեզ, Միլանո», «Մեհարայ Մաշտոց» և այլ թատերագրություններ: «Մեհարայ Մաշտոցը» 1962 թ. արժանացավ «Փեքիյան մշակութային ընկերության» (Քիյրուսի) մրցանակին: 1964 թ. լույս տեսան նրա «Վահան և Ռազմ-դուխտ», «Անքավիյին» և «Արյունոտ թաղը» թատերագրությունները, իսկ 1967 թ.¹⁰³ «Հարազատ էշեր» բանաստեղծությունների ժողովածու:

Գարֆին հայտնի է նաև իր կատարած թարգմանություններով «Ռիչարդ երրորդ», «Տրիստան և Իզոլդա», «Կոնի փոստաւարը», «Զահարիբումի գիշեր», «Աննա Քրիսթին», «Միզը և այլն»¹⁰⁴:

Բանաստեղծ Դևր¹⁰⁵, շնայած ընտր էչ գրական միավորման հիմնադիր անդամներից մեկն է, վերջին ժամանակներս ստեղծագործական նկատառումներով հեռացել է միավորումից ու անկախ դիրք է գրավում: Դևր ստեղծագործության վրա նկատելի է Տերյանի պոեզիայի ուժեղ ազդեցությունը: Նրա բանաստեղծությունների տեքստերով երգահան Նիկոլ Գալանտերյանը գրել է մի քանի երգեր ու սոմանսներ:

¹⁰⁰ «Իրանահայ արդի գրողներ», էջ 161:

¹⁰¹ Գևորգ Գարֆին (Գևորգ Լավանեթյան-Նուբարյան) ծնվել է 1907 թ., Նուբարյան շրջանի Սուլամիթի գյուղում: Մովսիս է Քիլիսում, ապա Քավրիզի ֆրանսիացի լազարիստների զորքում: Մահացել է 1964 թ. Քեհրանում:

¹⁰² «Իրանահայ արդի գրողներ», էջ 171:

¹⁰³ Դևր ծնվել է 1901 թ. Քեհրանում, նրբությունը ստացել է Քեհրանի ու Նուբարյանի հուլիական զորքից:

«Իմ երգերը» խորագրով բանաստեղծությունների իր առաջին ժողովածուն Գեղ Հրատարակել է 1947 թ., նրա երկրորդ «Այս երկար Համփանս ժողովածուն՝ լույս ընծայեց Հայպետհրատը, 1963 թ.¹⁰⁴։

Գրական «նոր էջ» միավորման անդամները, ինչպես նաև գրողների և բանաստեղծների երիտասարդ սերնդի մի քանի ներկայացուցիչներ փորձում են իրենց ստեղծագործության մեջ կիրառել գրական ժամանակակից ձևեր և գեղարվեստական արտահայտչամիջոցներ։ Այդ գրողները մտերիկից և լավ ծանոթ են Համաշխարհային արվեստի լավագույն նմուշներին։

Նոր, արդի սեռական յուրացման ուղղությամբ առաջին քայլերն անելու պատիվը, «նոր էջ» կազմակերպությունը նախաձեռնողներից մեկին՝ Հրանտ Ֆալյանին է¹⁰⁵։

Նրա առաջին «Քշնամիներ» պատմվածքը տպագրվել է 1908 թ., Բաքվում։ Իր անգրանիկ «նոր աշխր» վերնագրով ժողովածուն Հ. Ֆալյանը հրատարակել է Քեհրանում, 1961 թ.։ Նրա բազմաթիվ պատմվածքները գեղևս անտիպ են մնում։

«Նոր էջ» միավորման մեջ սրպես նրա հիմնադիր-անդամներ, Ֆալյանից բացի մտնում են Գեղ, Աշոտ Ասլանը, Արան (Արա Տեր-Հովհաննիսյան), Գալուստ Խանենցը, Արշավիր Մկրտիչը, Արմեն Գիսը, Ավելի ուշ, միավորման անդամ դարձան Զորայր Միրզայանն ու Ռ. Բենը (Ռուբեն Հովհաննիսյանը)։ Միավորման անդամները ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս մեծ աշխատանք են տանում հայ ընթերցողին համաշխարհային գրականության նվաճումներին ծանոթացնելու, ինչպես նաև իրանական ընթերցողին հայ և սովետահայ գրականության նվաճումներին հաղորդակից դարձնելու ուղղությամբ։

«Նոր էջ» միավորման մասնակիցների ներկայացուցիչներից հիշատակման արժանի է Զորայր (Զորիկ) Միրզայանի անունը¹⁰⁶, Զ. Միրզայանը բանաստեղծի, արձակագրի քանքարը զուգակցում էր թարգմանչական, գրականագիտական միջոցի հետ։ Նրա բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն էր «Քաց մայիլը»։ Նա հա-

¹⁰⁴ «Երանահայ արգի գրողներ», էջ 137։

¹⁰⁵ Հրանտ Ֆալյանը ծնվել է 1884 թ., Թեյումի Սովորել է Ճեղաղալում, ապա՝ Քեհրանում։ Ազգի է նոր Զուլայում, Քիջիսում, Քեհրանում, ուր և մահացել է 1960 թ.։

¹⁰⁶ Զորայր Միրզայանը ծնվել է 1916 թ. Քեհրանում։ Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի ուղղալին դպրոցում, ապա ավարտել է ավերիկյան քոլեջը Մահաբել է 1964 թ., Քեհրանում։

յնքն է թարգմանել Բարա Քահերի քառյակները, Օմար Խայամից նրա թարգմանած 30 քառյակները մասն էն իր հոր՝ Լոգանի Միրզայանի շեմար Խայամ թարգմանական ժողովածուի մեջ, Զ. Միրզայանի գրքին էն պատկանում Ծ. Դսատուակու «Հեզիկը» վիպակի, Մարկ Տվենի «Պատմվածքների» թարգմանությունը, նրա մի քանի թարգմանություններ զնուս պահվում էն Կոնստանտնուպոլիսում, Դրանցից էն Դսատուակու «Նեհոուշկա Նեզվանոֆան», Գարաիա Լորկայի «Բանաստեղծությունները», Կոկաոյի «Տարբրիակ ընտանիքը», Կարլ Վիթլինգերի «Ճանաչում էք դուք Միրկաթինը», էրոքին Փուլգուելի «Պատմվածքների ժողովածու» և այլն¹⁰⁷։

Զ. Միրզայանը և նրա Ալի Իրն Մինայի կյանքը և շարքից գրականության պատմության ուսումնասիրությունների հեղինակն է, Իրանահայ գրականության քննորոշ առանձնահատկությունը արձակագիրների (արդեն շնչ խոսում թատերագրություն մասին) փոքրաթիվ լինելն է, քննորոշ է նաև վեպի ժանրի բացակայությունը, նրնությունը, որոնք նկատելի են նաև արդի պարսից գրականության մեջ։

* * *

Իրանահայ գեղանկարչության առաջին նմուշները վերաբերում են XIX դ.¹⁰⁸, Սակայն գաղութում գեղանկարչությունը իր ծաղկմանն հասավ XVII դ., նոր Զուլայում։ Տեղացի վարպետները, հենվելով հայ գեղանկարչության ավանդների վրա, յուրացրին սևիյան շքրչանի Իրանի գեղանկարչության լավագույն նվաճումները և ստեղծեցին մի նոր, բուրբուղին ինքնատիպ արվեստ։ Հայտնի են այդ ժամանակի՝ գորային մանրանկարչության, որմնանկարի և այլ ժանրերի վարպետներ, մանրանկարիչ Հակոբ Զուլայեցու¹⁰⁹, նկարիչ-

¹⁰⁷ Իրանահայ արդի գրողներ, էջ 301, շնք էջ, Փնկան, 1965, № 14, էջ 7—8։

¹⁰⁸ Հայաստանի պատկերասրահում պահվում է մանրանկարի Խմբիտու Անջու (1256 թ., Սուվյամիթում) ծաղկած առվածաշունչը (տե՛ս Ա. Արնոս, Жюппись Ирана, стр. 61—62)։

¹⁰⁹ Հակոբ Զուլայեցու վրենին էն պատկանում «Ալիքանեղ Մակնուսու պատմություն» և այլ հայտնու գեղանկարներ, որոնք պահվում են Մ. Մալադի անվան Մոսկուագրասում (տե՛ս Ա. Ա. Լյուբոս, Машината Армена, Ереван, 1952, стр. 59—60)։

ներ Մինասի¹¹⁰, Լովհաննես Մրցուզի¹¹¹, Բողոս Սալթանովի¹¹² ա-
նունները:

XVII դ. վերջերից սկսած հայ գեղանկարչությունը, ինչպես և
ամբողջ իրանական նկարչական արվեստը, խոր լճացում ապրեց:

Ժամանակակից իրանահայ գեղանկարչությունը սկզբնավոր-
վեց ու սկսեց ձևավորվել XIX դ. երկրորդ կեսին:

«Այդ շրջանի արվեստը.—նշում է Դեյնեկեն,—հիմնականում
մնայով որպես տիրող վերնախավի արվեստ... սկսում է արտացո-
լել ֆեոդալական հասարակության բնօրրոցում ծնվող բուրժուա-
զիայի գաղափարախոսությունը: Արևմտանկարչական գեղանկար-
չությանը հաղորդակից լինելու շնորհիվ նկարչությունը ընդունում է
նոր մեներ¹¹³: Այդ ժամանակաշրջանի հայկական արվեստի ներ-
կայացուցիչը Իրանում Հակոբ Լովնաթանյանն էր (1806—1881),
որը նասրեդդին շահից ստացել էր «նազարշահխ» տիտղոսը¹¹⁴:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին իրանահայ նկարչությունը կրեց
նաև Հայաստանի, Կովկասի ու Ռուսաստանի հայ նկարիչների ար-
վեստի ազդեցությունը: 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխու-
թյան և գրան հաշորդած շրջանում այդ ազդեցությունն էլ ավելի
ուժեղացավ:

Այդ տարիներին և, հատկապես 20-ական թվականներին,
Քավրեզում, Քեհրանում, նոր Զուլայում և մի քանի այլ քաղաք-
ներում հիմնվեցին նկարիչների միություններ և ընկերություններ,
բացվեցին սրահներ: Տեղացի հայ նկարիչներից մի քանիսը սկսե-
ցին սովորել նկարչություն պարսկական, ինչպես նաև եվգոր օտար-
երկրացի նկարիչների պայրոցներում: 1924 թ. Քեհրանում հրատա-
րակված «Նոր պատգամ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը
բանաստեղծներից ու գրողներից բացի իր շուրջը համախմբեց նաև
նկարիչներին:

¹¹⁰ Նկարիչ Մինասը նոր Զուլայում որմանկարներով զարգարել է Տա՛ Աբաս
Ա-ի պալատը, եկեղեցիները, վաճառականների տները (տե՛ս Առաքյլ Գալբրեյի,
«Պատմություն», էջ 405—412; Ա. Սեմյան, նոր Զուլայի ժէ դարու որմանկար-
չական հուշարձանը, Նյու-Յորք, 1962 թ., էջ 28, 30—31):

¹¹¹ Լովհաննես Մրցուզին և՛ Ամենափրկիչ վանքի որմանկարները (տե՛ս
Պ. Առևյան, «Լովհաննես Վ. Մրցուզ», «Էջմիածին», 1964, № 1, էջ 20—34):

¹¹² Բողոս Սալթանովի անկախություններից մեկը «Նորհավուր շնթ-
րիչը», որ կատարված է պղնձ տարրուկի վրա, հայ վաճառական Զոքարիան
1650 թ. նվիրել էր Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին: Բողոս Սալթանովը հետագա-
յում Մոսկվայի Զինապալատի ակադեմիա նկարիչներից մեկը դարձավ:

¹¹³ Д. Дейнека, Живопись Ирана, М., 1938, стр. 152.

¹¹⁴ Նազարշահի—նկարչագետ, մեծ նկարիչ:

Մական 20-ական, ինչպես նաև 30-ական թվականներին արվեստի զարգացման նոր ուղիների որոնելիս նկարիչները հաճախ նախապատվությունը տալիս էին անցյալի ավանդույթներին, փորձելով գրանց մեղ գտնել արդի իրականությունն արտահայտելու միջոցներու Ամենայն հավանականությամբ զրանով պիտք է քացասարել նկարիչների այդ շրջանում զրևեկորած ձգտումը՝ հարել գասական ուղղությունը, իսկ իրենց համար ստեղծագործական ապարթզ դարձնել որմնակարային արվեստն ու զրքային մանրանկարչությունը:

Իրենց ընտրած այս ճանապարհին հայ նկարիչները, որպես կանոն, ընկնում էին իրանական գեղանկարչության, հատկապես նրա հին ուղղությունների ազդեցության տակ:

Գաղութում գեղանկարչության զարգացման այդ շրջանի ներկայացուցիչներից է Անդրե Սևրյուզինը (Գարվիշ)¹¹⁵, նա գեղանկարչությամբ սկսել է զրազվել վաղ հասակից: Արվեստի տարբեր ուղղություններին մտտիկից ժանոթանալու նպատակով նա 1912 թ. այցելել է Նվրուպա, Եղել ժննում, Փարիզում: Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսելուն պես նկարիչը վերագտնում է Իրան և պատերազմի ավարտից հետո ստեղծում է զործեր, որոնց վրա ակնհայտ է Արևմուտքի արվեստի վարպետների ազդեցությունը: 1922 թ. Անդրե Սևրյուզինը դառնում է այդ ժամանակ Թիֆլիսում զործող հայկական արվեստի տան անդամ:

Մական հիշյալ տարիներին Սևրյուզինը ստեղծագործական որոնումների շրջան էր ապրում: 1925 թ. նա մտազրվում է Ֆրեդուսու ԵՄահեմեհի թնմաներով նկարների շարք ստեղծելու: Այդ նպատակին նա նվիրարերից իր կյանքի տասը տարիները: Սևրյուզինի այդ նկարները ցուցադրվեցին 1934 թ. Թեհրանում քացված ցուցահանդեսում, իսկ հաջորդ տարին՝ Հնդկաստանի Բումբել և Կալկաթա քաղաքներում, 1936 թ. սկզբին՝ Վիննայում¹¹⁶:

Ինչպես վկայում են արվեստաբանները, այդ նկարներում զրևեկորվել է գույների քազմազանությունն ու հարստությունն զգա-

¹¹⁵ Իր ստեղծագործությունները Սևրյուզինը ստորագրում էր ԵՄարվիշ Փարվուզին Իրանու նա թնվել է Թեհրանում, 1926 թ., յուսակարիչ-գեղանկարիչ Անթուան Սևրյուզինի ընտանիքում: Ամուսնի է անդի ԵՄան Լուիս ֆրանսիական զրուրջում:

¹¹⁶ ԵՄարվահայ տարեցույցը, 1929, էջ 278—279, ԵՄիքո, 1930, 8 մարտ. ԵՄրանուեղ, 1934, 10 փետրվարի:

Իրանահայ արդի գեղանկարչության գեմքը բնորոշում է ես-պատերազմյան շրջանում ձևավորված, առավելապես երիտասարդ նկարիչների արվեստը, որն այժմ է զարնվում բազմազանությունով։ Եւր աշխարհայեցողությունով և վառ անհատականությամբ։ Հավատարիմ XVII դ. ի վեր գաղութում ստեղծված ավանդույթին, երանք իրենց ստեղծագործություններում յուրացնում են նաև այն նորը, ինչով հարուստ է ժամանակակից արվեստը։

Այդ նկարիչների շարքում իր ինքնատիպ արվեստով հատուկ տեղ է գրավում Ավագ Հայրապետյանը։ Բնանկարներում և կենցաղային ուրվանկարներում նա ձգտում է յուրօրինակ ձևով արտահայտել բնության ու կյանքի նկատմամբ իր վերաբերմունքը։ Դրան հեղինակը հասնում է գույների, երանգների ու նրբերանգների բազմազան զուգակցումներով։ Նրա բնանկարներից առանձնազետ ուշագրավ են տժառերով բնանկարն և Փարոկական բնանկարն կտավները։ Կենցաղային գեղանկարչության ժանրին նկարիչը գիծել է դեռևս 50-ական թվականներին, ստեղծելով Խաղաղության թեմային նվիրված մի շարք գործեր։ Դրանցից է մԱտրագրությունների հավաքումը Ստոկհոլմյան կոչի տակ։ նկարը։ Հայրապետյանի կենցաղային ժանրի լավագույն ստեղծագործություններից մեկն է Քեհերանի շուկայումս կտավը¹⁰⁹։

Նոր Զուգայի նկարիչներ Երվանդ Նահապետյանի և Ամրատ Կյուրեղյանի գործերում արտացոլված է հեղինակների ձգտումը պատմիկ հասարակ մարդկանց, նրանց անմխիթար կյանքի մասին։ Երվանդ Նահապետյանը այդ տեսում է գույների (ՓՓոզոց Իսֆահանում), իսկ Ամրատ Կյուրեղյանը՝ գյուղացիների կոպտացած, մտասույզ գեմքերը լույսով ողողուն շրջակա բնությանը հակադրելու միջոցով։ Թավրիզաբնակ նկարիչ Աշոտ Կույանը ստեղծել է յուրակերպ գիմանկարների մի շարք։ Նա միաժամանակ իր ուժերը փորձում է գորգային ուրվանկարների ստեղծման ասպարեզում։ Դրանցում նկարիչը առավելապես էլնում է հայկական գորգագործության վաղեմի ավանգներից, որոնք այժմ են ընկնում նախշերի, երանգաշարի ինքնատիպությամբ¹¹⁰։

Նկարիչ Միքայել Շահբաղյանին հրատարում են հայկական գյուղերի բնապատկերները, ճարտարապետական կիսավեր հուշարձանների տեսքը։ Զրանկարային իր նուրբ գործերում նկարիչը այդ

¹⁰⁹ Մ. Նազարյան, Իրանի ժամանակակից հայ նկարիչները, «Մոզեսական Հայաստան», 1988, № 3, էջ 22։

¹¹⁰ Նույն տեղում։

ամենք պատկերում է բանաստեղծական ոգեշնչմամբ: Եկարիչների վերահիշյալ խմբից են նաև Տրդրան Բազիլը և ուրիշներ:

Սփռույթական գեղարվեստական ուսումնարաններում ուսած կամ Արևմուտքի ազդեցութեան տակ ընկած հայ եկարիչների մի ու մեծաթիվ խումբ արդի իրանահայ գեղանկարչության մեջ հետևում է մոդեռնիստական հոսանքին: Վեռչինիս ևն հարում կուրիզմի հետևորդ Մարգո Գրիգորյանը, արատրակցիոնիստ Հարություն Մրնայանը, ինչպես նաև էդվարդ Ալվազյանը, Սեդրակ Ղազարյանը և Սիրակ Մելքունյանը: Նրանցից շատերը զուրկ չեն տաղանդից: Այդ խմբի եկարիչների հաշտված եկարներից են Մարգո Գրիգորյանի «Բանվորուհի» և Սեդրակ Ղազարյանի «Կայարանում» կապնները¹⁰¹:

* * *

Գաղութում երաժշտական արվեստը սկսել է զարգանալ դեռևս XV Դ. և հետո XVI Դ. և XVII Դ. այն գոյություն ունեի գուսանական երգի ձևով:

Մահայն ժամանակակից հասկացողությամբ երաժշտություն իրանահայ գաղութում սկսել է երևան գալ XIX Դ. և XX Դ. սահմանագծում: Իրանահայերի արվեստի այս էությունը ձևավորման գործում նպաստել է Կովկասի երաժշտական մշակույթը: Մահայն հայ երաժիշտներն ու երգահանները չկարողացան հասնել գաղութում երաժշտական բարձր մակարդակի մշակույթի ստեղծման: Նրանցից միայն քչերին հաջողվեց մի քանի ուշագրավ գործեր ստեղծել:

Իրանահայ երաժշտական արվեստի զարգացման մեջ նշանավոր դեր ունի երաժիշտ և խմբավար Առն Գրիգորյանը¹⁰²: Պատանեկան տարիներին նա շուրթակի դասեր էր առնում ինքնուրույն երաժիշտ Աբուաշիս Տեր-Ղովհաննիսյանի մոտ, որը XIX Դ. վերջին Քավրիզում կազմակերպեց «Երաժշտասիրաց միություն»: 1904 թ. Առն Գրիգորյանը երաժշտություն էր դասավանդում Ռաշտի հայկական դպրոցում, իսկ 1905 թ.՝ Քավրիզի Հայկազյան-Քամարյան դպրոցում:

Երաժշտական կրթությունը լրացնելու անհրաժեշտությունը Առն Գրիգորյանին բերում է Քիֆլիս, ուր նա շորս ամիս շարունակ

¹⁰¹ Մ. Ղազարյան, նշվ. աշխ.:

¹⁰² Առն Գրիգորյանը ծնվել է 1888 թ., Քավրիզում: Արթուրյանը, այդ թվում և երաժշտական նախնական կրթությունը, ստացել է սեզի «Հայկազյան» դպրոցում:

սովորում է ծամանակի հայտնի չութակահար Վասիլիի մոտ: Սակայն լուրջ գիտելիքներ մեզ բերելու նրազը հանգիստ չէր առիտ նրան: 1910 թ. սեպտեմբերին Գրիգորյանին հաղղվում է գնալ Քելզիա, ուր եւս սկսում է գասեր վերջնել բրյուսելիցի նշանավոր չութակահար Քումսոնի գոբոցում:

1912 թ. Լեոն Գրիգորյանը գասավանդում է Քավրիզի թեմական գոբոցում: Այս շրջանում էլ եւս ծավալում է խմբավարական գործունեութունը: 1915—1916 թթ. Քավրիզում եւս հիմնում է «Մալուխ» նվագախումբը, որն ընդհուպ մինչև 1946 թ. մեծ ճաստայականութուն էր վայելում քաղաքում: Այնուհետև Քեհերան փոխադրվելով, Լեոն Գրիգորյանը կազմակերպում է «Գուսան» երգախումբը, որը, սակայն, միայն մի քանի համերգ տվեց 1950 և 1951 թվականներին:

Լեոն Գրիգորյանի գրչին են պատկանում հայկական ժողովրդական մի շարք երգերի մշակումները եւս ձայնագրել է Ավետիք Իսահակյանի մի քանի բանաստեղծութունները: Լեոն Գրիգորյանը եւս պարսկերեն երգերի մշակումների հեղինակ է:

Իրանահայ գաղութի հետ է կապված հայ ակնանավոր երգահան Նիկոլ Գալանտերյանի կյանքի ու ստեղծագործության նշանակալից մասը¹⁰¹:

Այն սկսվել է 1911 թ., երբ բնակադասն գոբոցի հոգաբարձության հրավերով եւս որպես երաժշտության ուսուցիչ փոխադրվում է Քեհերան: Այստեղ եւս մնում է մինչ իր մահը՝ 1944 թ. մարտի 2-ը:

Նիկոլ Գալանտերյանի ստեղծագործական ուղին սկսվում է Սուխումիի (Արխաղիա) մոտ գտնվող Ցեքելիզո գյուղից, որի հայկական գոբոցում 1910—1911 թթ. եւս երաժշտութուն էր գասավանդում: Այստեղ Գալանտերյանը գրում է իր առաջին երգը՝ Ավետիք Իսահակյանի խոսքի հիման վրա: Ապա Քիֆլիսում Վահան Տերյանի, Հովհաննես Քումսեյանի և Ավետիք Իսահակյանի տեքստերով մի քանի նոր երգ է գրում: Քեհերանում բնակվելու առաջին տարիներին եւս Վահան Տերյանի բանաստեղծութունների

¹⁰¹ Նիկոլ Գալանտերյանը մեկն է 1881 թ. սեպտեմբերի 7-ին Ան (Արևմտյան Հայաստան) քաղաքում: 1897 թ. բնանկնջով տեղափոխվել է Վանա (Բուլղարիա): 1900—1903 թթ. սովորել է Գևորգյան կնարանում, մինչև 1910 թ. ապրիլ ու աշխատել է Բուլղարիայում, ապա Քիֆլիսում: Այստեղից եւս անցել է Իրան (երա մասին ժանրամատե տե՛ղ Ա. Նեմեյան, նրբաւտ Նիկոլ Գալանտերյան, Քեհերան, 1947):

Հիման վրա գրում է նա երկու երգ, ինչպես նաև «Զարի վերջը» մանկական օպերան¹⁰⁵,

1924 թ. սկսվում է Նիկոլ Գալանտերյանի ստեղծագործության ամենաբեկուն շրջանը: 1925 թ. բարեկամների և իր առաջնգի երկրպագուների օգնությամբ նա հանգես է գալիս հասարակական առաջին համերգով: Այդպիսի համերգներն հետագայում կազմակերպվում էին պարբերաբար: 1927 թ. Նիկոլ Գալանտերյանը գրում է իր առաջին լայն կտավի երաժշտական ստեղծագործությունը, Վահան Միրաքյանի «Լալվարի սրբու» պոեմի մոտիվներով օպերան: Չնայած մի շարք զմայրությունների, Քեհրանի երկեսն զրպրոցի շրջանավարտների միություն շանքերով «Լայկադյան» զրպրոցի զահրինում բեմադրվում են օպերայի նախերգանքն ու երկրորդ գործողությունը: Այնուհետև օպերան բեմադրվում է զրադաշտականների ամառային թատրոնում: 1931—1932 թթ. Նիկոլ Գալանտերյանը Լովհաննես Քումանյանի «Փարզանա» պոեմի թեմաներով գրում է համանուն օպերան, իսկ 1932 թ. նրա գրած «Ընդիվ» օպերայի համար հիմք է ծառայում Վրթանես Փափազյանի «Լուրդա-լուր»¹⁰⁶ պոեմը:

Կյանքի վերջին տարիներին Նիկոլ Գալանտերյանը աշխատում էր «Լևուշ» օպերայի վրա: Նա գրել էր օպերայի նախերգանքն ու մի քանի հատվածներ, սակայն մահվան պատճառով մնաց անկատար: Երգահանի թաղումը կատարվեց իր այս անավարտ օպերայի նախերգանքի մեղեդիների հնչյունների ներքո:

Նիկոլ Գալանտերյանի առաջնորդ լայն ճանաչում գտավ միայն նրա մահից հետո, և գրանում իր լուսման ունի Սովետական Հայաստանի հասարակայնությունը: 1946—1947 թթ. երգահանի բարեկամների խնդրանքով Գալանտերյանի դուստր Սեդա Գալանտերյանը Երևան ուղարկեց նրա ստեղծագործությունների ձեռագրերը:

Հասկացվեց սիրված են Նիկոլ Գալանտերյանի քնարական երգերն ու ոտմանները: Դրանց մի մասը, զրգած Վահան Տերյանի, ինչպես նաև Մարգար Ղաբարեկյանի (Դն) և Արամ Երեմյանի տեքստերով, տեղ է գտել վերջերս Երևանում հրատարակված «Երգարանում»¹⁰⁷, նրա ստեղծագործություններից շատերը լույս են տեսել Վահիրիում տպագրված «Գանձարան» երգարանի 5-րդ և 6-րդ

¹⁰⁵ Ա. Եսեմյան, Երգահան Նիկոլ Գալանտերյան, Արա Տեղ-Նովեմբերյան, Լուրեր երգահան Նիկոլ Գալանտերյանի մասին:

¹⁰⁶ Եսեմյան:

¹⁰⁷ «Երգարան», կազմ. Եսեմյան և Վաղինակ Եսեմյան, Երևան, 1989:

զրքերում: Քալանտերյանի մտնկական Ց երգերը ապագրված են Մ. Սարգսրյանի «Նոր հասկերում»: Իրանում Ն. Քալանտերյանի երգերը հրատարակվել են Քեհրանում և Նոր Զուղայում, իսկ պարսկական 4 երգերի նրա մշակումները հրատարակված են Քեհրանի «Ռահնեմայե զենեզեգի» թերթում¹⁰⁰:

Սակայն Նիկոլ Քալանտերյանի ստեղծագործական ժառանգությունը որտեղ չի սահմանափակվում: Նրա շուրջ 1000 ստեղծագործությունները՝ սպերաներ, խմբերգեր, արիաներ և այլն, որոնք պահպանվում են Լույսատանի կոմպոզիտորների միությունում, մշակման ու հրատարակման են սպասում:

Ներկայումս գաղտնիում ապրող և ստեղծագործող կոմպոզիտորներից հիշատակության է արժանի Համբարձում Գրիգորյանի անունը¹⁰¹, իր գործունեությունը նա սկսել է 1914—1915 թթ., որպես Ղազվիխի հայկական զպրոցի հրաժշտության ուսուցիչ, ապա նույն պաշտոնով աշխատել է Ռաշտում (1917—1918 թթ.): 1923 թ. Զեխուլտովսկյան կառավարության թուշակով Համբարձում Գրիգորյանը սովորելու է մեկնել Պրագա, որտեղից նա 1924 թ. անցնում է Փարիզ: Այստեղ Հ. Գրիգորյանը սովորում է մոս 4 տարի: Իրան վերադառնալուց հետո սկզբում զասավանդում է Ռաշտում, ապա փոխադրվում Քեհրան, որտեղ երկար տարիներ վարում էր «Քուշեշ-Դավթյան» զպրոցի հրաժշտության դասերը:

Ուսուցչական գործունեությունից բացի Համբարձում Գրիգորյանը իր կազմակերպած «Կոմիտաս» հրաչախմարի միջոցով (հիմն. 1929 թ.) լայն աշխատանք է ծավալում հայ հրաժշտության մասսայականացման ուղղությամբ:

Կոմպոզիտոր Գրիգորյանի ստեղծագործությունը լափազանց բազմակողմանի է: Նրա գրչի արդասիքն են 100 և ավելի ստեղծագործություններ (խմբերգեր, մեներգեր, ժողովրդական ու զուսուկական երգերի մշակումներ, քնարական երգեր և ոտանաներ): Նա երգեր է գրել Ավետիք Իսահակյանի, Հովհաննես Շիրազի և սովետահայ մի քանի այլ բանաստեղծների տեքստերով: Քիչ չեն նաև տեղի հայ բանաստեղծների խոսքերով Հ. Գրիգորյանի գրած երգերը: Նա գրել է նաև ուսումնասիրություն Կոմիտասի կյանքի և գործունեության մասին¹⁰²:

¹⁰⁰ Ա. Նեմյան, Երգան նիկոլ Քալանտերյան:

¹⁰¹ Համբարձում Գրիգորյանը ծնվել է Քազրեղում, միջնակարգ կրթությունը ստացել է անգլիան «Վենարուկտե» թեմական զպրոցում, որտեղ և ստացել է նաև հրաժշտական նախնական կրթությունը:

¹⁰² Ավանտի տարեգիրքը, 1958, էջ 406—407:

Գաղութի կյանքում նշանակալից է երգչախմբերի գերը: Եթե զպրոցները տեղի հայերի համար մայրենի լեզուն, պատմությունն ու գրականությունը պահպանելու միջոց են, ապա միևնույն լափով երգչախմբերը ծառայում են ազգային երգն ու երաժշտությունը պահպանելու գործին:

Գաղութում հայ երաժշտության շանսեր տարածողներից է ԵՆՄԻԽԱՍԱՆ Երգչախումբը, որը անընդմեջ գոյություն ունի 41 տարի: Նրա երգացանկը կազմված է սփյուռքահայ, ինչպես նաև սովետահայ կոմպոզիտորների երգերից ու երգչախմբային ստեղծագործություններից:

Երգչախումբը բաղկացած է 80 հոգուց, մասամբ երիտասարդությունից, որը նրա աշխատանքներին մասնակցում է ներքին մղումով, երաժշտության նկատմամբ ունեցած իր սիրո թելադրանքով: Երգչախմբի կազմում են տաղանդավոր շատ երգիչներ ու կատարողներ: Երինակ, ԵՆՄԻԽԱՍԱՆ ժամանակին երգել է Հովհաննես Բաղալյանը: Համաձայն ստեղծված ավանդույթի երգչախումբը տարեկան համերգներով հանդես է գալիս Քեհրանի հայ հասարակայնության առաջ: Նա հյուրախաղեր է ունենում նաև երկրի այլ հայ բնակավայրերում:

ԵՆՄԻԽԱՍԱՆԻց բացի Քեհրանում գոյություն ունի ևս երեք երգչախումբ՝ «Արմեն», «Հայերգ» և «Գողթան»¹³¹:

1948 թ. կազմակերպվեց Աբաղանի «Գուսան» երգչախումբը: Ինչպես ԵՆՄԻԽԱՍԱՆը, «Գուսանը» ևս սիրողական երգչախումբ է: Նրա կազմը հասնում է 100—120 հոգու «Գուսանը» գործում է Աբաղանի «Հայկական մշակութային միությունը» կից:

40-ական թվականներին Քավրիզում մի քանի երգեցիկ խմբեր կային, որոնք հիմնականում գործում էին զպրոցներին կից: Պատերազմի ժամանակ գրանք ցրվեցին: 50-ական թվականներին քաղաքում նոր երգչախումբ կազմակերպվեց, որը կրում է «Մելիք-Քանդյան» անունը:

* * *

Իրանահայ իրականության մեջ թաքունը սաղմնավորվել սկսեց XIX դ. վերջին: 70—80-ական թվականներին Քավրիզում, Քեհրանում և նոր Զուլայում սկսեցին կազմակերպվել զպրոցա-

¹³¹ «Գողթան» երգչախումբը ղեկն 30-ական թվականներին հիմնել է Նիկոլ Գալանթյանը: 40-ական թվ. վերջին այն ժամանակավորապես զաղաթեց իր գոյությունը բայց Հետո վերականգնվեց:

կան բեմադրություններ, երևան եկան տնային թատերական առաջին ներկայացումներ¹²⁸։

Շուտով այդ բեմադրությունները սկսեցին դուրս գալ դպրոցական ու տնային ներկայացումների շրջանակներից։ Ստեղծվեցին թատերասերական ընկերություններ ու միություններ 1881 թ. Քեհրանում հիմնվեց «Հայ թատերասիրաց ընկերությունը»։ Թաշատում, Քաղբիզում և այլ վայրերում առաջ եկան սիրողական խմբեր։ Դրանց մասնակցում էին Կովկասից ժամանած հայ գերասաններ¹²⁹։ Գարասկզբին այդ խմբերի թատերացանկում երևացին հայ թատերգուհի Գ. Սունդուկյանի, Ա. Երզվանզադեի և ուրիշների ստեղծագործությունները։ Միամասնակ բեմադրվում էին եվրոպական հեղինակների, հատկապես Մոլիերի թատերգությունները։

1910 թ. հետո, ընդունւյ մինչև 30-ական թվականները, ասարբեր ժամանակներում Երան Հյուրախազերի էին գալիս հայ բեմի նշանավոր վարպետներ Արելյանը, Մանվելյանը, Ոսկանյանը, Սիրանույշը, Արմենյան-Գուրյանը, Արուս Ոսկանյանը, Ժամանը և ուրիշներ։ Երանց էլույթները մեծ հետաքրքրություն էին դարձնում թատրոնի նկատմամբ։

Սակայն իրանահայ թատրոնը այդպես էլ չբարձրացավ սիրողական աստիճանից։ Լեռնագա տարիներին Քեհրանի «Հայ թատերասիրաց ընկերությունը» ջրվեց։ Առանձին անձանց՝ նոր ընկերություններ ստեղծելու համար ջանքերը հաջողությամբ չպսակվեցին։ Ժամանակ առ ժամանակ շահագրտական նկատառումներով կազմակերպվում են ներկայացումներ։ Սակայն առանձին կազմակերպություններ, նույնիսկ դպրոցների հոգաբարձույունը, թատերական ներկայացումները համարում են դպրոցական բյուջեները հավասարակշռելու միջոց¹³⁰։

Ծաղապետրազմյան տարիներին գաղութի թատերական կյանքը նոր հունի մեջ դնելու փորձերը կրկին ձախողվեցին։ Այսպես, 50-ական թվականներին Քեհրանի թատերական ուժերը որոշեցին միավորվել։ Սակայն 2 տարի անց Երանք նորից ջրվեցին ու սկսեցին առանձին խմբեր կազմել։ Սկզբում կազմակերպվեց «Բ.Ս.Ա. Ք.» և «Ազամյան» ընկերությունները, 1954 թ.՝ «Շանթ», իսկ 1955 թ.՝ «Քեհրանի հայկական դրամատիկական խումբը (Երա-

¹²⁸ «Գարսկահայ տարեցույց», 1925, էջ 255—257։

¹²⁹ «Современный Иран» (сравнительно), М., 1957, стр. 493։

¹³⁰ «Գարսկահայ տարեցույց», 1977, էջ 117—118։ «Կերտնունգ», 1983, 19

մատիկայ: Այդ թատերախմբերը հանգես եկան ընդամենը մեկա-
զան ներկայացումով:

Իրանահայ գաղութի թատերական կյանքի աշխուժացմանը
տկնահայտորեն նպաստեց պրոֆեսիոնալ, հիմնականում եկվոր դե-
րասաններ Մկրտիչ Քաշչյանի, Մանվել Մարուքյանի և Կոստան-
յան ամուսինների փոքրաթիվ խումբը:

Մկրտիչ Քաշչյանը¹⁰⁵, հայ բեմի նշանավոր վարպետներից մե-
կը Իրան էր եկել 1917 թ.: Մինչև 40-ական թվականները նա հան-
գես էր գալիս Քավրիդի, ապա Քեհրանի, նոր Զուզայի և Արազանի
բեմերում: Սակայն ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, Քաշ-
չյանը Հանայում գտավ միայն թատրոնի գիտակների փոքրաթիվ
խմբի շրջանում: Դրանից Մ. Քաշչյանը շէր վհատվում և չէր խոր-
շում գտնառական բեմից: Ճամփորդելով երկրում, նա աշխատում
էր գտնառացի հանդիսատեսների մեջ Հաշակ զարգացնել թատրոնի
նկատմամբ, բարձրացնել նրան մինչև արդի թատերական արվես-
տին ընկալելու մակարդակը:

Մանվել Մարուքյանը նրիտասարգական տարիներին ձգտում
էր մարմնավորել զասական կերպարներ: Համեմատաբար հաջող-
վում էին Շեքսպիրի հերոսների նրա դերակատարումները: Սակայն
Մ. Մարուքյանը սրանից այն կողմ չանցավ, շատեղծեց ժամանա-
կակիցների կերպարներ: Վերջին տարիներին նա հեռացել է բե-
մից:

30-ական թվականներին գավառի հանդիսատեսների շրջանում
մասսայականություն էին վայելում Կոստանյան ամուսինները:

Իրանահայ գաղութի թատերական կյանքի զարգացման գոր-
ծում մեծ նրախտիք ունի «Վերածնունդ» թերթի խմբագիր Հայկ
Գարսագաշը: Զիրքաշատ դերասանը նաև Իրանում իսկական բարձ-
րարվեստ թատրոնի ստեղծման շատագուժ էր:

* * *

Իրանահայ գաղութում առաջին հրատարակությունը եղել է «Սաղ-
մոսարանը», որը լույս է տեսել 1638 թ. նոր Զուզայում¹⁰⁶: 1641 թ.
նույն սուլթանում ինքնահնար և ինքնաշին տպագրական մեքենա-

¹⁰⁵ Մկրտիչ Քաշչյանը ինչի է 1885 թ., Արեւոյան Հայաստանում: XIX դ.
վերջին անցել է Կովկաս: Նրա թատերական տպագրող բաջահայտվել է Քիթի-
վերջին անցել է Կովկաս: Նրա թատերական տպագրող բաջահայտվել է Քիթի-
տան, 1970, N 7, էջ 12—13): Մկրտիչ Քաշչյանը մահացավ Արազանում,
1956 թ.:

¹⁰⁶ Տե՛ս «Նախնիների մայր», 1963, 2 զննանմաների:

յով լույս տեսավ «Հարանց վարքը», որը տպագիր առաջին գիրքն է Իրանում:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին զաղուփում սկսեցին Իրան գալ ժամանակակից տպարաններ: 1844 թ. Ամենափրկիչ վանքին Եվրոպայից ուղարկեցին տպագրական մեքենա և տառատեսակներ: Մակայն տպագրական մեքենան ի վերջո կարգի գցվեց միայն 1887 թ. վերջին: 1892 թ. Կովկասից նոր տառատեսակներ ստացվեցին: Փոքր-ինչ անց Քեհրանում լույս տեսնող «Շավիզ» թերթի խմբագրի Եղևիթյամբ աշխարհարարով տպագրվեցին Ղ. Ազալյանի «Մայրենի լեզու» դասագրքի առաջին և երկրորդ հատորները: 1904 թ. տպարանը Բաքվից Քումանյանների առևտրական տեղից նվեր ստացավ արագատիպ մի մեքենա: Դրա բազայի վրա 1904—1909 թթ. հրատարակվում էր «Նոր Զուլայի լրաբեր» թերթը¹⁰⁰, որն առաջինն ու միակն էր քաղաքում:

Իրանահայ առաջին թերթերը հրատարակվել են Ռաշտում, Քեհրանում և Քավրիզում: Անցյալ դարի 80-ական թվականներին Ռաշտում լույս է տեսնում «Համայնք» թերթը, 1894—1897 թթ. Քեհրանում՝ «Շավիզ» և «Շարժում» թերթերը, իսկ 1896 թ.՝ «Ասող արևելյան» թերթը: Տեղական թիմական առաջնորդարանի 1889 թ. հիմնած տպարանի բազայի վրա Քավրիզում հրատարակվեցին «Գործ» (1903 թ.) և «Ազգարար առաջնորդարանի» (1904 թ.) թերթերը:

Ինչպես զաղուփում, այնպես էլ ողջ Իրանում պարբերական մամուլը զարգացում ապրեց 1905—1911 թթ.-ի Ընդհանուր միելն 20-ական թվականները զաղուփի թերթերի ու ամսագրերի մեծ մասը հրատարակվում էր Քավրիզում: Դրանց «Անուզում» (գաշնակների օրգան 1909—1912 թթ.), «Ջանգ» (հնչակյանների՝ 1910—1922 թթ.), «Քավրիզի հայտարարություններ» (1910—1912 թթ.), «Ղալազան» (1912—1913 թթ.), իսկ 1913 թ. 5 համարներից հետո: միելն 1914 թ., «Ղարաղազ», «Այգ» (գաշնակների 1912—1922 թթ.), «Միտք» (1912—1917 թթ.), գրական «Խոսք» ամսագիրը (1913 թ. լույս են տեսել 1-ին և 2-րդ գրքերը), «Կահան» (1918 թ.), «Գայթաբ» (հնչակյանների 1918—1919 թթ.), «Արշալույս» (1918—1919 թթ.), «Գեղատեր» (1919 թ.) և «Մինարեթ» (գաշնակների օրգանն էր (1919—1921 թթ.) պարբերականները:

¹⁰⁰ Գ. Առևյան, Հայոց պարբերական մամուլը, էջ 188, «Գարսիահայ տարեցույց», 1923, էջ 21, 149, «Այլք», 1936, 22 Հարսի, 1958, 17 Հունվարի, 21 օգոստոսի:

Հայերեն թերթերը Քննչանում սկսեցին լույս տեսնել իրանական Հեղափոխությունից հետո: Դրանք հիմնականում հրատարակվում էին «Փարոս» ազարանի բազայի վրա (հիմնվել էր 1902 թ.)¹²⁶, 1912 թ. այսանդ ազգագրվում էր «Արշալույս» թերթը, 1919—1920 թթ.՝ «Առավոտ», 1919 թ.՝ «Իրանի առավոտ» թերթերը, 1920 թ. սկսեցին լույս տեսնել նաև «Այգ», «Շորիզոն», «Իրանի աշխատավոր», «Բորոխ», «Եմանդար Իրանի» և որ թերթերը: Բացի «Բորոխից», այդ թերթերը 1—4 տարի հրատարակվելուց հետո փակվեցին: Նրանց փոխարինեցին «Նոր կյանք», «Բանվոր» (1923—1925 թթ.) պարբերականները, դրական-գեղարվեստական «Նոր պատգամ» ամսագիրն ու «Կազափար» թերթը (1925—1927 թթ.), Այդ թերթի խմբագրությունը 1927 թ. հրատարակեց իր հավելվածի «Նոր կազափար» ամսագրի միակ համարը:

Իրանի կառավարության արգելքով 20-ական թվականներին զազութի գրեթե բոլոր թերթերը փակվեցին¹²⁷:

20-ական թվականների վերջին զազութում լույս էր տեսնում միայն մի թերթ: Այդ «Բորոխ» երգիծական պարբերականն էր, որը 1930 թ. վերակազմվելով վերածվեց «Վերածնունդ» թերթի: «Բորոխը» գոյություն ունեցավ մինչև 1936 թ., որպես «Վերածնունդի» ենթգիր: «Բորոխի» («Վերածնունդի») խմբագրությունը լույս ընծայեց նաև «Պարսկահայ տարեցույցի» երեք տարեթվեր (1927, 1929 և 1930 թ.), 1931 թ. հրատարակեց կնիքով զաշխակցականների օրգան «Ալիք» թերթը: Ինչպես նշվեց, II համաշխարհային պատերազմի տարիներին Քավրիզում հրատարակվեց «Հակաֆաշիստ» («Արևիչք») թերթը: Ներկայումս իրանահայ զազութում հրատարակվող հայերեն միակ թերթը զաշխակցական «Ալիքն» է:

* * *

Իրանում մինչև այժմ պահպանվել են մի շարք շինություններ (գլխավորապես եկեղեցական), որոնք հայկական հարտարապետության հուշարձաններ հանդիսանալու հետ մեկտեղ վկայում են այդ երկրում հայկական օջախների հնադարյան գոյությունը:

Դրանցից ամենահինը, ուրբ Քաղնոսի վանքը, Հայաստանում քրիստոնեության տարածման ժամանակաշրջանին վերաբերող հարտարապետական մի հուշարձան է: Վանքը գտնվում է Մաքուի գավառում: Վանքի հիմնագրման ճշգրիտ թվականի վերաբերյալ

¹²⁶ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 116:

¹²⁷ «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 151:

ժիւանական կարծիք դեռևս գոյութիւն չունի¹⁰⁰, Պատմաբանները այն կարծիքին են, թե այն պետք է հիմնված լինի Ճ. Թ. IV—VI դարերում: Վանքի մասին գրազոր առաջին հիշատակութիւնը վերաբերում է 10-րդ դ.¹⁰¹: Նրա առաջին շինութիւնը հեթանոսական տաճարի հիմքերի վրա բարձրացրած եկեղեցին է: Սև քարով կառուցված լինելու պատճառով այնտեղի մասնեղական բնակչութիւնը անվանել է Ղարա Քիլիսա (Սև եկեղեցի): 1319 թ. կրկնաշարժի հեռանձրով այն քանդվել է վերականգնվել է 1329 թ.: Այդ մասին վկայում է վանքի պատին եղած մակագրութիւնը¹⁰²:

Վանքի հետագա շինարարութիւնը իրագործվել է 1811—1822 թթ. և կապված է եղել ռուս-պարսկական պատերազմների դիվանագիտական նախապատրաստման հետ: Ատրպատականում թեմի այն ժամանակվա առաջնորդ և վանահայր, արքեպիսկոպոս Սիմոն Բզնունին, որը պարսկական կողմնորոշման մարդ էր, ոչ առանց Թաղաթառանգ Աբրահա Միրզայի բարոյական ու նյութական օժանդակութեան, վանքի սահմաններում սկսեց նոր տաճար կառուցել: Այդ նախաձեռնութեան քաղաքական նպատակը... ընդ իրաժեշտ կառուցումն էր, ուրեմն և նոր կաթողիկոսի նշանակումը, որի արդյունքը կլինէր հայ եկեղեցին ռուսական, ինչպես նաև Թուրքական ազդեցութիւնից դուրս բերելը:

Սակայն այդ փորձը շատ արագաց հանդիպեց նորակառույց եկեղեցին շատ նման գարնով էշմիածնին: Ուշագրավ է այն, որ էշմիածինը հետագայում արգելեց ավարտել սուրբ Քաղնոսի վանքի քարն զանգակատան կառուցումը, քանի որ այլապես երա նմանութիւնը Մայր աթոռի վանքին ավելի նկատելի կգտնւար¹⁰³,

Վանքի վերջին շինութիւնները կառուցված են սպիտակ մարմարաքարով: Սպիտակի և սևի զուգակցումը վանքին առանձնահատուկ գրավութիւն է հաղորդում: Ենթադրաբար բարձրանում է քարն հաստաքեստ, լորս սյուների վրա, որոնք միանում են միջակա

¹⁰⁰ Պատմաբանները մի խումբ զանազան է. որ վանքը սկսել են կառուցել 17 դ. վերջին, գիտնականների մի ուրիշ խումբ այդ տեսակետը հերքում է այն դատաւանով, որ նշվածը գրքում, Ատրաշի Էպիսկոպոսի նկարագրութեան մեջ վանքը չի հիշատակվում (Ատրաշի գաղաք զանգում է վանքի ոչ կոնս): Ի հաստատումն իրենց կարծիքի նրանք վկայակոչում են վանքի գմբէթներից մեկի կառուցման տարեթիւնը (628 թ.):

¹⁰¹ Է. Անեմյան, Մուրթ Քաղնի վանքը, Քաղնիք, 1959, մաս 1, էջ 22:

¹⁰² Նայն տեղում, էջ 26:

¹⁰³ Է. Անեմյան, Մուրթ Քաղնի վանքը, 2-րդ մաս, 1960, էջ 8—11, սկզբունքաբար, 1958, էջ 444—448:

կամարներով: Այն ունի երեք մուտք, երկու բնակ և 11 կամարակապ յուսամուտ: Ինչպես և իր հին մասը, վանքի նոր կառույցը պահպանված է կամարակապ 8 յուսամուտներ ունեցող գմբեթով¹⁴⁵:

Վանքի արտաքին պատերը զարդարված են քանդակներով ու փորագրություններով: Գրանք երկու շարքով գտնուելով են շինքը: Առաջին շարքում հիմնականում պատկերված են առաքյալներն ու սրբերը, ինչպես նաև կենցաղային թեմաներով կատարված զարդանկարները: Գլխավոր մուտքի սյուներից տեղագրված են ամբողջական քարից քանդակած առյուծների ֆիգուրները: Մասնագետների կարծիքով, վանքի քանդակագործական աշխատանքներում զգացվում է Աթթամարի սուրբ Խաչ եկեղեցու քանդակագործության ազդեցությունը:

Վանքի նոր տաճարը կառուցել են քարտաշ, փորագրող հմուտ վարպետները, քանդակագործները, ինչպես նաև մեյմարները (ճարտարապետներ), նրանց մեջ հիշատակվում է Գալուստ անունը¹⁴⁶:

Մեր դարի 50-ական թվականներին, տեղական թեմերի՝ էջմիածնից անշտովելու կամպանիայի ժամանակ դաշնակցական պարագլուխները Քավրիզի թեմական մարմինների աշակցության միջոցներ չին ձեռնարկում վանքը իրանահայերի ուխտատեղի դարձնելու ուղղությամբ: Այդ պատճառով վանքը վերանորոգվեց:

XVII դ. ճարտարապետական հուշարձան է Ամենափրկիչ վանքը: Նրա կառուցումը սկսվել է 1608 թ.: Վանքի առաջին կառույցը եղել է Ամենափրկիչ եկեղեցին, որն այդպես է կոչվել Հին Ջուղայում գոյություն ունեցած վանքի անունով: Պատմական ավայելները վկայում են, որ Շահ Աբրահամ I-ը մեծ շահագրգռվածություն է ցուցաբերել վանքի կառուցման գործում: 1654 թ. նոր Ջուղան ընդարձակվեց, Ամենափրկիչ եկեղեցին քանդակեց, իսկ նրա տեղում 8 տարում բարձրացավ սուրբ Հովսեփի եկեղեցին, որը Ամենափրկիչ վանքի հիմնական կառույցն է: Այս կառույցվեց թեմական առաջնորդարանի երկհարկանի շինքը: 1905—1906 թթ. այստեղ կառուցվեց նաև թանգարան-մատենադարանի շինքը:

Ամենափրկիչ վանքը, ինչպես և նոր Ջուղան, մինչև այժմ էլ պահպանել է միջնադարյան հատուկ գծերը: Վանքը պատասպարվել

¹⁴⁵ Վանքի թագալուսիների ժառն ավայելից կան 2002 ԳԳՊԱ-ում, ք. 58, ք. 2, գ. 417, ք. 151, տե՛ս նաև Հ. Աճեմյան, Սուրբ Քաղծի վանքը, մաս 1, էջ 18—19:

¹⁴⁶ Հ. Աճեմյան, Սուրբ Քաղծի վանքը, մաս 1, էջ 18—19:

է բարձր պարսպի ետև, զորս հետ հազարգանջովում է միակ կամարակապ մուտքով: Ուշադրութիւնն է գրազում գմբեթը, որը ավելի շատ մզկիթի գմբեթ է հիշեցնում: Անթաղում են, որ շինարարները գմբեթն ալոպիսին են կառուցել տեղի մասնեղականների զգուհութիւնը շնորհիւ համար:

Տաճարի հիմնական շենքը ամբողջապես կառուցված է հայկական նարտարապետութիւնն ունի, այն ունի բարձրակամար երկու դահլիճներ: Գահլիճների ներքին պատերն ու առաստաղը զարդարված են աստվածաշնչային պատումների քանդակներով կատարված յուզանկարներով: Այդ նկարազարդումների գույները մինչև այժմ էլ պահպանել են իրենց թարմութիւնը:

Վանքի պատերի ու առաստաղի որմնանկարները, ինչպես նշեցինք, կատարել է Հովհաննէս Մրցուզը: Սակայն ենթադրում են, որ զործի մեծ մասը սեփական մեղքով իրականացնելով հանդերձ, Մրցուզը հրավիրել է ետև հալանդական և իտալական վարպետների: Ամեն զեպում, տաճարի որմնանկարներում ժամանակի հուշանդական ու իտալական գեղանկարչական դպրոցների ազդեցութիւնը զգալի է:

Նոր Զուղայում կա հիշատակութիւնն արժանի ևս մի հարտարապետական շինութիւն՝ Բնթղեհնմի եկեղեցին: Այն կառուցված է 1627—1635 թթ., քաղաքի կենտրոնական թաղամաս Մեծ Մեյդանում, նազարի փողոցի վրա: Եկեղեցին աչքի է ընկնում խոշոր գմբեթով: Գմբեթը հենված է եկեղեցու հյուսիսային և հարավային պարսպից բարձրացող սյուների վրա: Եկեղեցի ներսում հենասյուներ չկան:

Եկեղեցու շենքը ամբողջութիւնը զարդարված է որմնանկարներով: Ինչպես և Ամենափրկիչ վանքում, յուզաներկով կատարված այդ նկարազարդումները իրենց նրբութիւնը գերազանցում են Ամենափրկիչ վանքի որմնանկարները: Ըստ արվեստագիտների ենթադրութիւն, դրանք պատկանում են նկարիչ Մինասի վրինին: Նրա դիմանկարներում զգացվում են հայկական ազգային գեղանկարչութիւնն ընդդէմ առանձնահատկութիւնները:

Եփրազի հայկական եկեղեցին կառուցվել է 1602 թ., իսկ 1816 թ.՝ վերակառուցվել է: Արտաքուստ այն անշուք է և ծեփապատ, միջնադարյան շինութիւնների նման պատած բարձր պարիսպով: Սակայն ինչպես և Ամենափրկիչ վանքն ու Բնթղեհնմի եկեղեցին, Եփրազի եկեղեցին զրավիչ է իր առաստաղի որմնանկարներով, որոնք գեղարվեստական մեծ արժեք ունեն: Գորգանախշերը կատարված են այնպիսի վարպետութիւնը, որ իսկա-

կան գորգ են հիշեցնում: Փամանակակիցները վկայում են, որ այդ նախշերն իրոք ընդորինակված են այն գորգերից, որոնցով ժամանակին ծածկված է եղել նկեղեցու հասակը:

Ոկեղեցու մուտքի կամարի տակ զետեղված է Մեսրոպ Քաղաղյանին նվիրված հուշատախտակը¹⁴⁶:

Հայկական ևարտարապետութիւնն աչքի ընկնող հուշարձաններ են նաև Հին Զուլալի մտա, Արաքսի աչ ափին գտնվող սուրբ Ստեփանոսի վանքը, ինչպես նաև Դերիկ և սուրբ Քաղծի վանքերը՝ Մայմասաում:

Առաջին տկումրներն Իրանում սկսեցին հիմնադրվել 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխութիւնն տարիներին:

Այդ տարիներին տկումրներ երևան են նաև Իրանի հայկական պաղտութիւն՝ նոր Զուլալում, Քեհրանում, Քաղթիզում, իսկ հեաազայում՝ նաև Ռաշաում, Ահվազում, Արաքում, Արաղանում, Մեսդեղ-Սուլեյմանիում և այլ վայրերում: 30-ական թվականներին, երբ Իրանում սկսեցին ստեղծվել ազգային սկզբունքով տկումրներ, պաղտութիւն դրանք կոչվեցին «Հայկական տկումրներ»:

Քեհրանի «Հայկական տկումրը» հիմնվել է 1931 թ.¹⁴⁷, Այն գտնվում է քաղաքի կենտրոնական մասում, ունի համերգային դահլիճ, հանգստի սենյակներ, խաղատրահներ և այլ հարմարություններ: Ինչպես նշվեց, 1943 թ. տկումրին կից բացվել է նաև զրադարան: Սակայն տկումրում զրական-գեղարվեստական երեկոներ, համերգներ ու զրույցներ կազմակերպվում են դիպվածությամբ:

1932 թ. «Հայկական տկումր» բացվեց նաև նոր Զուլալում, որն ունի հանգստի սենյակներ, ինչպես նաև 600 տեղանոց համերգային դահլիճ: Այստեղ կազմակերպվում են թատերական երեկոներ, ցուցադրվում կինոնկարներ և այլն: Նրա միջոցները հիմնականում գոյանում են անդամավճարներից, ինչպես նաև մշակութային միջոցառումներից ստացվող հասույթներից:

Քաղթիզահայերը ևս ունեն իրենց տեղական տկումրը, որը կազմակերպված է Քեհրանի և նոր Զուլալի տկումրների սկզբունքներով:

¹⁴⁶ Երազցի հայերը հուշատախտակ տրամադրել են այն բանից հետո, երբ քաղաքի հայկական գերեզմանոցը, ուր Քաղված էր Մեսրոպ Քաղաղյանը, գրեհորական կառույցի համար հարթեցվեց և որտեղ գերեզմանը հետազոտ լեղավ գտնել:

¹⁴⁷ «Հերթականագ», 1938, էջ 402—403.

1957 թ. մայիսին Քեհրանում հիմնվեց նոր՝ «Գարուն» ակումբը, որը հիմնել են մի խումբ հայ երիտասարդներ: Այն մշակութային կենտրոնի բնույթ ունի: Այստեղ ժամանակ առ ժամանակ կազմակերպվում են ընթերցողների հավաքներ, դասախոսություններ, ժողովներ, գրական-գեղարվեստական երկնուններ: Ակումբը կազմակերպում է նաև կինոդիտումներ, թատերական ներկայացումներ և այլ միջոցառումներ: Ունի սրահ, սեստորան, հանգստի սենյակ և այլ հարմարություններ: Ակումբն ունի ավելի քան 60 անգամ, աշխատանքները ղեկավարում է 7 հոգուց բաղկացած վարչությունը:

Ահվազի, Արագանի և Մեւշեղ-Սուլեյմանիի ակումբներն ունեն մարզական թաքում, որի պատճառով Արագանի հայերը իրենց ակումբը հաճախ անվանում են սպորտկլուբ: Ահվազի «Հայկական ակումբը» մարզական աշխատանքից բացի, կազմակերպում է նաև թատերական ներկայացումներ, գրական-գեղարվեստական երկնուններ ու նման այլ միջոցառումներ:

* * *

Ժամանակակից բնույթի գրադարանային ցանցը իրանահայ գաղութում ստեղծվել է XIX դ. կեսերին, հայկական աշխարհիկ գաղտնյաների ստեղծմանը զուգահեռ: Հայկական առաջին գրադարանները հիմնվել են Քավրիզում, Նոր Զուլայում, Ռաշտում և Քեհրանում: Որոշ ժամանակ անց գրադարաններ ստեղծվեցին նաև գաղութի մյուս քաղաքներում, ինչպես նաև մի շարք գյուղերում:

Գրադարանները առաջ եկան գաղտնյաներին կից, ուր կենտրոնացած էր ժամանակի ընթերցող հիմնական հասարակայնությունը: Սակայն սկզբնական շրջանում գիրք կարգացողները ինչպես և գրքերը նույնքան փոքրաթիվ էին, որքան գաղտնյաների աշակերտությունը:

Հանրային առաջին գրադարանը (բառի լիակատար իմաստով) կազմակերպվեց Քավրիզի Ղալա թաղում, 1877 թ.: Նրա ստեղծման համար միատեղվեցին այդ տարիներին գոյություն ունեցող «Գրադարանային ընկերություն» և թեմական առաջնորդարանի գրքային «Ֆոնդերը»: Հետագայում գրքերի թիվը գրադարանում զգալիորեն աճեց: Օրինակ, 1902 թ. այստեղ արդեն 1850 կտոր գիրք կար, որից 1350-ը՝ հայերեն:

1889 թ. գրադարան հիմնվեց նաև Քավրիզի Լիւււա թաղում: Գրադարանը, որին շնորհվել էր հաշատուր Աբովյանի անունը, 1902 թ. ուներ 1377 գիրք:

XX դ. սկզբին Քավրիզում իր գրադարանն ունեւր նաև տեղի կանանց բարեգործական ընկերութիւնը: Այն նախատեսված էր «Տատկապան կանանց ու աղջիկներին համար», քանի որ իզական սեռի ներկայացուցիչներին այդ ժամանակ եզատշանա չէր հաւանել հանրային գրադարանները:

XX դ. առաջին տասնամյակին «ե. Արսւյան» գրադարանը միացավ «Արամյան» դպրոցի գրադարանին: Իսկ երբ «Գրադարանային ընկերութիւնը» ցրվեց, գրադարանի ֆոնդը հանձնվեց թեմական իշխանութիւններին: Հետագայում մի քանի հարյուր ձեռագիր և հնատիպ գրքեր արվեցին Սովետական Հայաստանին, իսկ մնացածները (8.200 կտոր) կազմեցին այն ժամանակ Քավրիզում գործող «Մշակութային միութիւն» գրադարանի հիմքը: Այդ գրադարանը ներկայումս գոյութիւն չունի: Դրա փոխարեն գրադարաններ են բացված «Հայկազյան-Քամարյան» և «Արամյան» դպրոցներում: «Արամյան» դպրոցի գրադարանն ունի զբոսների առաջի հին հավաքածու: Քավրիզում կա ևս մեկ գրադարան, որը կազմակերպված է «Ռոստոմ» և թեմական առաջնորդարանի «Գասպար» գրադարանների ֆոնդերի հիման վրա: Այդ միավորումը կրում է «Ռոստոմ-Գասպար» մատենադարան անունը, ունի 6 հազարից ավելի գիրք:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայկական գրադարաններ ստեղծվեցին նոր Զուղայում: «Րաֆֆի» գրադարանը հիմնվել է 1886 թ.: Մյուս՝ «Երկունք» գրադարանը կազմակերպվել է 1910 թ.: Ի տարբերութիւն Քավրիզի, նոր Զուղայի գրադարանները գործում են մինչև օրս: Դրանցից առաջինը պատկանում է տեղի հայկական ակումբին, իսկ երկրորդը՝ «Հայ կանանց գիւթիւն» ընկերութիւնը:

Ռաշտի հայ բնակչութիւնը գրադարան կազմակերպեց XVIII դ. 60-ական թվականներին: Այդ «Մեհրոպոլիտան» գրադարանն է, որ գոյութիւն ունի մինչև օրս: Այն ունի ավելի քան 4 հազար գիրք և XIX դ. չույս տեսած պարբերական շատ հրատարակութիւններ:

Ընդհուպ մինչև 30-ական թվականները Քեհրանում հայկական գրադարանները գոյութիւն ունեին տեղի հայկական դպրոցին կից: Ինչպես նշվեց, մեծ գրադարան ստեղծվեց 1936 թ., երբ տեղի հայ կանանց բարեգործական ընկերութիւնը ի մի հավաքեց այդ ժամանակ փակված դպրոցների գրքային ֆոնդերը: Հետագայում Քեհրանի թեմական խորհրդի որոշմամբ այդ գրքերը (3—4 հազար կտոր) հանձնվեցին հայկական ակումբի տնօրինմանը¹⁴², Ակում-

¹⁴² «Համառոտ պատմութիւն...», էջ 33:

քի գրադարանը ներկայումս ունի 12 հազարից ավելի գիրք: Գրանց մեծ մասը հայերեն է, մնացածը՝ պարսկերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն և այլ լեզուներով:

Գաղափի կենտրոններում (Ռաշտից բացի) հայկական գրադարաններ ստեղծվեցին մեծ մասամբ XIX դ. սկզբներին: Գրանց կազմակերպման նախաձեռնողները տեղական մշակութային միություններն էին: Այդ միություններին կից մինչև որս էլ գրադարաններ են գործում Ղազվինում, Համազանում, Մեշհեզում և այլ քաղաքներում: 20-ական թվականներին գրադարաններ կազմակերպվեցին նաև Ահմազում և Արաքում¹⁰⁰:

Ներկայումս համեմատաբար խոշոր գրադարան ունի Արագանի հայ րևակալությունը: Նրա ֆոնդում 2 հազարից ավելի գիրք կա: Գրադարանը գտնվում է տեղի «Հայ մշակութային միության» տնօրինության տակ և տեղավորված է «Ազար» գյուղոցի շենքում:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին գրադարաններ կազմակերպվեցին նաև հայկական գյուղական րևակալայրերում: Այս իմաստով, ինչպես և գյուղացիների հարցում, առաջավոր դեր խաղացին Սալմաստի հայկական գյուղացիները: Գաղութի բուրբ գյուղերից առաջին գրադարանը ստեղծվեց Հաֆթվանում 1886 թ.: Գործի նախաձեռնողը և շահագիրը XIX դ. վերջի հայկական ազգային-ազատագրական շարժման մասնակից Վարդան Գուշյանն էր, որի անունն է կրում գրադարանը մինչև որս¹⁰¹:

1889 թ. ավելի մեծ գրադարան հիմնվեց Սալմաստի Ղալասար գյուղում, որը արդեն 1903—1905 թթ. ուներ շուրջ 1300 գիրք: Չնայած 1884, 1897 և 1899 թթ. կատարված փորձերին, Փայաշուկ գյուղում հաջողվեց գրադարան ստեղծել միայն 1903 թ.: Նույն թվականին վերականգնվում է նաև Մայլամ գյուղի գրադարանը: Այսպիսով, 1903—1905 թթ. Սալմաստի նահանգում արդեն 7 գրադարան կար: Հիշատակված գյուղերից բացի գրանց գործում էին նաև Սավրա, Հին քաղաք և Ախաթանա գյուղերում:

¹⁰⁰ «Գորսկաւոյ տարեցույց», 1927, էջ 22:

¹⁰¹ Վ. Գուշյանը XIX դ. 80-ական թթ. Մոսկվայի համալսարանում ընդհանուր ուսումը գնում է Արեմայան Հայաստան՝ Վան: Այդտեղից անցնում է Բաֆթու Քեղզովաջը՝ Սալմասա և մի քանի տեղափոխություններից հետո հասնում է Հաֆթվան գյուղում: Այստեղ ետ հիմնում է գրադարան-ընթերցարան, որը կոչվում է «Գրադարան» գրադարան: Վ. Գուշյանը զոհվում է 1889 թ. Վան տեղի կոթող փորձ կատարելիս: Գրադարանի հիմնադրի ունեւոր Հաֆթվանցիները եղանակով, այն վերանվանվում է «Գուշյան գրադարան» (տե՛ս «Վերանվանելու»: 1944, 27 և 28 պատասխի):

Գորտակցորին հայկական գրադարան բացվեց նաև Ուրմիա քաղաքում: Սակայն ամբողջ Ուրմիայի գաղափարում, ուր այդ ժամանակ շատ թվով հայկական գյուղեր կային, գրադարաններ չստեղծվեցին: Գաղութի հյուսիսային շրջանների մյուս բնակավայրերից հայկական գրադարաններ կային Մարազա, ետյ է Արդերիլ քաղաքներում, ինչպես նաև Թավրիզին մոտակա Մուսամբար գյուղում: Ողջ Ղարազաղի շրջանում, ուր հայկական շատ գյուղեր կային, ոչ մի գրադարան գոյություն չուներ:

Գաղութի հյուսիսային շրջաններում գրադարանային գործը ներկայումս, գորտակցորի վիճակի համեմատությամբ, հազիվ թե ավելի բարձր լինի: Ստիճաստում իր գոյությունն է շարունակում միակ գրադարանը: Այդ Հաֆթվան գյուղի «Գուոշյան» գրադարանն է: Միայն մի գրադարան կա նաև Բնդալիի մարզի ամենամեծ՝ Գևարգարազ գյուղում:

Գաղութի հարավային շրջանի հայկական գյուղերի նշանակալից մասում ավելի ուշ են գրադարաններ հիմնվել, քան երկրի հյուսիսում: Փերիայի և Զհարմհալի շրջաններում գրանք սկսեցին երևան գալ դարիս ասաջին ստանամյակում: Սակայն գրանից գեղես շատ տարիներ անց գյուղերի մեծ մասը գրադարան չուներ: Ժամանակի ընթացքում, հատկապես համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին, այդ շրջանների մի քանի գյուղերում, այնուամենայնիվ, գրադարաններ ստեղծվեցին: Ներկայումս Փերիայի 17 հայկական գյուղերից 6-ը գրադարան ունեն:

Սկսած 1903—1907 թթ. անդի հայկական գաղտցներին կից գրադարաններ էին գործում նաև Զհարմհալի շրջանի գյուղերում:

Մենք ճշգրիտ տվյալներ չունենք Քուրդասթ, Գյափլա, Քամաբա և Քազազ շրջանների գրադարանների մասին: Սակայն մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները անդի հայկական գաղտցների մասին հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այդանդ քիչ թիվ շատ նշանակալից թվով գրադարաններ հազիվ թե լինեն:

* * *

Հայ գաղթականները XVII դ. իրենց հետ Իրան բերեցին անդին գրչագիր մատչաններ: Այդ ձեռագրերի մեծ մասը նախապես հավաքվեց Ամենափրկիչ վանքում: Այնուհետև վանքի ձեռագրերի մոզովածուն աստիճանաբար սկսեց հարստանալ շեռհիվ նոր Զուգայի բնակիչների նվիրաբերած ձեռագրերի, որի հետևանքով Հ.

Տեր-Լովանյանցի արտահայտութիամբ «Ջուզան գարնավ Հայաստանի մատենադարանը»¹²¹,

XVIII դ. ֆեոդալական երկպառակուսիությունների, թալանի ու կողոպուտի հետևանքով մատենադարանի հավաքածուն հսկայական վնաս կրեց: Շատ զրքեր ու ձեռագիր նյութեր ընկան անզուսպների ձեռքը ու շնչին զներով վաճառվեցին:

XIX դ. վանքի սպասավորների տքնաշան զործունեության հետևանքով հետբավոր եղավ նվիրատվության կամ զննյու միջոցով ժողովելի ձեռագրերի ու զրքերի մի մասը: Հավաքված փաստաթղթերի շնորհիվ մատենադարանի հավաքածուն հասավ մի քանի հազար օրինակի: 1844 թ. թեմական առաջնորդարանի շենքի մի մասը հատկացվեց մատենադարանին: Այդ տարիներին Մատենադարանում կենտրոնացված էր 250 ձեռագիր: Պատրաստվեցին ժամանակակից փայտյա պահարաններ: Հետագայում մատենադարանը փոխադրվեց մի այլ սենյակ, ուր մեծում էր մինչև 1907 թ.¹²²,

XX դ. սկզբին, հնագույն այրժեքների նկատմամբ հետաքրքրության աճի շնորհիվ միջոցներ ձեռնարկվեցին մատենադարանի նոր շենքի կառուցման ուղղությամբ: 1905—1906 թթ. վանքի քակում կառուցվեց եռադահլիճ, մի քանի սենյակներ ունեցող առանձին շենք: Այդ նպատակին միջոցներ էր տրամադրել Քաղնու Տեր-Լովանյանը՝ «նոր Ջուզայի պատմության» հեղինակի որդին: Այս շենքը մինչև 30-ական թվականները ծառայում էր որպես գրադարան-մատենադարան:

1931 թ. նկարիչ Սարգիս Խաչատրյանը ձեռնարկեց մատենադարանի ու թանգարանի ներկայիս ցուցադրահանրը, և 1933 թ. սկսած դրանք բացվեցին ընդհանուրին ի տես¹²³, Այժմյան թանգարան-մատենադարանն ստեղծելիս Խաչիկին գրադարան-մատենադարանից առանձնացվեց օպոպիր զրքերի բաժինը: Այն փոխադրվեց առաջնորդարանի շենքը, ուր և գտնվում է այժմ:

Մատենադարանն ունի ավելի քան 10 հազար կտոր հին ու նոր զրքեր: Ձեռագրերի թիվը 683 է, որոնցից 34-ը գրված են մազադաթի վրա: Դրանցից 200-ը ավետարաններ են, 42-ը՝ մաշտոց, 29-ը՝ վարք սրբոց, 13-ը՝ սաղմոսներ, 24-ը՝ քարոզագիրք: Բացի

¹²¹ Լուսարյուն Յեր-Լովանյանց, Պատմություն նոր Ջուզայի, Լ. 2, էջ 15—17.

¹²² «Պարսկահայ տարիքույց», 1920, էջ 25:

¹²³ «Վերածնունդ», 1933, 21 մայիսի:

այդ, կան 24 մեկնություններ, պատմական բնութի 17 զրքեր և 5 բառարան: Մնացածը հիմնականում եկեղեցական բնութի զանազան զրքեր են:

Մասնակցարանի ամենահին մեռագիրը X դ. ավետարանն է: Նոր Զուգայի մասնակցարանում ու եկեղեցիներում, ինչպես նաև գրանց կից հայ զաղթաշահներում պահպանվող մեռագրերի ցուցակը կազմել է Ս. Տեր-Ավետիսյանը¹⁰⁴, նոր Զուգայում պահպանվող մեռագրերի նշանակալի մասը հիշատակվում է Լարուսյան Տեր-Հովհանյանի «Նոր Զուգայի պատմություն» երկրորդ հատորում: Ձեռագրերից միայն 125-ն է, որ անմիջականորեն անելվում է նոր Զուգայի պատմությունը, մնացած 560-ը «եկվորս զրքեր են: Այդ զրքերի ստեղծման ու նախկինում պահպանման աշխարհագրությունը լավազանց ծավալուն է: Դրանց թվում կան էջմիածնում, հոր Վիրապում, Լազիպատում ստեղծված զրքեր: Ձեռագրերի մի մասի մեկնում էր Արևմտյան Լալաստանն է՝ Տարսուզ (սուրբ Կարապետի վանք), Բաղեշը և այլն: Կան նաև Կ. Պոլսում և Անկարայում ստեղծված մեռագրեր: Ձեռագրերի մի մասը նոր Զուգա է հասել Լեղիպատանից ու Քաղնեղիայից (Ճավա կղզի): Կան մեռագրեր, որ ստեղծված են Իրաքում (Բաղդադ, Բասրա), Երրազում և այլուր:

Ասանձին Հովաթաթոյի մեղ են պահվում Իրանի շահերի ֆիրմանները (հրամաններ): Այդ փաստաթղթերը անմիջականորեն անելվում են Ամենափրկիչ վանքին ու նոր Զուգային, քանի որ արտացոլում են նրա պատմության զանազան փուլերը: Ժամանակին այդ ֆիրմաններով գաղութի բնակչությանը ապահովության երաշխիքներ, առևտրական ու քննադատական-ժողովրդական և այլ բնութի իրավունքներ ու արտոնություններ են շնորհվել: Դրանց թվում են շահ Քանմասպի (1584), շահ Համզայի (1585 թ.), շահ Արթա 1-ի (1608 և 1618 թթ.), շահ Արթա 2-րդի (1642), շահ Սեֆիի, շահ Սուլեյմանի, շահ Սուլթան Լուսելիի, Նադիր շահի, Քերիմ խան Զանգի և այլոց ֆիրմանները: Արդի ժամանակաշրջանի փաստաթղթերը ներկայացված են Ռզա շահի և Մուհամեդ Ռզա շահ Փեշևիի ֆիրմաններով:

Իրանի շահերի ֆիրմաններից բացի այս Հովաթաթոյի մեղ պահպանվում են նաև էջմիածնի մի քանի կաթողիկոսների կոն-

¹⁰⁴ Տե՛ս Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ցուցակ Հայերեն մեռագրաց նոր Զուգայի (մեղ. նազրգոծ), ԼՍՍԷ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գ. 188:

գակները: Այդ փաստաթղթերը ևս պատմական մեծ արժեք են ներկայացնում:

Մատենադարանի տպագիր գրքերից առաջին ուշագրավ են Հակոբ Մեղապարտի «Պատարագաստերն» ու «Ուրբաթագիրքը», որ լույս են տեսել 1512 թ., վեներիկում: Հազվագյուտ են նոր Ջուղայում հրատարակված առաջին տպագիր գրքերը: Մրանցից բացի կան XVII դ. 80-ական թվականներին հրատարակված երկու գրքեր՝ «Գիրք որ ասի վիճարանական» և «Գիրք համառոտ վասն իսկապես և ճշմարիտ հավատոյս:

Մատենադարանում պահպանվող տպագիր հրատարակութուններից է Կասովից ծովի ու Իրանի քարտեզը, ինչպես նաև «Համաարած աշխարհացոյց» քարտեզը, որ կազմված է 1695 թ. Ամստերդամում:

Մատենադարանում ի մի են բերված նաև Իրան-Շեղկական թեմի, եկեղեցական ու համայնքային խորհուրդների, նոր Ջուղայի գաղթյալների հոգաբարձության, ինչպես նաև հարավային ու կենտրոնական շրջանների հայ գաղթաշխուհների արխիվային նյութերը: Նրանք հարուստ տեղեկություններ են պարունակում իրանահայ գաղութի, ինչպես նաև Շեղկաստանի, Ինդոնեզիայի, Քիրմանի ու այլ երկրների հայ բնակչության վերաբերյալ:

Մատենադարանի պարբերական մամուլի նյութերում պահպանվում է հայկական առաջին՝ «Ազգարար» թերթի ժողովածուն (1734—1736 թթ. Մաղրաս-Շեղկաստան): Այս թերթից բացի մատենադարանն ունի իրանահայ գաղութում և արատահմանի հայկական այլ գաղթաշխուհներում ու Կովկասում հրատարակված թերթերի, ամսագրերի և այլ պարբերականների հավաքածուներ:

1931 թ. մատենադարանից բացի Ամենափրկչի վանքին կից բացվեց Քանդարան: Վերջինիս ցուցանմուշները զարման նոր Ջուղայի վանքում և եկեղեցիներում ժողովված արվեստի առարկաները, ազգային տարազները, եկեղեցական հագուստները և այլն: Վերանորոգումից և կարգաբարձիվելուց հետո զրանք ցուցադրվեցին:

Իր հիմնադրման սկզբնական շրջանում Քանդարանն ուներ 252 ցուցանմուշ: 1957 թ. հետո Քանդարանը գեեց ու եվեր ստացավ ևս 43-ը: Քանդարանի ցուցանմուշները բաժանվում են 3 խմբի. ա) պատմական փաստաթղթեր և նյութեր, բ) արվեստի գործեր, գ) ժողովրդական ստեղծագործության առարկաներ, դ) եկեղեցական պիտույքներ:

Մասնագարանին պատկանող պատմական փաստաթղթերից են Քանդարանում ցուցադրված 26 շահական ֆիրմաները, ինչպես նաև տպագիր առաջին գրքերն ու պարբերականները: Այդ բաժնում ներկայացված են նաև հայկական, պարսկական և իսլամական Քաղաքներին, շահերի ու զորավարներին ԾԾ արծաթե ու պղնձե դրամներ:

Արվեստի ստեղծագործություններից նրկուք Սարգիս Խաչատրյանի նվիրած դիմանկարներն են: Գրանցից մեկը «Էջար Արբուճ» սֆորաք վերագրվում է Ռեմբրանդտին, իսկ մյուսը՝ Եսե Արբաս I-ի դիմանկարն է. սրբ արտանկարված է Չեճեյ Սութունի պալատի սրմանկարից: Մասնագետների հաճատմամբ Քանդարանի արձեղավոր ցուցանմուշներից մեկը «Էխուսի հուզարկավորությունը» նկարն է, որը, ինչպես ենթադրում են, XV—XVI դդ. իտալացի նկարիչ Հաննիրալ Կարալլիի ստեղծագործությունն է: Քանդարանի հավաքածուի մեջ կա նաև Հիսուսին պատկերող մի այլ նկար՝ «Քրիստոսը պսակը ձեռքին», որը հավանաբար եվրոպական որևէ զեղանկարչական դպրոցին պատկանող նկարչի ստեղծագործություն է: Ժամանակակիցների վկայությամբ նկարիչ Սարգիս Խաչատրյանը այդ նկարը դասում էր համաշխարհային արվեստի յովագույն նմուշների շարքը:

Քանդարանն ունի նաև զեղանկարչության մի շարք այլ ստեղծագործություններ: Գրանց մեծ մասը կրոնական թեմաներով է: նկարներից մի քանիսը ստեղծագործած են ոսկե և արծաթե թելերով:

Քանդակագործական աշխատանքներից Քանդարանն ունի արձաններ, արձանիկներ, կիսանդրիներ և այլն: Ուշագրավ է սուրբ Աստվածամայրը մանկան հետ քանդակը, որը պատրաստված է ամբողջական փայտակտորից շնորհաշատ մի անհայտ վարպետի ձեռքով:

Ժողովրդական ստեղծագործության առարկաներից հիշատակման արժանի են Նոր Զուգայի քնակիչների ազգային տարազները, որոնք ազգագրական մեծ արժեք ունեն: Տեղի հայերի ազգային տարազից բացի, որն հիմնականում վերաբերում է XVII դ., կան նաև զարարադյան, վրացական և պարսկական դիտարկներ ու այլ իրեր: Քանդարանում ցուցադրված են ազգային տարազով վաճառականներ (խոշաների) ու կանանց անդրիներ: Գրանց դիմանկարը պատրաստել է Սարգիս Խաչատրյանը: Խոշայի դիմանկարը քնորինակված է Նոր Զուգայի խոշա Ավետիք Վելիչանյանից, իսկ

կանացի գիմակը՝ Քանգարան-ժատենադարանի Հիմնադիր Քաղնու Տեր-Հովհանյանի մոր (այսինքն՝ պատմարան Հարություն Տեր-Հովհանյանի կնոջ) գիմանկարից: Քանգարանում ցուցադրվում են նաև հարսանեկան զգեստներ՝ իրենց զարդերով, ինչպես և այլ պարզաներ:

Քանգարանի ցուցանմուշներում կան մի քանի տեսակի գորգեր: Իրանում հյուսված գորգերից բացի, կան նաև XVI—XVII դդ. Հայաստանում և Անդրկովկասում պատրաստված գորգեր:

Այդ բաժնում զետեղված են նաև մանյակազորձական, ոսկով, արծաթով ու մետաղով բանված (դերձանով ու մետաղաթելով) իրեր, կոփածո արծաթ ու մետաղ, փղոսկրից ու ապակուց աշխատված քանդակներ, կաշեզրոշմ առարկաներ և այլն:

Եկեղեցական պիտույքներից են եկեղեցու սպասավորների խաչերով զարդարուն հանդերձանքը, աստվածաշնչի թեմաներով եկարներ և այլն:

Նոր Զուգայի Քանգարանում են պահվում Մեսրոպ Քաղիադյանի անձնական մի քանի իրերը, այդ թվում եռանյուղ մի աշտանակ, հնագույն մի մկրտա, միզալյոն և այլն:

Քանգարանի հազվագյուտ ցուցանմուշներից են այն ինքնաշեն տառերն ու տպագրական մեքենան, որոնցով տպագրվել են առաջին գրքերը:

* * *

Գաղութն ստեղծել է իր ինքնատիպ մշակույթը, որը գալիս է լրացնելու հայկական մշակույթի գանձարանը: Լինելով ազգային, նա իր մեջ է ներառել հայ ժողովրդի մշակութային լավագույն ավանդույթները: Միաժամանակ տեղի հայերը ներառվել են ու շարունակում են ներառվել իրանական մշակույթի վրա: Այս հանգամանքը հայ-իրանական մշակութային զարազոր կապերի վառ արտացոլումն է:

ՀԵՏՐՆԵԱԿԱՐԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանահայ գաղութի, ինչպես նաև արտասահմանի մյուս հայ գաղթօջախների հասարակական կյանքում կարևոր նշանակություն ունի հայրիկ հայրենադարձութունը Սովետական Հայաստան:

1920 թ. Եռլեմբերին Սովետական Հայաստանի ծնունդը Հեռանկարներ բացեց հայրենիք վերադառնալու մասին արտասահ-

մանի հայութիան փառաբանած դարավոր երազանքի իրականացման համար: Սակզօժիցին կազմակերպված ձևով երանց Սովետական Հայաստան տեղափոխելու նախադրյալներ: Հայրենագարձութիան գործը գրվեց պետական հիմքի վրա, և զբանով անմիջականորեն զբաղվեց Սովետական Հայաստանի կառավարությունը:

Այս ուղղությամբ գործնական քայլեր արվեցին դեռևս 1921 թ.: Այդ տարվա ամռանը Սովետական Հայաստանի կառավարությունը զբաղվեց Միջազգայնորում ապաստանատ 16 հազար հայ գաղթականների նահատակարով, որոնք դիմել էին Սովետական Հայաստանի կառավարությանը, խնդրելով անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկել իրենց հայրենիք վերադառնալու առթիվ: Սովետական Հայաստանի կառավարությունը Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտարիատի միջոցով դիմեց Անդրկովկասյան հանրապետություններում ՌՍՖՍՀ-ի ներկայացուցիչ Լեզրանին: Վերջինիս միջոցով է դեռևս լորդ Քերզոնի Անգլիայի կառավարության հետ բանակցությունների վարվեցին՝ նայր-ու-Յմարի հայ գաղթականներին Հայաստան փոխադրելու հարցի շուրջը¹⁰⁰:

Սկզբում ենթադրվում էր ծովային նանապարհով երանց փոխադրել Բաթում: Սակայն այս նախագիծը Սովետական Հայաստանի այդ տարիներին ունեցած ֆինանսական ու նյութական դժվարությունների պատճառով հնարավոր չէր իրագործել: Ուստի նպատակահարմար համարվեց օգտագործել Իրանով անցնող տարանցիկ ցամաքային նանապարհը: 1922 թ. նայր-ու-Յմարի նամբարի հայ գաղթականների նշանակալից մասը Բասրա-Համադան-Քավրիզ նանապարհով հասավ Հայաստան:

Այդ նույն տարիներին տարբեր վայրերից գաղթած մի քանի հազար հայեր էին հավաքվել Քավրիզում: Սովետական Հայաստանի կառավարությունը կազմակերպեց նաև գաղթականների այդ խմբի հայրենագարձումը: Գաղթականների գործով Քավրիզ ուղարկվեց հատուկ լիազոր: Հայերի փոխադրման գործով զբաղվում էին նաև Քեհրանում Սովետական Հայաստանի հաճաաարձագրված ներկայացուցիչն ու Քավրիզի Հյուպատոսը: Իրանից հայերի հայրենագարձությունը Սովետական Հայաստան շարունակվեց մինչև 20-ական թվականների վերջը: Այն իրականացվում էր՝ Իրանում ՍՍՀՄ-ի ղեկավարության միջոցով, կազմակերպված ձևով:

Հայրենական մեծ պատերազմում Սովետական Միության հաղթանակը հնարավորություն տվեց կազմակերպել արտասահ-

¹⁰⁰ ՀՅՍՀ ԸՆԿՊԱ, ֆ. 4/114, ց. 2, ք. 172, թ. 174—181:

Ճանի հայերի զանգվածային հայրենագարձույթունը Հայկական ՄՍՀ, 1945 թ. զեկտեմբերի 2-ին սովետական կառավարությունը որոշում ընդունեց արտասահմանում սպորոզ հայերի Մովետական Հայաստան հայրենագարձվելու մասին:

Հայրենագարձույթունը հասարակական-քաղաքական կարևոր իրադարձություն հանդիսացավ արտասահմանի հայերի, ինչպես նաև իրանահայերի համար: Հայրենագարձմանը աշակերտ կոմիտեների կազմակերպչուն առաջինը մեծամասնությամբ եղան Իրանի հյուսիսային նահանգների հայերը, 1946 թ. փետրվարի 16-ին Թալբիզի հայ հասարակայնության ժողովը ընտրեց Իրանական Ազգրբեշանի հայերի հայրենագարձման ազգային կոմիտե, Կոմիտեի նիստում ընտրվեց ղեկավարություն: Կոմիտեի նախագահ զարձավ Քարկին Փուրուխյանը, տեղակալներ՝ Լ. Բաղդասարյանն ու Լավհ. Բուզադյանը: Հետագայում Բ. Փուրուխյանի Քեհրան մեկնելու պատճառով նրա պարտականությունները կատարում էր Աշոտ Քարոյանը, որը և հետո ընտրվեց կոմիտեի նախագահ:

Փետրվար-մարտ ամիսներին ենթակոմիտեներ ստեղծվեցին Մարազայում, Ռեզայեում, Սալմաստում և Ղարաղաղում: Մարտին Քեհրանում ընտրվեց Իրանից հայերի հայրենագարձման կենտրոնական կոմիտե¹⁰⁰, Կոմիտեի իրավասության մեջ էր մտնում հայրենագարձույթյան հետ առնչվող բոլոր հարցերի լուծումը Իրանում (բացառյալ Իրանական Ազգրբեշանը, որն իր կոմիտեն ուներ):

Մարտի 31-ին Քեհրանում, կոմիտեի լիակազմ նիստում իրանահայերի հայրենագարձման կենտրոնական կոմիտեի նախագահ ընտրվեց մեծարկատեր Ռոման Իսանը, պատվավոր նախագահ՝ Իրանա-Շեզվական թեմի առաջնորդ, եղիսկուպոս Վահան Կոստանյանը: Կոմիտեի նախագահության կազմում ընտրվեցին նախագահի տեղակալներ Հայկ Գարազաշը, Աշոտ Խանջյանն ու Ղազար Սիմոնյանը:

Ապրիլին հայրենագարձույթյան ենթակոմիտե ստեղծվեց նոր Զուլայում: Սրա պարտականությունների մեջ էր մտնում ոչ միայն քաղաքի, այլև Փերիա, Քյարվանդ և Զհարմհայ շրջանների հայերի հայրենագարձույթյան կազմակերպումը: Ենթակոմիտեի նախագահ զարձավ Առն Լավհաննիսյանը, պատվավոր նախագահ՝ եղիսկուպոս Վահան Կոստանյանը:

Հայրենագարձույթյան կազմակերպման ենթակոմիտեներ կազմվեցին նաև Ահվազում, Մեշհեզում, Աբաքում և այլ վայրերում:

¹⁰⁰ ԵՎԵՐԱՆՈՒՆԵՅ, 1946, 2 սպրիլ:

Արաքի ենթակոմիտեն հիմնականում զբաղվեց քաղաքամերձ Բուր-
ճառի, Գյափլա, Քամարա և Փազազ շրջանների հայրենագարձու-
թյան կազմակերպելու գործով:

Իրանի բուր հայ գաղթօջախներում սկսվեց Հայրենագարձ-
վողների ցուցակագրումը: Առաջին շտապ-հինգ օրում Փավրիզում
ցուցակագրվեց 1100 քնատների: Ապրիլին Իրանական Ազրբեյջանի
հայրի Հայրենագարձության կոմիտեի ցուցակներում գրանցված
էր 4, 332 քնատների, որ կազմում էր 18.630 մարդ¹⁰⁷: Արաքի Հայրե-
նագարձության ենթակոմիտեն մալխսին գրանցեց 5 հազար մարդ,
որոնց մեծ մասը Գյափլայի շրջանի հայ գյուղացիներ էին, որ ըն-
դունված որոշման համաձայն Սովետական Հայաստան էին մեկ-
նելու առաջին քարավանով¹⁰⁸: Այդ ամիսներին Հայրենագարձվել
ցանկացողները ցուցակագրվում էին նաև Փերիա, Քյարվանդ և
Զհարմհայ շրջանների գյուղերում, ինչպես նաև Նոր Զուլայում:

Հայրենագարձվելու համար ցուցակագրվեց ընդամենը մի քա-
նի տասնյակ հազար մարդ (միայն գյուղացիների թիվը այդ ցու-
ցակներում 30 հազարից ավելի էր):

Ցուցակները կազմելուս զուգահեռ, Հայրենագարձման ֆունդի
համար միջոցներ հավաքելու նպատակով, կոմիտեները լայն աշ-
խատանք ծավալեցին Փավրիզի, Քեհրանի, Նոր Զուլայի, Համա-
զանի, Ահվազի և այլ քաղաքների հայ բնակչության շրջանում: Այդ
միջոցառումը երկու նպատակ ուներ. մի կողմից հոգալ հայրենա-
գարձների փոխադրման ծախսերը և այլ կազմակերպական հարցեր,
մյուս կողմից՝ օգնել հայ գյուղացիների շունեոր խավին (որ կազ-
մում էր Հայրենագարձվողների մեծամասնությունը)՝ հաղուստ,
կոշկնդեն և անհրաժեշտ այլ իրեր մեռք բերել:

Հայրենագարձության հաշտությունը մեծապես նպաստեց
տեղերում կոմիտեների ու ենթակոմիտեների գործունեությունը:
Փավրիզի, Քեհրանի կոմիտեներում, Նոր Զուլայի, Արաքի և այլ
ենթակոմիտեներին կից ստեղծվեցին կազմակերպական, ֆինան-
սական, սանիտարական, փոխադրամիջոցային և զանազան այլ
բաժանմունքներ: Կոմիտեներն ու ենթակոմիտեները միաժամանակ
բացառական աշխատանք էին տանում հայրենագարձվողների
շրջանում՝ նրանց ծանոթացնելով Հայկական ՍՍՀ-ի հասարակա-
կան կառուցվածքին, սահմանադրությունը, կրթության գործին:

¹⁰⁷ «Հակաֆաշիստ», 1946, 15 ապրիլի:

¹⁰⁸ «Հերամուսեզ», 1946, 24 մայիսի:

Հայրենազարնության առաջին ժիժեռեակները Փեհրանից մեկնած 11 ուսանող-հայերն էին¹⁹⁸, Հայրենազարնների առաջին քարավանը Քավրիզից դուրս եկավ 1946 թ. հուլիսի 17-ին¹⁹⁹, Այն կազմված էր Արաքին հարակից շրջանների գյուղացիներից, հուլիսի 20-ին հայրենիք ուղևորվեց հայրենազարնների հաջորդ քարավանը: Վերջինիս կազմում էին Քավրիզահայերը և Արաքի մերձակա շրջանների մյուս գյուղացիները: Սկսեցին Քավրիզ գալ ու նոր քարավաններին միանալ հյուսիսային նահանգներից՝ Փեհրանից, Բուրվառի, Գյաֆիա, Փամարա և Քազազ, Զհարմհալ շրջաններից, նոր Զուլայից, Արաքից, Միշհեզից և այլ քաղաքներից ու բնակավայրերից Սովետական Հայաստան մեկնող հայերը:

Հայրենազարնությունը շարունակվում էր մինչև 1946 թ. հոկտեմբերի 2-ը: Իրանահայերի հայրենազարնության կենտրոնական կոմիտեի տվյալների համաձայն երեք ամսում Սովետական Հայաստան փոխադրվեց 20.700 մարդ²⁰⁰: Ճշտված տվյալներով 1946 թ. Իրանից հայրենիք է դարձել 25—28 հազար հայ: Իրանց ընդհանուր թվից 5 հազարը քաղաքաբնակներ էին, իսկ մոտ 20 հազարը՝ գյուղացիներ:

Իրանից հայերի հայրենազարնությունը պետք է շարունակվեր նաև 1947 թ.: Սակայն 1946 թ. վերջին և 1947 թ. սկզբին երկրում ստեղծված քաղաքական իրադրության հետևանքով հայրենազարնության գործը ընդհատվեց: Սակայն այն որոշ ընդմիջումներով շարունակվում էր իրանահայաստակությունից առանձին ընտանիքների դուրս գալու միջոցով: 50-ական թվականներին մի քանի հարյուր հայ ընտանիքներ, մեծ մասամբ Փեհրանի բնակիչներից, իրանահայաստակությունից հրաժարվելու և սովետական քաղաքացիություն ընդունելու վերաբերյալ փաստաթղթեր ձևակերպեցին:

60-ական թվականների սկզբին սովետական և իրանական կողմերի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ համաձայնություն կայացվեց շարունակել հայրենազարնությունը: Իրանական կառավարությունը իր համաձայնությունը տվեց Հայկական ՄՍՀ-ում մշտական բնակություն հաստատելու ցանկություն հայտնած հայերին թույլատրելի դուրս գալ իրանական հպատակությունից: Միաժամանակ նա պատրաստակամություն հայտնեց հեշտացնել դրա հետ կապված փաստաթղթերի ձևակերպման կարգը:

¹⁹⁸ «Վերանուկ», 1946, 12 մայիս:

¹⁹⁹ «Հակաֆաշիստ», 1946, 21 հուլիս:

²⁰⁰ ՀՍՄՀ ՀՀԿՊՍ, ֆ. 262, ք. 3, Գ. 17, թ. 87.

1962—1964 թթ. Իրանում ՍՍՀՄ դեսպանության հյուպատոսական բաժնում անցկացվեց քաղաքաբնակ հայերի, գլխավորապես Քենհրանի բնակիչների գրանցում, ինչպես նաև նախապատրաստվեցին Սպահանի նահանգի Փերիայի շրջանի Բոլորան և Հազարչիթի գյուղերի գյուղացիների ցուցակները:

1963 թ. սկսվեց հայերի փոխադրումը Իրանից Սովետական Հայաստան: Ակզբում այն կատարվում էր Փենջին նավահանգստից գնացի Բաքու: Բայց հետագայում իրանական իշխանությունները փոշյաարեցին այդ նպատակի համար օգտվել ավիաչի հարմար նախադարձից՝ երկաթուղով, Արաքսի վրայի Ջուլֆա կայարանով: Վերջին տարիներս փոքր խմբերով հայրենիք են վերադարձել 7—8 հազար իրանահայեր: Իրանահայերի Սովետական Հայաստան անդափոխությունը շարունակվում է նաև ներկայումս: Մտաավոր հաշվումներով 1922—1972 թթ. Իրանից Սովետական Հայաստան է վերադարձել մոտ 65 հազար հայ:

А. У. МАРТИРОСЯН

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ В ИРАНЕ (НОВЕЙШИЙ ПЕРИОД)

Резюме

Работа посвящена современной жизни иранских армян, сравнительно многочисленному национальному меньшинству в Иране. Она охватывает ряд основных областей жизни колонии—социально-экономическую, административно-правовую и культурную. Соответственно работа делится на три раздела.

В первом разделе освещаются вопросы социально-экономического положения колонии. Показанные на фоне процессов, вызванных развитием буржуазных отношений, этапы социально-экономического развития колонии отражают коренные сдвиги и качественные изменения в классовой структуре страны. В то же время в работе нашли отражение специфические особенности социально-экономического положения иранских армян, обусловленные их положением в качестве национального меньшинства.

Вопросы правового положения и епархиального деления колонии сгруппированы во втором разделе, который носит название «Органы внутреннего управления и правовое положение колонии». Вскрывается сущность религиозно-цер-

ковного управления как формы внутреннего управления колонии. Даются характеристики существующих в настоящее время Тавризской, Ирано-Индийской и Тегеранской епархий, структура и функции епархиальных органов управления, отмечается их роль и значение в жизни колонии. Анализируется правовое положение иранских армян, подвергаются оценке права, которыми пользуются епархиальные органы,—семейно-наследственные права, правовые гарантии существования в Иране армянских национальных школ, право представительства в меджлисе и др. Отмечается, что права иранских армян ограничены рамками колонии, в чем находит свое отражение особенность действующего иранского законодательства, все еще не отрешившегося от воздействия мусульманского права (шариата).

Культуре иранских армян посвящен третий раздел работы. В нем дается краткий очерк истории армянских культурных очагов в Иране, отражается становление новых методов в школах и развитие современного школьного образования в колонии. В отдельных подразделах освещаются вопросы развития в среде иранских армян литературы, живописи, музыки, театра, книгопечатания и прессы, описываются памятники армянского зодчества в Иране, приводятся сведения о местных армянских клубах и библиотеках, а также музеи в матенадаране Нор Джуги (Новой Джульфы)—одном из ценных хранилищ древних армянских рукописей, творений мастеров и умельцев.

В работе в целом делается первая попытка создать более или менее полное представление о жизни современной армянской колонии в Иране.

О. А. АРЗУМАНЯН

ВОПРОСИТЕЛЬНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Многие вопросы теории предложения, особенно вопросительного предложения, остаются недостаточно изученными. Пока мы не только не имеем полных описаний вопросительных предложений в различных живых языках, но даже не собран весь языковой материал¹.

Язык служит средством общения людей. Все члены общества для обмена мыслями пользуются наименьшей коммуникативной единицей языка, т. е. предложением. В практической и общественной жизни люди не только что-то сообщают друг другу, подтверждают и отрицают различные факты действительности, но и посредством вопросов стремятся получить новые сведения, выяснить для себя нечто неизвестное. Все высказывания в процессе речевого общения целенаправлены и имеют свое особое назначение. В каждом акте речи содержится какая-то мысль, которая формируется и фиксируется в предложении. В зависимости от цели высказывания все предложения делятся на три основных функциональных типа: повествовательные, вопросительные и побудительные².

¹ См. В. В. Виноградов. О категориях модальности и модальных словах в русском языке, «Труды Института русского языка», т. II, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950, стр. 35, 38—41; «то же, Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения», «Вопросы языкознания», 1954, № 1, стр. 12; И. С. Погов, Суждение и предложение, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учпедгиз, 1950, стр. 18; В. Н. Мороз. О вопросительном предложении, «Научные труды» (Ташкентского гос. ун-та), Языкознание, 1953, вып. 211, стр. 147.

² См. «Грамматика русского языка», т. II, ч. I, стр. 355.

Несмотря на то, что вопросительные предложения имеют особое назначение в процессе общения, до сих пор вопрос как форма мышления в логике изучен недостаточно полно³.

В научной литературе в достаточной степени разработано логическое содержание суждения. Принято считать, что суждение—это мысль, в которой нечто утверждается или отрицается⁴.

Что же касается логического содержания вопроса, то мнения специалистов по этому поводу расходятся. Одни авторы вопрос и суждение считают различными формами мышления⁵, другие же рассматривают вопрос как разновидность суждения⁶.

Мы в своей работе придерживаемся первой точки зрения, хотя, безусловно, вопрос и суждение имеют ряд общих черт. Достаточно отметить, что для вопроса, в отличие от других форм мышления, характерно то, что в нем нечто спрашивается, или другими словами, выражается стремление выяснить нечто неизвестное о фактах действительности. В суждениях утверждается знание или незнание, вопрос же возникает только тогда, когда мы сталкиваемся с незнанием. Смысл вопроса заключается не в том, чтобы утверж-

³ См. П. С. Попов. Суждение и предложение, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учпедгиз, 1950, стр. 18; Е. М. Галкина-Федорук. Суждение и предложение, МГУ, 1956, стр. 65; П. В. Чесноков. Понятие о суждении, вопросе, побуждении и логической фразе, «Ученые записки Ростовского пединститута», вып. 4 (14), Ростов-на-Дону, 1955, стр. 4.

⁴ См. П. В. Таванец. Суждение и его виды, М., 1953, стр. 24; П. С. Попов. Суждение и предложение, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учпедгиз, 1950, стр. 18; Е. М. Галкина-Федорук. Суждение и предложение, МГУ, 1956, стр. 13.

⁵ См. А. С. Ахманов. Логические формы и их выражение в языке, сб. «Мышление и язык», М., 1957, стр. 171, 176 и 200; П. В. Таванец. Суждение и его виды, М., 1953, стр. 24; П. С. Попов. Суждение и предложение, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учпедгиз, 1950, стр. 18; Б. В. Журавлев. Вопросы учащегося и их стимулирующее значение, сб. «Вопросы воспитания мышления в процессе обучения. Труды отделения педагогики», М.—Л., 1949, стр. 281—282.

⁶ П. В. Кошкин. Природа суждения и формы выражения его в языке, сб. «Мышление и язык», М., 1957, стр. 300, 304—306; П. В. Чесноков. Понятие о суждении, вопросе, побуждении и логической фразе, «Ученые записки Ростовского пединститута», вып. 4 (14), Ростов-на-Дону, 1955, стр. 17; А. Светман. Учебник логики, Изд. 14-е 1915, стр. 34; Н. Н. Жижина. Вопрос и вопросительное предложение, «Вопросы языкознания», 1955, № 3, стр. 30—33.

дать или отрицать что-то о чем-то, а в том, чтобы искать, т. е. добиться определенного ответа, в котором содержится знание.

Хотя задача вопроса заключается в выяснении чего-либо, неизвестного говорящему (ибо в противном случае не было бы необходимости ставить вопрос), однако из этого не следует, что говорящему некий предмет мысли вообще не известен. Прежде всего, чтобы задать какой-либо вопрос и чтобы он был поставлен правильно, говорящий должен иметь хоть самое минимальное представление о предмете, о свойствах, о признаках, присущих предмету. В самом деле, желая выяснить нечто о книге, говорящий не задает вопрос «*من قيس؟* Кто это?» или же «*من قيس؟* Это кислое?», а по крайней мере спросит: «*من قيس؟* Что это такое?».

В процессе речевого общения вопрос исходит из ряда допущений⁷. Он не возникает без каких-либо оснований, а рождается на базе определенных знаний. «В суждениях мы на основании ранее имеющихся суждений строим суждение же, а в вопросительных предложениях на основании ранее полученных суждений ставим вопрос»⁸. Велика роль вопроса в процессе познания. Он является средством и побуждающим фактором к достижению истинного знания. По мнению П. С. Попова, вопрос есть «момент перехода от того, что мы знаем, к тому, чего мы еще не знаем»⁹. Поэтому не только в диалогической речи, но и при решении любых сложных задач, когда мы затруднимся в окончательных выводах, обязательно прибегаем к помощи таких вопросов, как «Почему это так?» и т. д.

Мы знаем, что мысли выражаются средствами языка. Следовательно, должны быть определенные языковые формы, выражающие такую логическую форму мысли, как вопрос. Языковой формой вопроса служит вопросительное предложение.

Ознакомление с научной литературой свидетельствует о том, что авторы при классификации вопросительных предложений либо исходит из различных принципов, либо учитывают ряд признаков вопросительных предложений одновременно (психологический, семантический, формальный, функциональный и т. д.). Одни исследователи делают вопро-

⁷ См. В. В. Виноградов. Синтаксис русского языка академика А. А. Шахматова, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учпедгиз, 1950, стр. 84.

⁸ П. С. Попов. Суждение и предложение, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учпедгиз, 1950, стр. 19.

⁹ Там же, стр. 20.

сительные предложения на два вида, другие на три, четыре и пять. Указывая на одинаковое количество видов вопросительных предложений, авторы не всегда имеют в виду один и те же вопросительные предложения.

Распространено деление вопросительных предложений на предложения с общим вопросом и предложения со специальным вопросом¹⁰. По мнению сторонников этой классификации, в вопросительных предложениях, выражающих общий вопрос, вопрос относится ко всему предложению в целом, и они требуют в ответе лишь утверждение или отрицание того, что было сказано в вопросе, а в предложениях со специальными вопросами вопрос относится к одному определенному члену предложения. Здесь в ответ необходимо назвать нечто новое по сравнению с тем, что говорится в вопросе.

Формально специальные вопросы выражаются вопросительными словами (местоимениями и наречиями), а в предложениях с общим вопросом вопросительность выражена иными средствами языка, без участия вопросительных слов.

Нам кажется, что такая классификация вопросительных предложений на общие и специальные является ошибочной, поскольку, как это будет показано ниже, в любом вопросе всегда необходим какой-то неизвестный элемент мысли, который соответствует какому-то определенному члену предложения. Этот член предложения является смысловым центром вопроса, для выяснения которого и задан вопрос. Поэтому под вопросом не может находиться все предложение в целом¹¹. Следовательно, термин «общий» не может быть применен для этого вида вопроса.

В лингвистической литературе встречается также и классификация вопросительных предложений на местоименные и неместоименные¹². В местоименные вопросительные

¹⁰ См. П. С. Полов. Суждение и предложение, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учгедиз, 1950, стр. 22; П. В. Чесноков. Понятие о суждениях, вопросе, побуждении и логической фразе. «Ученые записки Ростовского педагогического института», вып. 4 (14), Ростов-на-Дону, 1955, стр. 14—16.

¹¹ Если же считать однословное предложение, где невозможно отграничить член предложения от предложения. Об этом см. также А. Ф. Котова. Вопросительное предложение в современном китайском языке. М., 1963, стр. 13.

¹² См. М. И. Петерсом. О вопросах, «Русский язык в школе», 1940, № 2; И. В. Устинов. Материалы и методические указания к курсу «Современный русский язык», М., 1946, стр. 110; И. П. Располов. Типы вопросительных предложений в русском языке, Куйбышев, 1953 (канд. дисс.).

предложения, как показывает их название, входят вопросительные местоимения, а в неместоименные—не входят. Согласно этой классификации, местоименные вопросительные предложения побуждают собеседника к такому ответу, который расширяет знание спрашивающего, сообщает нечто новое, т. е. то, чего не содержится в вопросе. Поэтому наряду с местоименными эти вопросы называются исследовательскими. Роль же неместоименных вопросов заключается в проверке того, что уже известно, они не расширяют знания спрашивающего, а лишь утверждают или отрицают содержание вопроса. Исходя из этого, данные вопросы называются также подсказывающими.

Следует отметить, что в литературе для обозначения местоименных и неместоименных вопросительных предложений имеются и другие термины: вопрос, требующий ответа «да» или «нет», и вопрос, требующий иного ответа, чем «да» или «нет»¹³, и т. д.

Из современных логиков П. В. Таванец также отличает два типа вопросов: вопросы, указывающие предмет, и вопросы, указывающие предмет и признак. В вопросах, где указывается предмет, ответ требует назвать, какие признаки принадлежат или не принадлежат этому предмету. А в вопросах, указывающих предмет и признак, ответ требует указать, принадлежит или не принадлежит этот признак предмету¹⁴.

Местоименные и неместоименные вопросительные предложения, а также предлагаемые П. В. Таванцем вопросы в действительности существуют и могут быть приемлемы. Обе классификации не отрицают друг друга, а лишь подходят к вопросу с различных сторон. В первом случае исходят из лексико-грамматических особенностей вопросительных предложений, во втором случае вопрос рассматривается со смысловой, коммуникативной стороны.

• • •

В известной нам литературе по персидскому языку нет ни одной работы, посвященной изучению этой темы.

В учебных пособиях и научных трудах иранских авторов изучению синтаксиса не уделялось достаточного внимания. Раздел синтаксиса в грамматиках персидского языка, изданных в Иране, почти отсутствует, поэтому у иранских авторов материала по интересующему нас вопросу недо-

¹³ См. Н. И. Греч. Практическая русская грамматика, СПб., 1827, стр. 246.

¹⁴ См. П. В. Таванец. Суждение и его виды, М., 1953, стр. 28.

статочно. Однако некоторые краткие сведения о выражении вопроса встречаются в разделах морфологии в связи с описанием вопросительных слов и частиц. Неполные замечания о средствах выражения вопроса в персидском языке имеются, например, в «Сводной грамматике персидского языка» Абдоррахи Хомаюн-Фарроха¹⁶.

Небольшой материал о вопросительных предложениях можно найти в отдельных работах иранских авторов, которые обычно ограничиваются лишь описанием некоторых структурных форм вопросительного предложения и почти не уделяют внимания их функциональным особенностям¹⁶. Замечания по интонации вопросительного предложения у этих авторов очень схематичны и сделаны лишь на основании слухового анализа¹⁷.

Интересны также наблюдения европейских авторов, касающиеся изучения вопросительного предложения в персидском языке. Впервые сделан ряд неполных замечаний об использовании различных средств выражения вопроса в зависимости от ожидаемого ответа. В трудах этих авторов мы находим лишь некоторые неполные сведения относительно основных видов вопросительного предложения¹⁸.

***

Как известно, в вопросительных предложениях отсутствует предикат сужения, о нем лишь спрашивается. Говорящий желает найти его в ответе собеседника. Поэтому любое

عبدالمرحوم حمایون فروغ، دستور جامع زبان فارسی هفت جلد در يك مجلد، تهران، ۱۳۳۱، صفحه ۱۰۱۴.

¹⁶ См. А. К. Ариндс, Краткий синтаксис персидского языка, М.—Л., 1941, стр. 86; Р. А. Галаунов, Краткая грамматика персидского языка, М., 1922, стр. 47; В. П. Наливкин, Руководство к практическому изучению персидского языка, Самарканд, 1900, стр. 72—73.

¹⁷ См. Г. А. Восканян, Ю. А. Рубинчик, Вводный курс современного персидского языка, М., 1951, стр. 79, 97, 100; Л. С. Пейсиков, Тегеранский диалект, М., 1960, стр. 109.

¹⁸ J. T. Platts and G. S. A. Ranking, A Grammar of the Persian Language, Oxford, 1911, p. 242; D. C. Phillott, Higher Persian Grammar, Calcutta, 1919, p. 290—298; H. Jensen, Neupersische Grammatik Mit Berücksichtigung der historischen Entwicklung, Heidelberg, 1931, S. 252—255; O. Lazard, Grammaire du persan contemporain, Paris, 1957, p. 205—206; A. K. S. Lambton, Persian Grammar, Cambridge 1953, p. 111; E. M. N. Hawker, Written and Spoken Persian, p. 30; L. P. Etwell-Sutton, Colloquial Persian, London, 1946, p. 13, Joan Marc Modern Persian, pp. 56, 118, 121; W. Hinz, Persisch, 2 Auflage, Berlin, 1955, S. 45.

вопросительное предложение характеризуется совокупностью двух моментов, без которых не может быть выражен ни один вопрос: 1) наличие неизвестного элемента мысли, указывающего на область поиска предиката суждения-ответа¹⁹, и 2) желание говорящего раскрыть этот неизвестный элемент мысли, побудить собеседника сообщить то, чего говорящий не знает. Эти два момента выступают в единстве и имеют свои особые задачи в выражении вопроса.

В вопросительных предложениях всякий раз вопрос ставится о неизвестном элементе мысли, который соответствует определенному члену предложения. Так, например, в предложении «كس آمد؟» «Кто пришел?» для говорящего неизвестным является субъект действия. Этим вопросом говорящий желает узнать конкретно, кто пришел, и побуждает собеседника к ответу. В предложении «حسن آمد؟» «Хасан пришел?» также сочетаются упомянутые два момента, причем в данном примере неизвестным элементом мысли для говорящего также является субъект действия. Он желает выяснить, совершил ли действие Хасан или кто-либо другой.

Если сравнить рассматриваемые предложения, то можно видеть, что момент побуждения к ответу является постоянным и общим для обоих вопросов. Фактически различие этих вопросов заключается в том, что по-разному выражен неизвестный элемент мысли, указывающий на область поиска предиката суждения-ответа.

В предложениях первого типа «كس آمد؟» «Кто пришел?» область поиска предиката-ответа не конкретизирована, она максимально неопределенна и указывается лишь в предельно общем виде, выражая общее значение (лицо вообще, место вообще, время вообще и т. д.); в любом ответе на такой вопрос неизвестный элемент мысли заменяется своим аналогом, т. е. более определенным, конкретным словом, которое и раскрывает содержание этого неизвестного.

В вопросительных же предложениях второго типа «حسن آمد؟» «Хасан пришел?» неизвестный элемент мысли, указывающий на область поиска предиката суждения-ответа, более конкретный, чем в предложениях первого типа. Область поиска предиката здесь более сужена, она доводится до альтернативного выбора между двумя противоположностями, т. е. субъект либо совершает данное действие, либо нет.

¹⁹ Неизвестный элемент мысли является аналогом этого предиката, который в ответе становится носителем нового значения. Предикатом суждения-ответа может быть любой член предложения, но не обязательно грамматическое сказуемое.

В связи с вышесказанным все вопросительные предложения в персидском языке мы разделяем на два основных вида: 1) вопросительные предложения с общим вопросом, т. е. предложения, в которых область поиска предиката суждения-ответа ограничивается природой искомого предмета и интересом говорящего и 2) вопросительные предложения с альтернативным вопросом, т. е. предложения, в которых область поиска предиката суждения-ответа ограничивается альтернативными отношениями между двумя противоположностями²⁰.

Предложения с альтернативными вопросами заключают две разновидности: с определенно-альтернативным вопросом и с неопределенно-альтернативным вопросом.

В предложениях с определенно-альтернативным вопросом типа «امشب سینما میروید؟» «Пойдете вы сегодня вечером в кино?» вторая часть альтернативного отношения не содержится в предложении, а лишь подразумевается. Поэтому ответ может быть выражен одним словом «да» или «нет», т. е. утверждением или отрицанием той части альтернативы, которая выражена в вопросе.

В предложениях с неопределенно-альтернативным вопросом типа «لەتۆم بۆ لەنێنگراد یان تاشکەند؟» «Летом вы поедете в Ленинград или в Ташкент?», ввиду наличия двух частей альтернативы, ответ не может быть ограничен словами «да» или «нет», а всякий раз необходимо указать на один из предлагаемых в альтернативном предложении предметов, признаков и т. д.

Вопрос и ответ тесно связаны между собой. Структура ответа определяется структурными особенностями вопросительного предложения.

Если говорящий ожидает самых разнообразных ответов, он может задать общий вопрос. Количество ответов на эти предложения не ограничено, однако обусловлено областью поиска предиката, природой и свойствами неизвестного. Например, в ответ на предложение с общим вопросом «کسێ بتهران مێرود؟» «Кто едет в Тегеран?» должно быть названо конкретное лицо, а на вопрос «چە کتێبی خرۆندی؟» «Какую книгу ты купил?» нужно раскрыть конкретное содержание атрибутивного признака.

Если же ответ не превышает двух взаимноисключающих

²⁰ В настоящей работе мы придерживаемся классификации вопросов, данной в статье П. А. Беренштейна и А. Н. Шрама «О логической форме вопроса и грамматических средствах его выражения» («Ученые записки Калининградского государственного педагогического института», вып. VI, 1969).

вариантов, то говорящий пользуется предложениями с альтернативным вопросом, например, «ایا شما فارسی میدانید؟» «Знаете ли вы персидский язык?» «شما در طهران بوده اید یا نه؟» «Вы были в Тегеране или нет?» и т. д.

Структура вопросительного предложения с грамматической стороны весьма разнообразна. Она зависит от смыслового содержания вопроса и всей ситуации, в которой вопрос функционирует. Средства выражения вопроса в персидском языке могут быть разделены на интонационные и лексико-грамматические (вопросительные слова, частицы и т. д.). Хотя в большинстве случаев наличие вопросительных слов и частиц в составе предложения является одним из признаков его вопросительности, однако не следует переоценивать лексические средства выражения вопроса. Не все предложения, которые имеют в своей структуре вопросительные слова и частицы, могут быть нами восприняты как вопрос. В персидском языке так же, как и во многих других языках, имеется ряд предложений, которые обладают всеми внешними признаками вопросительного предложения, однако они в определенном контексте с определенной интонацией не выражают вопроса, т. е. не побуждают собеседника к ответу, а представляют собой скрытую форму суждения, с особой эмоциональной окраской²¹.

Как известно, каждой форме присуще определенное содержание, от которого она зависит. Значение предложения обуславливает его форму. Форма же неотделима от содержания, но примат всегда сохраняется за содержанием. Учитывая положение марксизма-ленинизма о диалектическом единстве языка и мышления, следует отметить, что зависимость языка от мышления не предполагает их полного соответствия. Поэтому при разграничении вопросительных предложений от формально вопросительных не следует исходить лишь из внешней формы, т. е. наличия вопросительных слов и частиц. Предложение с вопросительными словами и частями, но без вопросительной интонации не выражает вопроса. Вопросительная интонация заключает в себе желание говорящего выяснить нечто неизвестное, а в невопросительной интонации этого момента нет.

Обратимся к примерам.

Ситуация: Хаджи-ага говорит со своим знакомым о революции. Считая, что революцию должен совершить народ без иностранной помощи, он говорит:

²¹ См. И. С. Павлов, Суждение и предложение, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учгизгиз, 1950, стр. 22; П. В. Тавазец, Суждение и предложение, «Изв. АН СССР», стр. истории и философии, т. VIII, 1961, № 2, М., стр. 49.

حاجی-انقلابی که به کمک و پشتیبانی خارجی انجام بگیرد چه نتیجه‌ای دارد؟

— همه انقلابهای دنیا متکی بخودش نبوده مردم گدا و گرسنه چه وسیله‌ای برای دفاع دارند؟ تمام زور و پول بدست طبقه حاکمه است که از مردم توقع انقلاب و اطاعت معنی و اداری نمی‌داند. اگر انقلابی بخورد هضم کند.

— *Какая польза от революции, которая совершится с помощью и при поддержке иностранцев?*

— Все революции мира опирались не на свои силы, какие средства имеет для защиты бедный народ? Вся сила и деньги находятся в руках господствующего класса, который ожидает от народа абсолютной покорности и повиновения, чтобы без заботы переварить то, что он ест (С. Хедаят, Хаджи-ага).

Выделенные предложения, утратив вопросительную интонацию, прямое вопросительное значение, в данной ситуации переосмыслиются и приобретают новые значения, содержащие скрытое суждение «Революция, которая совершится с помощью и при поддержке иностранцев, не принесет никакой пользы» и «Бедный народ не имеет никаких средств для защиты».

В иной ситуации эти предложения могут выражать общий вопрос, указывающий на атрибутивный признак предмета.

Возьмем другое предложение с частицей.

Ситуация такова: между женой и мужем идет разговор. Жена просит мужа устроить на работу соседа, который живет в тяжелых условиях. Муж отвечает:

یکی چه که سه تا سر زمستان را بیع خانه خوابیده است آیا من مسئول زندگی او هم هستیم؟ از این گذشته مگر نرفتم بهلافباشی معرفیش کردم تا روزی چهار خسروار گندم برای او بوجاری کنند؟

«Кому какое дело, что он всю зиму спал дома? За его жизнь я, что ли, отвечаю? Кроме того, разве я не познакомил его с торговцем сена, для которого он просенивал бы четыре харвара пшеницы в день?» (М. Афгани, Муж Аху-ханум).

Выделенное предложение не является вопросом, так как ответа на него не ожидается. Оно, в сущности, выражает суждение «Я не отвечаю за его жизнь».

Взятое в изолированном виде, вне контекста, рассматриваемое предложение содержит альтернативный вопрос.

Как в первых двух, так и в последнем примере значения скрытого суждения не вытекают из грамматической структуры предложения, а обусловлены той ситуацией, в которой они функционируют. Поэтому эти предложения не характеризуются вопросительной интонацией, чем и резко отличаются от подлинных вопросительных предложений.

Чтобы определить, являются ли предложения с вопросительными словами (местоимениями и частицами) вопросительными или нет, необходим разбор контекста и ситуации. Интонация предложения определяется контекстом. Предложения, которые лишь своей грамматической формой являются вопросом, не содержат вопроса, так как не имеют вопросительной интонации, не задают вопроса, не ожидают ответа.

Следует отметить, что даже при наличии особых лексико-грамматических средств вопросительное предложение отличается от других коммуникативных типов в конечном итоге интонацией. В. В. Виноградов указывает на «коммуникативные интонации»²².

Задачей настоящей работы является описание основных функциональных типов вопросительных предложений в персидском языке и выяснение всех формальных средств выражения вопроса. Описание интонации вопросительного предложения проводится на основании экспериментального анализа. При изучении интонации наша задача ограничивается следующими вопросами:

1. Чем отличается интонация вопросительного предложения от соответствующей повествовательной, что является фонологически значимым для выражения вопроса;

2. Какова взаимосвязь лексико-грамматических и интонационных средств в вопросительных предложениях в персидском языке.

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ОБЩИМ ВОПРОСОМ

Вопросительные предложения, содержащие общий вопрос, являются одним из основных типов вопросительных предложений. Для выражения коммуникативной функции вопроса в этих предложениях употребляются интонационные и лексико-грамматические средства, причем решающая роль принадлежит интонации. Область поиска предиката суждения-ответа выражается полвозначными местоименными вопросительными словами, т. е. при помощи таких категорий слов, которые обозначают более обобщенные понятия о предмете, признаке и т. д., чем другие имена. Употребление того или иного вопросительного слова в предложении обуслов-

²² См. В. В. Виноградов, *Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее электизм и внутренняя противоречия*, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учпедгиз, 1950, стр. 42.

лено смысловым содержанием вопроса, потребностями коммуникации. В процессе речевого общения вопросительные местоименные слова, указывающие на отвлеченное понятие (предмет, признак и т. д.), свою конкретизацию получают лишь в ответе собеседника, с указанием на определенный предмет, признак и т. д. Говоря словами П. Г. Стрелкова, в вопросительных местоименных словах «...указание на определенные предметы и признаки не дано, а задано. Они осуществляются в ответе»²³.

Вопросительные предложения с общим вопросом в персидском языке характеризуются еще и тем, что в их составе в ряде случаев вместе с вопросительными словами (местоименными и наречиями) одновременно могут находиться и вопросительные частицы *آیا* и *مگر*. Эти предложения, по нашим наблюдениям, более характерны для живой разговорной речи и почти всегда эмоционально окрашены.

Для всех вопросительных предложений с общим вопросом характерно наличие вопросительной интонации.

Так как в этих предложениях область поиска предиката суждения-ответа выражена местоименными вопросительными словами, то не возникает необходимости выделять их логическим ударением. Однако результаты эксперимента свидетельствуют, что даже при самом спокойном произнесении движение тона в вопросительных словах²⁴ все же повышается и представляет собой интонационную вершину.

Вопросительные местоименные слова в предложениях с общим вопросом могут выступать в качестве любого члена предложения, как главного, так и второстепенного. Нормы языка требуют прямого порядка слов. Инверсия в персидском языке не является средством выражения вопроса. Члены предложения, выраженные вопросительными словами, не выносятся в начало предложения, а, как правило, находятся на месте того члена предложения, в функции которого они выступают.

Исходя из смыслового содержания вопроса и потребностей коммуникации и учитывая синтаксическую функцию, в которой выступают вопросительные слова, все предложения с общим вопросом можно разделить на шесть групп.

---

²³ П. Г. Стрелков. *Местоимение*, «Русский язык в школе», 1950, № 5, стр. 43.

²⁴ Не имеется в виду случай, когда ударение переходит на эмфатически выделенное слово.

1. Предложения, выясняющие субъект действия или субъект по отношению к какому-либо признаку

В предложениях, содержащих общий вопрос о субъекте, искомым может быть как неизвестное лицо, так и неизвестный предмет-явление.

В современном персидском языке для выражения вопроса о лице обычно употребляется вопросительное местоимение *که (کی)* «кто?» и его синоним *چه کسی* «кто?», выражающие отвлеченное, неопределенное значение лица. Отвлеченное значение, которое содержится в этих местоимениях, дает возможность с их помощью задавать вопрос о лице, не называя конкретного субъекта действия. Поэтому в каждом ответе необходимо конкретно назвать лицо, совершающее действие.

При помощи этих предложений могут быть выяснены следующие вопросы:

а) вопрос о лице, совершающем то или иное действие: *ستار خان و باقر خان را کی بطهران آورد?* «Кто привел Саттар-хана и Багер-хана в Тегеран?» (С. Хедаят, Хаджи-ага) *که بتو گفت؟* «Кто тебе сказал?» (М. Бехазин, Марьям) *چه کسی پیغامهای خطر را بتو می رسانید؟* «Кто сообщал тебе сведения Хатара?» (Дж. Фазл, Хатарнах).

б) вопрос о лице, являющемся носителем какого-то признака. *که میلیونر شد؟* «Кто стал миллионером?» (М. Афраште, Фарс о племяннике).

Вопросительные предложения, выясняющие субъект действия предметного характера, оформляются вопросительным местоимением *چه (چی)* «что?». В современном персидском языке «что?» является одним из распространенных вопросительных местоимений, которое либо отдельно, либо в сочетании со знаменательными и служебными словами может оформлять самые разнообразные вопросы.

В разговорном стиле речи вместо *چه (چی)* «что?» могут употребляться *چه چیز* «что?», имеющие неопределенное значение предмета²⁵.

چه چیز تمام شد؟ «Что кончилось?» (Г. Морад, Калитегол). *چی شده؟* «Что случилось?» (М. Бехазин, Марьям).

Как отмечалось, предложения с вопросительными словами не всегда употребляются в функции вопроса, требую-

²⁵ См. Л. Н. Жирков. Персидский язык. Элементарная грамматика, М., 1927, стр. 124.

щего ответа. В определенных контекстах встречается ряд предложений, сходных по форме с вопросительными предложениями, но без вопросительной интонации. В них вопросительное местоимение *کسی* (кто?) и его синоним *چه کسی* «кто?» выступают в функции субъекта действия. Однако эти предложения не содержат вопроса, они равносильны отрицательному суждению.

از قضا آن شب بمیهمان بودم نوکرم برای حاضر کردن لباس شب وارد شد و مسا از این حالت انما بیرون آورد. کسی دیگر صاع وقتن بمیهمانی دارد؟ اما باین خیال که آنجا... میتوانم خود را منصرف کنم. «В тот вечер я был приглашен в гости. Слуга вошел, чтобы привести в порядок мой вечерний костюм, и это вывело меня из сонного состояния. Кто же в таком состоянии захочет пойти в гости? Но вспомнив, что там я смогу отвлечься, я все же пошел в гости» (А. Дашти, Это случилось в ту ночь).

از این اطاق ماسال ماهی یکروز بیشتر استفاده نمیکنیم. مشهدی هم حرفی ندارد. در حقیقت نظر خود اوست که آنرا بکسی بدهیم. چه کسی مستحق تر از شما؟ کسی که برداشتنند به آنجا اسباب کشی کنید.

«Этой комнатой мы крайне редко пользуемся—всего раз в месяц, а то и раз в год. И Мешхеда не возражает. Это именно он хочет сдать комнату кому-нибудь. Кого он найдет достойнее вас? Как только возьмут корси, перевезите вещи туда» (М. Афгани, Муж Аху-ханум).

2. Предложения, выясняющие объект действия

Вопрос об объекте оформляется вопросительными местоимениями, обозначающими лицо или предмет.

В персидском языке этими местоимениями являются *چه کسی* «кто?», его синоним *کسی* «кто?», для выражении вопроса о лице и *چه چیز* «что?» и его синоним *چی* «что?» для выражении вопроса о предмете.

Выполняя функцию второстепенного члена предложения, т. е. являясь дополнением, они могут использоваться как отдельно, так и в сочетании с предлогами и послелогами.

از نویسندگان روسی که را از همه بیشتر دوست دارید? «Кого из русских писателей вы больше всех любите?» (Б. Алави, Пляска смерти). «Госпожа, кого вы хотите встретить?» (Б. Алави, Ее глаза). از تو چه پرسیدند? «Что у тебя спросили?» (С. Хедаят, Мазьир).

«*چه می‌خواهید برای صبحانه چای میل دارید؟*»
(*Дж. Фазл, Хатирнак*).

Следует отметить, что в современном персидском языке вопрос об объекте (сравнительно редко) может быть оформлен и с помощью вопросительного местоименного наречия *کجا*. Такое оформление объекта характерно для разговорной речи. С глаголами типа *صحبت کردن*, *گفتن* местоименное наречие *کجا* в сочетании с предлогом *از* содержит вопрос об объекте речи.

«*О чем говорили با مادرت و خواهرت از کجا صحبت میکردی؟*» (с матерью и сестрой?) (*Дж. Фазл, Дочь соседа*).

Предложения с вопросительными местоимениями *که* «кто?», *چه* «что?» и их синонимами с особой интонацией (не вопросительной) в определенных контекстах теряют свое прямое значение вопроса об объекте. В них говорящий не ищет, а лишь отрицает объект действия, например:

شما باید اینرا جاشی بشناسونی بگذارید که چیزی یاد نگیرد... استاد کار او باید آشنا و از همه مهمتر جدی و مهربان باشد.

«*هزینه‌کم از شوهر تو آشنا تر و مهربانتر چه کسی را در این شهر میتوانم پیدا کنم؟ شما باین نکستی مبدل که نان بدر خانه می‌آورد روزی*

«Вы должны его пристроить к кому-нибудь учеником, чтобы он чему-нибудь научился... Его мастер должен быть знакомым человеком и, самое главное, серьезным и добрым.

— *Дорогая, кого я могу найти в этом городе более доброго и более близкого, чем твой муж? Сколько вы платите в день этому несчастному Абдуле, который носит хлеб вам домой? Мне кажется, не плохо было бы, если бы моего Джаваяля взяли на его место»* (*М. Афгани, Муж Аху-ханум*).

3. Предложения, выясняющие действие

Для выяснения вопроса о действии употребляются местоименные *چه* «что?» и глагол *کردن* «делать», указывающие на общее значение совершения действия.

«*دکتر، چه وقت شب اینجا چه میکنی؟*» (Грех любви, перевод Ш. Сафа).

В разговорной речи наиболее типичным оформлением вопроса о действии является конструкция *چکار کردن* «что?» плюс глагол *کردن* «делать».

Обе конструкции چه کردن и چکار کردن «что делать?» выражают вопрос о действии в максимально общем виде. Поэтому в любом ответе должен быть назван глагол, указывающий на конкретное действие.

آقا جان ماشین تصدیق را چه کار کردید؟ «Отец, что вы сделали с пышущей машинкой?» (Б. Алави, Ее глаза). یساروت
 چکار میکند؟ «Чем занимается твой брат?» (Ш. Партоу, Обольстительница).

В предложениях с конструкцией چه کردن выражающих не вопрос, а отрицательное суждение, говорящий высказывает мысль о ненужности того, что сообщается в предложении.

جواب قطعی بالو باین گفت و شنودها همین بود که تکرار میگرد
 شوهر من جمیله است، جمیله همه چیز منست، شوهر میخواستیم چکنیم.
 خدا یکی شوهر هم یکی. Окончательный ответ Бануна эти разговоры был один и тот же:—Муж мой—Джамиле, Джамиле—все для меня. Зачем мне муж? Бог один, муж тоже один» (М. Шахрестани, Джамиле).

4. Предложения, выясняющие различные обстоятельства

а) Для выяснения вопроса о способе действия в персидском языке употребляются различные вопросительные слова. Наиболее часто употребляются местоименные наречия چگونه и چگونه «как?», «каким образом?», которые выступают в синтаксической функции обстоятельства образа действия.

تو چگونه از دست مرها گریختی؟ «Как ты убежал от прабов?» (С. Хедаят, Мязьяр).

چگونه این زن را شناخته بود؟ «Каким образом он узнал эту женщину?» (Б. Алави, Ее глаза).

Довольно часто для выражения вопроса о способе действия употребляется также и следующая конструкция: вопросительное местоимение چه «какой?» (с предлогом به или без предлога) плюс имя существительное со значением, указывающим на способ совершения действия — چه وسیله «каким образом?», چه شیوه «каким образом?», چه نحو «каким образом?», چه جور «как?» и т. д.

چگونه وسیله مبادلہ کاغذ میگردید؟ «Каким образом вы переписывались?» (С. Хедаят, Катя). محمد قلی بیچه شیوه و
 چه شیوه ای با منجا آمده؟ «Каким способом Мохаммед-голи пришел

сужд?». (С. Нафиси, На полпути в рай). اما پسو امين الاسكناسى "Однако как же ты откажешь смыу Амин-ол-эскенаса?». (М. Афрате, Фарс о племяннике).

Вопрос о способе действия может оформляться и местоименным наречием *کجا* "как?". В этом значении *کجا* "как?" встречается сравнительно редко. С глаголом *فهمیدن* "понимать", в сочетании с предлогом *از* местоименное наречие *کجا* может указать на вопрос о способе действия. Следует отметить, что такое употребление *کجا* "как?", характерно для разговорной речи.

«Каким образом ты узнал об этом случае?», (М. Хеджази, Зибв). *پس زنها از کجا می فهمند?* "Тогда каким же образом догадываются женщины?". (С. Нафиси, Скрытые огни).

Если в приведенных примерах *از کجا* "каким образом?", заменить местоименным наречием *چطور* "как?", указывающим способ действия, содержание предложения несколько не изменится²⁰.

Предложения с местоименными наречиями *چطور* и *چگونه* «как?», «каким образом?», утратив значение вопросительности, в определенных ситуациях применяются для выражения отрицательного суждения. В этих предложениях сообщается о невозможности совершения действия.

— *بند آنها را آقا در فرنگستان کشیده، اینجا از اینجور پسردها ندارد من که ندیدهام.*

— *چه میگوئی آقا رجب؟ بعضی از این زنهای لغت صورت نستران ایرانی را دارند. چطور میشد آقا رجب را قانع کرد. او باور نمیکرد.* — Да, господин их рисовал за границей. Здесь у него нет таких картин. Я их не видел.

— Что ты говоришь, Ага Раджаб? Некоторые из этих обнаженных женщин имеют облик иранских девушек.

— *Как можно было убедить Ага Раджаба?* Он не верил. (Б. Алави, Ее глаза).

б) Вопросительные предложения, содержащие вопрос о месте, могут относиться как к действию, так и к предмету,

²⁰ Местоименное наречие *چطور* «как?», «какой?» в предикативном употреблении означает вопрос о состоянии или качестве субъекта. В этих предложениях *چطور* «как?», «какой?» является предикативом именного сказуемого. Например, *«Какой آب و هوای کردستان چطور است?»* «Как ваше здоровье?», *«احوال شما چطور است?»* «Как вы в Курдистане?».

к лицу. Для выяснения вопроса о действии употребляется местоименное наречие «куда?» «где?» с предлогом «в» без него.

«Где я видел тебя первый раз?», اولین دفعه ترا در کجا دیدم? (Б. Алави, Чемодан). «Где мы проведем церемонию обручения?», مراسم عقد را کجا برگزار میکنیم? (Б. Алави, Ее глаза).

Для оформления вопроса о направлении действия и движения используется также местоименное наречие «куда?». При оформлении этого вопроса «куда?» может сочетаться с предлогом «в» или же выражать вопрос самостоятельно.

«Куда вы идете?», کجا تشریف میبرید? (Г. Морад, Калате-гол).

Вопросительные предложения с местоименным наречием «куда?» в сочетании с предлогом «из» содержат вопрос об источнике действия.

«Откуда ты взял эти сведения?», این اطلاعات را از کجا تحصیل کردی? (М. Масуд, Благороднейшее создание).

При вопросе о местопребывании предмета и лица в персидском языке употребляются вопросительное местоименное наречие «где?» «где?» и предикативное наречие «где?».

«Где дом Баба Фирроха?», خانه بابا فروغ کجا است? (С. Хедаят, Женщина, потерявшая мужа).

«Где ваш стакан?», لیوان شما کجاست? (Дж. Фазел, Хатарнак).

Как показывают примеры, вопросительное местоименное наречие «где?» «где?» в вопросах о месте пребывания предмета или лица обычно сочетается с глагольной связкой «есть», выполняя синтаксическую функцию сказуемого. Во всех примерах «где?» является предикативом именного сказуемого. Однако предикативное наречие «где?» в отличие от «где?» характеризуется тем, что без помощи связки, самостоятельно оформляет вопрос о месте.

Одной из разновидностей вопроса о месте является вопрос о месте происхождения субъекта. Эти вопросительные предложения оформляются при помощи относительного прилагательного «откуда родом?», образованного от местоименного наречия «куда?».

«Откуда ты родом?», تو کجائی هستی? (С. Хедаят, Женщина, потерявшая мужа).

Утратив свое основное значение вопросительности, местоименные наречия «где?» «где?» могут указывать на невозможность совершения действия ввиду отсутствия места.

يعقوب - مجبور نیستی برادر که بری تو ده و آنجا باشی. کجای این سنگت باین گل و گشای آردب خوش تو ده زندگی میکند؟ تو شهر می نشینی مباشرت همین احمدآقا کارها را رو برآه میکند. Ягуб—Братец, ты же не обязан ехать в деревню и там жить. Где в этой обширной стране сам хозяин живет в деревне? Ты останешься в городе, а твой управляющий, этот самый Ахмед-ага, будет вести дела в деревне (Г. Морад, Калате-гол).

نگاهم بروی میز نهریره نوید اوه یک کوبه پاکت رنگارنگ حوراجور که چند ساعت وقت میخواهد تا آدم یکی یکی را بخواند و بجوابشان فکر کند اما کو وقت؟ کو حوصنه؟ من فقط دنبال نامه زانه خواهم گشت نامه زانه را خواهم خواند.

Мой взгляд скользнул по письменному столу. О, эта гора разноцветных конвертов, которые требуют много времени! Надо прочесть каждое из них и подумать над ответом. Но где же время? Где настроение? Я поищу только письмо Жале, прочту лишь письмо Жале (Дж. Фазел, Писатель).

в) В предложениях, выясняющих время совершения действия, употребляется местоименное наречие کسی «когда?», указывающее на общее значение времени. Вопросительное местоимение کسی «когда?» относится к сказуемому, поэтому в предложении оно является второстепенным членом предложения, т. е. обстоятельством времени.

«Когда отправляется первый поезд на Версаль?» (С. Нифиси, Скрытые огни).

С предлогом از местоименное наречие کی «когда?», задает вопрос о начале совершения какого-нибудь действия. «С каких пор ты стала носить платок?» (М. Афгани, Муж Аху-ханум).

В предложениях с вопросительным местоименным наречием کسی «когда?» в сочетании с предлогом تا спрашивается о времени завершения того или иного действия.

«До каких пор я должен ждать?» (М. Масуд, Тайны ночи).

Для оформления вопроса о времени используются также и другие средства. Так, например, вопросительное местоимение چه «какой?», в сочетании с существительными со значением времени روز «день», وقت «время», и т. д. содержат вопрос о времени совершения какого-либо действия.

«Когда (досл. с каких пор) она договорилась с нами брать частные уроки?» (Дж. Фазел, Хатариак).

«*Когда (досл. на какой день) назначена свадьба?*» (M. Хеджази, Зибя).

Вопрос о времени завершения того или иного действия или состояния может выражаться вопросительным наречием *چند* с предложением.

«*До каких пор будет длиться ваше нежелание?*» (A. Халили, Месть).

Предложения с местоименным наречием *کی* «когда?», помимо выражения вопроса о времени, могут отрицать возможность совершения названного действия или реальность совершения данного действия вообще.

آسوب... آخر حاجی آقا شما میگوئید نمیخواهم محمود آقا وکیل بشود.

حاجی - من کی هیچ حرفی زدم... گفتیم من آن صد تومان را یکدفعه دادم حالا کربلاشی اصغر میگوید نرسیده.

Ашуб—Хаджи-ага, вы же сказали, что вы не желаете, чтобы Махмуд-ага стал депутатом.

Хаджи-ага—*Когда я это говорил?*... Я говорю, что эти сто туманов я уже один раз давал, теперь Карбелан Аскар говорит—не получал... (M. Хеджази, Сделайте Махмуд-ага депутатом!).

г) Анализ материала показывает, что средства оформления вопроса о причине и цели совершения действия в современном персидском языке не различаются. Одно и то же слово или одна и та же конструкция в зависимости от контекста могут быть использованы для выяснения цели и причины совершения действия.

Основным средством выражения причины и цели совершения действия в вопросительном предложении является местоименное наречие *چرا* «почему?», «зачем?».

«*Почему вы не привели с собой свое дорогое дитя?*» (C. Нафиси, Скрытые огни).

«*Почему ты всегда یک آهنگ را تکرار میکنی?*» «Почему ты всегда повторяешь один и тот же мотив?» (A. Ради, Голубой просвет).

Следует отметить, что в ряде случаев провести четкое разграничение вопроса о цели и причине затруднительно. Последний пример может быть использован как для выяснения цели, так и причины совершения действия.

Вопросительное предложение с местоименным наречием *چرا* «почему?» может содержать также вопрос о причине того или иного состояния или качества.

«Почему у тебя плохое настроение?», (М. Хеджази, Зибя). چرا شما آنقدر معجوب هستید?
«Почему вы такая застенчивая?», (Б. Алави, Пляска смерти).

Кроме местоименного наречия چرا «почему?», «зачем?» для выражения причины и цели в современном персидском языке используются различные конструкции, в состав которых входят вопросительное местоимение چه «что?». В литературном языке употребляется конструкция برای چه, а в разговорной речи — واسه چی «для чего?».

«Почему вы из Сирии приехали в эту страну?», (А. Халила, Человек).

В разговорном стиле речи вопрос о цели и причине может выражаться или местоименным چه, или сочетанным местоимением چه «что?» с предлогом از²⁷.

«Почему вы ходили в общество культурной связи?», (С. Нафиси, На полпути в рай).
«В таком случае отчего он был грустным и беспокойным?», (М. Афгани, Муж Аху-ханум).

Вопрос о цели и причине в разговорной речи может оформляться и следующими конструкциями:

Вопросительное местоимение چه «какой?», плюс существительное کار «дело». Эта конструкция в предложениях всегда находится в постпозиции.

«Зачем ты пошел на литературный факультет?», (М. Шахрестани, Джами е).

Частица که плюс вопросительное местоимение چه. Эта конструкция так же, как и چکار «зачем?», как правило, находится в конце предложения.

«Почему сейчас ты здесь сидишь?», (М. Афгани, Муж Аху-ханум).
«Почему он дал клятву?», (Там же).

Предложения с местоименным наречием چرا «почему?», «зачем?» и конструкциями برای چه «для чего?», и چکار «зачем?» используются не только при выяснении вопроса о цели и причине, но также выражают мысль о том, что нет соответствующей основы для совершения указанного действия.

همینکه معاون محاسبات شد روی من زن گرفت... حالا سوگلی اوست و من آشپز مطبخ. اگر این بدبختی بسوایم پیش نماسد بود من

²⁷ См. Е. Э. Бертельс. Грамматика персидского языка. Л., 1926, стр. 40.

با مرد نامعروم اینجا چو می نشستیم. آهس کشید و اشکی ریخت.
«Как только он стал заместителем в расчетной части он
привел в дом еще одну жену... Теперь она—любимая жена,
а я кухарка на кухне. Если бы со мной не случилось это
несчастье, разве я была бы здесь постронной?..» Она вздох-
нула и пролезилась» (М. Хеджаз, Зуба).

5. Предложения, выясняющие атрибутивные признаки субъекта или объекта

Среди вопросительных предложений, указывающих на
вопрос об атрибутивных признаках субъекта и объекта, наме-
чаются следующие:

а) Для выяснения вопроса о принадлежности в персид-
ском языке нет специального слова. Вопрос о принадлеж-
ности оформляется вопросительными местоимениями *که*
«кто?», *چه* «что?» и их синонимами, выступающими в из-
яфетном сочетании с именами существительными. Как член
предложения, они выполняют функцию определения.

چک را باسم کی نوشتند? «На чье имя выписали чек?»
(М. Хеджаза, Сделайте Махмуд-ага депутатом). *از صورت
چه کسی تابلو تهیه میکنی؟* «Чье лицо ты рисуешь?»
(Дж. Фазел, Дочь соседа).

Предложения, в которых выражалось бы отрицательное
значение принадлежности, в наших текстах не обнаружены.

б) Для выбора одного предмета из ряда подобных
используется вопросительное местоимение *کدام* «который?».
Предложения с этим вопросительным словом задаются с
целью получить у собеседника ответ с указанием, какой
именно из нескольких однородных предметов был выбран
им. Во всех таких предложениях местоимение *کدام* «ото-
рый?» как член предложения является определенным.

در کدام باشگاه ورزشی عضویت دارید؟
«Членом какого спортивного общества вы являетесь?» (Дж. Фазел, Пис-
тель). *کدام تابلو را میخواهید؟* «Какую картину вы хотите?»
(Б. Алава, Ее глаза).

В этих вопросительных предложениях с местоимением
کدام «который?» может сочетаться числительное *یک* «один».
Такое сочетание представляется как одно семантическое
целое. Сочетание *یک کدام* «какой?», указывает на более кон-
кретную область поиска предиката, чем местоимение *کدام*
«который?».

حقیقتاً کدام یک مقرون بصحت است؟ «В самом деле,

который из них ближе к истине? (А. Халили, Благороднейшее создание).

В предложениях, содержащих местоимение کدام «который», но без вопросительной интонации, речь идет не о выборе одного из ряда подобных предметов или лиц, а говорящий выражает свое убеждение, что нет никакого субъекта, совершающего данное действие.

چقدر کار این دنیا تماشا می است او و این زندگانی شاهانه. کدام
«Как интересно устроены дела в этом мире! Она—и такая царская жизнь! Какая завалка могла бы преосказать это?». (М. Афгани, Муж Аху-ханум).

в) Для оформления вопроса о качестве не имеется специального местоимения. Для этой цели употребляется вопросительное местоимение چه «какой?», которое выступает в синтаксической роли определения. В роли определения выступает также и местоимение کدام «который?». В отличие от کدام «который?» вопросительные предложения с местоимением چه «какой?» не указывают на один из нескольких одинаковых предметов, а задают вопрос о качественных особенностях чего-либо. Поэтому в ответе на такой вопрос должно быть раскрыто качество предмета, о котором спрашивается.

اکنون چه آرزویی داری? «Какое у тебя сейчас желание?». (А. Халили, Человек).

В данных предложениях местоимение چه «какой?» может выступать и в сочетании с некоторыми предлогами به, از, указывая на обобщенный атрибутивный признак субъекта или объекта.

نامه های شما از پاریس به اسمی می رسد? «На чье имя приходят ваши письма из Парижа?». (Б. Алави, Пятьдесят три).
این پیس از چه زبانی ترجمه شده? «С какого языка передана эта пьеса?». (Дж. Фазел, Писатель).

Вопрос о качестве субъекта или объекта может выражаться также и при помощи таких слов, как چه جور «какой?», چه نوع «какой?» и т. п., в состав которых входит вопросительное местоимение چه.

چه جور میزیک دوست دارید? «Какую музыку вы любите?». (Б. Алави, Плеска смерти).

Утратив свое прямое значение выражения вопроса о качестве субъекта или объекта, местоимение چه «какой?» может получать значение отрицательного местоимения.

«ایمان» - اگسو سرا دوست داری تو یا شادان میروی باید بروی.
شهر ناز - من هوگز نمیتوانم. عربها برای شما میآیند... جان من
چند آرزوی دارد؟ يك وجود بیهوده...»

Мазьяр—Если ты меня любишь, ты пойдешь с Шада-
ном, ты должна идти.

Шахриаз—Я не могу идти. Арабы придут за вами...
Чего стоит моя жизнь? Я—ничемное существо... (С. Хедаят,
Мазьяр).

г) Для оформления вопроса о количестве в персидском языке имеется два вопросительных слова: вопросительное местоименное наречие چند «сколько?» и вопросительное местоименное наречие چقدر «сколько?».

Семантика вопросительного предложения с вопросительным местоименным числительным چند «сколько?» зависит от значения имен существительных, считающихся со словом چند «сколько?». Исходя из этого, данные вопросительные предложения могут оформлять следующие вопросы:

1. Вопрос о количестве лиц или предметов, поддающихся счету.

«Сколько классов вы проучились?» (Б. Форси, Костыли).
از دوست و آشنا چند نفر را دیده‌اید?
«Сколько человек из друзей и знакомых вы видели?» (Дж. Фазел, Писатель).

2. Вопрос о количестве проявления глагольного признака.

«Сколько лет ты здесь находишься?» (Б. Алави, Пятидесят три).

В отличие от местоименного چند «сколько?» вопросительные предложения, оформленные с چقدر «сколько?», задают вопрос о массе предметов, не поддающихся счету. Поэтому с местоименным چقدر «сколько?» не используются никакие нумеративы.

«Сколько ты купила хлеба?» (М. Афгани, Муж Аху-ханум).
چقدر وقت داریم?
«Сколько у нас времени?» (Дж. Фазел, Хатаривак).

В наших примерах нет предложений со словами چند и چقدر, выражающими отрицательное значение. Практически, однако, они вполне возможны; например: چوا دیر کردید؟ ما چقدر میتوانیم منتظر شما باشیم ما که وقت نداریم «Почему вы опоздали? Сколько же мы можем вас ждать! У нас же нет времени!».

6. Предложение, вмещающие предикативный признак субъекта

Вопрос о предикативном признаке выражается вопросительными местоимениями *که (کی)* «кто?» и *چه (چی)* «что?», выступающими в функции предикатива именного сказуемого.

شما کی هستید؟ «Кем Вы будете?» (Дж. Фазел, Дочь соседа).
سرما چیست؟ «Что такое холод?» (А. Халили, Человек).

Для оформления вопроса о предикативном признаке субъекта может использоваться также и конструкция *چه یعنی چه?* «что такое?».

آقا مراد اشتراکی یعنی چه؟ «Господин, что такое коммунистическая доктрина?» (С. Хедаят, Хаджи-ага).

В разговорной речи часто встречается слово *چکاره* указывающее на вопрос о предикативном признаке субъекта (только человека). Задавая такой вопрос, говорящий желает выяснить, кем является субъект по профессии, по занимаемой должности или кем является вообще. В ответе собеседник должен конкретизировать содержание того, что обозначается словом *چکاره*, т. е. назвать профессию, занятие и т. д.

شوهر شما چکاره است؟ «Кем является ваш муж?» (Дж. Фазел, Хвятиряк).
شما چکاره هستید؟ «Чем вы занимаетесь?» (С. Хедаят, Хаджи-ага).

Предложения, выражающие отрицательное значение, сходные по форме с предложениями, выясняющими предикативный признак субъекта, в произведениях художественной литературы не встретились. Однако они возможны, например: *تو چکاره‌ای که بمن دستور میدهی؟* «[Кто же ты такой, что даешь мне указания]».

Как было сказано, одним из структурных особенностей вопросительных предложений в персидском языке является возможность одновременного наличия как однозначных вопросительных слов, так и вопросительных частиц *آیا* «ли, разве» и *مگر* «разве». Эти вопросительные предложения относятся к общим вопросам, так как область поиска предиката суждения-ответа здесь также выражена не словами, имеющими конкретное значение, а с помощью местоименных вопросительных слов, указывающих на обобщенное понятие предмета, признака и т. д.

Удаление вопросительных частиц آیا «ли, разве» и مگر «разве» не приводит к резкому изменению характера вопросительного предложения, т. е. вопрос также остается общим. Ответ на такие предложения не ограничивается двумя возможными вариантами, как это мы имеем в предложениях с альтернативным вопросом.

Этими вопросительными предложениями можно задавать вопрос, аналогичный по значению с предложениями, содержащими общий вопрос (вопрос о субъекте, объекте, об атрибутивных и предикативных признаках и т. д.).

Общие вопросительные предложения с частицей آیا обычно употребляются как в диалогической, так и в так называемой «внутренней речи», т. е. когда говорящий не имеет собеседника и вопрос направлен самому себе, что представляет собой своеобразную форму размышления.

— آیا شما بیجه وسیله تا اینجا آمده اید؟

— با ماشین عزیزالله خان.

— На чем же вы добрались сюда?

— На машине Азиз-ола-хана (Дж. Фазел, Хатарнак).

مهمتر از همه حرفی بود که امروز خسرو در باب فوروغ گفته بود.

«Важнее всего было то, что сегодня Хосров сказал о Форуге. Что же он имел в виду?» (Б. Алави, Жертва).

Вопросительная частица آیا «ли, разве» в этих случаях всегда стоит в начале предложения и относится не к отдельному члену предложения, а ко всему предложению в целом.

Если о вопросительных предложениях, содержащих общий вопрос с частицей آیا «ли, разве», можно говорить, что они в основном выражают вопрос почти в «чистом виде», без различных эмоциональных оттенков, то о предложениях, выражающих общий вопрос с частицей مگر «разве», этого сказать нельзя. Эти предложения более характерны для живой разговорной речи и почти всегда эмоционально окрашены, выражая удивление, недоумение, несогласие, возмущение и т. д.

— قربان تقصیر بنده نیست. خانم مذ غول جمع و جور کردن مهمانها بودند. مگر چند نفر هستند؟

— Господи, я не виноват. Госпожа была занята гостями.

— А сколько их человек? (досл. Разве сколько их человек?) (С. Нафиси, Скрытые огни).

— خاتم نکند اینجا هم دارید از همان کارهای میکتید که در پاریس
بدان مشغول بودید. پرسیدید. مگر من در پاریس چکار میکردم؟
— Госпожа, не приведи господь, если вы и здесь занима-
етесь тем же, что вы делали в Париже.

— *А что я делала в Париже?* (досл. Разве что я делала
в Париже?) (В. Алави, Ее глаза).
باین وسینه خواسته اند گوشی از شما بمانند.
— مگر بنده چه کرده ام؟

— Таким образом, они хотели наказать вас.
— *А что я сделала такого?* (досл. Разве я что сделал?)
(С. Нафаси, На поллуту в рай).
Эти предложения выражают чувство удивления и воз-
ражения по поводу сказанного.

Вопросительные предложения с частицей «ли, разве»
и «مگر» «разве..» содержащие общий вопрос, могут выра-
жать не только вопрос, но и отрицание.

آیا با مرده چه میتوانستم بکنم؟ با مرده که تمش شروع بتجزیه
شدن کرده بود.

«Что же я могла сделать с мертвецом? С мертвецом, ко-
торый начал разлагаться!» (С. Хедаят, Слепая сова).
مرا خواهند کشت زنده نگور خواهند کرد. آیا در این شهر وسیع
و عظیم چه کسی بمن پناه خواهد داد؟ پول داره جواهر داره ولی اطمینان
نداره.

«Меня убьют, живым закопают в землю. Кто же в этом
огромном городе меня приютит? Деньги есть, драгоценности
есть, но уверенности нет» (Дж. Фазел, Писатель).

Место вопросительной частицы «مگر» «разве» в пред-
ложениях строго не фиксировано. Частица «مگر» «разве»
может находиться как в начале, так и в середине и в конце
предложения. Однако следует отметить, что в последних
двух позициях частица «مگر» «разве» встречается реже.
Основное ее место—начало предложения.

Выводы

1. С помощью вопросительных предложений, содержа-
щих общий вопрос, можно спросить о субъекте, объекте, о
действии, о различных обстоятельствах, при которых совер-
шается действие, об атрибутивных признаках субъекта и
объекта, о предикативном признаке субъекта.

2. Грамматическая особенность этих предложений за-
ключается в том, что область поиска предиката суждения—

ответа выражается специальными вопросительными словами, которые являются членом предложения. В зависимости от того, на что они указывают, эти вопросительные слова выполняют различные синтаксические функции, выступая в качестве как главного, так и второстепенного члена предложения.

3. Все вопросительные предложения с общим вопросом произносятся с особой вопросительной интонацией, чем они отличаются от предложений, сходных с ними по форме.

4. Вопросительные предложения, содержащие общий вопрос, имеют две структурные разновидности:

а) вопросительные предложения с полнозначными вопросительными словами;

б) вопросительные предложения, структура которых характеризуется одновременным наличием и вопросительных слов и вопросительных частиц.

5. Общим, что позволяет эти две разновидности включить в один тип вопросительных предложений, является то, что в обеих разновидностях область поиска предиката суждения-ответа выражена вопросительными полнозначными словами, указывающими на общее понятие лица, предмета и т. д. В обоих случаях ответ раскрывает конкретное значение этого общего, называет определенный предмет, признак и т. д. Удаление вопросительных частиц не влияет на значение вопроса. Вопрос в обеих разновидностях является общим.

Обе разновидности могут выражать не только вопрос, но и отрицательное суждение, имеющее лишь внешнюю вопросительную форму.

Вопросительные предложения с частицами **آيا** «да, разве» и **مگر** «разве», содержащие общий вопрос, отличаются от вопросительных предложений без частиц тем, что первые более эмоциональны и выражают различные оттенки эмоций, значение которых выявляется в контексте.

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С АЛЬТЕРНАТИВНЫМ ВОПРОСОМ

Эти предложения отличаются от вопросительных предложений с общим вопросом некоторыми семантическими и грамматическими особенностями.

В предложениях с альтернативным вопросом область поиска предиката суждения-ответа не является столь широкой, как это мы наблюдаем в предложениях, содержащих общий вопрос, а, напротив, она сужена до альтернативного выбора между двумя противоположностями. Область поиска

предиката суждения-ответа в рассматриваемых предложениях выражена именами, называющими определенный, конкретный предмет, признак и т. д.

Вопросительные предложения, содержащие альтернативный вопрос, разнообразны семантически и структурно. Можно выделить две большие структурные группы: вопросительные предложения с определенно-альтернативным вопросом и предложения с неопределенно-альтернативным вопросом. В предложениях с определенно-альтернативным вопросом вторая часть альтернативного отношения выражена имплицитно (подразумевается), а во втором случае эксплицитно (т. е. вторая часть альтернативного разделения содержится в самом вопросительном предложении).

I. Вопросительные предложения с определенно-альтернативным вопросом

Вопросительные предложения с определенно-альтернативным вопросом в отличие от предложений, содержащих общий вопрос, с грамматической стороны характеризуются тем, что в их структуре отсутствуют вопросительные местоименные слова, указывающие на область поиска предиката. Вопрос в этих предложениях не задается в обобщенном виде, он касается лишь данного, конкретного предмета, лица, действия и т. д. Поэтому ответы на такой вопрос не могут быть столь разнообразными, как в предложениях, содержащих общий вопрос. Ответы ограничиваются лишь рамками альтернативного отношения. Поскольку в предложениях с определенно-альтернативным вопросом наличие одной части альтернативы свидетельствует о большой вероятности либо названной, либо неназванной альтернативы, то в ответе приходится или утверждать или отрицать названный предмет, признак и т. д.

Ответ может быть полным и кратким. В полном ответе повторяется весь лексический состав вопросительного предложения в утвердительной или отрицательной форме.

— آقا بالا را میگوئی؟

— بله آقا بالا را میگویم.

— Про Ага-Бала говоришь?

— Да, про Ага-Бала говорю. (С. Хедаят, Господин Вак-Вак).

Однако в ряде случаев вопросительное предложение с определенно-альтернативным вопросом может иметь ответ, в котором не утверждается и не отрицается то, что спрашивается в вопросе, а сообщается нечто иное, отличающееся от содержания вопроса.

خویراډ - این مرد را میشناسید؟

مازیار - بلییر خودم بود.

Хорзад—Вы знаете этого человека?

Мазыр—Он был моим учителем (С. Хедаят, Мазыр).

- خانم هموطن شما هستند؟

- از ایران با هم میآییم.

— Госпожа ваша землячка?

— Вместе едем из Ирана (С. Нафиси, Скрытые огни).

Подобные ответы даются в тех случаях, когда, по мнению отвечающего, говорящий не может быть удовлетворен простым утвердительным или отрицательным ответом и за ним может последовать другой, общий вопрос. Предвидев второй вопрос, он как бы отвечает и на него.

Краткие ответы могут состоять из одного утверждения *آری* «да» или *نه* «нет», в также из их смысловых эквивалентов. Нередко в лексический состав ответа может быть включено и обращение.

- خانم از اسفهان برگشته‌اند؟

- نه آقا.

— Госпожа вернулась из Исфагана?

— Да, господин (Ш. Партоу, Обольстительница).

پروین - اینچیز خوبست؟

چهره یزدان - آری.

Парвин—Так хорошо?

Чехрепардаз—Да (С. Хедаят, Парвин—сасанидская девушка).

- پردای که از این زن کشیده یادت هست؟

- نه آقا.

— Помнишь картину, на которой господин изобразил эту женщину?

— Нет, господин (Б. Алави, Ее глаза).

- خانم دلربا خانه هستند؟

- خیر آقا.

— Госпожа Дельроба дома?

— Нет, господин (Ш. Партоу, Обольстительница).

- میخواهید زندگی استاد را بنویسید؟

- شاید.

— Хотите описать жизнь мастера?

— Возможно (Б. Алави, Ее глаза).

پرسیدم. رئیس شهرجایی میتواند اجازه بدهد؟

گفت. البته.

Я спросила: «Начальник полиции может разрешить?»
«Конечно»,—ответил он (Б. Алави, Ее глаза).

پيله آقا - پسر شما با گذشته قهري؟
آلوش - بديهي است.

Пиле-ага—Следовательно, вы порвали со своим прошлым?

Алуш—Разумеется (Б. Форси, Голубой просвет).

Если вопрос относится к действию, то глагол может повториться в ответе в положительной или отрицательной форме.

— پارهون مرا دیدیدی؟
— دیدم خانم.

— Вы видели мою Парвин?

— Видела, госпожа (Дж. Фазел, Дочь соседа).

— کتاب امروز را خریدی؟
— نه نخردم.

— Ты купил книгу, которую видели в тот день?

— Нет, не купил (М. Шахрестани, Джамиле).

В связи с тем, что в этих предложениях неизвестный элемент мысли, указывающий на область поиска предиката суждения-ответа, не выражен лексически, т. е. специальными вопросительными словами, для этой цели приходится использовать другие языковые средства. Здесь особо важное значение получает интонация. Роль ее значительно возрастает. В устной речи слово (член предложения), указывающее на область поиска предиката суждения-ответа, выделяется логическим ударением. В письменной речи обычно контекст и вся ситуация помогают определить слово, к которому относится вопрос.

Вопросительное предложение с альтернативным вопросом отличается от повествовательного предложения вопросительной интонацией, которая характеризуется повышением тона и большей длительностью завершающего слога предложения. Результаты эксперимента подтверждают слуховой анализ.

Порядок слов в предложениях с определенно-альтернативным вопросом совпадает с порядком слов в повествовательных предложениях. Изменение порядка слов не считается специальным средством выражения вопросительности.

Значительное место среди определенно-альтернативных вопросов занимают предложения, структура которых характеризуется наличием частицы آیا «ли, разве». Частица آیا «ли, разве» в современном персидском литературном языке является сигналом вопросительности. Интересны по этому поводу высказывания известного иранского писателя М. Джемаль-заде, для которого частица آیا представлял-

ется как бы эквивалентом вопросительного знака. М. Джемаль-заде говорит, что во всех случаях он вместо европейского вопросительного знака (?) употреблял и употребляет частицу آیا «ли, разве»²⁸.

Однако вопросительная частица آیا не является средством выделения слова, указывающего на область поиска предиката, а употребляется в общевопросительном смысле. Поэтому она не может относиться к отдельному члену предложения, а относится ко всему предложению в целом. Следовательно, найти слово, к которому относится вопрос с помощью частицы آیا «ли, разве», невозможно. Для этой цели в предложениях с частицей آیا используется логическое ударение как интонационное средство. С помощью ударения (при одном и том же лексическом составе и грамматической структуре) можно выделить любой член предложения и получить разные оттенки значения.

Так, например, в предложении آیا شما شاهنامه را خوانده اید? «Читали ли вы Шахнаме?», ударением можно выделить различные члены предложения. С ударением на خوانده اید? «читали?», вопрос будет относиться к сказуемому. Говорящего интересует, читал ли его собеседник Шахнаме или нет.

В другом контексте с соответствующим ударением на слове شما «вы?» вопрос уже будет относиться к подлежащему. Здесь говорящий хочет узнать, сам ли собеседник читал книгу или кто-либо другой.

Наконец, в третьем контексте ударением может выделяться дополнение (вопрос о данной книге или о какой-нибудь другой).

Как известно, вопросительная частица آیا обычно стоит в начале предложения. Однако возможно также исключение из этого общего правила.

اما در تمام این مدت آیا بمن دروغ نمیگفتی؟

«А за все это время ты не лгала мне?» (С. Хедаят, Маски).

Вопросительные предложения с определенно-альтернативным вопросом соотносятся с предложениями, выражающими общий вопрос, с их помощью можно ставить вопрос о любом интересующем нас предмете, признаке и т. д.

Рассмотрим коммуникативную направленность предложений (с частицей آیا и без нее), содержащих определенно-альтернативный вопрос.

²⁸ احمد آراء، نظر آزمایی، نقطه گذاری (قسمت نهم) واهتمای کتاب، شماره اول، ۱۳۴۰، صفحه ۱۱۴.

1. Предложения, выясняющие субъект действия или субъект по отношению к какому-то признаку

В этих предложениях вопрос задается говорящим не о субъекте вообще, как это имело место в предложениях с общим вопросом, а о конкретном лице, предмете и т. д., названном в предложении. В качестве таких слов в большинстве случаев используются личные местоимения и имена существительные в синтаксической функции подлежащего. Для определения неизвестного элемента, указывающего на область поиска предиката суждения-ответа, в предложениях с определенно-альтернативным вопросом с частицей и без частицы آیا большое значение имеют контекст и ситуация. Область поиска предиката в таких предложениях иногда может подчеркиваться при помощи усилительной частицы هم «тоже». В структуре таких предложений она служит дополнительным средством выделения того слова, к которому относится вопрос, и помещаясь после него, выделяется вместе с ним логическим ударением.

این پروه هم مال آنهاست؟ — «Эта картина тоже принадлежит им?» (Б. Алави, Ее глаз). آیا شما هم یا ایشان هم عقیده هستیید؟ — «Вы тоже его единомышленник?» (С. Нафиси, Скрытые огни).

2. Предложения, выясняющие объект действия

Объект действия в данных предложениях выражается личными местоимениями и существительными, выступающими в синтаксической функции дополнения. Со значением дополнения эти имена могут выступать как отдельно, так и в сочетании в предложении и послелоге.

شما دارید با ما حرف میزنید؟ — «Свидетель—Вы со мной говорите?» (Б. Форси, Костыли). هنوز از جنگ سخن میمان است؟ — «Разговор все еще идет про войну?» (С. Хедаят, Парвин—саянидская девушка).

3. Предложения, выясняющие действие

В предложениях этой группы вопрос относится не к действию вообще, а к тому конкретному действию, которое наз-

вано говорящим. В большинстве случаев субъект действия не выражается отдельно, а содержится в самом глаголе, хотя и немало таких предложений, в которых субъект получает отдельное лексическое выражение.

دختر - می بری؟ *Девушка—Повезешь? (Б. Форси, Костыли).
آیا قبول میکنی؟ *—Согласен ли ты? (С. Хедаят, Мазьир).
آیا پرسید؟ *—Ты спросил? (Б. Алави, Ее глаза).
شام حاضر است *—Ужин готов? (Там же).

4. Предложения, выясняющие различные обстоятельства

а) Вопрос о способе действия в предложениях с определительно-альтернативным вопросом выражается при помощи слов, выполняющих синтаксическую функцию обстоятельства образа действия.

آیا خوب سنجیده‌اید؟ *Вы все хорошо взвесили? (С. Хедаят, Мазьир).
در اینجا تنها زندگی میکنی؟ *Ты одна здесь живешь? (Ш. Партоу, Обольстительница).

б) Вопрос о месте может относиться как к действию, так и к местонахождению субъекта или объекта и в основном оформляется при помощи наречий или имен со значением места.

کوبرا - ما از اون پائین قائم بشه؟ *Кобра—Мамв, ему укрыться там внизу? (Б. Форси, Крыши и под крышами).
منزل آقای حاجی ابولکراب اینجا است؟ *Здесь дом господина Хаджи-ябу-Тораба? (С. Хедаят, Хаджи-ага).

в) Для оформления вопроса о времени используются наречия и имена существительные, указывающие на определенное время, в течение которого совершается действие.

آیا تازه بائحل آمده بود؟ *Давно ли она переехала туда? (М. Афгани, Муж Аху-ханум).
مزید خاتم خیلی وقتہ تشریف *Давно ли ушла Азиз-ханум? (М. Шахрестани, Джамиле).

г) Вопрос о причине и цели.

همه این حرفها بغاظر سینماست؟ *Все эти разговоры из-за кино? (М. Афгани, Муж Аху-ханум).

طبيب گفت - بنظر من حالش خیلی بد است.
- بدلیل يك سسكه ساد؟

Врач сказал—Мне кажется, ему очень плохо.

—Из-за самой обыкновенной икоты? (Грех любви, перевод Ш. Сафа).

5. Предложения, выясняющие атрибутивные признаки субъекта или объекта

а) Предложения, содержащие вопрос о принадлежности, оформляются при помощи изафетных словосочетаний, указывающих на принадлежность субъекта или объекта определенному, конкретному лицу или предмету.

آيا تركوبچمهای فرنگستان هم گل ميشود؟ *На улицах Европы тоже бывает грязь? (М. Хеджази, Эмба).
سرفت اطاق محترمه؟ *Он пошел в комнату Мохтарам? (С. Хедаят, Хаджи-ага).

б) Для выражения вопроса о качестве в большинстве случаев употребляются прилагательные, а также другие слова со значением качественных признаков.

پيش آمد ناگهاری رخ داد؟ *Произошло неприятное событие? (С. Хедаят, Парвиш—сасанидская девушка).
توزن نهائی هم ميگيري؟ *Ты женишься, и на деревенской девушке? (С. Хедаят, Когти).

в) В отличие от предложений с общим вопросом в определенно-альтернативных предложениях вопрос о количестве ставится определенно. Поэтому при оформлении таких вопросов используются слова со значением конкретного количества.

اين يك چارك آلو بود؟ *Это что—один чарек²⁸ слив? (С. Хедаят, Хаджи-ага).

6. Предложения, выясняющие предикативный признак субъекта

Вопрос о предикативном признаке субъекта строится с помощью существительных, прилагательных, личных местоимений, выполняющих синтаксическую функцию сказуемого.

آيا اين زن پری بود؟ *Фея ли была эта женщина? (М. Афгани, Муж Аху-ханум).
شما ديبر هستيد؟ *Вы преподаватель? (Б. Алави, Пляска смерти).
شما ايراني هستيد؟ *Вы иранец? (Б. Алави, Ее глаза).

Как показывают приведенные примеры, вопросительные предложения с определенно-альтернативным вопросом соотносятся с предложениями, содержащими общий вопрос. Од-

²⁸ Чарек—мера веса (750 г).

нако эти предложения семантически более объемны, чем предложения с общим вопросом.

Кроме указанных вопросов рассматриваемые предложения могут выражать вопрос о реальности какого-либо действия. В этих предложениях вопрос относится не только к действию, но и к дополнению, к различным обстоятельствам.

آقا ببخشید شما روسی میدانید؟ *Простите, господин, вы по-русски говорите? (М. Ахавват, Разноцветные картины).
آیا شما کتاب یادبودخانه اموات تألیف دوستویوفسکی را خوانده‌اید؟ *Читали ли вы *Записки из мертвого дома, Достоевского? (С. Хедаят, Кита).
شما در پهلوی بوده‌اید؟ *Были вы в Пехлеви? (Б. Алави, Истории моей комнаты).

Как отмечалось, частица آیا «ли, разве» является показателем вопросительности. Однако следует отметить, что в ряде случаев, в зависимости от контекста, предложения с частицей آیا выражают не только вопрос, но и некоторые дополнительные модальные значения, сомнения, предположения, отрицания и т. д.

Следующие предложения с частицей آیا выражают сомнение говорящего по поводу высказанной им в вопросе мысли.

در هر صورت مسئولیت مهمی بگردن ماست نباید در چنین روزی آنها را بحال خودشان بگذاریم. برای همیشه که خیال وکالت بسرم زده. آیا درخورشان منه؟ نه.

«Во всяком случае на нас лежит большая ответственность. В такой день мы их не должны так оставлять. Поэтому и пришла мне на ум мысль стать депутатом. Дстойно ли это моего положения? Нет». (С. Хедаят, Халджи-ага).

چندین بار این فکر برآیم آمده بود که در تابوت هستیم. شبها بنظرهم اطراف کوچک میشد و مرا فشار میداد... آیا کسی از احساسات بعد از مرگ خبر دارد؟

«Несколько раз приходила мне мысль о том, что я в гробу. По ночам моя комната как бы сжималась и давила на меня... Знает ли кто-нибудь об ощущениях после смерти?» (С. Хедаят, Слепая сова).

Часто в предложениях с частицей آیا и без нее, когда глагол выражен в отрицательной форме, вопрос содержит дополнительное значение неуверенного предположения в реальности факта. Говорящий в этом случае предполагает получить положительный ответ.

آیا صحبت از کافد و دوسیه نبود؟ گفت چرا يك عالم کافد جلوشان

— باز کرده بودند و میخواندند. — Разве не было разговора о письмах и судебных досье? Она ответила: — Почему же нет, они положили перед собой кучу писем и читали. (М. Хеджази, Зибя). آیا او را ندیدی؟ جواب داد چرا. — Не видел ли ты его? Он ответил: — Да, видел. (М. Масуд, Ночные тайны).

Вопросительные предложения с частицей «ли, разве», кроме того, могут в определенных контекстах употребляться для выражения достаточно твердого убеждения в противоположности того, о чем спрашивается в вопросе. Этим они сближаются с риторическим вопросом, выражающим отрицательное суждение.

اگر... بگو میگفت خیال دارد زنی ریمانم را با آن سوابق واحوال که میدانی بگیرد چه جواب میگفتی؟ آیا تصویب میکنی؟ گفت راست میگوئی حیف است پرویز شوهر من باشد.

— Если бы он сказал тебе, что намерен взять в жены женщину по имени Зибя с таким прошлым, как ты знаешь, что бы ты ответила? Разве одобрила бы?

— Да, ты прав, — сказала она, — Парвиз жалко, он не должен стать моим мужем (М. Хеджази, Зибя).

В отдельных случаях отрицательная форма глагола в предложениях с частицей «ли, разве» и без нее означает не отрицание, а придает вопросительному предложению более вежливую форму.

* آیا نامه من بشما ترسیده؟ — Вы не получили моего письма?, (Дж. Фазел, Писатель). گزلی — ارباب با من کاری ندارید؟ *Гол-Али — Господни, у Вас ко мне нет дела?, (Б. Форси, Голубой просвет).

Во всех приведенных примерах частица نه не выражает отрицания, а является лишь способом более вежливой формы выражения вопроса и может быть опущена. С изъятием из предложений частицы نه общее ее значение не меняется.

Среди вопросительных предложений, выражающих определенно-альтернативный вопрос, следует выделить предложения, в которых содержатся различные оттенки уверенности предположения говорящего относительно возможности получения положительного ответа.

Обычно структура таких предложений характеризуется наличием модальных слов, усилительных частиц и пояснительных союзов, выражающих модальные оттенки уверенности, предположения, сомнения и т. д.

Вопросительные предложения, содержащие определенно-альтернативный вопрос с усилительной частицей که «ведь», «же», употребляются в тех случаях, когда говорящий предполагает получить положительный ответ. Если в этих

предложенных глагол имеет положительную форму, говорящий ожидает получить утвердительный ответ, а если глагол в отрицательной форме, то предполагается получить отрицательный ответ.

— تو که خوب میشناسیشی؟
— بله قربان.

— Ты же хорошо его знаешь?

— Да, господин (*С. Хедаят, Хаджи-ага*).

— از این پارچه که خوشتان میاید؟

— بله بله بسیار خوب پارچه‌ایست.

— Вам же этот материал нравится?

— Да, да, очень хороший материал (*Б. Алави, Шеголь*).

— تالار سرد است ها؟ امروز که آتش نکرده‌ی؟

— تغییر خودتان فرمودید.

— В зале холодно, да? Сегодня ведь не топил?

— Нет, вы так распорядились. (*Б. Алави, Ее глаза*).

Поскольку в подобных предложениях выражается предположение, то не исключена возможность, что предположение говорящего окажется ошибочным и при отрицательной форме вопроса будет дан положительный ответ.

— مادر - درو که وا نکرده‌ی؟

— کبیرا - چرا...

Мать—Ты ведь не открыла дверь?

Кобра—Нет, открыла... (*Б. Форси, Крыши и под крышами*).

Сравнительно большей степенью уверенности в возможности положительного ответа характеризуются предложения с определенно-альтернативным вопросом, в структуре которых содержится модальное слово *پس* «следовательно» и пояснительный союз *یعنی* «значит», «то есть».

В большинстве случаев такие вопросительные предложения употребляются в тех случаях, когда говорящий на основании ранее услышанного от собеседника высказывания может что-то предположить и, желая проверить, уточнить истинность своего предположения, выражает его в форме вопроса:

— مهدی - يك ساعت یا حد اکثر دو ساعت دیگر تو راه هستیم.

— یعقوب - پس شب را تو راه هستیم؟

— مهدی - بله.

Мехди—Одни или же максимум два часа мы будем в пути.

Ягуб—Значит, ночью будем в пути?

Мехди—Да (*Г. Морад, Калате-гол*).

— بله قربان لولهای مجله آذین را من مینویسم.
— او... پس شما آقای رشید نویسند، مشهور هستید؟
— متشکرم تیسماز.

— Да, господин, это я писал новеллы в журнале «Азин».

— О... значит, вы господин Рашид, известный писатель?

— Спасибо, господин генерал (Дж. Фазел, Писатель).

— معاشرت با این آقای محترم هم خیلی مفید هم خیلی خطرناک است.
است، ولی راستش را بخواهید خطرتی بیشتر است.
— یعنی میفرمایید آدم مطمینی نیست؟
— البته.

— Общение с этим уважаемым господином и очень полезно и очень опасно. Но, если хотите знать правду, вреда больше.

— Значит, говорите, он ненадежный человек?

— Конечно (С. Нафиси, На полпути в рай).

В отдельных случаях уверенное предположение может выражаться также и модальным словом البته «конечно».

«Вы конечно, мусульманин?», (Э. Голестан, Азар—последний месяц осени).

Меньшая степень уверенности в положительном ответе содержится в предложениях со словами شاید «может быть»,
«верное», и т. д.

«Может быть, вы ждали меня?», (С. Нафиси, Последняя память Надир Шаха).
فرشته.

«Фереште-ханум, кажется, вам здесь очень скучно?», (С. Нафиси, Скрытые огни).

«Наверное, вы Хаджи знали раньше?», (С. Хедаят, Даш Аколь).

Вопрос о возможности совершения какого-либо действия может выражаться при наличии модальных глаголов в составе вопросительного предложения, которые выражают мысль об объективной возможности определенного действия.

«Можешь ли ты написать политические пламенные статьи?», (М. Хеджази, Зибя).

«А آیا میشود این پرسه را بمن نشان بدهید?», (С. Хедаят, Парвин—Можете ли показать мне эту картину?).

«Можете ли показать мне пишущую машинку?», (Б. Алави, Ее глаза).

Часто в предложениях, выражающих определенно-альтернативный вопрос, содержатся дополнительные эмоциональные и модальные оттенки значения. Это особенно ярко выражено в предложениях с частицей مگر «разве».

В следующих предложениях с частицей **مگر** «разве» выражается удивление говорящего по поводу высказывания собеседника.

— ای خدا انگش مادرش هم زنده بود و دوباره رویش را میدید. ایکاش پرسیدم. مگر مادرش از دنیا رفته؟

— O, боже, хоть бы и мать была жива и снова увидела ее!

Я спросил—Разве ее мать умерла? (Дж. Фазел, Писатель).

تا بحال هرکس از این روشها برد است تعریف کرده است. مگر اینها را تو درست میکنی؟

«До сих пор все купившие эти умывальники хвалили их. Разве ты сам их делаешь?» (М. Афгани, Муж Аху-ханум).

Предложения с частицей **مگر** «разве» могут выражать сомнение говорящего относительно высказанной мысли.

— آخر من و تو همینجا بدلیا آمده ایم

— مگر هر کس هر جا بدلیا آید باید همینجا هم بیورد؟

— Ведь мы с тобой здесь родились.

— Разве все должны умереть там же, где родились?

(С. Нафиси, Скрытые огни).

— شما میخواستید با من صادق و صمیمی باشید. مگر تا بحال بمن دروغ گفته اید؟

«Вы хотели быть со мной искренним. Разве до сих пор вы меня обманывали?» (Б. Алави, Ее глаза).

Иногда вопросительные предложения с частицей **مگر** употребляются для выражения дополнительного модального оттенка возможности. С точки зрения говорящего возможным является именно то, о чем спрашивается в вопросе.

— ... نمیدانم چرا از صبح تا حالا دم تنگست.

— مگر با کسی حرفت شده؟

— ... Не знаю, от чего с утра мне грустно.

— Может быть, ты с кем-то поспорила? (С. Нафиси).

На полпути в рай).

انوش — ... این فرصت آخر است. من آمدم کاره را یکسره کنم.

پیلنه آقا — مگر از من طلب داری؟

انوش — مثل اینکه.

Ануш—Это последний удобный момент. Я решил закончить свои дела.

Пиле-ага—Может быть, у тебя есть ко мне претензии?

Ануш—Кажется, да (Б. Фарси, Голубой просвет).

Вопросительные предложения с частицей **مگر** применяются также для выражения уверенного предположения в противоположном действии. Поэтому в определенных кон-

текстах они получают значение риторического вопроса. При этом предложения с отрицательной формой глагола выражают утверждение, а предложения с утвердительной формой глагола отрицают мысль, заключенную в вопросе.

Я попросил денег в долг. Он сказал: «Разве я меняла?», (А. Хамиди, Тайны ночи).

... ولی برای اینکه خود را بفهمی زده باشی بشوخی گفت.
— چه بچهای هستی. مگر ما در قرن شانزدهم زندگی میکنیم؟
— میدانم

«...», притворившись наивной и непонятливой, она шути сказала:

Какой ты ребенок? Разве мы живем в шестнадцатом веке?

—Знаю» (*Грех любви*, перевод Ш. Сафа):

Предложения с частицей *مگر* соотносятся с предложениями, содержащими общий вопрос, т. е. с их помощью можно задать вопрос о любом интересующем нас предмете, действии и т. д. При этом частица *مگر* не является средством выделения слова, к которому относится вопрос. Область поиска предиката суждения-ответа здесь так же, как и в предложениях с частицей *آیا* и без нее, выделяется логическим ударением.

Позиция частицы *مگر* в предложении весьма разнообразна, что видно из нижеследующих примеров.

«Разве вы не любите музыку?», *مگر موزیک دوست ندارید?* (Б. Алави, Пляска смерти).
«Разве можно работать по четырнадцать часов в день?», *کارشود*.
«Боже мой! Разве ты глухой?», (Э. Голестак, Азар—последний месяц осени).

Среди вопросительных предложений, содержащих определенно-альтернативный вопрос, встречаются и такие, которые в своем составе имеют местоименные слова *«ли»* *هیچ* «ли», «что?» *چی* «что?» и «как?» *چطور*. Утратив свое основное местоименное значение, эти слова употребляются в функции частиц.

Так, с помощью частицы *هیچ* «ли» вопрос может оформляться только в том случае, если предложение имеет утвердительную форму. Эти предложения всегда произносятся с вопросительной интонацией.

При этом в предложениях, имеющих в своем составе частицу *هیچ* «ли», вопрос может относиться не к любому интересующему нас предмету, как это мы наблюдаем

во всех предыдущих предложениях (с частицами и без частиц), а только к действию, к сказуемому.

«Говорили ли вы до сих пор своей матери о моей просьбе?», (Б. Алави, Ее глаза).
هیچ در قیافه آن پیرمرد نهائی وقت کرده‌اید؟
«Смотрели ли вы внимательно в лицо этого старого крестьянина?», (Б. Алави, Ее глаза).

Частица هیچ «ли» может находиться не только в начале, но и в середине предложения.

... هیعاش صرفه میکنند... میگویند سرما خورده‌ام. سرما خوردگی داشی
«Все кашляет... Говорит, простудился. Слышали ли вы о хронической простуде?», (Там же).

Обычно частица هیچ «ли» употребляется самостоятельно, но возможно и ее сочетание с частицей آیا

آیا هیچ بیاد من می‌افزید؟
«Вы когда-нибудь вспоминаете обо мне?» (Дж. Фазел, Дочь соседа).

При наличии частицы چگونه «как» предложение приобретает эмоциональные оттенки удивления, недоумения, несогласия, возмущения и т. д.

رجبوف متوجه آن لکه شد و پرسید. چرا پسر اهنگان را لک کرده‌اید؟... پدرش رو کرد به رجبوف. چگونه شما لکهای می‌بینید؟

Раджабов увидел это пятно и спросил: «Почему запачкали платье?»... Отец повернулся к Раджабову: «Как, вы увидели пятно?» (Б. Алави, Пляска смерти).

آبدارباشی - این کارها هیچ نعلی بملت ندارد...
آشوب - چگونه ملت نخالت ندارد؟ ملت هیچی! مشروطه مرد!

Абдарбашы—Эти дела не касаются народа...
Ашуб—Как! Народ не принимает участия? Народ не ставится ни во что! Конституция умерла! (М. Хеджази, Зибя).

Частица چگونه может употребляться в сочетании с частицей مگر, а также присоединяться к предложениям, имеющим в своем составе частицы آیا и مگر.

امیتیه پیر - ببینم... تو اخبار... و کسری بچشم نمی‌خورد؟ تو اسباب و اثاثی که تعویلت هست؟
بابا حیدر - تو اسباب و اثاث؟ چگونه مگر؟

Старый жандарм—Ну-ка посмотрю... в складе... недостатка не замечаешь? А в инвентаре, который дан тебе на хранение?

Баба-Хейдар—В инвентаре? А что? (Б. Форси, Лестница).

چگونه آیا شه ایرانی هستید؟

«Как! Разве вы иранец?» (М. Джемал-Заде, Были и были).

چطور! این اطاق پهنوی اطاق من مگر خالی نیست؟

«Как! Разве эта соседняя комната не свободна?» (Б. Алави, История моей комнаты).

Частица چی (چیچی) *что, употребляется как самостоятельно, так и в сочетании с частицей مگر и в основном выражает чувство недовольства, возмущения, упрека.

... نخبیر آقا نمیشود... برو آقا کار واجبتر از مال تو هم داریم...

چی! حالا بی ادبی هم میکنی؟

«...Нет, нельзя, господин... уходи, господин, у меня работа поважнее, чем твоя...»

—Что?! Ты еще грубишь?» (М. Хеджази, Сделайте Махмуд-ага депутатом!).

دستور داده شد که قبر گلنار را نیش کنند و تحت تحقیقت طبی
درش بیاورند. پدرم آتشی شد.

— چی! بروند قبر زلم را نیش کنند؟

— Дано указание разрыть могилу Гульнар, чтобы провести медицинское обследование.

Мой отец вспылал:

—Что?! Чтобы пошли раскапывать могилу моей жены? (Дж. Фазел, Хатарнак).

محمود - من میگویم از آن هشتصد تومان... بی چک و چونه
تصفی را بدهی بمن.

حاجی - چیچی! مگر دیوانه شده ای؟

Махмуд—Я говорю, чтобы ты из тех 800 туманов без всякого разговора отдал бы половину мне.

Хаджи—Что?! Разве ты сошел с ума? (М. Хеджази, Сделайте Махмуд-ага депутатом!).

II. Вопросительные предложения с неопределенно-альтернативным вопросом

Как указано выше, одна из структурных особенностей вопросительных предложений с неопределенно-альтернативным вопросом заключается в том, что в их строе вскрываются две противоположные и взаимоисключающие части альтернативы, которые объединяются союзом یا «или».

В отличие от предложений, содержащих определенно-альтернативный вопрос, в предложениях с неопределенно-альтернативным вопросом словесное выражение обеих частей альтернативы свидетельствует об одинаковой степени воз-

возможности как первой, так и второй альтернативы, т. е. по степени вероятности обе альтернативы равноправны. Поэтому в предложениях такого типа исключена возможность предположения какого-либо ответа.

Ответ на такой вопрос не может быть кратким, т. е. не может ограничиться одним утверждением *بند* «да» или отрицанием *نه* «нет»²⁰. Каждый раз необходимо выбирать одну из названных частей альтернативы.

По своему смысловому значению данные вопросительные предложения не отличаются от предложений, содержащих общий вопрос. В структурном отношении они могут быть разнообразны в зависимости от значения вопроса. Область поиска предиката суждения-ответа выражается не в обобщенном виде, а конкретно. Поэтому первая часть альтернативного разделения соотносится с предложениями, содержащими определенно-альтернативный вопрос (с частицей *آیا*, и без нее), вторая же часть альтернативы противоположна первой и может быть выражена как одним словом, так и целым предложением.

Как показывает материал, в персидском языке в большинстве случаев вопросительные предложения с неопределенно-альтернативным вопросом выражают вопрос о действии. Однако в целом ряде случаев вопрос может относиться и к субъекту, объекту, действию и т. д.

1. Вопрос о субъекте.

*Кто больше шалун — я или ты? *آیا تو شیطان تری یا من?* (М. Хеджази, Зибя). *در ماشین را تو باز کردی یا خودش باز کرد?* *Ты открыл дверь машины или он сам открыл? (М. Афраште, Фарс о племяннике). *روزا بتمو نزدیکتر است یا مادرت?* *Роза тебе ближе или твоя мать? (С. Нафиси, Скрытые огни).

2. Вопрос об объекте.

*Умеренность тебе больше нравится или роскошь? *قناعت را بیشتر دوست داری یا تجمل را?* (М. Хеджази, Зибя).

3. Вопрос о действии.

*Ты нашел себе защитника или нет? *وکیل برای خودت معین نمودی یا خیر?* (А. Халили, Благороднейшее создание). *Принес ли почтальон письма или нет? *آیا فرارش پست نامه داینها آورد یا نه?* (Б. Алави, Ее глаза). *آخر شما* *В конце концов, *نو نفر همدیگر را دوست دارید یا دوست ندارید?*

²⁰ Исключение составляют лишь предложения, выводящие вопрос о действии, в которых вторая часть альтернативы выражена одним отрицанием *نه* или же в отрицательной форме глагола.

вы друг друга любите или нет?» (Грех любви, перевод Ш. Сяфа).

4. Вопрос о различных обстоятельствах.

а) Вопрос о способе действия.

«تنتها بلندن آمداید ما با خانماتان هستیید?» «Вы одни приехали в Лондон или с женой?» (Грех любви, перевод Ш. Сяфа). «نشسته بخورد یا ایستاده?» «Сиди он должен есть или стоя?» (М. Афраште, Фарс о племяннике).

б) Вопрос о месте.

«آیا فروخ منزل است یا خیبر?» «Дома Фаррох или нет?» (М. Казем, Страшный Тегеран). «آیا بظواب می بینم یا ببیداری?» «Во сне я вижу или наяву?» (А. Халила, Человек).

в) Вопрос о времени

«در زمان خلافت معتصم این پیمان را کردید یا پیش از آن?» «Вы заключили договор в период правления Мотасема или до него?» (С. Хедаят, Мазыяр). «قبل از غذا یا بعد از غذا?» «Перед обедом или после обеда?» (М. Афраште, Фарс о племяннике).

г) Вопрос о причине.

«آیا در اثر بیخوابی بود یا از یادبود دردناک دوستش?» «Это было от бессонницы или от мучительных воспоминаний о своем друге?» (С. Хедаят, Водоворот).

5. Вопрос об атрибутивном признаке субъекта или объекта.

«موزیک آسان میخواستهایید یا مشکل?» «Легкую музыку хотите или серьезную?» (Б. Алави, Пляска смерти).

6. Вопрос о предикативном признаке субъекта.

«آقای ناظم این پرده است یا بدل?» «Господин смотритель, это подлинник или репродукция?» (Б. Алави, Ее глаза).

Как показывают примеры, в предложениях с неопределенно-альтернативным вопросом используются те же слова, что и в предложениях с определенно-альтернативным вопросом, т. е. для выражения вопроса о субъекте и объекте употребляются личные местоимения и имена существительные, выступающие в функции подлежащего и дополнения, для выражения действия применяются имена со значением действия и т. д.

Выводы

1. Вопросительные предложения с альтернативным вопросом подразделяются на две большие структурные группы:

вопросительные предложения с определенно-альтернативным вопросом и вопросительные предложения с неопределенно-альтернативным вопросом.

2. Предложения, выражающие определенно-альтернативный вопрос, содержат в своем составе лишь одну часть альтернативного отношения, а вторая часть альтернативы подразумевается. В вопросительных предложениях с неопределенно-альтернативным вопросом лексически выражаются обе части альтернативы, которые соединяются раздельным союзом و .

3. В этих вопросах ответ не может быть столь разнообразным, как в предложениях с общим вопросом. Ответ ограничивается лишь двумя вариантами. В предложениях, выражающих определенно-альтернативный вопрос, утверждается или отрицается названная или неназванная часть альтернативы. В предложениях же с неопределенно-альтернативным вопросом почти исключен утвердительный и отрицательный ответ. Здесь приходится выбрать одну из названных частей альтернативы.

4. Как вопросительные предложения с определенно-альтернативным вопросом, так и предложения, выражающие неопределенно-альтернативный вопрос, не включают в свой состав вопросительных местоименных слов, указывающих на область поиска предиката суждения-ответа в более обобщенных чертах. Слово, к которому относится вопрос, в предложениях с альтернативным вопросом называется конкретно и выделяется интонационно (логическим ударением).

5. Предложения с альтернативным вопросом соотносятся с предложениями, выражающими общий вопрос. С помощью этих предложений можно ставить вопрос о любом интересующем нас предмете, признаке, т. е. вопрос о субъекте, объекте, действии, о различных обстоятельствах и т. д. Однако предложения с определенно-альтернативным вопросом могут оформлять и такие вопросы, которые не соотносятся с предложениями, содержащими общий вопрос:

- а) вопрос о реальности какого-либо действия,
- б) вопрос о возможности совершения действия,
- в) вопрос о различной степени предположительности действия.

6. В структуру вопросительных предложений с определенно-альтернативным вопросом включаются различные вопросительные частицы. В состав же вопросительных предложений с неопределенно-альтернативным вопросом, по нашим материалам, может входить лишь частица أيا «ли, разве».

7. Предложения с определенно-альтернативным вопросом характеризуются большей модальностью и эмоциональ-

ностью, нежели предложения с неопределенно-альтернативным вопросом. По-видимому, это объясняется наличием в первых различных вопросительных частиц и модальных слов.

8. Вопросительные частицы **آیا** «ли, разве» и **مگر** «разве» не являются средством выделения слов, к которым относится вопрос. Они имеют как бы общевопросительный характер и могут выражать ряд сходных дополнительных модальных и эмоциональных оттенков, что характерно преимущественно для предложений с частицей **مگر**. Частица **آیا** в большинстве случаев является лишь показателем вопросительности.

9. Основным средством выражения вопросительности в предложениях с альтернативным вопросом является вопросительная интонация.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИНТОНАЦИИ ВОПРОСИТЕЛЬНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Человеческое ухо довольно легко может определять, что в данном языке дифференцируется интонацией, что чему противопоставляется (например, вопрос—утверждение). Но слуховой анализ не позволяет нам дать какие-либо точные количественные характеристики воспринимаемым различиям и, тем более, почти не может определить, за счет каких акустических признаков создаются эти различия. Поэтому необходим эксперимент, нужны такие электро-акустические записи интонации, которые после их соответствующей расшифровки могли бы быть представлены в различных количественных характеристиках—цифрах и графиках. Кроме того, записи эти важны и тем, что по ним мы можем судить не только об интонации в целом, но и об отдельных ее компонентах.

Эксперимент ставился с целью выяснить:

а) Интонационное отличие вопросительного предложения от повествовательного; что является фонологически значимым в арсенале акустических средств, связанных с выражением вопроса;

б) Взаимосвязь интонационных и лексических средств в вопросительных предложениях в современном персидском языке.

В качестве исследуемого материала были использованы вопросительные предложения, взятые из произведений художественной литературы, а также сконструированные примеры. Весь материал был произнесен двумя дикторами (женщиной и мужчиной). Оба диктора—уроженцы Ирана, вла-

деющие нормами орфоэпически правильного произношения.

Исследования проводились на интонографе конструкции ЛЭФИПР в фонетической лаборатории Института восточных языков при МГУ. Скорость движения киноплёнки при записи—250 м/сек. Весь материал был записан сначала на ферромагнитную плёнку со скоростью движения 380 м/сек. Правильность произношения исследуемого материала была проверена двумя аудиторами—опытными преподавателями персидского языка.

При расшифровке интонограмм частота колебания основного тона выражается в герцах, время звучания—в миллисекундах, амплитуда слоговой интенсивности—в миллиметрах.

На рисунках по вертикальной оси откладывается частота, по горизонтали—время звучания исследуемых единиц. Ниже линии, указывающей движение частоты колебания основного тона на оси времени, графически представлена интенсивность.

Соответственно с поставленной задачей интонации каждого вопросительного предложения изучалась методом сопоставления с интонацией повествовательного предложения того же лексического состава. Были рассмотрены простые предложения, состоящие из одного слова, а также двух и трех членов предложения. Исследовались три основные компонента интонации (частота основного тона, время звучания и интенсивность).

После расшифровки интонограмм был проведен также и дополнительный эксперимент на восприятие. Суть данного эксперимента заключалась в замене (пересадке) одной части звучания предложения другой; у повествовательного предложения, записанного на магнитофонную плёнку, вырвался завершающий слог и вместо него подклеивался последний слог вопросительного предложения и, наоборот, к вопросительному предложению подклеивался завершающий слог повествовательного предложения. «Смонтированные» таким образом интонационные структуры были предложены аудиторам-персам с целью определения на слух, какие из них являются вопросительными предложениями, а какие повествовательными.

Для выяснения взаимосвязи лексико-грамматических и интонационных средств были рассмотрены предложения с общим вопросом, содержащие вопросительные слова в различных позициях (в начале, середине и конце предложения). Кроме того, изучены вопросительные предложения, выражающие альтернативный вопрос (определенно-альтернативный и неопределенно-альтернативный вопрос с различными

частицами и без них). Причем каждое вопросительное предложение рассматривалось в сопоставлении с другим вопросительным предложением, т. е. предложения с вопросительными словами (местоимениями, наречиями) сравнивались с предложениями, в которых вопрос оформлен лишь интонационно. Предложения, выражающие определенно-альтернативный вопрос, с различными частицами, сравнивались с теми же предложениями, не имеющими в своем составе соответствующей частицы. Вопросительные предложения с неопределенно-альтернативным вопросом сопоставлялись с вопросительными предложениями, выражающими определенно-альтернативный вопрос, т. е. с теми же предложениями без второй части альтернативы и т. д.

При анализе частоты колебаний основного тона в различных типах вопроса особое внимание уделялось следующим участкам звучания: 1) тону исходного слога, 2) высоте тона вопросительных слов, 3) характеру движения и высоте тона завершающего слова, а также направлению движения основного тона внутри последнего слога, 4) величине мелодического интервала завершающего слога, 5) верхним и нижним границам частотного диапазона предложения.

I. Интонация вопросительного и повествовательного предложения

В данном разделе излагаются результаты расшифровки интонограмм предложений двух коммуникативных типов — вопроса и повествования и дается их интерпретация.

1. Вопросительное предложение؟ گورد ش؟

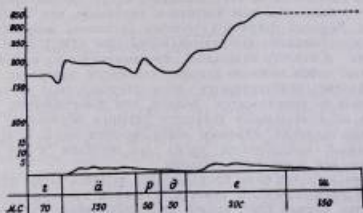

Рис. 1.

При расшифровке интонограмм односложного предложения Гэрдэш?, которое было произнесено как вопрос и как повествование, было обнаружено, что в произношении двух дикторов оба коммуникативные типа отличаются по всем основным компонентам интонации—по частоте колебания основного тона, времени звучания и амплитудам слоговой интенсивности.

При произнесении диктора 1 интонация рассматриваемого вопросительного предложения отличается от интонации повествовательного прежде всего характером движения основного тона. Если в повествовательном предложении мы наблюдаем понижение тона конечного слога, то вопросительное предложение произносится с повышением основного тона последнего слога [дэш]. Интервал внутри гласного

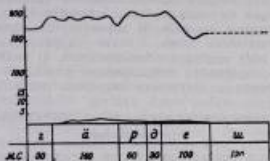

Рис. 2.

этого слога в повествовательном предложении нисходящий, а в вопросительном—восходящий (рис. 1, 2). Оба предложения одинаковы по тону исходного слога. Вопрос произносится в более высоком частотном диапазоне, чем повествование. Верхняя граница частотного диапазона вопросительного предложения—это завершающий слог [дэш], в то время как в повествовательном предложении этот слог представляет собой нижнюю границу частотного диапазона.

Вопрос характеризуется иной длительностью звучания. В целом он произносится дольше, чем повествование. Различие по длительности создается главным образом за счет времени звучания гласного завершающего слога. В вопросительном предложении время его звучания в два раза больше, чем в повествовательном.

Что касается силы произнесения, то здесь также наблюдается расхождение. В повествовательном предложении выделяется первый слог, второй произнесен менее интенсивно (рис. 2). В вопросительном же предложении более напряженно произнесен завершающий слог [дэш], хотя и его

первый слог интенсивнее первого слога повествовательного предложения. Если в повествовании при понижении основного тона конечного слога наблюдается и соответственное ослабление его напряженности, то в вопросе повышение тона и увеличение длительности сопровождается некоторым усилением амплитуд интенсивности.

Интонационная реализация этого же предложения у диктора II в принципе не отличается от реализации диктора I. Расхождения наблюдаются лишь в абсолютных значениях характеристик.

Однако если в произнесении диктора I наблюдалось удлинение всех слогов, то у диктора II происходит сокращение длительности первого слога. Слог [gār] в вопросительном предложении произносится на 40 м/сек короче, чем в повествовательном, причем это сокращение осуществляется за счет согласных звуков. Время звучания гласного [ā] в вопросительном предложении равно времени звучания этого же гласного в повествовательном предложении³¹.

2. Вопросительное предложение حاله خوبیده است؟

Анализ акустических характеристик вопросительного предложения, состоящего из двух членов—подлежащего и сказуемого, также показывает, что интонация вопроса отличается от повествования по всем основным признакам.

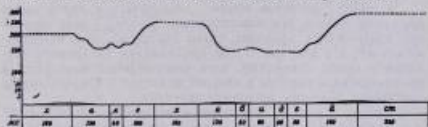

Рис. 3.

Прежде всего, в двухсоставном предложении вопрос и повествование отличаются характером движения основного тона. В произнесении диктора I исходный слог в вопросе реализуется в более низком тоне. Повышение тона вопросительного предложения начинается в конце ударного слога [дэ], который в завершающем слоге [āст] доходит до верхней границы частотного диапазона, а в повествовательном предложении завершающий слог [āст] является нижней границей частотного диапазона.

³¹ За изменением места мы иллюстрируем интонационную структуру вопросительного предложения в произнесении диктора I.

Вопросительное предложение характеризуется большим временем звучания, чем повествовательное.

У диктора I в повествовании отмечены большие амплитуды интенсивности, чем в вопросе. Однако следует отметить, что если в повествовательном предложении конечные слоги [дэ] и [âст] произносились с меньшей интенсивностью, чем начальные, то в вопросительном предложении завершающий слог [âст] произносится более напряженно, чем предыдущие (рис. 3, 4).

У диктора II вопросительное предложение также характеризуется завершающим повышением тона, хотя оно было произнесено более плавно, без резких модуляций тона.

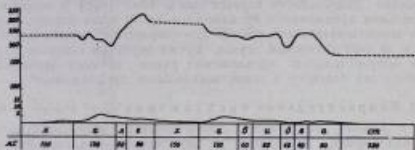

Рис. 4.

У обоих дикторов вопрос реализуется в более узком диапазоне частот, чем повествование. Диктор I вопросительное предложение произнес более длительно, чем повествовательное, а у диктора II оба предложения по времени звучания в целом совпадают, хотя завершающий слог [âст] в произнесении и первого и второго дикторов в вопросе характеризуется большим временем звучания.

Диктор I вопрос реализует с меньшей интенсивностью, а у диктора II, наоборот, вопрос произнесен более интенсивно, чем повествование. Амплитуды завершающих слогов [дэ] и [âст] в вопросе в четыре раза больше, чем в повествовании.

3. Вопросительное предложение *شما در پهنوی بوده اید؟*

Интонация вопросительного предложения, состоящего из трех членов предложения—подлежащего, сказуемого и обстоятельства места, по всем акустическим признакам противопоставляется повествовательной интонации (рис. 5, 6).

Диктор I этот вопрос произнес с повышением тона последнего слога [ид]. Вопросительное предложение реализуется в более высоком диапазоне частот, чем повествователь-

ное. Вопрос отличается и по высоте тона исходного слога. В обоих предложениях частота колебаний основного тона в слоге [дър] достигает верхней границы частотного диапазона. Расхождение по тону наблюдается лишь в конечном слоге [ид]. Если в повествовательном предложении частота колебания основного тона в этом слоге падает, то в вопросительном она повышается. Характер движения тона завершающего слога нисходяще-восходящий.

Вопросительное предложение по времени звучания в целом не отличается от повествовательного. Длительность же самих слогов в вопросительном и повествовательном

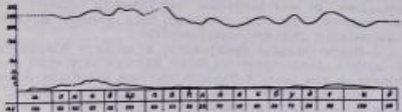

Рис. 5.

предложениях различна. Эти различия особенно существенны в завершающих слогах [дэ] и [ид]. В повествовательном предложении гласный последнего слога [ид] произносится короче гласного ударного слога [дэ], а в вопросительном предложении мы имеем противоположное соотношение. Здесь слог [ид] выделяется не только повышенным тоном, но и большей длительностью.

Оба предложения различаются также по амплитудам слоговой интенсивности. В вопросительном все слоги, за

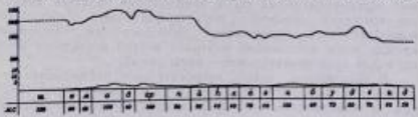

Рис. 6.

исключением [ви], произносятся с большей интенсивностью. Слог [ви], наоборот, менее напряжен. Это создает известный фон для большего выделения последующих слогов вопросительного предложения, которые являются более интенсивными, чем соответствующие слоги повествовательного.

У диктора II вопросительное предложение оказалось реализованным в более низком тоне, чем повествовательное. Оно завершается повышением тона последнего слога.

В произнесении диктора II после слога [дър] наблюдается пауза в 80 м/сек. У диктора II вопрос характеризуется большим временем звучания, чем повествование. Здесь выделяется гласный завершающего слога. Время его звучания 160 м/сек.

Вопрос в целом произносится более напряженно, чем повествование, хотя отдельные его слоги по интенсивности оказались идентичными тем же слогам повествовательного предложения.

Выводы

1. Вопросительное предложение отличается от повествовательного по всем основным акустическим характеристикам—частоте колебания основного тона, времени звучания и амплитудам слоговой интенсивности.

2. Вопросительное предложение в целом в большинстве случаев характеризуется более высоким частотным диапазоном, в том числе и большей частотой колебания основного тона исходного слога. Зарегистрированы, однако, и такие случаи, когда исходный слог вопросительного предложения по частоте колебания основного тона оказывается равным этому же слогу повествовательного предложения или даже звучит ниже.

Все это говорит о том, что хотя в большинстве случаев общий диапазон предложения и частота колебания исходного слога в вопросительном предложении более высокие, чем в повествовательном, однако эти отличия, по-видимому, не являются решающими для характеристики вопросительного предложения.

Одним из основных отличий в интонации рассматриваемых коммуникативных типов предложений является характер движения основного тона завершающего слога. Для вопросительного предложения фонологически существен прежде всего восходящий интервал внутри последнего слога, а для повествовательного—нисходящий.

В абсолютном исходе вопросительное предложение отличается от повествовательного более высоким тоном. Причем в повествовательном предложении частота колебания основного тона конечного слога всегда является нижней границей диапазона, в то время как в вопросительном она может быть (хотя и не всегда) верхней границей диапазона и никогда не бывает нижней.

3. Основные компоненты интонации (частота основного тона, длительность и интенсивность) находятся в тесной взаимосвязи друг с другом. Однако в образовании вопроса не все они играют одинаковую роль.

Вопросительная интонация противопоставляется повест-

вовательной по всем трем акустическим компонентам, однако зарегистрированы и такие случаи, когда один из компонентов (интенсивность) выпадает.

Во всех предложениях повышение частоты колебания основного тона в завершающем слого всегда сопровождается некоторым увеличением времени звучания. Нами не зарегистрированы случаи, когда повышение частоты колебаний основного тона сопровождалось бы только увеличением интенсивности (без увеличения длительности), либо фонологически значимым выступало бы такое сочетание признаков, как интенсивность и время звучания, без повышения частоты колебания основного тона.

Результаты экспериментов показывают, что для персидского языка при интонационной дифференциации вопроса и повествования изменения частоты колебания основного тона и длительности звучания более существенны, нежели изменения длительности и интенсивности или частоты основного тона и интенсивности.

Повышение частоты колебания основного тона и увеличение длительности звучания в завершающем слого выступают как основные фонологические признаки. Интенсивность играет, по-видимому, сопутствующую роль. Такую же роль играют и другие характеристики—общий диапазон предложения, частота колебания основного тона исходящего слога и т. д.

4. В большинстве случаев вопросительному предложению в целом присуще более длительное время звучания, чем повествовательному. В тех же случаях, когда вопрос реализуется с меньшей длительностью, чем повествование, или же когда время звучания вопросительного и повествовательного предложений оказывается равным, завершающий слог вопросительного предложения всегда реализуется с большей длительностью.

5. Что касается амплитуд слоговой интенсивности, то, по-видимому, вопросительному предложению в целом в персидском языке свойственно более интенсивное произношение, чем повествовательному.

Итак, результаты расшифровки интонограмм показывают, что отличия интонации вопросительного предложения от повествовательной наблюдаются в большинстве случаев по всей интонационной структуре вопросительного предложения. Однако фонологически значимые различия локализованы в завершающем слого. Это подтверждается не только анализом акустической структуры естественных реализаций, но и специальными экспериментами на восприятие, связанными с «пересадкой» завершающего слога.

Предъявление «смонтированных» интонационных струк-

тур аудиторам-персам показало, что они в каждом данном случае адекватно опознают коммуникативный тип предложения только по той интонационной информации, которая локализована в завершающем слого. Предложения с повествовательным началом и вопросительным концом квалифицируются ими как вопросительные, а с вопросительным началом и повествовательным концом—как повествовательные.

II. Взаимосвязь лексико-грамматических и интонационных средств

В этом разделе анализируется интонация предложений, выражающих общий и альтернативный вопрос, при наличии лексико-грамматических средств выражения вопроса и без них.

1. Вопросительное предложение

آيا شما شاهنامه را خوانده ايد؟

Интонация данного предложения сравнивается с интонацией этого же предложения без частицы [аја].

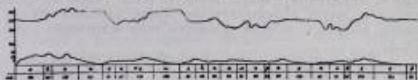

Рис. 7.

Сопоставление интонации рассматриваемых предложений показывает что оба предложения по характеру движения тона в принципе не отличаются (рис. 7, 8). Однако в предложении без частицы интервал внутри гласного завершаю-

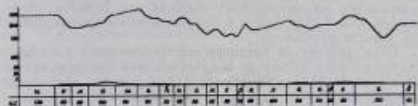

Рис. 8.

щего слога [ид] более широкий, чем в предложении с частицей. Общий диапазон предложений в обоих случаях примерно один и тот же.

Предложение с частицей у диктора I характеризуется

восходящее движение тона, а в предложении без частицы—
 восходящее. Интервал в завершающем слого [дид] в пред-
 ложении без частицы более высокий, чем в предложении с
 частицей (рис. 9, 10).

Оба предложения отличаются и по длительности звуча-
 ния. В целом вопрос без частицы произносится более дли-
 тельно. Однако если в предложении без частицы [мāgār]
 резко выделяется гласный последнего слога [дид], то в
 предложении с частицей наибольшей длительностью харак-
 теризуется ударный слог [рид].

Рассматриваемые предложения отличаются также и по
 амплитудам слоговой интенсивности. Предложение с части-
 цей [мāgār] произнесено менее напряженно, чем предложе-
 ние без частицы, хотя в обоих случаях наиболее сильно вы-
 деляются начальные слоги.

В отличие от произнесения диктора I у диктора II воп-
 росительное предложение с частицей [мāgār] завершается
 понижением тона. В обоих случаях ударным является слог
 [рид], который произносится в более высоком тоне. Мело-
 дический интервал в первом случае нисходяще-восходящий,
 а во втором случае—нисходящий.

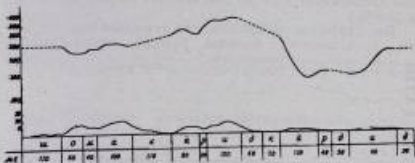

Рис. 10.

По времени звучания произнесение диктора II в при-
 диде не отличается от произнесения диктора I. Соотношение
 гласных ударного и завершающего слога обоих дикторов
 одно и то же.

По амплитудам интенсивности произнесение дикторов
 совпадает. В обоих случаях предложение без частицы про-
 изнесено более напряженно.

3. Вопросительное предложение

هیچ از مادرت خبر داری؟

Интонация этого предложения сопоставляется с инто-
 нацией предложения без частицы [һич]. Расшифровка инто-

грамм показывает, что интонация предложений с частицей и без нее в общем однотипна, различия идут по линии количественных характеристик элементов структуры.

В произнесении диктора I вопросительное предложение с частицей [нич] реализуется в более высоком частотном диапазоне. Наиболее высоким тоном произносится слог

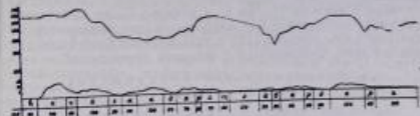

Рис. 11.

[аэ], а в предложении без частицы верхней границей частотного диапазона является слог [ра́т]. Ударные и завершающие слоги по движению основного тона в принципе не различаются. Конечный слог характеризуется повышением тона. Однако в предложении без частицы [нич] интервал повышения в завершающем слоге больше, чем в предложении с частицей (рис. 11, 12).

Вопросительное предложение без частицы произносится более продолжительно. По времени звучания наиболее сильно выделяется завершающий слог [ри].

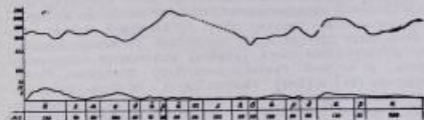

Рис. 12.

Диктор I оба предложения произнес с большой интенсивностью начальных слогов и ударного слога [да]. Сравнение обоих предложений показывает, что в предложении без частицы повышение основного тона и увеличение длительности звучания завершающего слога [ри] сопровождается некоторым увеличением амплитуд интенсивности.

У диктора II вопросительное предложение без частицы и предложения с частицей реализуются примерно в одном и том же частотном диапазоне, более спокойно, без каких-либо резких модуляций тона. У обоих дикторов оба пред-

ложения завершаются повышением тона последнего слога [ри]. Однако интервал внутри гласного конечного слога в предложении без частицы несколько больше, чем в предложении с частицей.

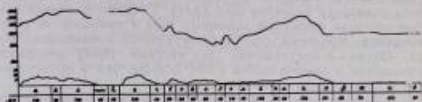
Соотношение слогов по времени звучания у дикторов одинаково в обоих предложениях.

Как у диктора I, так и у диктора II по амплитудам слоговой интенсивностью наиболее сильно выделяются начальные слоги предложения и ударный слог [да]. Центральная же часть произносится с меньшей интенсивностью.

4. Вопросительное предложение

أيا هيج ديار من ميه افتيد؟

Интонация данного предложения сравнивается с интонацией предложения того же лексического состава без сочетания [айаһич].

При сопоставлении интонации двух вопросительных предложений обнаруживается, что в произнесении диктора I интонационные рисунки обоих предложений прежде всего отличаются друг от друга характером движения основного тона. Начальные слоги [айаһич] выделяются повышенном тона до верхней границы частотного диапазона. Между слогами [һа] и [һич] имеется пауза в 60 м/сек. Затем наблюдается падение тона, который с некоторыми колебаниями в слоге [да] доходит до нижней границы частотного

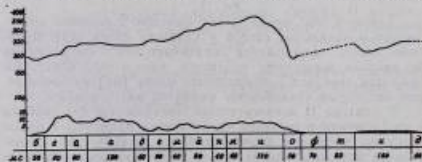

Рис. 14.

диапазона. Повторное повышение тона начинается в предударном слоге [м̄яи]. Ударный слог [ми] характеризуется повышением тона, и лишь в конце его вновь начинается понижение тона, которое продолжается также в последующих слогах. Предложение с [айаһич] произносится с падением тона конечного слога, интервал внутри гласного [и] нисходящий, а предложение без сочетания [айаһич] характеризуется повышением тона. Интервал внутри гласного завершающего слога [тид] восходящий (рис. 13, 14).

Оба предложения почти не отличаются по времени звучания. Длительность гласного завершающего слога [тид] в рассматриваемых предложениях оказалась более продолжительной, чем гласного ударного слога [ми]. Время его звучания 160 м/сек.

Наиболее интенсивно произнесены начальные слоги и ударный слог [ми]. По величине амплитуд интенсивности завершающие слоги в обоих предложениях одинаковы.

Реализация интонации рассматриваемого предложения у диктора II соответствует произнесению диктора I. Различия идут лишь по линии количественных характеристик.

5. Вопросительное предложение

عما را خير کرده ايد يا نه؟

Интонация данного вопросительного предложения с неопределенно-альтернативным вопросом сопоставляется с интонацией вопросительного предложения, которое представляет собой лишь первую часть альтернативы.

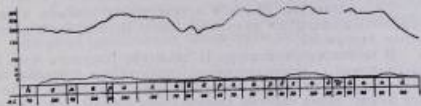

Рис. 15.

Сравнение интонации рассматриваемых предложений показывает, что вопросительное предложение с определенно-альтернативным вопросом реализуется в более низком частотном диапазоне, чем первая часть предложения с неопределенно-альтернативным вопросом. Оба предложения отличаются друг от друга и по частоте колебания основного тона исходного слога. В предложении с неопределенно-альтернативным вопросом исходный слог реализуется более низким тоном. За исключением завершающего слога характер движения основного тона в обоих предложениях совпадает. В

в обоих предложениях частота колебания основного тона в ударном слове [дэ] достигает верхней границы частотного диапазона. Если в конечном слове первой части альтернативы [ид] наблюдается некоторое падение частоты тона, то в предложении с определенно-альтернативным вопросом завершающий слог [ид] характеризуется повышением тона, интервал внутри гласного в слове [ид] восходящий. В конечном слове [ид] в предложении с неопределенно-альтернативным вопросом тон понижается до нижней границы диапазона.

Диктор I вопросительное предложение с определенно-альтернативным вопросом произнес менее длительно, чем с неопределенно-альтернативным вопросом. Меньшей длительностью характеризуются все гласные рассматриваемого предложения, за исключением гласных последних двух слогов [дэ] и [ид] (рис. 15, 16).

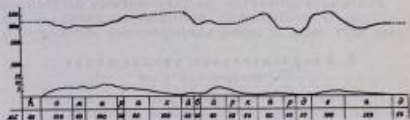

Рис. 16.

По амплитудам слоговой интенсивности в обоих предложениях выделяются начальные слоги. Последующие слоги менее напряжены.

В произнесении диктора II движение основного тона в предложении с неопределенно-альтернативным вопросом не отличается от движения тона у диктора I. У обоих дикторов между двумя частями альтернативы наблюдается пауза.

Существенного отклонения не наблюдается также и во времени звучания и в интенсивности всей структуры в целом.

6. Вопросительное предложение

أيا فرخ منزل است يا نه؟

Интонация вопросительного предложения с частицей [а́йа], выражающего неопределенно-альтернативный вопрос, сопоставляется с интонацией этого же предложения без частицы.

У диктора I в интонационном рисунке обоих предложений имеется большое сходство. По характеру движения основного тона оба предложения почти идентичны. Расхож-

дения наблюдаются в абсолютных цифрах (рис. 17, 18). Диктор I частицу [аѣа] произнес с повышением тона до верхней границы частотного диапазона. За этим слогом имеется пауза в 40 м/сек. Последующие слоги реализуются с некоторым колебанием основного тона. В обоих предложениях ударный слог [зел] произносится с повышением тона. Затем в последнем слоге первой части альтернативы [ѣст] тон несколько падает. Между двумя частями предложения в обоих случаях наблюдается пауза в 40 м/сек. Обе реализации завершаются понижением тона, достигающего нижней границы диапазона. Предложение без частицы [аѣа] произносится в более высоком диапазоне.

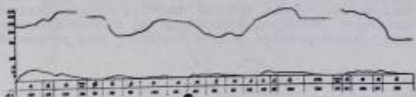

Рис. 17.

Время звучания слогов варьирует в ту или другую сторону, за исключением слогов [зел], [ѣст] и [нѣ]. В обоих случаях в первой части альтернативы гласный слога [ѣст] звучит более длительно, чем гласный ударного слога [зел]. Большой длительностью характеризуется гласный завершающего слога [нѣ]. Время его звучания в обоих предложениях 140 м/сек.

В рассматриваемых предложениях более напряженно произнесены начальные слоги. Наиболее сильно выделяются все слоги предложения без частицы [аѣа].

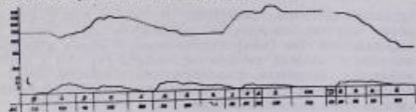

Рис. 18.

В целом по движению основного тона реализации дикторов совпадают, но диктор II произносит предложение с меньшими модуляциями тона.

Диктор II в отличие от диктора I наиболее интенсивно произнес ударный и заударные слоги [зел] и [ѣст].

7. Вопросительное предложение کی آمد؟

Интонация вопросительного предложения с общим вопросом, в структуре которого вопросительное слово стоит в начале предложения, сравнивается с интонацией определенно-альтернативного вопросительного предложения, в котором вопрос оформлен лишь интонационно, без каких-либо вопросительных слов. Например, с предложением او آمد؟

При сопоставлении интонации этих предложений выяснилось, что у диктора I движение тона в обоих предложениях в принципе не отличается (рис. 19, 20). Диктор I в первое и второе предложения произносит с повышенным тоном исходного слога, который является верхней границей частотного диапазона. Второй слог [a] в обоих предложениях характеризуется резким падением тона до нижней

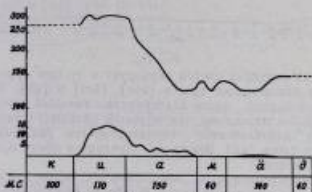

Рис. 19.

границы частотного диапазона. Последний слог [мад] в обоих случаях завершается повышением тона. Диктор I завершающий слог [мад] в предложении с общим вопросом произнес с меньшим интервалом гласного [а], чем в предложении с определенно-альтернативным вопросом. Предложение с определенно-альтернативным вопросом произносится в более высоком диапазоне.

У диктора I предложение с общим вопросом реализуется менее длительно. Гласный завершающего слога [мад] произносится на 60 м/сек короче, чем в предложении с определенно-альтернативным вопросом.

Наибольшей интенсивностью характеризуется вопросительное предложение с общим вопросом. Причем в обоих предложениях начальные слоги произнесены более напряженно, чем завершающий [мад].

Движение тона в предложении с общим вопросом у

дикторов оказалось неидентичным. Если диктор I произнес вопросительное предложение, выражающее общий вопрос, с повышением тона завершающего слога [мăд], то у диктора II он характеризуется понижением тона. Интервал внутри гласного завершающего слога в первом случае нисходяще-восходящий, а во втором — нисходящий. Оба предложения реализуются почти в одном и том же частотном диапазоне, и тон исходного слога в обоих случаях является верхней границей частотного диапазона. Повышение тона на слоге [ки] имеет большую протяженность во времени.

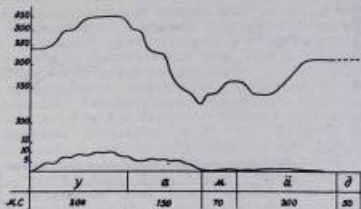

Рис. 20.

Как диктор I, так и диктор II наиболее интенсивно произнесли исходный слог [ки]. Последний же слог [мăд] реализован менее напряженно, чем предшествующие.

8. Вопросительное предложение اوچه خرید؟

Интонация данного вопросительного предложения с общим вопросом с вопросительным словом в середине сравнивается с интонацией предложения, выражающего определенно-альтернативный вопрос او کتاب خر يد؟

Рассматриваемые предложения у диктора I характеризуются повышением завершающего слога. Частотный диапазон в предложении с определенно-альтернативным вопросом более узкий, чем в предложении с общим вопросом. В предложении с общим вопросом после исходного слога [у], т. е. подлежащего, наблюдается пауза, а в предложении с определенно-альтернативным вопросом паузы нет. Тон ударного слога [че] представляет собой верхнюю границу частотного диапазона. В конце этого же слога тон понижается и в завершающем слоге [рид] достигает нижней границы диапазона. Однако слог [рид] произносится с некоторым повышением тона. Интервал внутри гласного нисходяще-восходя-

ший. У диктора I наивысшей точкой звучания в предложении с определено-альтернативным вопросом является завершающий слог [рид]. Интервал внутри гласного этого слога более высокий, чем в предложении с общим вопросом. В обоих предложениях наибольшей длительностью обладают начальный слог [у] и гласный завершающего слога [рид]. Соотношение слогов по времени представлено на рис. 21, 22. Наибольшая интенсивность приходится на начальный слог [у], ударный же слог произносится более слабо. В конечных слогах интенсивность значительно ослаблена.

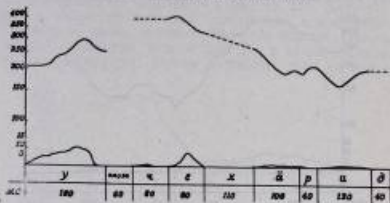

Рис. 21

Диктор II предложение с общим вопросом интонирует иначе, что выражается прежде всего в направлении движения основного тона; хотя у обоих дикторов за исходным слогом [у] фиксируется пауза, тон ударного слога [ке] в обоих случаях является верхней границей диапазона. Завершающий слог [рид] у диктора II представляет самую низкую точку звучания. Интервал внутри гласного нисходящий, в то время как у диктора I—нисходяще-восходящий. Как и у диктора I, более длительно произнесены первый слог [у] и гласный завершающего слога [рид]. Если у диктора I

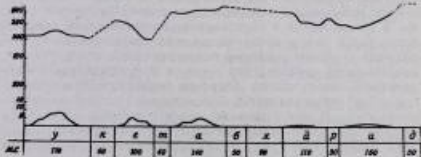

Рис. 22

наибольшей интенсивностью выделяется начальный слог [y], то в произнесении диктора II, наоборот, исходный слог [y] характеризуется меньшей интенсивностью и наиболее сильно выделяется ударный слог [че].

9. Вопросительное предложение *او کیست؟*

Интонация предложения с общим вопросом (вопросительное слово в конце предложения) сопоставляется с интонацией вопросительного предложения, выражающего определенно-альтернативный вопрос *او کیست؟*

Сопоставление интонации рассматриваемых предложений показывает, что у диктора I оба предложения резко отличаются по основному тону (рис. 23, 24). В предложении с общим вопросом тон завершающего слога понижается, а в предложении с определенно-альтернативным вопросом повышается. Определенно-альтернативный вопрос произносится в более низком частотном диапазоне, чем общий. Оба предложения отличаются и по тону исходного слога. В предложении с определенно-альтернативным вопросом тон исходного слога является верхней границей диапазона, в то время как в предложении с общим вопросом он более низкий и не является самой высокой точкой звучания. В обоих предложениях слог [y] отделяется от последующих паузой. Тон ударного слога, как в одном, так и в другом случае повышается. Интервал внутри гласного последнего слога в предложении с общим вопросом нисходящий, а в предложении с определенно-альтернативным вопросом восходящий.

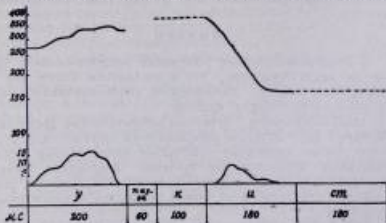

Рис. 23.

Время звучания начального слога [y] в предложении с общим вопросом более длительно. Реализация слогов по времени звучания приведена на рис. 24.

Общий вопрос у диктора I реализуется с большей интенсивностью слогов, чем определенно-альтернативный вопрос. В обоих предложениях наиболее сильно выделяется исходный слог [y]. В последующих слогах, включая и ударный, интенсивность постепенно уменьшается.

У испытуемых дикторов интонации предложения с общим вопросом по характеру движения основного тона идентичны. Время звучания указанных предложений равное.

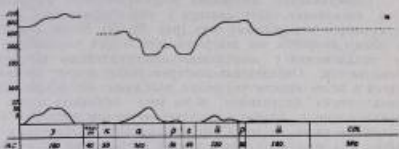

Рис. 24.

Интонация обоих предложений отличаются по амплитудам интенсивности. Если у диктора I исходный слог [y] выделяется большей интенсивностью, чем ударный, то у диктора II наблюдается противоположное соотношение. Здесь интенсивность ударного слога [хист] значительно возрастает.

Выводы

1. Экспериментальное изучение вопросительного предложения свидетельствует, что в персидском языке, как и в ряде других языков, наличествует связь интонационных и лексико-грамматических средств.

Интонационные и лексико-грамматические средства не дублируют друг друга, а определенным образом взаимодействуют. Когда интонация выступает единственным показателем вопросительности, ее значение возрастает. Наличие же неинтонационных средств (вопросительные слова, частицы) в той или иной мере может ослаблять вопросительную интонацию.

2. Интонация предложения, выражающего общий вопрос, характеризуется большей частотой колебания основного тона и более высоким диапазоном, чем интонация предло-

жения с альтернативным вопросом. Дикторы по-разному интонируют предложения с общим вопросом. Оба варианта воспринимаются как норма. По нашим наблюдениям, вопросительному предложению с общим вопросом присущи либо небольшой восходящий интервал (диктор I), либо нисходящий (диктор II), в то время как для предложений с определенно-альтернативным вопросом характерен лишь восходящий. В отличие от интонации повествовательного предложения нисходящее движение тона в предложениях с общим вопросом, видимо, можно объяснить тем, что вопрос выражается повышением тона в ударном гласном вопросительного слова и резким завершающим понижением, тогда как в повествовании понижение тона происходит более плавно, без резких модуляций тона.

3. Интонация вопросительного предложения с определенно-альтернативным вопросом, имеющего в своем составе частицы [а́я], [ма́гáр] и [н́ич], по характеру движения основного тона повторяет в основном интонацию определенно-альтернативного вопроса без частицы.

Главное различие между ними состоит в том, что в предложениях, выражающих определенно-альтернативный вопрос с частицей, мелодический интервал между двумя последними слогами или интервал внутри последнего слога меньше соответствующего интервала в вопросительном предложении без частицы. Эта акустическая характеристика и отличает интонацию двух вопросов.

4. Интонация вопросительного предложения с определенно-альтернативным вопросом, имеющего в своем составе сочетание [а́яа́н́ич], отличается от интонации предложения без него, главным образом, характером движения основного тона завершающего слога. Вопросительное предложение с сочетанием [а́яа́н́ич] произносится с падением тона в завершающем слоге (нисходящий интервал), а предложение без [а́яа́н́ич] характеризуется повышением тона (восходящий интервал).

5. Вопросительные предложения с определенно-альтернативным вопросом без частицы в целом произносятся с большей интенсивностью, чем эти же предложения с частицей. Повышенная интенсивность, главным образом, фиксируется в начальных слогах предложения.

6. Вопросительное предложение с неопределенно-альтернативным вопросом произносится в двух синтагмах.

7. Интонация первой части альтернативы, стоящей перед разделительным союзом, характеризуется повышением частоты колебания основного тона, а вторая часть—ее понижением.

Единственное различие—меньшая длительность завершающего слога в предложениях с неопределенно-альтернативным вопросом. В отдельных случаях наблюдается некоторое падение тона гласного завершающего слога, хотя мелодический интервал между последними двумя слогами восходящий. По-видимому, это объясняется тем, что в предложениях с неопределенно-альтернативным вопросом завершающий слог первой части альтернативы не является слогом, завершающим всю интонационную структуру в целом. За ним следует вторая часть альтернативы, за счет чего несколько сокращается длительность и частота колебания основного тона конечного слога.

8. Общий диапазон и основной тон в предложениях с неопределенно-альтернативным вопросом более высокие, чем в определенно-альтернативных, оформленных лишь интонационно.

9. Вопросительные предложения с неопределенно-альтернативным вопросом без частицы [аја] в интонационном отношении почти не отличаются от тех же предложений, содержащих частицу.

Заключение

Рассмотренный материал позволяет выделить в современном персидском языке два основных типа вопросительных предложений: 1) вопросительные предложения с общим вопросом и 2) вопросительные предложения с альтернативным вопросом. В предложениях с общим вопросом область, в рамках которой говорящий ищет нечто ему неизвестное, указывается лишь в общих чертах, а в предложениях с альтернативным вопросом она конкретно называется.

Грамматическая особенность вопросительных предложений с общим вопросом заключается в том, что в их структуре могут находиться вопросительные слова, указывающие на обобщенное понятие (лицо вообще, место вообще, время вообще и т. д.). Каждый раз в ответе называется конкретное содержание этого общего; ответы могут быть различные. В зависимости от целей коммуникации с помощью этих вопросительных предложений можно спросить о субъекте, объекте, о действии, о различных обстоятельствах, при которых совершается действие, об атрибутивных признаках субъекта и объекта, о предикативном признаке субъекта.

Предложения с общим вопросом имеют две структурные разновидности: 1) вопросительные предложения с полнозначными вопросительными словами и 2) вопросительные предложения, в которые одновременно могут входить и вопросительные слова (местоимения и наречия), и вопроситель-

ные частицы. Эти предложения в большинстве случаев характерны для разговорной речи, они выражают различные эмоциональные оттенки.

Вопросительные предложения с общим вопросом произносятся с вопросительной интонацией, которая характеризуется повышением тона в ударном слове вопросительного слова и завершающим его понижением.

В персидском языке встречаются предложения, сходные по внешней форме с вопросительными. Однако эти предложения не являются вопросительными, поскольку они произносятся без вопросительной интонации, не задают вопроса и не ожидают ответа, представляя собой скрытую форму эмоционально окрашенного суждения.

В структуре вопросительных предложений с альтернативным вопросом не содержится вопросительных местоименных слов, указывающих на обобщенные понятия. В этих предложениях вопрос относится к конкретному лицу, предмету, признаку и т. д. Область поиска неизвестного элемента ограничивается рамками альтернативного отношения. Ответ на такой вопрос не превышает двух взаимоисключающих вариантов.

Вопросительные предложения с альтернативным вопросом также имеют две структурные разновидности: 1) вопросительные предложения с определенно-альтернативным вопросом и 2) вопросительные предложения с неопределенно-альтернативным вопросом. В предложениях с определенно-альтернативным вопросом лексически выражена лишь одна часть альтернативы, другая же подразумевается. Поэтому ответ на эти вопросы может ограничиться утверждением или отрицанием той части альтернативы, которая выражена в вопросе. Поскольку же в предложениях с неопределенно-альтернативным вопросом выражены обе части альтернативы, соединенные разделительным союзом «и», каждый раз приходится выбирать одну из двух названных противоположностей. Ответ на такой вопрос не может выражаться словами «да» или «нет».

С помощью вопросительных предложений с альтернативным вопросом можно поставить вопросы, аналогичные по значению предложениям, выражающим общий вопрос (о субъекте, объекте, о действиях и т. д.). Однако семантический диапазон этих предложений более широк. С их помощью можно ставить и такие вопросы, которые не оформляются предложениями, выражающими общий вопрос, например: а) вопрос о реальности какого-либо действия, б) вопрос о возможности совершения действия, в) вопрос о различной степени предположительности.

В структуру вопросительных предложений с определенно-альтернативным вопросом могут быть включены различные вопросительные частицы и модальные слова. Вопросительные частицы не являются средством выделения слова, к которому относится вопрос; они выражают общевпросительное значение и относятся ко всему предложению в целом. Вопросительная частица آيا в основном является показателем вопросительности, другие же частицы (چطوري مگر и др.) придают вопросу дополнительные эмоциональные и модальные оттенки.

Вопросительные предложения с неопределенно-альтернативным вопросом менее эмоциональны, чем с определенно-альтернативным. Это, видимо, объясняется тем, что в их структуре нет вопросительных частиц, выражающих различные эмоциональные оттенки. Предложения с неопределенно-альтернативным вопросом могут иметь лишь частицу آيا .

Поскольку в предложениях с альтернативным вопросом нет вопросительных слов, указывающих на неизвестный элемент мысли, слова, к которым относится вопрос, приходится выделять другими средствами языка (логическим ударением). Значение интонации в этих предложениях повышается.

Вопросительное предложение с альтернативным вопросом отличается от повествовательного того же лексического состава главным образом интонацией. Изменение порядка слов не является средством выражения вопроса. Результаты экспериментально-фонетического анализа интонаций двух коммуникативных типов предложения подтвердили слуховой анализ. Вопросительная интонация отличается от повествовательной главным образом по характеристикам завершающего слога. В последнем слоге вопросительного предложения в большинстве случаев наблюдается увеличение всех трех компонентов интонации: частоты колебания основного тона, времени звучания и интенсивности. Однако постоянно в завершающем слоге вопросительного предложения фиксируется изменение движения основного тона и времени его звучания. Интенсивность является сопутствующим фактором. Для вопроса характерно повышение тона и более длительное пронесение, а для повествования — понижение тона и меньшая длительность завершающего слога. Другие структурные типы предложения с альтернативным вопросом (с различными частицами) характеризуются своими особенностями. Наличие лексических средств выражения вопроса может несколько ослаблять вопросительную интонацию.

В заключение следует отметить, что изучение и описание вопросительных предложений в современном персидском

языке является весьма сложной задачей, если учесть неразработанность фонологического аспекта синтаксической проблем персидского языка.

Известно, что изучение вопросительных предложений в различных живых языках представляет интерес не только в практическом, но и теоретическом отношении. Однако в пределах данной работы и за неизменном места мы не можем дать исчерпывающий ответ на все вопросы, возникшие в процессе изучения нашей темы. Настоящая работа представляет собой лишь попытку описать основные типы вопросительных предложений и исследовать их интонацию экспериментальным путем.

Յ. Ա. ԱՐԻՍՏԱՆՅԱՆ

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ԼԱՅԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳԱՐՍԿԵՐՆԵՆՈՒՄ

Ա մ փ ո ֆ ու մ

Պարզերենում հարցական նախադասությունները լինում են երկու տեսակ՝ ընդհանուր հարցում և աշտերնատիվ հարցում պարունակող նախադասություններ:

Հարցում արտահայտելու համար կիրառվում են լեզվական-բնականական տարրեր միջոցներ (հարցական բառեր և հարցական ինտոնացիա): Հարցական ինտոնացիան այն հիմնական գործոնն է, որը հարցական նախադասությունը տարբերում է ոչ հարցականից: Առանց հարցական ինտոնացիայի հարցական բառերով կազմված նախադասությունները հարցական համարվել չեն կարող:

Ընդհանուր հարցում պարունակող նախադասությունները կազմվում են որևէ հարցական բառով (գերանունով, մակբայով), որոնք արտահայտում են խիստ ընդհանուր և վերացական իմաստ: Ընդհանուր հարցում պարունակող նախադասություններն իրենց կազմի մեջ կարող են ունենալ նաև հարցական մասերիկներ (լլ, քա): Երկու մասերիկներն էլ կարող են նախադասությանը տալ իմաստային տարրեր երանդներ (երկրայություն, հաճանականություն, ենթագրություն, ժխտում), որոնք, սակայն, առավել բնորոշ են քա-ին:

Ինտոնացիայի փորձառական ուսումնասիրության ավյալները ցույց են տալիս, որ ընդհանուր հարցում պարունակող նախադասություններն արտասանվում են հարցական ինտոնացիայով: Հարցում պարունակող բառը արտաբերվում է բարձր տոնով, որից հետո նկատվում է տոնի խիստ իջեցում (տե՛ս նկ. 19, 21, 23):

Ալտերնատիվ Հարցում պարունակող նախադասությունների կազմի մեջ Հարցական բառեր (զերանուններ, մակբայներ) չեն լինում: Այս նախադասություններն իրենց Հերթին բաժանվում են երկու տեսակի՝ որոշակի ալտերնատիվ և անորոշ ալտերնատիվ Հարցում պարունակող նախադասությունների:

Որոշակի ալտերնատիվ Հարցում պարունակող նախադասություն մեջ ալտերնատիվ Հարարերություն երկրորդ մասը լեզվական ձևավորում չի ստանում, այն ստեղծ է, իսկ անորոշ ալտերնատիվ Հարցում պարունակող նախադասության կազմի մեջ մտնում են ալտերնատիվ Հարարերության երկու մասերն էլ, որոնք միանում են և շարկապով:

Որոշակի ալտերնատիվ Հարցում պարունակող նախադասություններում գործածվում են Հարցական մասնիկներ (և՛, և՛): Վարցեկելով իրենց նյութական իմաստը, որպես Հարցական մասնիկներ են գործածվում նաև چون , چونکه , چونچه բառերը: Բացի մասնիկներից այս նախադասություններում կարող են տեղ գտնել նաև եզանակավորող բառեր: Այս իսկ պատճառով որոշակի ալտերնատիվ Հարցում պարունակող նախադասություններն իմաստային և զգայական տարրեր երանգներ արտահայտելու տեսակետից ավելի բազմազան են, քան անորոշ ալտերնատիվ Հարցում պարունակող նախադասությունները:

Որոշակի ալտերնատիվ Հարցում պարունակող նախադասությունը պատմողական նախադասությունից տարբերվում է Հարցական ինտոնացիայով: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ինտոնացիոն փոփոխությունները Հիմնականում տեղի են ունենում Հարցական նախադասության վերջին վանկում, որն արտաբերվում է տոնի խիստ բարձրացմամբ և ձայնավոր հնչյունի երկարացմամբ (տե՛ս նկ. 1, 2, 3, 4): Վերջին վանկի ձայնավորի արտաբերման ուժգնությունը, ըստ երևույթին, երկրորդական նշանակություն ունի, քանի որ գրանցված են այնպիսի զնկեր, երբ ձայնավորի արտաբերման ուժգնությունը մնացել է անփոփոխ (տե՛ս նկ. 3, 4):

Ալտերնատիվ Հարցում պարունակող նախադասության մյուս տեսակները (անորոշ ալտերնատիվ Հարցում պարունակող, Հարցական մասնիկներով) իրարից տարբերվում են յուրահատուկ Հարցական ինտոնացիայով: Հարցական բառերի և մասնիկների առկայությամբ ինչ-որ շարժում մեղմանում էր նախադասության Հարցական ինտոնացիան:

Լ Գ. ԳԱՆՆՂՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԻ ՀԱՐՑԵՐԸ
ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻՓԵՑՈՒ ԷՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ՝ ՄԵՋ

Իրանի պատմության Սեֆյան տիրապետության շրջանի (1502—1722) վերաբերյալ կան սովոր քանակությամբ բազմակիզու աղբյուրներ: Նրանց մի մասը գիտական լայն ճանաչում է ստացել և մեծ չափով օգտագործվել Իրանի պատմության տարրեր բնագավառների ուսումնասիրության համար: Աղբյուրների մեծ մասը, սակայն, սպասում է իր հետազոտողներին, նշված հարյուրամյակների պատմությունը շարունակաբար եղել է պատմաբանների հետազոտության առարկա, այսուհանդերձ, իր շատ կոզմոքոզ, մասնավորապես ինքզրո առարկա հարցերում այն գծուկ կարող է գիտական լուսաբանություն:

Իրանի XVII դ. առաջին կեսի պատմության վերաբերյալ մեզ հասած պարսկալեզու աղբյուրներից առավել կարևոր են Եա՛հ Աբաս Ա-ի պալատական պատմիչ Իսքանդար բնի Քարքեմանի (Մոնշի) սովորածազալ երկը¹ և նրա ԵՇարունակությունը², Մուհամմեդ Քահեր Վահիդի Էկբրաս-Նամեն³, Սեֆյան Իրանի վարչական սխեմների վերաբերյալ չափազանց արժեքավոր՝ ԵՔազգիրաթ-ուլ-մուլուքը⁴ և այլն: Քեև միջնադարյան պարսից պալատական պատ-

¹ اسکندر بیگ ترکمان (منشی) պատմություն (تاریخ عالم آرای عباسی، تهران، ۱۳۳۴-۱۳۳۵) ۱-۴

² ذیل تاریخ عالم آرای عباسی (تالیف اسکندر بیگ ترکمان و محمد

یوسف) تهران، ۱۳۱۸

³ محمد ظاهر وحید، عباسنامه یا شرح زندگانی ۲۲ ساله شاه عباسی

ثانی (۱۰۲۳-۱۰۵۲) بتصحیح و تحمیه ابراهیم دهگان، اراک، ۱۳۲۹

⁴ Tadhkirat al-muluk, a manual of Safavid administration by prof. V. Minorsky, O., M., S., Cambridge, 1943.

ժողովրդի վրա ընդունել և հերքող պայտույթները, և պարսկալեզու պատմական երկերի հեղինակների մեծ մասը, լինելով այդ պատմագրության ներկայացուցիչներ, պատմությունը շարադրում են՝ առանձին հարցերի միասնամարմն մեկնարանությունը, սակայն, այդ երկերը հակառակ փաստական նյութ են պարունակում և քննական հետազոտության զնայում արժեքավոր ավանդ կարող են մուծել Իրանի պատմության ուսումնասիրության գործում: Ավելացնենք, որ քնն այդ գործերի մեծ մասը պատերազմների ու արշավանքների պատմություն է, այսուհանդերձ, նրանք ընդգրկում են բավականին նյութ եւս սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ:

Իրանի պատմության ուսումնասիրության համար մեծ է եւս հայկական աղբյուրների նշանակությունը: Այդ մասին նշում են մասնավորապես պարսիկ պատմաբանները: Սակայն Իրանի մասին հայկական աղբյուրների հետազոտումը զեւս շարժական թույլ է ասարվում (եթէ շանք՝ իսպառ բացակայում է): Առանձնապես նկատելի է XVII դ. այնպիսի արժեքավոր սկզբնաղբյուրի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, որպիսին Ասաքի Գավրիթեցու «Պատմությունն է»:

Նվերված լինելով Հայաստանի պատմությանը, այն հարուստ նյութ է բովանդակում եւս մի շարք այլ երկրների, մասնավորապես Իրանի պատմության վերաբերյալ: Պատահական չէ, որ որոշ ձեռագրերում այս երկը տեղանվում է «Պատմութիւն Քաղաքացն Պարսից...»¹: XVII դ. սկզբի իրանա-թուրքական պատերազմների, ինչպես եւս իրանահայ զաղութի կյանքի նկարագրությունից զատ Գավրիթեցու երկում տեղեկություններ են հաղորդում Իրանի ներքին, սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառների վերաբերյալ: Կարևոր ավյաններ կան երկրի քաղաքների, արհեստների, պալատի, վարչակարգի, հարկերի և հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ:

«Պատմությունը» ոչ միայն ընդգրկում է լրացուցիչ փաստեր, այլև օգնում է ճիշտ լուսարանելու մի շարք հարցեր՝ սեֆյան արտաքին քաղաքական կյանքի, հայ-իրանական հարաբերություններին, երկրի ներքին կյանքի վերաբերյալ և այլն:

Գավրիթեցին իր ժամանակի ուսյալ և ակնառու անձնավորու-

¹ «Պատմութիւն Ասաքի վարդապետ Գարիթեցու, Վաչաղապատ, 1896: (այսուհետև՝ Գավրիթեցի), նրկն տեղեկ է ևս երկու հրատարակություն՝ 1888 թ. (Ամստերդամում) և 1884 թ. (Էմբանում):

² 56-րդ՝ Մ. Մաշտոցի տեղ. Մատենադարան, ձեռ. Ձ 2271, էջ 216ա:

Բյուեններից էր: Նա իր նկարագրած գեղացիների մեծ մասի ժամանակակիցն ու ականատեսն է եղել: Իր պատմութիւն համառօտութիւնը շնչափնու մտահոգութիւնը պատմիչը հանափ քնդգծում է՝ տեսնաք աշտ մերովքս և կամ Ե... պարտ վարկանիմ մեզ ականատես եղելոցս Ե: զանց ամենէ...⁷: Դեպքերի մի մասն էլ Դավրիժեցիին շարագրել է քառ ականատեսների պատմածներն, Ըստ որում, Հեղինակը գրանք գրել է առել իր երկի համար նշուի համագրելու նպատակով կատարած շրջագայութիւնների ժամանակ: Շատ երկրների թվում ետ եղել է և Իրանում: «Պատմութիւն» մեջ հանափակի Լն աշտպիսի համառօտացումները. Ե... զոր տեսողքն պատմեցին ինձ, որոր ինչ յուսք յականատես պատմողաց՝ զայն գրեմք...: Դավրիժեցիին սգաագործել է և գրովոր աղբյուրներ՝ ավետարանների, ճաշոցների, հայամտփորքների հիշատակարաններ, կոնդակներ, պատմական երկեր և այլն: Եւջի և յամենայն եկեղեցիս՝ ուր և պատահեցաք,— գրում է հեղինակը,— զամենայն գրոց տեղրէն եղելոց գլխատակարանն ընթեռնուարս⁸: Իրանին վերաբերող տեղեկութիւնների մեծ մասը պատմիչը գրել է կամ ականատեսների հազարգումների և կամ անձնական հիշողութիւնների հիման վրայ երբեմն օգտագործել է նաև գրավոր աղբյուրներ, մասնավորապես Սպահանում, Քավրիզում, Զհարմհայի վաստիկան գյուղում գրտնրված հիշատակարաններ: Անհրաժեշտ է քնդգծել այն մեծ պատասխանատուութիւնը և քննադատական մտածցումը, որ ցուցաբերում է Դավրիժեցիին իր երկի աղբյուրների նկատմամբ, լինեն գրանք գրովոր, թև ականատեսների պատմածներ: Պատմիչը ծըգտել է հազարգել առավելագույն լափով ստույգ ավայներ և գրա համար, իր խոսքերով ասած՝ օվան զստուգութիւն բանին գտանելոյ, եղև զի զմի պատմութիւն, տասն տեգամ և այլ անելի կրկնելով գրեցիս⁹:

Պատահական չէ, որ «Պատմութիւնը» համարվել է «հազարգյուս սակզագործութիւն» (Նոյման, Մյուլլերի)¹⁰: Ղ. Ալիշանը նշում է, որ Դավրիժեցիին թե՛ իրենից 2—3 զար ատաշ և թե՛ իրենից հետո նգած պատմիչների մեջ լավագույնն է¹¹: Դավրիժեցիին

⁷ Դավրիժեցի, էջ 409, 212 և այլն:

⁸ Նույն տեղում, էջ 416:

⁹ Նույն տեղում, էջ 670:

¹⁰ 84՝ Neumann C. P., Versuch einer Geschichte der armenischen literatur, Leipzig, 1836, s. 269; Müller Fr., Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. II, 1888, s. 259—262.

¹¹ Ղ. Ալիշան, Հայագասում, մասն Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 121:

առուզագատում մատենագիր է և իր ժամանակի պատմության համար վատահեղի ազդրուր¹², առաջնակարգ գրական մի աստղ, որ շուրթի իր նմանը թե՛ նախորդ դարում և թե՛ իր ժամանակակիցների մեջ¹³:

Մեծ է հզել *ԵՊատմության* նվաճած ուշադրությունը¹⁴ սկսած առաջին հրատարակությունից, երբ Ամստերդամից գրքի օրինակներն ուղարկվում են Արևելք և շուտով սպառվում: Նույնը կատարվում է հաջորդ հրատարակությունից հետո: Ծ. Մյուլլերը գրում է, որ ինքը մեծ դժվարությամբ մի հայ եկեղեցականի օգնությամբ բավականին մեծ գնով կարողացել է հեռք բերել Դավրիժեցու գրքի մի օրինակը¹⁵, նույնպիսի հոգնություն է կրել և Պետերմանն իր՝ զեպի Արևելք կատարած ուղևորության ժամանակ, մինչև որ Ջուզայում գտել է *ԵՊատմության* մի օրինակը՝ Բեռլինի պետական մատենադարանի համար¹⁶:

ԵՊատմության ճանաչվածությունը արդյունք է ոչ միայն այն բանի, որ նրա հեղինակը պանտեիստ է, ականջալուր և անաշառ, այլև՝ որ նա տեղեկացնում է Հայաստանից բացի նաև այլ երկրների մասին, հաղորդելով այնպիսի ավյալներ, որոնք բացակայում են նույն դարաշրջանի այլ պատմիչների երկերում:

Նման սկզբնազդրուրի հետազոտումը և օգտագործումը Իրանի պատմության ուսումնասիրության համար ոչ միայն շահեկան է, այլև միանգամայն անհրաժեշտ:

* * *

XVII դ. առաջին կեսը, որն արտացոլվել է Դավրիժեցու երկում, աչքի է ընկնում Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի առավել աշխուժացմամբ: Այդ շրջանի համար բնորոշ են պետական հոգերի նշանակալից աճը, կենտրոնանալից քաղաքականության ուժեղացումը, առևտրական ու դիվանագիտական կապերի ընդլայնումը, քաղաքների, արհեստների, ներքին առևտրի զարգացումը և այլն:

¹² Ը. Անսյան, Հայկական մատենագրություն, Կ. Ա, Երևան, 1933, էջ 1144:

¹³ Ան, *Հայոց պատմություն*, Կ. Փ, Երևան, 1936, էջ 302:

¹⁴ Այն չէր կարող չբերել հայ պատմագիրների երկերի Քարգանդության գործի ակնաչ շնորհ. Պետերբուրգի կայսերական Ամստրանի գրքոսրնյա անդամ Մ. Բրասսեի ուղևորությունից, որը ֆրանսերեն է Քարգանդում *ԵՊատմության* և 1874 թ. հրատարակում (*Brosset M., Livre d'Histoires composés par le vartabiel Arakel de Tauris (Collection d'histoires arméniens, t. I, St.-Petersbourg, 1874)*).

¹⁵ Müller Fr., *Wiener Zeitschrift...*, s. 259.

¹⁶ Petermann H., *Reisen im Orient*, Bd. 1., Leipzig, 1860, s. 223.

Հոգադրծութիւնը մեռն էր որպէս տեսնութեան գերիշխող ձև: Գրեզատեսնութեան զարկերակը արհեստական ստորունն էր: Ֆեոդալական հողային սեփականութեան զարգացումը ուղեկցում էր արտադրողական ուժերի հարստերական զարգացմամբ և գրան հետևող ֆեոդալական շահագործման ուժեղացմամբ:

Սեֆյան Իրանում ֆեոդալական հարստերութիւնները զուգահեցում էին քաղաք բնակչութեան մեշ իշխող նահապետական-տոհմատիրական հարստութիւնների հետ: Բնակչութեան 1/3-ը քաղաք կյանք էր վարում, բնդ որում քաղաք ցեղերը տիրում էին մեծ քանակութեամբ հողերի, արտադրարիբի:

Մեծ տարածում ունեին պայմանական ժառանգութեան հետ կապված հողային սեփականութեան ձևերը¹⁷: Գիժանի կամ խասսե հողային ֆունդերից մեծ բաժին արվում էր ֆեոդալներին որպէս ավառ (թիւլ, սոյուրդալ): Ավառային նվիրատւութիւններից զուխաղար ակ էր գրավում թիւլը, որը, ի տարբերութիւն սոյուրդալի, ժառանգական չէր: Գոյութիւն ունեւր թիւլի երկու տարատեսակայն արվում էր կամ պաշտոնի առթիւ՝ պաշտոնավարելու ընթացքում, կամ էլ անձնական արժանիքների համար՝ ցմահ, սակայն առանց հարկային ու դատավարչական իմունիտետի իրավունքի:

Գալթիժեցու մտահանգողում ենք հողային նվիրատւութեան վերարիշալ հեռաբրթի փաստի: Գալթիթ կաթողիկոսը, հրաժարվելով կաթողիկոսութիւնից, մեկնում է Սպահան, որտ համար ինգրելով Շահ-Աբաս Ա-ի թուլլտւութիւնը և հրամանը: Շահը թուլլտւութեան հետ մեկտեղ նրան նվիրում է մի գյուղ (Ջղախոս գավառում), ոգի կերիսցէ գմուտս զեղչն այնմիկ և ազոթնսցէ վասն կենաց թաղտորին¹⁸: Անձնայն հավանականութեամբ այստեղ գործ ունենք թիւլի մի տարբերակի հետ, քանի որ այն նվիրատւութեան հիմքում ընկած է թիւլիին հատուկ պայման, այսինքն՝ հողային հարկի կամ նրա մի մասի (և ոչ՝ հողի ու նրա բնակիչների) պարգևումը: Հետ որում թիւլը արված է ոչ թե գինգորական կամ քաղաքացիական պաշտոնային՝ ժառանգութեան համար (ինչպէս ընդունված էր), այլ՝ այլուերոն բարձրաստիճան հոգեորականի:

¹⁷ Սեֆյան Իրանի հոգադրութեան սխանի ժառն տ՛ն Н. Пугачевская и др., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1968: *باستانی پارسی، جزو و مد سیاست و اقتصاد در امپراطوری صفوی (عاشما، ۱۰۴۵، شمار ۱۰، ۱۰۲۵)*

¹⁸ Գալթիժեցի, էջ 217:

Այլու կողմից, այդ նվիրատվությունը կատարվել է հարկա-
յին իմունիտետի շնորհմամբ²⁰, մի երևույթ, որ հասույն է կզել սո-
ցիալազային:

Այսպիսով, հիշյալ փաստը դիտվում է իբրև հողային այնպի-
սի նվիրատվություն, որին բնորոշ են ինչպես թրույին, այնպես էլ
սոցիալազային հասույն գծեր: Դա վկայում է Մեֆյան շրջանում հո-
ղային նվիրատվության զանազան տարբերակների անկախության
մասին և զայիս է հավաստելու Ի. Պ. Պարուչանկու այն միտքը,
որ սփուլը, որպես տերիտորիա, որից շնորհվում էր սենտա-հարկի
մի մասը, կարող էր շատ տարբեր հասկացություններ արտահայ-
տել²¹:

Հողային նվիրատվության մի այլ ձևի մասին է վկայում Դավ-
րիժենու հաղորդումը Շահ Արաս Ա-ի՝ Մելիք Շահնագարին և նրա
կառավարներին պարզաձև գյուղերի մասին: Այդ նվիրատվությունն
արդեն ժառանգական պայմանով է՝ «...զի անփոփոխ լիցի ժառան-
գութիան այն նոցա և զուսկաց նոցա յազգէ յազգ մինչև յաւի-
տեանս»²², ժառանգական իրավունքը, ինչպես հայտնի է, հասկա-
նելի էր սոցիալազային. սակայն ավելի զիպքում գոյություն է ունեցել
սոցիալազայի մասին, քանի որ հիշյալ նվիրատվության վերաբերյալ
այլ պայմաններ հայտնի չեն:

Սեֆեհների օրոք գյուղացիների գրություն հարցը զննա բա-
վարար չափով ուսումնասիրված չէ: Հայանի է, սակայն, որ բա-
յաթի վրա դրված էին մեծ թվով հարկեր ու պարտավորություններ,
որոնք նա հաճախ ի վիճակի չէր լինում վճարել:

Ռենտայի հիմքը կազմում էր մալուջնաթը (խարաչ, բահրն), որը
տարբեր ժամանակներում և տարբեր նահանգներում կազմում էր
բերքի 1/6-ից մինչև 1/3 մասը: Գոյություն ունեցող բազմաթիվ
այլ հարկերից ու պարտավորություններից էին՝ ավարիզ, ուլազ և ուլամ,
բիզար, շիշա, ֆաուշիհ, շեքար, մոհլաթան, զոնալա և այլն²³,

²⁰ Նույն տեղում, էջ 222—223.

²¹ Н. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в
Азербайджане и Армении в XVI—нач. XIX вв., Л., 1949, стр. 210.

²² Դավրիժենի, էջ 25—27.

²³ Այս և մյուս հարկերի մասին տե՛ս «سازمان اداری حکومت صفوی، ترجمه مسعود رجیب نیا، تهران، ۱۳۲۴» ۱۱۷—۱۲۴.

احمد قاج بخش، ایران در زمان صفویه، تبریز، ۱۳۲۰» ۳۱—۳۲; Н. Петрушевский,
Очерки..., стр. 266—267; А. Паллажя, Аграрные отношения в Восточной
Армении в XVI—XVII ввекх, Ереван, 1972, гл. VIII. Վերջին երկու սո-
ցիալազային նվիրատվության մասին էլ, սակայն
հրանցում բերված հարկերի հարուստ ցանկը և բացատրությունները կարող
են պատկերացում տալ և հրանք հարկային սխեմերի մասին:

Զորանքիկի վերացումը Պարսկական Իրաքում²⁰, ինչպես ասվեց, ինքնին խոսում է նվաճված երկրների հաշվին Իրանի կենտրոնական շրջանների տնտեսության ամրապնդման և նրա բնակչության վիճակի բարելավման ուղղությամբ Եահ Աբասի հետազոտական քաղաքականության մասին: Այս հանդամանքը, սակայն, չի նկատվել Դավթիժեցու կողմից՝ շրանքիկի վերացման հարցը մեկնաբանելիս, որը պատմիչը գիտում է իրրև շահի խզնահարության և ողորմածության արտահայտություն: Այսուհանդերձ, Դավթիժեցու նկարագրությունն արժեքավոր է փաստական առումով և պատկերացում է տալիս ոչ միայն վերոհիշյալ հարկի, այլև բնզահանրապես ուսյաթի կյանքի մասին:

Դավթիժեցու նկարագրած ընտանիքն իսպառ զբվել էր իր երբմնի ունեցվածքից (մեծ քանակությամբ անասուններ, այգի, շրաղաց և այլն): Նույն վիճակում էին գյուղի մյուս ընտանիքները: Նկարագրված վիճակն ընդհանուր էր նաև հարևան գյուղերում. «Եւ յայսմ պատճառէ չբատրեցաք,—գանգաազում է ետումարագի զեղչկուհին,—ու միայն մեք զոր տնսանես, այլ և բազում մեծատունք այսպէս եղեն, ոմանք ի մեր զեղչէս և այլք յայլոց զեղօրէից գաւառիս. որ և սկսազ պառան զայնտսիկ զամենեստան յանուանէ յիշել»²¹:

Ռայաթի համար անձնապես ծանր էր մի ամբողջ շարք պարտավորությունների կատարումը՝ կապված շահի կամ բարձրաստիճան մարզկանց այցելությունների հետ: Գյուղացիները պարտավոր էին ոչ միայն օթևան առնել նրանց, այլև հոգալ նրանց բոլոր կարիքները: Այդպիսի պարհակներ էին սաճարին (ساجار), եզուլլ (زول), դոնալդան (دنگان), ալաֆի-ուլուֆին (الافان), խեղմաթանեն (ختمتانه) և այլն: Դավթիժեցու շատ ավյալներ վկայում են ուսյաթների կողմից այդ պարտավորությունների կատարման մասին:

²⁰ Այլ ետեսեցներում, այդ թվում և նվաճված ծայրամասայն շրջաններում շրանքիկն շարունակում էր մնալ իրրև գլխավոր հարկերից մեկը: Դրա վկայություն են ետև 1647 և 1649 թթ. Օրենքի թվկարթիկ Փեյխտարթյանի հրամանագրերը էրթյանի վանքի ալգիների և շրաղացների մայրւմթը և շրանքիկի գումարերը Փիլիպոս կաթողիկոսին նվիրելու մասին (ՄՊԸ, պր. 2, ՎՊՎ 24 և 25), 26-ն նաև Եահ Աբաս Բ-ի սրտը 1651 թ. Փերմանում շրանքիկի գանձման շահերի կարգավորման վերաբերյալ փաստաթղթերը «دستور و جزو» Գաստանի Գարջի (۱۱۰۶-۱۱۰۷ شمس) ... و اقتصاد و ... (۱۱۰۶-۱۱۰۷ شمس) ուլ հանգիպում ենք որոշ վայրերում գյուղացիներին շրանքիկի վճարումից ազատելու զեղչերի (ան՝ 1664/5 թ. նահրեղաբրի բնակիչներին շրանքիկի վճարումից ազատելու վերաբերյալ հրամանը (*Грузинно-персидские исторические документы. Тбилиси, 1955, стр. 309).

²¹ Դավթիժեցի, էջ 176.

Այսպես, երբ Շահ Աբաս Ա-ն իր շքախմբով իշխանում է հոտոմարագ գյուղը, նրա բնակիչները ողնոց հարկահանաց իշխանացն հոգային զՇահու կարնաց արքայի և այլոց իշխանաց²⁰։ Գավրիժեցու հազորգամամբ մի քանի գյուղացիներ կյանքով են հաստուցում այն բանի համար, որ մերժել էին սթեան տալ ժպտված շրջող Շահ Աբբասին։ Եվ ին առաքեաց զիշխանս ի գերդն հոտոմարագատ. առ ի սպանանել զարսն, որք ոչ բնկալան զեա...²¹։

Գոյություն ուներ և սուրաթի (سوارا) կոչվող պարհակը, որը պարսազորնցնում էր գյուղացիներին պատերազմի ժամանակ հացահատիկ հասցնել բանակի զորամասերին։ Նկարագրելով 1603—1605 թթ. իրանա-թուրքական պատերազմների պատճառած սովերածություններն ու թշվառությունները, Գավրիժեցին նշում է նաև գանձազան հարկերի, այդ թվում և սուրաթի ծանրության մասին։ Եթէ որքան ծանրարեան հարկապահանջութիւն եղեալ ի վերայ ժողովրդեանն,—գրում է պատմիչը,—և բուսութեամբ առին, նոյնպէս և զսուրաթն, որ զկնի զօրացն բնրիլ տային, և թէ զօրքն և ի ձմեռն նրիվարօքն իրեանց զշլաղ տային...²²։

Գավրիժեցին հիշատակում է նաև գլխահարկի (շիզյե) մասին, որը հեջրի 1 դ. սկսած (մ. թ. VII դ.) զանձվում էր ոչ մահմեդական բնակչությունից։ Առյի արտահայտությամբ՝ գլխահարկը եղանակորություն էր մուսուլմանի և անհավատի մեջ²³։

Անֆնների օրոք գլխահարկը, որ զանձվում էր քրիստոնյաներից և հրեաներից, մեծ չափերի էր հասել։ Չնայած դրան, ինչպես վկայում են Գավրիժեցու սվյաչները, Իրանի այլակերտն ժողովուրդները մշտապես զերազասել են գլխահարկ վճարել՝ հավատարիմ մնալով իրենց կրոնին²⁴։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 178։

²¹ Նույն տեղում, էջ 178։

²² Նույն տեղում, էջ 78։

²³ Առ, Հայկական տարգրություն, Ը. 1, Քիֆլիս, 1901, էջ 205։

²⁴ Ուշագրավ է «Պատմությանս մէջ Հիշատակված վկայութիւնք Յարսնում 1356 թ. Կարսուկա խանի արեւիտ հրովարտակի մասին, որով նրա իշխանությունը ենթակա քրիստոնյաներին տղարարվում էր ... կամ զանաչ ի մայր զաւանթին Մահմետի և կամ ապ խարան ամէն մարդ իր գլխոյն զովն զահկան և թուք և սպասակ ի յերես և զմարտն եղել, և օր կարկատուն մի ի վերայ առչ ութն կարն, նախառնք վտե Քրիստոսի...»։ Շատ շանցած այս հրամանք փոխարինվում է կարով, ըստ որի՝ մահմեդականություն չընդունող քրիստոնյաներին սխտ զանկեանան ենթրինա առնել կամ զմի ակն հանելս (ամ՝ս Գավրիժեցի, էջ 825—826)։ Նույն վկայութիւնք գտնում ենք Գրիգոր Կարաբեցու ժամանակագրության մէջ (Մանր ժամանակագրութիւններ (կազմ. Վ. Լակորյան), Ը. 2, Երևան, 1956, էջ 261)։

Սեֆեթների կենտրոնական կառավարական մեքենան այժմ էր բեկնում իր բազմանդամությամբ: Քնն շահը երկրի անսահմանափակ տիրակալն էր, սակայն պետության կառավարման մեջ խոշոր դեր ունեին մեծ թվով պալատական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնց անվանում էին պետության սյուններ (سائون): Երկրի կառավարումը իրականացվում էր քաղաքացիական, սոցիալական և հոգևոր իշխանությունների բազմամթիվ ներկայացուցիչների միջոցով:

Շահնշահից հետո երկրի առաջին զեմսը էթեմադ-էդ-գոուլեն²⁶ էր կամ մեծ վեզիրը (صاحب دژ)՝, որի վերահսկողությունն էին ենթակա պետության բոլոր վարչական ու ֆինանսական գործերը²⁷։ Կըզըլբաշ էմիրների ազդեցության թուլացումից հետո մեծ վեզիրը նշանակալից կշիռ է ձեռք բերում, վճռական գիրք գրավելով պետության կառավարման գործում²⁸։

Հստ Եթազքիրաթ ուլ-մուլուքիս՝ մեծ վեզիրի իրավասության մեջ էին մտնում բարձր պաշտոնների նշանակումը, երկրի ֆինանսական ու հարկային գործերի կառավարումը, ինչպես նաև բոլոր բարձր աստիճանավորների զործունեության նկատմամբ վերահսկողությունը:

Գազրիմեջու երկը տեղեկություն է տալիս էթեմադ-էդ-գոուլենի զործունեության նաև ալլ ուրտաների մասին, մտախնդր ցույց տալիս նրա անմիջական մասնակցությունը քաղաքային կյանքի զանազան հարցերի կարգավորման գործում: Մեր պատմիչի նյութերը ցույց են տալիս, որ XVII դ. կեսերին ևս էթեմադ-էդ-գոուլեն հանդիսացել է շահի աջ թևը, նրա ամենակազմի գործակիցը:

Սպահանարենակ այլակրոն ընտանիքների բնակատեղին փոխելու համար իշխանությունների զործադրած միջոցառումների մասին Գազրիմեջու նկարագրության մեջ ակնհայտ է էթեմադ-էդ-գոուլեն Մահմադ բեկի (Մահմաժեդ բեկ) ակախիվ մասնակցությունը

²⁶ Քաազքի՝ պետության վտանգության (արար.):

²⁷ Ավելի ուշ ևս սփռել է կոչվել տառին վեզիր (صاحب دژ):

²⁸ Սեֆեթների իշխանության սփռման կենտրոնում այս անվանումը գոյություն է ունեցել, և իշխանության բարձրագույն պաշտոնյան կոչվել է ուլաքիս (Al. ج. 1... ص 171) XVII դ. մեծ տարածում է դաժում էթեմադ-էդ-գոուլեն անվանումը, որի մասին վկայում է և Գազրիմեջին:

²⁹ Շարքենը նշում է Եսլեիսի, որ Իրանի շահերը յոթ ձևական իշխանություն ունեն, և երկրի իսկական շահը մեծ վեզիրն է (Chardin, Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'orient, P., 1811, vol. V, p. 430. Դա, սելուլատ, չափազանցություն է և բնորոշ չէ մանավանդ շահարայան շրջանի համար):

Եւ՛հ Արամ Բ-ի հրամանների րրազործման ուղղութիւնը տարվող բոլոր միջոցառումներին⁴⁰։ Ընդ որում, մեծ վեզիրը գործում էր շահին հետ լիովին համահայեցման պլանով, հաշտութիւնը վերան աւհրածեցա որոշումը, մշտապես, սակայն, բարձրութիւն վրա պահելով շահի հրամանը և գործելով միայն նրա անունից։

Էթնմագ-էզ-դոսուլէն համազործակցում էր նաև իշխանավորների ու պալատականների հետ։ Եւ՛համախորհուրդ եղեալ ընդ այլ ևս իշխանացն Պարսիցս, նա բանագասե՛հ և անձեռնատուս բնակավայր է բնաբում Ապահանից արտաքսվող հրեաների համար⁴¹։ Ըստ Գազրիժեցու տվյալների, մեծ վեզիրը նաև անմիջական շփման մեջ էր քաղաքապետի, վարչական զանազան պաշտոնյաների հետ, ընդհուպ մինչև Իրանի գաղթականների տարրեր խմբերի ներկայացուցիչները՝ աճաղները. «...Կուշաց էհաթմալ-գուլմաթն առաջի իր դուազն երևանցուց՝ որում անունն էր խօշայ Յակորշան, ընդ այլ ևս արանց, և ծանայց նոցա զհրաման թագաւորինս⁴²»։

Թելուկս պետութիւն մյուս բոլորներըս, այնպես էլ էթնմագ-էզ-դոսուլէն իր գործունեութիւնը բնթացքում ուղեցուցց սենը շարիաթի սկզբունքները և այդ պատճառով ամենահերկ կապի մեջ էր հոգևոր գերագույն առաջնորդի՝ սադրի հետ։ Այս փաստը ցայտուն կերպով արտացոլված է Գազրիժեցու մոտ⁴³։

Սադրը լինելով կրօնական առաջնորդ ու հոգևոր բարձրագույն ատյանի պետ, մեծ կշիռ ուներ պետութիւն կառավարման մեջ։ Անֆեհների օրոք սադրի պաշտօնը փոփոխութիւնների է ենթարկվում, և շահ Քահմաազի ժամանակներից սկսած այն վարում են երկու հոգևորական, որոնք կոչվում էին սադր-ամմեհ, սադրի խոսակց⁴⁴։ Վերջինս աճիլի խոշոր գեր ուներ և օգտվում էր մեծ իրավունքներից։ Կրօնական աշխարհի բոլոր տեսակի գործերը, այդ թվում և հոգևոր ատյանը գլխավորելուց բացի, նա մասնակցում էր և քաղաքացիական դատարանի որոշ աշխատանքներին։ Այսպիսով, սադրի վեհոն անհրաժեշտ էր և զերագույն դատավորի՝ գիճմերեկիի համար, թեև վերջինիս կողմից վավերացվելուց հետո էր միայն, որ վեհոը գործադրման ուժ էր ստանում։

⁴⁰ Գազրիժեցի, էջ 442—450։

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 452։

⁴² Նույն տեղում, էջ 451։

⁴³ Նույն տեղում, էջ 464։

⁴⁴ مینورسکی، سازمان اداری... من ۷۴-۷۳، اسکندر منشی، ج ۱، ص ۱۴۶
محمد طاهر وحید، عباسنامه، ص ۳۸

Գիվանքեկին ևս Մեֆնիների վարչական մարմինների շարքում վնասկան գեր ունեւ ե կոչված էր գլխավորելու արդարադատութիւն գործը:

ԵՔազցիրաթ-ուլ-մուլուքումա նշված՝ գիվանքեկիի պարտականութիւնները (ամբողջ երկրի մասշտաբով տուգանքների և գանգատների քննումը, շարիաթի սկզբունքների կիրառումը, շարաթական երկու անգամ մարդկանց ընդունելութիւնը իր տանը դատական գործերով)⁴⁴ պատկերացում են աախս գիվանքեկիի գործունեութիւն մասին՝ կապված գլխավորապէս մահմեդականների միջև վիճելի հարցերի կարգավորման հետ:

Գավրիժեցի ավլայներ է հազարգում գիվանքեկիի կողմից իրանի ալլակրոն բնակիչների դատական հարցերի քննութիւն մասին: 1657 թ. մի սպանութիւն առիթով հրեաների դատավարութիւն նկարագրութիւն մեշ գիվանքեկին ներկայանում է իբրև գլխավոր քննող և վճռող անձ, որի կայացրած մահման վճիռը մահմեդականութիւն ընդունած հրեային (կամ որ միևնույնն է՝ մահմեդականներն) սպանող երեք հրեաների նկատմամբ անհապաղ ի կատար է ածվում⁴⁵, իսկ մինչև դատավարութիւնը հանցագործներին գտնելու ուղղութիւնը միշտցներ ևնոնարկելիս գիվանքեկին զործում էր էթեմադ-էդ-գուլլեի հետ միասին⁴⁶:

Պատմութիւն մեշ անդեկութիւններ կան բարձրաստիճան հայ հոգևորականների հարուցած տարբեր հարցերի քննման ժամանակ գիվանքեկիի ունեցած մասնակցութիւն վերաբերյալ:

Առաքել պատմիչի հազորգմամբ, կաթողիկոսական իշխանութիւն հաստատման վերաբերյալ երկրորդ ուղամի համար Նահ Աբաս Ա-ն Սահակ կաթողիկոսին ուղարկում է գիվանքեկիի մոտ⁴⁷:

Այս փաստն ինքնին հետաքրքիր է և վկայում է, որ կրկնակի ուղամի անհրաժեշտութիւն գեպքում կաթողիկոսական իշխանութիւն հաստատման գործը, որի իրավասուն շահն էր, հանձնվում էր գիվանքեկիին: Ընթացիկ գիւտան րէկին վասն թամահի խատութիւնը էր պատասխանեալ Սահակայ, մինչ որ թամահն իւր լցեալ էր և

⁴⁴ Գ. Գ. Կ. ... ۱۳۱۵ سال زمان : ميتروسكي

⁴⁵ Գավրիժեցի, էջ 473—476: Ընթացիկ գիւտան գատավարութիւնները (քրեական ժող հանցանքների, ոչ թվում մարդասպանութիւն գեպքում) կատարվում էին ուրքի (սովորութիւն) արեւելեկով:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 473—474:

⁴⁷ Առաջին տեղում շահից ստացած ուղամը կնքել տալու նպատակով Սահակ կաթողիկոսն աք հանձնել էր կնքագրած Քահմազցուի խանին, որը հանգամանքների թերումով չկնքել էր Օրնոն, իսկ Սահակը գերադասել էր շահից իրեղբայ նոր ուղամ, ասելով որ նախկինը կոչքով էր:

ապա գրեալ էր նոր քաղամ, քայք սէ էր կնքեալ...⁴⁸ Կրկին աս-
գամք կնքելու համար Սահակ կաթողիկոսը մեծ զօժարութիւններ է
կրում, ամենուրեք հանդիպելով կաշառակերութիւնն⁴⁹։ Այս և ուրիշ
ազգայինը վկայում են Մեֆլան արքունիքում տիրող քաշքշուկի և
կաշառակերութիւն մասին⁵⁰։

Գաղթիճեցին հազորդում է նաև Իրանում սատրերկրացիների
գառական գործի քննութիւն փաստեր։ Ուշադրութեան արժանի է
1610 թ. Էմրուպացի միտիններների (Գլխուն և Արքանշէլի)
ցատք կապով՝ ա. Հոթիսիմի մասունքների հոփշտակման հետ։
Քրանկ պատրիկների այս դատաւարութեան ժամանակ գլխաւոր
քննող և վճիռ կալացնող անձն արդէն զիմանրեկին չէ, այլ ինքը
շահր (Արաս Ա-ն)։ Ըստ սրում, շահն ատարնորդում է սէ թե շարժի
կամ ուրժի սրենքեկում, սրենցով զեկաւարդում էին հոգևոր կամ
քաղաքացիական դատարաններում, այլ զուտ քաղաքական ու
զիմանագիտական նկատառումներով, շահաւով իր վնտով առիթ
լաալ Իրանի լավ հարարութիւնների խաթարմանը ինչպես Եզ-
րուպայի, որի ներկայացուցիչներն էին հիշյալ միտիններները, այն-
պես էլ հայ խոշալութեան ու քարէր հոգևորականութեան հետ, որոնք
խիստ վրդովման էին կատարված շարադրութիւն մասին⁵¹։

Այսպիսով, շահ Արաս Ա-ի օրոք նկատելի է սատրերկրացի-
ների հետ կապված գառական հարցերում զիմանրեկի իրավա-
սութիւնների սահմանափակում։

«Պատմութեան մեջ տեղեկութիւններ են հազորդում նաև
ստրիկանապետի (դարուզա)⁵², կնքապահի (մոհրագար), զիմանա-

⁴⁸ Գաղթիճեցի, էջ 221։

⁴⁹ Նաև անգամ։

⁵⁰ Ջաքարի Ազուլեցի, որի իր նշքը՝ Սիման պարտանքի զրգամք
պատասխանաւորութեան էր կանչվել շահ և զիմանրեկի կողմից (1671 թ.), գոր-
ծի վախճանն ալպու է արմատաբոյ. տես Ջաքարիայ մի քանի թուման խորե-
ցի, պրմառ (Ք. Ազուլեցի, Օրագրութեան, Օրտան, 1928, էջ 104), հմմտ. Զա-
հարիս Սարկաւազ, Պատմագրութեան, Կ. Ա. Վաղարշապատ, 1879, էջ 71—74։

⁵¹ Գոյութեան ունի Եսէ Արաս Ա-ի սաղամք Ամիրզան խանին՝ ի պատաս-
խան Գաղթի կաթողիկոսին, զազգովմ մասունքները պատրիկներից վերջնելու և
էջմեմեն հանկելու, ինչպես նաև վերջններին պատմելու վերաբերյալ (տե՛ս
Սիման Սուլեյմի, Էմրու, Վաղարշապատ, 1879, էջ 210, հմմտ. ՄԸԹ, պր. 2, վ. 10)։

Գաղթիճեցու հազորդամք սքանչի ի մամանակին յայնմիկ զաշն խաղաղու-
թեան սխտակ և հատառակն էին շահ և Քալաւարն Քրանկաց ընչ միմեանս,
շահը պատրիկներին զատմելու փոխարեն սպառ արմակն, իսկ մասունքը վե-
րադարձել հայրին (Գաղթիճեցի, էջ 121—122)։

⁵² Ստրիկանապետի իրավասութիւնները մեջ էր մտնում հանցաբոլորութեան
ներկից կանխումը, ինչպես նաև մասունքութեանը հարկերի իրացման գործին

(طاهر وحید: عباسنامه: ص ۱۳۳)

կան մասշտաբների վերակացուի և այլ պաշտոնների վերաբերյալ որոնք հիմնականում հաճախում են այլ աղբյուրների տվյալները: «Քաղաքի բաժնու-մուլուցում» հիշատակվում է սաղամսեխի, որը եղիվանի կառավարման գործերի վերաբերյալ շահի ֆարմանների հետ գործ ունենա և հոքմենխի մասին, որը բանօրինում էր հաստաազած և կնքման ենթակա փաստաթղթերը⁵¹: Հավանաբար սրանցից մեկին կամ ազիլի շուա՝ երկրորդին է վերաբերում Դավրիժեցու տեղեկությունն արքունի գրապահի մասին. «...Ելխան ոմն՝ որ էր գրապան թագաւորական գրհանց, զի ամենայն գրհանք թագաւորին նմա հանձնեալ է, զի պահեսցէ...»⁵²: Գրապահը, Դավրիժեցու հազորգամար, արքունի առաջատար պաշտոնյաններից էր, որի հետ հաշվի էին նստում պալատում:

Քաղաքների կառավարումն իրականացվում էր քաղաքապետների կամ քալանթարների միջոցով, որոնք ակտիվ մասնակցություն էին ունենում քաղաքային կյանքի բոլոր հարցերի լուծմանը, սերտ կապի մեջ լինելով վարչական այլ մարմինների, ինչպես նաև շահի հետ:

Սպահանի քաղաքապետ Միրզա Մահամմեդի վերաբերյալ Դավրիժեցու տվյալները ջուլց են տալիս նաև, որ մայրաքաղաքի քալանթարը իրավասու էր որոշ հարցերում փոխարինել շահին՝ երաբացակայության դեպքում⁵³:

Քալանթարին իրավունք էր վերապահվում հարկ եզած զույրում զինված չոկատների կամ սուտանձին զինվորների միջոցով կարգավորել այս կամ այն հարցը⁵⁴:

Մեր պատմիչի հազորգամար Հալա բեկը թի թագաւորէն քաղաքապետ կարգեալ էր Սպահանու⁵⁵: Մեկ այլ առիթով նա գրում է, որ Եահ Աբաս Բ-ն, անսլառով Երևանի քաղաքապետ Մահամմեդ-զուլիխանի հանդեպ մի քանի մեծամեծ իշխանների բողոքներին⁵⁶, բերկեց զնա լիշխանութենէն... և զայլ ոմն ի թագաւորական ժառայից առաքեաց յԵրևան իշխող...»⁵⁷: Նման փաստերը

⁵¹ 118. «سازمان اداری...»

⁵² Դավրիժեցի, էջ 442:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 186—187: Անտոնի է, որ այս պաշտոնի մասին խոսելիս Դավրիժեցին գործադու է՝ «քաղաքապետ, ռիշխոզ քաղաքին», ռիշխոն քաղաքին, սակայն ոչ քալանթարը տեղմիջը. Քերեա XVII գ. առաջին կեսին այս տեղմիջը լայն գործածություն չի ունեցել Հայաստանում:

⁵⁴ Դավրիժեցի, էջ 186—187, 281:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 201:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 241:

⁵⁷ Նույն տեղում:

մկայում են, որ քաղաքացեալին նշանակում և պաշտօնանկ էր
անում շահը⁶⁰ :

«Պատմութեան» մէջ շիշատակում են Սեֆինների շրջանում
ապրելը քաղաքների քայանթարների անուններ, որոնք լրացնում
են այլ աղբյուրների ավայաները: Գաղթիժնցու հաղորդմամբ Շահ
Արաս Ա-ի որսը Մազանդում քաղաքացեալ էր Միրզա Մահմաձիզը,
այսպէ՛ լայա բնկը, Քաղթիզում՝ Ասուլա խանը, Երևանում Քաշ-
ժաղ զուլի խանը, այսպէ՛ Մահմաձիզ զուլի խանը, որին հաղորդել է
նաշաֆ զուլի խանը և այլն:

Մենք խոսեցինք Սեֆինների վարչական այն պաշտօնների
շուրջը, որոնց մասին անդհկացեալում է Գաղթիժնցին: Նշենք, որ պատ-
միչի անդհկութիւններն ընդհանուր զծրոզ պատկերում են նաև
Սեֆինների վարչակարգին ընտրոշ մի շարք կողմերը: Մի կողմից
սերտ կապ և նամածայնեցմածութիւն բարձր աստիճանագրողների,
բացառութեան սլաններէ՝ միշտ՝ մասնագործապէս ժողովրդական
զանգվածների կամ նրանց առանձին ներկայացուցիչների հետ
կապված հարցերի լուծման ժամանակ, մյուս կողմից՝ արաձայ-
նութիւններ, կենտրոնախույս ձգտումներ, պաշտօնական զավեր,
պաշտօնների վաճառք: Զգալի էր կաշտակերութիւնը, որը
հաճախ արտակարգ շափերի է հասել: Եթազում սրկի և արժաթ
առար նպատակին հասնելու կարևոր միջոց էր: Գրա պաշտօնական
կամ բացահայտ արտահայտութիւնն էր փիշքաշէ⁶¹ (پيشكش), որ
անխուսափելի պարտագ էր որնէ հարցի լուծման հանապարհին և
ընդունում էին վարչական բոլոր մարմինները, ընդհուպ մինչև շա-
հը: Գաղթիժնցու հաղորդմամբ Փիլիպոս կաթողիկոսը (ուսմաթըշի
Ալը նոր Զուլայից էլծիածին սեղափախելու թույլտվութիւն ստա-
ցած միայն այն բանից հետո, երբ տեղաւ շրջել է գրունս իշխա-
նաց թագաւորին, և առատաձևն արօք զսիրտս ամենեցուն հա-
նեցոյց: Եւ այսպէս ամենեցուն լցեալ զուս սուկի զահեկան յսկու-
տեղ՝ և ընդ նմին գրեալ թուղթ արզայի՝ մատոյց առայի Շահսէֆի
արքայի...»⁶²: Կաթողիկոսական իշխանութեան հաստատման հա-
մար Վահանկն ընծայ ինչ ըստ կարողութեան իւրոյ մատուցեալ էր

⁶⁰ Առանձին զննչութեամբ քաղաքի ընտելներին իրավոնք էր վերադարձում
իւրնց հայեցողութեամբ բուսեթաք ընտրել: Տե՛ս Զահաթու Աղուլցի, Օրագրու-
թիւն, էջ 130:

⁶¹ Գաղթիժնցու ունիւր և հաստի հարկ՝ փիշքայ, որ պարտավոր էր սուր սա-
յաթը քեղային՝ վերջինիս ձեռքան, ամուսնութեան և այլ հանցեալներ որերի,
իշխան նաև տների կազանցութեամբ:

⁶² Գաղթիժնցի, էջ 320:

առաջի արքայի, ընդ որս էր և ձի մի պատուական⁵⁵, Փիշքաշը Լույնիակ գահնարանը հարստացնող միջոցներից մեկն էր⁵⁶:

Իրանի քաղաքական ու տնտեսական ամրապնդման ուղղու-
թյամբ կատարելով մի շարք ռեֆորմներ, Շահ Աբաս Ա-ն զործնա-
կան քայլեր կատարեց նաև մետաքսի առևտրի՝ Քուրքիայով անց-
նող քարավանային ճանապարհը տեղափոխելու հարավ, այլ խոս-
քով՝ սզատադրծելու Եվրոպան Ասիայի հետ կապող ծովային ճա-
նապարհը, որը հայտնագործված լինելով XV դ. վերջերին, մեկ զար-
հետ զործարար նշանակութուն էր մեզք բերել:

Եվրոպա-ասիական առևտրական ծովային նոր ճանապարհը
մեծ լափով ձեռնառու էր քարավանային ճանապարհի համեմատու-
թյամբ և անհրաժեշտ էր Իրանի համար նախ և առաջ որպես մե-
տաքսի արտահանման շահավետ ուղի: Մասնավորապես Քուրքիան
մեծ մասն էր պահանջում փոխադրվող մետաքսի համար: Բացի
զրանից, Քուրքիայով անցնող առևտրական տարանցիկ ճանա-
պարհները հետո էին անվտանգ լինելուց. մի հանգամանք, որ իրեն
զգացնել է ավել շարունակ: Դավրիժեցու հազորգամար վառով
անցնող Քավրիզի քարավանները հրկար ժամանակ հարձակման
էին ենթարկվում եռշարք բերդի իշխան Սուլեյման բեկի կողմից,
որը սզկարտանաց բնակնե բռնութեամբ բանայր և որ ինչ իրաց
և հաւանէր, սուղ ինչ զին ձգէր ի վերայ տիրոջն և կորչեալ ի տի-
րոջն լինքն աննոյր զինչան և պատճառէր թէ գնով զնեցի⁵⁷: Փա-
շայությունից զրկված Չոմարը իր շուրջը հավաքելով ավազակնե-
րի, սզարտեամուտ լինէր ի վերայ ճանապարհաց՝ երթնել կարա-
ւանաց և ի վերայ բախեալ զորս կոտորէր և զորս փախստական
տանէր, և զոսկի և զարծաթ և այլ զոր ինչ կամէր առեալ զեայր...
այնքան մինչև զի երկթեմկութին ճանապարհաց խափանեցու...⁵⁸:

Մետաքսի արտահանման նոր ճանապարհը ոչ միայն հարվա-
տում էր Իրանի ախոյանի՝ Քուրքիայի ֆինանսներին, այլև ազա-
տում էր Իրանին հիշյալ խոշընգոտներին:

⁵⁵ Եսլն տեղում, էջ 200, 205 և 211 և այլն:

⁵⁶ Այս հանգամանքն ընդգծում է և Շարգենը. «شاهدنا شازند»
ترجمه محمد کبایسی تهران، ج 3، ص 27

⁵⁷ Գավրիժեցի, էջ 494:

⁵⁸ Եսլն տեղում, էջ 498, հմտ. Զախաթու Ազալեցի, Օրոգրություն, էջ 25,
46, 71—72 և այլն, Զախաթու Ասեղալագ, Պատմագրություն, հ. 9, էջ 26:

Առևտրի զարգացման գործին խթանելու, ինչպես նաև՝ Քուրբանյի զեմ պատերազմներում եվրոպական երկրների աշակցությանն ստանալու համար Եա՛ Արաս Ա-ն լայն արտոնություններ է շնորհում եվրոպացի վաճառականներին⁶⁷։ Անգլիական և Նոյանդական Արևելյան-Հնդկական ընկերություններն իրազույց են ստանում իրենց առևտրական ֆակտորիաներն ունենալու Երանում։ Իրան ժամանած անգլիացի, Նոյանդացի, ֆրանսիացի բազմաթիվ առևտրականների, ինչպես նաև կաթոլիկ միսիոներների գործունեությունը հող է նախապատրաստում գաղութային ներթափանցման և Երանում կապիտուլացիոն առժամ ստեղծման համար, որին նպաստ էին եվրոպական երկրները։ XVII դ․ սկզբին նրանց շանքերը՝ իրենց ձեռքը վերցնելու մետաքսի արտահանումը, հաշտությունը չի պահպանում։

Եա՛ի մենաշնորհը հանդիսացող մետաքսի առևտուրը կատարվում էր գլխավորապես հայ վաճառականների միջոցով⁶⁸։ Հանձնիաչուզայնի առևտրականների, որոնք գաղթեցվել էին Երան, վերջինս ուներ ձեռներեց և հաճատարիմ առևտրական գործակալներ, որոնք աշխարհի աարքեր երկրների հետ առևտրական սերտ կապերի մեջ էին։

Հեռաան Եա՛ Արաս Ա-ի պլաններն իրականանում են, և Զուզայի առևտրական կապիտալը կոպան է ծառայում Երանի առևտրի համար։ Այդ է պատճառը, որ Զուզայի վաճառականները, հայ խոչաները ոչ միայն օգտվել են լայն իրավունքներից ու արտոնություններից, այլև եղել են Սևիլյան շահերի և հատկապես Եա՛ Արաս Ա-ի միջնավորները՝ հաճախ՝ խորհրդատուները։ Այդ մասին Դավրիժեցու երկն ամփոփում է բազմաթիվ փաստեր։ Երանում հայ վաճառականների խաղաշած սկնառու դերը համընդհանուր նաևաչում է շտել և արժանագրվել ժամանակակիցների կողմից։ Եվ մենաշնորհ և ամենահարուստ վաճառականները Պարս-

⁶⁷ Ե՛ 1701-03 ... ایران ... Երանում և Մոհամմեդ Փարսեզը, XVII դ․ սկզբին Երանի ու եվրոպական երկրների առևտրական հարաբերությունների աշխուժացման հիմքում դնելով Եա՛ Արասի սիրայի վերաբերմունք այդ երկրների ներկայացուցիչներին համարժեք, անասելով յուրաքանչյուր կողմի հետադեպ անանապան ու բազարական նպատակները)۔ عباس بن محمد شاه ... 1702 ... 724

⁶⁸ Տավերեյի Հազրզումը Եա՛ Արաս Ա-ն մետաքսի առևտուրն սկզբում նախնաորակ է իրենցի վաճառականներին, որոնք, սակայն, վառել են վաճառքի ստացած գումարը, և շուր համոզվելով, որ իրենցներն այդ գործում ապաշխար են, մետաքսի առևտուրը գտաճել է հայ վաճառականներին (سفرنامه تاورنیه، تهران، ترجمه ابو تراب نوری، 1371 ... 127)

կատանում,—գրում է Ադամ Օլեարթուսը,—հայ քրիստոնյաներն են, որոնք ամենուր երթնեկում են՝ երկրում և նրանից զուրս⁷⁰։

Խոսելով Կոստանդնուպոլիս ժամանած հայ վաճառականների մասին, Գալբրիժեցին շեշտում է ժամապարապես շուղայիցիներին և զոգթնեցիներին (հավանարար եկատի ունի ազուլեցիներին)⁷¹։ Վերջիններին մասին առաջ ավյալներ է պարունակում Զուարթա Ազուլեցու օրագրությունը, որը հարուստ աղբյուր է Մեֆյան Իրանի առևտրական հարաբերությունների վերաբերյալ և արժեքավոր ավյալներ է ընդգրկում XVI—XVII դդ. հայ վաճառականների, նրանց առևտրական գործարքների, աղբյուրների գների, առևտրի հիմնական երթուղիների մասին և այլն։ Հայ վաճառականները հաճախ էին լինում Ստամբուլում, Իզմիրում, Էրզրումում, Քարսայում, որտեղի վաճառականների հետ առևտրական սերտ կապեր ունեին⁷²։ Գալբրիժեցին պատմում է հայ մեծահարուստ վաճառական Անտոն Զուլապու մասին, որը հիշյալ քաղաքներում գնում էր Իրանից կլած հայ վաճառականների, հաճախ մի ամբողջ քարավանի աղբյուրներ⁷³։

Մետաքսից բացի (հումք և պատրաստի) Իրանից արտահանվում էր կերպաս, թավիշ ու այլ կտորեղեն, գորգեր, սեկ (սաֆյան), բուրգ, ժխախոտ, շոր միրգ և այլն։ Ավրոպացիներն Իրան էին բերում ձիթապտուղ, պղինձ, շաքար, տարբեր տեսակի մաշուղ։

Աշխույժ էր և թանկարժեք քարերի առևտուրը, որով զբաղվում էին զխապարապես հրեաները⁷⁴։ «Պատմությունս մեզ ընդարձակ տեղեկություններ կան թանկարժեք քարերի, նրանց հատկությունների, արտահանման ու վաճառքի վայրերի և նրանց գների վերաբերյալ⁷⁵։

Իրանն առևտրական ու դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել նաև Ռուսաստանի հետ։ Գալբրիժեցու հավաստմամբ, Շահ Արաա Ա-ի օրոք Մեֆյանները Ռուսաստանի հետ զեպանություններ էին փոխանակում. «Ե՛նչ եղև զի... Լկին զհուպան ի Ռուսաց թագաւորէն վասն սիրոյ և բազում գործոց»,—գրում է

⁷⁰ Олсариус Адам, Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, М., 1870, стр. 791.

⁷¹ Գալբրիժեցի, էջ 267.

⁷² Նույն տեղում, հմմտ. Զ. Ազուլեցի, Օրագրություն, էջ 41, 59, 160 և այլն։

⁷³ Գալբրիժեցի, էջ 228—229.

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 478, հմմտ. «آحمد قاجاقچش» قاریخ روایط ایران و

رومیة، در نیمه اول قرن نوزدهم، تبریز، ۱۳۰۷ ص ۸

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 528—503.

Գազրիմեցին, այնուհետև պատմելով Շա: Արաւ Ա-ի հետ նրանց հանդիպման մասին⁷⁵, «Պատմութիւն» մէջ նման փաստեր ենք տեսնում և Արաւ Ա-ի հաջորդի՝ շա: Սեֆու (1642—1666) շրջանի գերարեքայտը. «եւ կէն զի թագաւորն Ռուսաց սիրոյ ազազաւ հրեշտակ խաղաղութեան անարեաց առ Շահնեֆի Պարսից թագաւորն...»⁷⁶: Դեպքանութիւնն Իրանի արքունիքը էր բերել թաշմաթիվ ընկաներ, որոնց թվում և՛ ավանդական թաղն⁷⁷: Անշուշտ այդ քարեկամական այցելութիւնների ժամանակ անտարի հարցք դրափում էր կարենք տեղերից մեկը: Դեռևս 1604 թ. Ռուսաստանն իրափույն էր և՛նոց բերում Իրանում անտարք անել ասանց մարտի⁷⁸. Ռուսական աղբանքները, մասնավորապէս մորթեղենը, լայն ընդունելութիւն էին գտնում Իրանում, հաճախ տեղ գտնում պարսից շահերի կողմից այլ երկրների թագաւորներին մատուցվող ընծաների մէջ⁷⁹: Իրենց հերթին, Իրանից ներմուծվող աղբանքները դա՛նումսկութեամբ էին ընդունվում Ռուսաստանում, որտեղ ընդհանրապէս Իրանից եկող վանապականների եկատմամբ բարյացակամ գերարեքայտը էր ջուշք տրվում⁸⁰:

Իրանի ներքին առևտուրը ևս XVII դ. սկզբից զարգացում է ապրում: Երկրում միջոցներ են մեծանարկվում առևտրական Հանապարհների անվտանգութիւնն ապահովելու, ետր ճանապարհների անցկացնելու և հենքը նորոգելու ուղղութեամբ, կառուցվում են կամուրջներ և մեծ քանակութեամբ քարաձանաթներ:

Ներքին շուկայում վաճառքի էր հանվում երկրի արհեստագործական արտադրանքը (կտորեղեն, կաշվե իրեր, գորգեր և այլն), որը հաճախ նաև արտահանվում էր Իրանից դուրս:

XVII դ. սկզբին ներքին առևտրի և արհեստների զարգացումը հասկանշական էր Իրանի քաղաքների համար:

Գազրիմեցին հիշատակում է Իրանի շատ քաղաքների՝ Սպահանի, Քազրիզի, Արզաբիլի, Ղազվինի, Շիրազի, Լառի, Համազասի, Սզգի, Քերմանի, Քաշանի, Ղումի մասին:

⁷⁵ Գազրիմեցի, էջ 140—141:

⁷⁷ Նայե տեղում, էջ 411:

⁷⁸ Նայե տեղում, հմտ. Գ- յո 17 ք ... استند منشی:

⁷⁸ II. РИТТЛ, Политико-статистический очерк Персия, СПб., 1896, стр. 210.

⁸⁰ Զէ՛ն 70: յո 17 ք ... استند منشی:

⁸⁰ Վ. Յակոբյան, Հայ-ուստիան արարեքայտները XVII դ. (ՀՈՍԷ 98 «Տեղեկագիր», Նոս. դիւ., 1948, № 1):

Առաջին ժանրամասն տեղեկություններ է տալիս Գավրիթեցին ժայռաքաղաքի՝ Սպահանի⁸⁰ վերաբերյալ: Պատմագրի վկայակոչած հիշատակարանի (գրված 1461 թ.) հաջորդմամբ, XV դ. կենտրոն Սպահանը բաժնուր և բազմամարզս բայց և «նողաշին» քաղաք էր⁸¹: XVII դարում Սեֆևիդների ժայռաքաղաքը լինելով (1598 թ.), Սպահանն աննախընթաց ծաղկում է ապրում և դառնում ժամանակի աչքի ընկնող քաղաքներից մեկը: Ոմանք նույնիսկ այն համարել են Ասիայի լավագույն քաղաքը⁸²: Սպահանը, որը հորջորջվել է բաշխարհի կեսս ժակդիրով, բազմամարզ է կոչվել⁸³ և գրավել ափնի քան 37 կմ պարագծով տերիտորիա⁸⁴:

Նկարագրելով քաղաքի դիրքը, պատմիչը նշում է, որ այն արևմուտքից արևելք հասնում է մեծ գետով (Ջայհնդհուուդ), որի հյուսիսային կողմում տեղավորված են շահի պալատը, մահմեդականների տները, վաճառանոցները և այլն, իսկ հարավային կողմում շուգայիցիներն են⁸⁵: 1655—1656 և 1659 թթ. հայերը, հրեաները, գերբերը, որոնք բնակվում էին գետի հյուսիսային կողմում, վերաբնակեցվում են նրա մյուս ափը⁸⁶:

Սպահանի բարեկարգման ու բարգավաճման ուղղությամբ առանձնապես մեծ շանքեր է զործադրել Շահ Աբաս Ա-ն, որի որսք քաղաքն առանձին չուր է ստանում և ընդարձակվում, մեծ հույսք է ձեռք բերում, բորոշ ժամանակ դառնում Արևելքի առևտրի կենտրոնը⁸⁷: Ականատեսները XVII դ. Սպահանի մասին միայն հիացական խոսքեր են թողել: Գավրիթեցին այն անվանում է «մեծահանդես քաղաք»: Զուգայիցու արտահայտությամբ՝ Սպահանը «ի ձեռս առաջնու Շահարասին յուժ հրաշալի յորինուածուք և վա-

⁸⁰ Սպահանն անվանվել է նաև Շոշ կամ Սաս:

⁸¹ Գավրիթեցի, էջ 420:

⁸² Յե՛ս. В. Бартолод, Место Пржекаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1926, стр. 758.

⁸³ Հուս Քիկ Բույաթ Օրուքի, XVII դ. Սպահանի բնակչությունը կազմել է 80 հազար բնակիչ (59 տ. 1308 «تهران ایرانی» «تهران» 500 հազար): Ընդունված է, որ սպահանաբնակների թիվը եղել է ափնի քան 500 հազար:

⁸⁴ ԱՆ-Ըավտեհանն ձե այս հարցում Աբու Ղասեմ Մառաթի ավանդիչը, ըստ որևէ Սպահանն արևմուտքից արևելք ձգվել է 60 ֆարսանգ (տե՛ս «سحاب ابروئاسم» «تاريخ زندگانی شاه عباس کبیر» «تهران» 1172: (ֆարսանգը կամ ֆարսանջը ավազար է 0—8 կմ):

⁸⁵ Գավրիթեցի, էջ 452—453:

⁸⁶ Այդ փաստի նկարագրությանը Գավրիթեցին մի անբողջ գլուխ է նվիրել (տե՛ս գլ. 19., էջ 442—455), նաև՝ էջ 457—461, ՀՀՃ. Ա. Տեր-Շափեղանյան, Պատմութիւն նոր Զուգայու, որ յնպատան, Հ. 1, նոր Զուգա, 1850, էջ 84—85:

⁸⁷ «احمد شاه بخشي» «ایران» 1172—1173:

ինչպեզարդ աեսությամբ յանա շքեղայրչես պայծառացաւ, ըստ որում և յայտ ի տեսողաց այժմ իսկ էս²⁶։

Շահ Արաւ Ա-ի նախաձեռնութեամբ Սպահանք զարդարվեց շարաարապետական պնայիսի կոթողներով, ինչպիսիք են Ալի-Ղափուս և Չեհիսթուսը (ապարանքներ)²⁷, Մասազե-Շահը և Մասազե-Լաթիուլան (ձգկիթներ), Ալլահվերդի իւանի և Խաչուի կամուրջները և այլն։ Ստեղծվեցին հրապարակներ, շուկաներ, այդրներ և այլն։

Սպահանի շինարարութեան ու բարեկարգման գործում մեծ յարմով մասնակցութեան են ունեցել նաև նոր Զուլան կառուցող հաշիբը, որոնք հաստատվելով Սպահանում, շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքեանց՝ հրաշայի յորինուածովք, կամարակապ փոքոցոք, քնուար տպարանք... բարձրարերձ և արքայակերպ շինուածք...²⁸։

Քաղաքը սակազարուր է եղել։ Այդ ուղղութեամբ Շահ Արաւ Ա-ի ձեռնարկած միջոցառումներից էր Արիբուրան գեաթ²⁹ հունը փոխելու և այն Զալինդիսուղին միացնելու փորձը, որի նպատակն էր մայրաքաղաքն տպահովել ջրով³⁰։ Սակայն այս զժժարին գործը, սրի առաջին փորձը կատարել էր շահ Քահմասուլը, տեղանքի աներզատա պայմանների պատճառով կրկին անհաջող վախճան է ունենում³¹։

Սպահանը, ինչպես ողջ իրանը բազմազգ է եղել։ Յ. Կառովը նշում է սպահանարնակ հաշիբին, հրեաներին, ազրերեյանցիներին, արաբներին, հնդկներին³²։ Զարթրիա Մարկազադի հազորգամար Սպահանում ապրում էին նաև հույներ, ասորիներ, վրացիներ, սիւրեկներ, քրդեր, ինչպես նաև իրանական զանազան ցեղեր³³։

²⁶ Կ. Զուլայեջի, Պատմութեան Պարսից, Վաղարշապոտ, 1905, էջ 88։

²⁷ Էրաւիմ Չէլզանը գրանց կառուցումը սխալմամբ վերագրում է Արաւ Բ-ին

(ظاهر وحيد، ساسانیان، ص 5)

²⁸ Պավրիժեյի, էջ 62, 464։

²⁹ Արի-Քուրանկ (آب كوهرنگ) (շեռազույն ջուր) կամ Արի-Քուրանկ (آب كوهرنگ), այժմ՝ Քարան։

³⁰ Պավրիժեյի, էջ 140—141։

³¹ ԳԲ-ՂԾ-ՍՄ Ե... اسکنند متشی... Կ. Զուլայեջի, Պատմութեան Պարսից, էջ 126—128։ Արի-Քուրան ցրանքի ու համանուն հարկի մասին տե՛ս Ք. Ավգարյնկյանի հոգւմար. (սէլալագրութեան հետազոտութեանը, Երևան, 1969, էջ 457—461)։

³² Хождение купца Ф. Котова в Персию, М., 1908, стр. 82, 91.

³³ Զ. Սաբկավազ, Պատմագրութեան, Ե. 1, էջ 58, Հժժ. Զուլայեջի, Պատմութեան Պարսից, էջ 137։

Դավրիժեցիին հիշատակում է «Ֆրանկներին» մասին, այդպես անվանելով բուր իզրուպացիներին: Պատմագրի ավյալները վկայում են վերջիններիս վայելած լայն արտոնությունների, մասնավորապես կրոնական ազատություն մասին⁹⁸:

Իրանի թագաբաններում այդ շրջանում լայն թափ է ստանում արհեստների զարգացումը: Գոյություն ունեին մեծ թվով արհեստանոցներ՝ ինչպես մասնավոր, այնպես էլ պետական կամ շահին պատկանող, որոնք կազմում էին սրարխանե: Դավրիժեցու տեղեկությունները վկայում են, որ հմուտ արհեստագործներն առանձնապես վայելում էին իշխանության հովանավորությունը⁹⁹:

Այսպիսին է Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ Դավրիժեցու աված տեղեկությունների պատկերը: Քեկ պատմագիրն առանձին չի անդրադարձել պատմության այդ կողմին, սակայն, երբ ավյալները կարող են օգտակար լրացում լինել Իրանի պատմության ուսումնասիրման համար:

Л. Г. ДАНЕГЯН

ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ИРАНА В «ИСТОРИИ» АРАКЕЛА ДАВРИЖЕЦИ

Резюме

Труд армянского историкографа XVII в. Аракела Даврижеци является достоверным источником для изучения истории Ирана.

Статья посвящена анализу данных Даврижеци о социально-экономической жизни Ирана, в частности—об аграрных отношениях, положении крестьян, налогах, сефевидской администрации, о торговле, ремеслах, городах и т. п.

Особенно ценны сведения Даврижеци о своеобразных формах земельных пожалований, таких налогов и повинностей, как чобанбеки, джизья, гоналга, сурсат и т. п.—и методах их взимания, о злоупотреблениях и произволе в налоговой системе. Интерес представляют данные «Истории», свидетельствующие и о политико-экономических отношениях между Сефевидским Ираном и Россией, об обстановке при шахском дворе, компетенции различных должностных лиц, как—э'темад-эд-доуле, садр, диванбеки, даруга, калантар, хокмневис и т. п.

⁹⁸ Միայն Սպարտանում երանք ունեին երեք վանք, որանցից մեկը Հուսիսյան տեղան էր կրում (Դավրիժեցի, էջ 184, 185):

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 101:

Все эти сведения отражают две основные тенденции жизни Сефевидского Ирана: с одной стороны укрепление всего того, что составляет «стоаны государства», с другой— разногласия, центробежные тенденции, дворцовые интриги, продажа должностей, волокита, взяточничество.

В статье данные Даврижеи рассматриваются в сопоставлении их с данными других источников.

Լ. Լ. ՄՈՎՍՍՅԱՆ

ՀԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԳԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Հայ և պարսիկ ժողովուրդների մշակութային և գրական կապերը դարերի պատմություն ունեն։

Անմիջական առնչություն ունենալով պարսիկ ժողովրդի և նրա երկրի հետ, հայ մտավորականները սկսած ուշ միջնադարից մեծ հակում են հանդես բերել զեպի հարևան ժողովրդի պատմության, լեզվի, գրականության նկատմամբ։ Նրանք ընդարձակ հետազոտություններ և գիտական արժեքներ են թառանգություն թողել, որոնք այսօր մեայուն զանձեք լինելուց բացի, նաև նշգրիտ ազդեցություն են նրկու ժողովուրդների անցյալը ուսումնասիրելու գործում։

Հենց այդ բերումով էլ պարսիկ շատ պատմաբաններ ուսումնասիրության առարկա դարձնելով Իրանի պատմությունը զմեզ են հայ պատմագիրներին ու հայկական ազդեցություններին Պատահական չէ, որ դեռևս մեր դարի 30-ական թվականների սկզբին Հանրաժանութ պարսիկ գիտնական Սաիգ Նաֆիսին (1892—1966), խորը գիտակցելով հայ պատմագրության կարևոր նշանակությունը, «Շարդ» (սևրևելք) ամսագրի էջերում «Նախախալամական Իրանի պատմության ազդեցությունը և հայ պատմիչները» խորագրից կրող ընդարձակ հոդվածում, անդրադառնալով նախախալամական շրջանի պատմությանը, որն դարերի անցյալ է ընդգրկում, ամենայն անկեղծությամբ խոստովանում է, որ Իրանի հիշյալ ժամանակահատվածի պատմության մասին գրքեր կամ գրավոր փաստեր համարյա գոյություն չունեն։ Իսկ պահպանված լեզվով մնացած ազգային փաստերը կրոնական տեքստեր են, որոնք հիմնականում շարադրվել են հետխալամական շրջանում և շատ լնչին ու կցկտուր պատմական փաստեր կարելի է քաղել նրանցից։

«Սեկանյն Հայ ժողովուրդը, — գրում է Մաիզ Նաֆիսին, — ավելի քան 1500 տարի առաջ, Արշակունիների թագավորության շրջանից սկսած ունեցել է հարուստ պատմագրություն, որը արժեքավոր աղբյուր է Իրանի Արշակունիների և Սասանյանների թագավորության պատմությունը լուսարանելու համար»:

Այնուհետև գիտնականը կանգ է առնում միջնադարի Հայ մատենագրության կոթողների վրա, մեկ առ մեկ թվարկում է Հայ պատմիչներին և անկաշառ ակնածանցով է խոսում խոշոր պատմաճայր Մոզես Խորենացու մասին:

Ահհրածեղա է նշել, որ ակադեմիկոս Մաիզ Նաֆիսին իր ողջ կյանքի ընթացքում բազմիցս հրապարակավ հայտնել է Հայ պատմության և Հայ Հին և նոր լեզվի ուսումնասիրության հույժ կարևորության մասին:

Դեռ երիտասարդ տարիներից նա ուսումնասիրում է Հայ պատմությունն ու գրականությունը, տեսնելով Երանց սերտ առնչությունը պարսիկ ժողովրդի անցյալի հետ: Հայկական մատենագրությունն, լեզուն ու գրականությունը նա համարում էր ոչ միայն Հայ ժողովրդի, այլև պարսիկ ժողովրդի պատմական հավաստի աղբյուրներ:

1948 թ. Հուլիսի 15-ին, Քենդանում Հայկ Գարագաշի խմբագրությամբ հրատարակվող «Վերածնունդ» և «Բորթու» թերթերի 2000-րդ համարի լույս ընծայման առիթով, Մաիզ Նաֆիսին, բարձր գնահատելով թերթի կատարած հասարակական դերի նշանակությունը պարսիկ և Հայ ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման գործում գրում է.

«Իմ երիտասարդության օրից մինչև այժմ, միշտ էլ Քենդանի բուր պարսիկներից ավելի եմ ծանոթ եղել Հայկական գրական և գիտական շրջաններին և շեմ կարծում որն է մեկը իմ լավ Հայ մտավորականության հետ մերձեցում ու շփում ունեցած լինի և Հայ Հին ու նոր գրականությանը իմ լավ ծանոթ: Ես դա իմ կյանքի պարժանցներից մեկն եմ համարում, որովհետև այդ միջոցով նկատել եմ հայերի շաղկապումը այս երկրի պատմության և գրականության հետ»:

Իսկ 1961 թ. մարտի 13-ին Քենդանի համալսարանի ուսանողական միության ակումբում խոսելով պարսից պատմությունը լիովին վերականգնելու համար Հայ պատմագիրների և նրանց

1 * منابع تاریخ ایران پیش از اسلام و مغزین ارمنی، مجله، شرق، شماره ۲، تهران، ۱۳۰۰، ص ۱۷.

2 * «Վերածնունդ», թիվ 2000, Քենդան, Հուլիս 15, 1948:

հաղորդած տեղեկությունների կարևորությունն յայնչապէս չհարկն ասել է:

«...Արշակունյաց հարստությունից մինչև Սեֆնիկները մենք շունենք արժանահաճատ մի աղբյուր, որից կարողանանք ուղղել պարսից պատմությունը գրելու համար: Պետք է ասել, որ հայ հեղինակներից շատերի գործերը թարգմանված են ասար լեզուներով, սակայն նրանց մեջ տեղանունները և անձնանունները փոխարինված են իրենց լեզվին հասուցի անուններով, որի պատճառով այդ գրքերը անօգտագործելի են դարձել:»

Հայ պատմիչներից շատերի անունները նշելուց հետո Մաիզ Նաֆիսին նրանց երկերի պարսկերեն թարգմանությունը համարում է հրամայական պահանջ:

«Ենչամից հետո,—ասում է նա,—Մեր աղբյուրները միայն արարական են, որոնց չենք կարող վստահել և հիմնվելով նրանց վրա ճշգրտորեն գրի առնել հետխլամական պարսից պատմությունը: Ուրեմն դարձյալ հայ պատմագիրները գալիս են լրացնելու այդ բացը: Ակնհայտ փաստ է, որ պարսիկ պատմագիրները մոնղոլ իշխաններին զուր զայու համար, նրանց մասին խոսելիս լավ սրահումներ են արել, տուրք տալով շոգոսորթությունը: Սակայն ճշգրիտ պատմությունը պետք է փնտրել Սահիֆանես Օրբելյանի «Պատմություն Եսահանգին Միսական» գրքի մեջ:»

Քվելով Հովհաննես Մամիկոնյանի, Սերնոս Եպիսկոպոսի, Քոճմաս Արծրունու, Սահիֆանես Ասողկի, Կիրակոս Գանձակեցու, Գրիգոր Նյաֆեցու, Առաքել Դավթիժեցու անունները, Մաիզ Նաֆիսին կրկին անգամ առաջարկում է թարգմանել նրանց գործերը և իր եզրափակիչ խոսքում ասում է. «Շուտով եմ, որ կզգաց հայագիտական ամբիոնի կարևորությունը Քեհրանի համալսարանում և միջոցներ կընձևենք զեթ համալսարանի պատմագիտության բարձրագույն դասընթացներում ներմուծել հայերեն լեզվի դասավանդումը, քանի որ այն սանկրիտերենից և օրգու լեզվից ավելի կարևոր է»¹:

Հայ պատմագրության հետազոտությունը է զբաղվել պարսիկ պատմարան, հնագիտական պատմագիր Մահմադ-Քադի Մոսթաֆավին: Նա երկար տարիներ ուսումնասիրել է Իրանի հայոց հնագույն վանքերն ու եկեղեցիները, հայ նարտարագիտությունը և հանգես է եկել ուշագրավ հրապարակային դասախոսություններով:

Հայ ժողովրդի հին պատմությունը հետաքրքրել է նաև պրոֆեսոր Արաս Մեհրիբին (Շուշթարի), որը հայկական աղբյուրները

¹ Նույն տեղում

լայնորեն սպառազորեցի և «Իսլամական Իրանի» մեծածախալ աշխատությունը գրելիս¹։

Այդ կազմակերպչամբ «Ֆերզուսի» շարաֆաթերթի խմբագրությանը դիմելով, անվանի պարսիկ պատմաբան-քանասանց պրոֆեսոր էրբահիմ Փուր-Մաֆուզին հարցում է կատարում այն կարևոր ազդուրենների մասին, որոնք իրոք անհրաժեշտ են Իրանի հին պատմությունը նշմարացրորին՝ վերականգնելու համար։

էրբահիմ Փուր-Մաֆուզը հանգամանորեն պատասխանելով խմբագրությանը, Իրանի պատմությունը գրելու համար անհրաժեշտ ազդուրենները թվարկելով, հատկապես հիշել է հայկական ազդուրենների մասին, որոնք համարել է մեծարժեք և կարևոր։ «Հունական, հռոմեական ազդուրեններից ավելի մեծարժեք են հայկական ազդուրենները, — նշել է պրոֆեսորը, — նրանցից զատ մյուս ազդուրենները այդքան բնկնող արժեք չեն ներկայացնում։ Պետք է սպասել այդ ազդուրեններից և գրել Իրանի ժողովրդի պատմությունը, քանի որ մեր ունեցածը լուի թագավորների, զորաշարժների, հաղթարշավների և նման զեպքերի շարագրանքներն են, իսկ զա պատմություն չէ»²։

Ակադեմիկոս Սաիդ Նաֆիսու և այլ պատմագիրների հրատարակած հոգեմաներն ու հրատարակած ելույթները մեծ հետաքրքրություն են առաջ բերում Իրանի մտավորականության մեջ։ Միտած 50-ական թվականներից պարսիկ հեղինակները փորձեր են կատարել թարգմանելու ևորենացու «Հայոց պատմությունից»³ Հայկի և Բելի կոմից մինչև Արտաշեսի և նրա որդի՝ Արտավազդի վախճանը հատվածը։ Այդ գործը նախաձեռում է պատմաբան էրբահիմ Գեհանը։

1952 թ. այն թարգմանվում է պարսկերեն և լույս է տեսնում Արաք քաղաքում⁴։ Անհրաժեշտ է նշել, որ մինչև առանձին գրքով լույս տեսնելը հիշյալ թարգմանությունը ամբողջապես հրատարակվել էր նույն Արաք քաղաքում «պազրոֆուզ սեֆուզ» («Հորիզոն») պարբերական թերթի էջերում⁵։

¹ 10 ր. «تهران ۱۹۷۷» شماره ۲۶، مجله فردوسی، «Ֆերզուսի» ամսագիր, թիվ 24, թվական 1997, էջ 10.

² «Ֆերզուսի», շարաֆաթերթ, թիվ 1, թվական 1967 թ. էջ 9.

شماره ۱، تهران ۱۹۷۷، ۹ ր.

³ تاریخ ارمنستان، تأليف موسی خسرو، مورخ شهیر ارمنستان، باهتنام ابراهیم دهگان اراك، ۱۹۵۲.

⁴ روزنامه افق، شماره‌های ۱-۴۸، اراك ۱۹۵۲.

«Մովսէս ետրննացու պատմութիւնը,—գրքի առաջարանում գրում է Գե՛զանը,—հարուստ էյութ և փաստեր է պարունակում Իրանի մասին: Նրա մեջ գրի են առնված I դ. ողջ պատմութիւնն ու առասպելները»²:

Գրքի առաջարանն ավարտելուց հետո Գե՛զանը մանրամասր շարադրել է հայ պատմահոյր կենսագրութիւնը:

Այս ուղղութիւնը կատարված երկրորդ, սակայն, անհամեմատ ավելի խոշոր քայլ էր աշխարհահռչակ «Շահնամ»-ին: Համահամար, հայ ժողովրդի հերոսական ակտիւնների ու ազատասեր տենչերի արտահայտիչ «Մասնա ժանր» դրուցաղեկութիւնն հաննարի պարակերնն թարգմանութիւնը:

Ձեռքի տակ ունենալով Գարեգին Մրվանձայանի, ակադեմիկոսներ Մանուկ Արեղյանի և Կարապետ Մելիք-Յանջուանյանի, Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Անն Սուրմելյանի աշխատութիւնները, պրոֆ. Ֆրեդերիկ Ֆելդի (Ֆրանսերեն) ածքաւը, ինչպէս նաև Սովետական Հայաստանում հրատարակված «Մասնա փաշիկանները», «Մասունցի Գովիթ», «Ջոշննց տուն», «Մանասար և Բաղդասար» պատումները, թարգմանիչներ Գեորգիս Աղասին և Ալեքսանդր Պատմագրյանը պարակերնն հատորը կազմել են հետևյալ բովանդակութիւնը.

1. «Մանասար և Բաղդասար», 2. «Մանասարի և Բաղդասարի ամուսնութիւնը», 3. «Ջոշ Մհեր—Առյուծածն», 4. «Մասնա Գովիթ», 5. «Գովիթը վերաշինում է Մասնա վանքը», 6. «Գովիթը և Մարա Մելիքը», 7. «Գովիթը և ետնդութ խաթունը», 8. «Գովիթի մահը», 9. «Փոքր Մհեր—Աղոսվաքառ»:

Գրքի առաջարանում թարգմանիչ Գ. Աղասին համառոտակի անդրադարձել է հայ ժողովրդի բանահյուսութիւնն աղբյուրներին, դրուցաղեկութիւնը գրողուց հայ բանահավաքների կատարած անգնահատելի աշխատանքներին և վեր հանելով «Մասնա Մահր» ժողովրդագիտի ստեղծագործական ուժը, անվանում է այն հայերի «Շահնամ»³:

Հայ պատմագրութիւնն եկամամբ ցուցաբերած խորը ակնածանքից բացի, վերջին 50-ամյակի ընթացքում պարսիկ լեզվաբանները արտակարգ հետաքրքրութիւն են հանդես բերել նաև դեպի հայոց լեզուն, հատկապէս գրարարը: Եվ պատահական չլիցաք է համարել, որ համալսարանական ժողովներում, մամուլի էջերում,

² «Հայաստանի պատմութիւն», պարսկ. թարգմ. (Առաջարան):

³ «لا يزال ساسان» ترجمه گشورگيسي آقاسی، تهران ۱۹۷۰ «Մասնա Մահր», պարսկ. (Առաջարան):

Հանախ են արժարժեցում Հայոց Հին և Նոր լեզվի Հնապատուհան
Հետ կապված հարցերը:

Փարսկերեն-հայերեն լեզուների կայծերի փոխազդեցություն-
ների հարցին անդադառանալով, Քեհրանի Համալսարանի դասա-
խոս, բանասեր ղեկավար Ռեզա-զադե Եաֆազը 1967 թ. հայտարա-
րում է.

«Այն ինչ ուզում եմ համառոտակի ներկայացնել, դա հայերեն
լեզվի կարևորությունն ու արժեքն է պարսկերեն լեզվի ուսումնա-
սիրության անսակեախից: Բացի այն, որ հայերենն ու պարսկերենը
երկուսն էլ միևնույն ծագումն ունեն և արիական լեզուների մեկ
նյութն են կազմում ժամանակի ընթացքում և Հասկապետ Մասան-
յան թագավորության օրոք բազմաթիվ պարսկերեն բառեր մուտք
են գործել հայերեն լեզվի մեջ: Մեզ մեռ.— շարունակում է պարսիկ
գիտնականը.— Մայրոմ-խանի, Հովսեփ Միրզայանի, պրոֆեսոր
Ռուրեն Աբրահամյանի, Հրաչյա Աճառյանի նման դեմքերը գործ-
նականապես ազդեցություն են մատուցել պարսկերեն լեզվին
և գրականությանը:

Իսկ 1968 թ. մարտի 1-ին, Քեհրանի Համալսարանի հայ ու-
սանողների համար կազմակերպված հայ-պարսկական լեզվական
փոխհարաբերությունների մասին դասախոսության մեջ ղեկավար
Ռեզա-զադե Եաֆազը հասկապետ շեշտել է, որ բոլոր Հնչյունները
ունեցող կատարյալ այբուբեն Հանդիսացող հայ առանցի շնորհիվ
է, որ տաճիկ ու վերականգնվել են անցյալի պատմական վայրե-
րի, անկանց անունները, բառերի Հնչյունները և Հնարավոր դարձել
նրանց ստուգաբանությունը: Նա նույնպես բարձր է գնահատել հայ
մասնագետությունը, որից լայնորեն ռզմվել են թե՛ պարսիկ, և թե՛
այլազգի ուրիշ պատմաբաններն ու գիտնականները, պատմական
դեպքերը հշակույտ և իրողությունները վերականգնելու համար:

Իրանի կրթական նախկին նախարար, խոշոր լեզվաբան-գրա-
կանագետ ղեկավար-պրոֆեսոր Փարվիզ Նաթել Խանյարին կարևոր
նշանակություն տալով հայագիտությանը, ասել է. «Հայերեն լե-
զուն հնդեվրոպական լեզվախմբի կարևոր անդամներից մեկն է
և բուրրովին անկախ և ինքնուրույն գիրք ունի հիշյալ լեզվախմբի
մեջ: Հայանում եմ Հաստաա համոզմունքով, որ եթե որևէ մեկը
ցանկանում է կատարելապես տիրապետել պարսից լեզվին, նրա
համար անհրաժեշտ և շատ կարևոր է քաջ ծանոթ լինել նաև հա-
յոց լեզվին»:

Ելնելով այս համոզմունքից պատմարան ԱՆՃազ Փասրազին մեծ երախտադիտութիամբ էր սովորում հայոց լեզուն և Փասրազին,—գրում է Զեքոստի շարաքաթիքը,—իր պատմարանասիրական պրագմատիկների մեջ նկատեց, որ հայերեն լեզուն անհրաժեշտ է պարսից պատմության և լեզվի ուսումնասիրության համար: Լեռնաբար, մի քանի տարի անընդհատ հետևելով հայերենին, նա սովորեց հայոց լեզուն և պատմությունը²⁰:

* * *

Քարձր գնահատելով հայ միջնադարյան պատմագրությունը, ինչպես նաև հայոց լեզվի հարստությունը, պարսիկ առաջնոր միտքը տեսավ ու գիտակցեց հայ ժողովրդի պատմական մեծ անցյալը և հետզհետե օկանց նաև հիանալի հայ ժողովրդի բանաստեղծական հանճարով, նրա հոգու հարստությամբ, մաքր մեծ թուրքեներով:

Լատիապես սկսած 40-ական թվականներից հայ պարսկական գրական առնչությունների ուսումնասիրումը թևակոխում է պատմական նոր փուլ:

Պնաս է առել, որ ազգային գրականությունների փոխազդեցության շնուց զոյություն ունեցող պրոցեսում միշտ առանձնապես մեծ, ազտիվ ու ազնիվ է եղել այն գրականությունների, այն գրողների ու երկերի գերը, որոնք գեղարվեստական կատարյալ կերպարներով արտացոլել են իրականության առաջադիմական երկվույթները, նպատակ են իրենց ժողովրդի դեպի հասարակական հարարերությունների բարձր մեները կատարած առաջընթացին և մարդկությանը հարստացրել դաստիարակչական վերափոխող հզոր գաղափարներով:

Ահա թե ինչու, ելնելով ժամանակի պահանջից, համաշխարհային գրական դեմքերի հանճարեղ ստեղծագործությունների ոլորտում պարսիկ գրական-հասարակական միտքը սիրեց ու բարձր գնահատեց հայ դասական, արևմտահայ և սովետական շրջանի գրականության հարստությունը:

Հայ դասական գրականությունից կատարված առաջին թարգմանությունից հետո (Գր. Ղոհրայի 17 նորագույնը), Քեհրանում հրատարակվող «Փենյամե նովին» (սնոր պատգամ) ամսագիրը «Ստացված գրքեր» վերատառության տակ գրում է. «Իրեց հարյուր տարի է, որ հայերն ապրում են Իրանում, սակայն, գծրախառբար, մինչև այժմ լուրջ նպատակագրում չի եղել՝ պարսիկ ժողո-

²⁰ «Զեքոստի շարաքաթիք», թիվ 4, (Աքան), Քեհրան, 1987 թ.:

գրողին ծանոթացնելու հայ պատմությանը, մշակույթին, լեզվին ու գրականությանը: Երբք, շատ արագալի է, որ մի խումբ պարսիկ և հայ մատվորականների ձեռնամուխ են եղել այդ գործին: Մի գործ, որը աստիճանաբար պարսիկ ժողովրդին ներազդելու համար կազմվելու հայ գրականության մասին¹¹:

Հայ գրականության և, գլխավորապես, պոեզիայի հետ ծանոթանալով, պարսիկ նշանավոր գրողներն ու հրատարակատուները մտախիչց նանաչիցին հայ հեղինակներին հումանիզմը, նրանց ազատասենչ սցին և խորը սեպիզմը: Համեմատելով Արևմուտքի գրականության հետ, նրանք մի շարք առավելություններ են տեսնում հայ գրականության մեջ՝ և հանգես դառնով մամուլում ընդգծում են հասկապես նրա գաղափարացանկի կազմն ու սկզբունքայնությունը: Գրականագետ Հալ-Սեիդ Ջավադին, Գրիգոր Զոհրապի ետյն հատորի պարսիկերեն թարգմանության նախաբանում գրում է.

«Արևմտանկերպական գրականության հետ սարքները շարունակ ծանոթությունը մի տեսակ միապաղաղություն է ստեղծել մեր մտածելակերպի մեջ, մարդկային կյանքի հանգուցային խնդիրները շոշափելիս: Մյուս կողմից այդ արթմանությունը խանգարել է մեզ ծանոթանալու մեր հարևան երկրների գրականության հետ: Եվ այսօր հասարակական կյանքի, իրենց ժողովրդի իղծերի, մարդկային ապրումների նկատմամբ տենցած նրանց տեսակետները, նրանց աշխարհայացքը մեզ հայտնի չէ: Այս առումով Գ. Զոհրապի պատմվածքները յուրօրինակ ընտիր նմուշներ են՝ վերցված մեր հարևան այն ժողովրդի կյանքից, որը մի ժամանակ ապրել է միևնույն սոցիալական պայմաններում, ինչպիսին ներկայումս շարունակվում է մեզ մաս»¹²:

Հայ գասական պոեզիայից կատարված առաջին պարսիկերեն թարգմանությունը պիտք է համարել հայ մեծանուն բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի «Անուշ» պոեմը: Այդ թարգմանությունը իր հերթին սերտորեն կապվում է իրանական տղզային թատրոնի գարդացման առաջին խկ քայլերի հետ:

1922 թ. անվանի դերասան, դրամատուրգ Ռեզա Փամայ Եահրրզադը մի քանի հայ թատերասերների մասնակցությամբ թարգմանում է «Ալեյի և Մեհնուն» և «Յուսուֆ ու Զուլեյխա» սիրավեպ-

¹¹ Ա. Մ. «تہران ۱۹۲۴» ۸ شماره، «چند پیام نوین» «Փայամե նովին»
№ 8, Թեհրան, 1904, էջ 80.

¹² Գրիգոր Զոհրապ, «17 պատմվածքներ», թարգմ. Ալեքսա Ռեևադյի,

کریکوز سهراب، هفتاد داستان، ترجمه البرت یزنازی،

تہران ۱۹۲۳» ۷

բը Հիշեցնող ԷՒնուշը», որը և ետյն թվականներին ներկայացվում է պարսկական բնմիջ: Հեռագայում 1924—25 թթ. Մահրազար ԷՒնուշ պոետի ազդեցություն տակ գրում է իր «Փարիզէնը զա Փարիզազ գրաման (սպերայի վերածված), որտեղ աղբիկների սխրմբական նրգա Հատվածում եույնությամբ տեղագրում է «Համբարման առավոտը» գլխի «Ջան-գուլումբը»:

Հեռագայում, ինչպես նշվեց, սկսած 40-ական թվականներին Իրանում սկիզբ առած սոցիալ-քաղաքական տեղաշարժերի Հեռվանքով նոր շրջափուլ մտավ պարսկական առաջադիմական գրականութունը: Ժամանակաշրջանի գրական միացք իր Հերթին բարկը զնահատեղով թարգմանական գրականության զերը Հասարակական կյանքում, ոգևորությամբ ընդունեց Հայ գրականությունից կատարված թարգմանությունները: Կարճ ժամանակամիջոցում պարսիկ գրականագետներն ու գրողները սկսեցին մասնակցել արժեքավոր այդ գործին և, որ կարևորն է, Հայ դասական, ինչպես նաև սովետահայ պոեզիան զարմավ որոշ Հեղինակների ուսումնասիրության առարկան:

Նվ իրոք, 40-ական թվականներին Իրանում, գլխավորապես Քեհրանում հրատարակվող մի շարք թերթեր, ինչպես «Սաաղաթի բաշար», «Էթուշ», «Մարդոմ», «Մուղանդ», «Մեթարեյե Սուհ» և այլն, մեծ սիրով ու պատրաստակամությամբ են տպագրում Հայ դասական և սովետահայ պոեզիայի և մասամբ արձակի նմուշները¹²:

Հենց այդ տարիներին էր, որ պարսկական մամուլի էջերում իրանական Հասարակայնությունը ծանոթացավ Միքայել Նայրանդյանի «Էզատություն», Մուշանիկ Կուրդիսյանի «Էլյո մենք ենք դուխ», «Բանվորներ», Հակոբ Հակոբյանի «Մեռան շիրան» շափածո ստեղծագործություններին¹³:

Հայ շափածո խոսքը պարսիկ ընթերցողներին մեջ ավելի տարածում գտավ 50-ական թվականներին Մայրաքաղաքի թերթերում տպագրվեցին սովետահայ բանաստեղծ Գեղամ Սարյանի «Գուլ-

¹² Բացի այդ դասական պեզիայի նմուշներից, որոնք շարունակաբար տպագրվել են իրանական մամուլի էջերում, սկսած 1945 թ. մինչև որ Իրանում պարսիկներն լեզվով հրատարակվել է Հայ դասական, արժատույն և սովետահայ պոեզիայի և արձակագրության շուրջ յոթը սավաթ անթուղթեր: Իրանում շեղումի թարգմանիչներից են Եկարի-բանաստեղծ Մարգար Կարաբեկյանը, Արա Լովաներսյանը, Ալրեքո Քերեթյանը, Այն Կուրդիսյանը, Հրանտ Կուրսյանը և ուրիշներ, որոնք Համազումիսիցիով պարսիկ լեզուով և Հայրենակներ գրչակիցների Հեռ խոսքը ծանոթություն են մատուցել երկու ժողովուրդների գրականությանն ու մշակույթին:

ևարան», «Պայքար լավ սրերի համար», «Լուսանկար», «Երեք կոմ-
բայնաժար» և այլ երկերը:

50-ական թվականների սկզբներին պարսիկ հասարակայնության
կողմից շերտ բնդունելություն գտավ Ավետիք Իսահակյանի «Արու-
նայա-Մահարի» պոեմի թարգմանությունը: Այդ բնդունելության
լավագույն ապացույցն էր այն, որ պոեմը երեք անգամ վերա-
հրատարակվեց և 1967 թ. սեուշե (սեպտեմբեր) ամսագրի խմբագիր,
բանաստեղծ Ահմադ Շամլուն այն լույս բնծայեց առանկին զբոսով:

Ավ. Իսահակյանը պարսիկ ընթերցողի համար դարձավ այն
հայելին, որ բնդունելով արնեյյան վառ արևի շողերը անզրա-
գարեթեց այն ավելի գունեղ, ավելի երանգավորված:

Այդ երանգավորումները լուրջի ճամակրանք առաջ բերե-
ցին պարսիկ գրական մտքի ներկայացուցիչների մնչ, որոնք ան-
կարող էին իրենց գեահաստականի խոսքը շատի հայ բանաս-
տեղծության վարպետի և առհասարակ հայ պոեզիայի մասին:
«Ավետիք Իսահակյանը»,—գրում է գրականագետ Արզույա թավաթ-
րոյին,—իբ մարդկային հուսախարությունները պատկերել ու դըր-
սեորել է «Արու-նայա-Մահարի» պոեմի մեջ, որը գեղարվեստա-
կան դուրսդուրծոց է, և թարգմանվել է բազմաթիվ օտար լեզուներ-
ում, ամրագրվել բանաստեղծի միջազգային հռչակը: Մական
Իսահակյանի իսկական ոգին ու սիրտը «Արու-նայա-Մահարի»
մեջ լպետք է որոնել: Հայ մեծ բանաստեղծի ոգու մեջ ամուր նստած
են իբ մոզովսուրդն ու երկիրը: Նրա սրտի մեջ երկու հակա կոթոզ-
ներ կան: Մասին ու Արագածը: Իսահակյանը,—շարունակում է
Ա. Թավաթրոյին,—ամենից առաջ մոզովյոզական բանաստեղծ է:
Նա հարազատ մոզովյոզի արցունքն ու քրտինքն է խոսնել իբ եր-
զերին: Նա մեծ մարդասեր է, ու նաև ըմբոստ ու խրոխտ հոգի:
Մեր այս համոզմունքը հաստատում են նրա «Ազատության զան-
գր», «Թագավոր», «Մեծ հաղթանակի օրը» և հայրենասիրու-
թյանն ու ազատությանը նվիրված բազմաթիվ բանաստեղծություն-
ներ, որոնք կարելի է համարել հայ գրականության գահարները:

Պոեմի թարգմանությունը արձագանք գտավ նաև «Էթեբիլա-
աթն Հավանան», «Մեհրիգ-օ-Միյահ» ամսագրերում և այլ թերթի-
րում¹¹:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է նաև «Արմազան» գրական-
գիտական ամսագրի խմբագիր Մահմուդ-Վահիդ զադն Դասթգար-
գիի (Նասիմ) գրած ժանթագրությունը Ավետիք Իսահակյանի

¹¹ 14 ص ۱۹۶۱ سال تهران ۱۷ شمس جوانان، اطلاعات فرهنگی، ۱۹۶۵، էջ ۱۶.

Հայ դասական պոեզիան ներգործող ազդեցություն է ունեցել ժամանակակից բանաստեղծ Արզուհուսիյն Ջալալյանի (Ջալալի) վրա: Ծագելով իրանահայ Քարզանիի Հրանտ Ղուկասյանի՝ պարսկերեն արձակ բանաստեղծությունների վերածած հայ պոեզիայի նմուշներից, Ա. Ջալալյանը խոր ներշնչանքով ու մեծ վարպետությամբ է գրանք վերածել շափածոյի, հասցնելով այն ստեղծագործական Քարզանուսիյան բարձր մակարդակին: Անկասկած, Ա. Ջալալյանը հայ պոեզիայի տողերի մեջ զգացել է նոր, խորագույն հուզիչ ու նորագեղ, հմայիչ խոսքի մեծ վարպետներին:

Կարելի է նշել նաև Ավ. Իսահայիյանի «Յաթր ամալի ճամփեքի վրա», Վահան Տերյանի «Լուսիյունը», «Իմ գերեզմանին զուրմի մտացեք», Հովհաննես Հովհաննիսյանի «Կուզի լինի», Վահան Քեքելյանի «Կարավանը», Սիդնի Չարեցի «Ըս իմ անուշ Հայաստանի...», Վահագն Դավթյանի «Ու ներս սլացա՛մ», «Էկեքիսք», «Փինով է լցվում» բանաստեղծությունների արժեքավոր Քարզանուսիյունները, որոնցով նա իսկապես հարստացրել է պարսիկ Քարզանուսիյան զրականությունը¹⁵:

Արդ պարսիկ զրական միտքը հիացմունքով ու բուրն ոգևորությամբ է խոսել հայ մեծանուն բանաստեղծ Հովհաննես Քումանյանի մասին: Ինչպես նշեցինք, պարսիկ ընթերցողները Քումանյանի ստեղծագործություններին ծանոթացել են մեր դարի 20-ական թվականներից սկսած:

Համամարդկային հարցեր ու գաղափարներ արծարծող հայ բանաստեղծի զրական գոհարները անմիջապես գրավեցին պարսիկ առաջագնծ գրողների ու զրականագետների ուշադրությունը: Կարգայով Քումանյանին, նրանք զգացին բանաստեղծի մեծությունը և ամեն կերպ աշխատեցին ավելի մտաթևից ծանոթանալ հեղինակի հարուստ ստեղծագործությանը:

Հորեյլանական օրերին Քեհրանում առանձին զրքով յույս տեսան «Անուշ» պոեմը, «Ախիթամար», «Փարվանա» լեզենդները, Սպահանում՝ «Անուշ» խորագրով հայ բանաստեղծությունների

Հնու նրանք միասին Քարզանի են Այնթապը Երզնկայից «Փառվ համար» գրաման, որը և բազմիցս անգամներ պարսկերեն լեզվով ներկայացվել է Քեհրանի և այլ քաղաքների բնակարարներում: (Տե՛ս «Վերածնունդ», թիվ 2000, հուլիս 15, 1948 թ.):

¹⁵ Նշված Քարզանուսիյունները հասարակվել են Քեհրանում յույս տեսող «Քաղվ Սանք» խորագիրը կրող ամսագրում: Տե՛ս 1927 թ. արձիվտ հատորի էջ 202, 271, 457, 538, 590, և 1938 թ. արձիվտ հատորի էջ 145, 268, 329, 400, 658:

ազգար անթուղիան: Պարսկական մամուլի էջերում հրատարակվելիք բանաստեղծի մասին բազմաթիվ հոդվածներ ու կենսագրություններ:

Հայ-գուսական գրական կապերի մերձեցման վսեմ գործում ուշադրազ կրկնույթ էր ժամանակակից անվանի երիտասարդ բանաստեղծներ Նազեր-Նադիրփուրի և Հուշանգ Էրթենաչի (Սայն) նախանկեծությունը: Հայ բանաստեղծներ Ռ. Քենի և Գալուստ Խունկիցի ժամանկցությամբ նրանք պատասխանատվության բարձր զգացումով հրատարակեցին (պատկերազարդ) Լ. Քումանյանի «Քմբիկարերգի առումը» և մի շարք այլ բանաստեղծություններ ընդգրկող հատորը:

Հայ բանաստեղծի նկատմամբ նրանց ազած խոր հարգանքը ակնհեր է դառնում թարգմանության մասին արված նրանց բացատրության առգերում:

«Այն, ինչ կարգում ենք Քումանյանի հիշատակին նվիրված այս գրքում,— գրում են թարգմանիչները,— ազատ թարգմանության նմուշ չէ, և ոչ էլ լիզվական հասկացությունների մոտազոր փոխարինումն մի այլ լիզվուզ: Սա նուրբ ու մանրազնին մի թարգմանություն է, որի յուրաքանչյուր բռուի և զարեվածքի էջըրաության համար մի քանի անգամ դիմել ենք բնագրին: Եթե որոշ բանաստեղծությունների ընկալում կան պարզ, երբեմն էլ ժողովրդական արտահայտություններ, իսկ պարսկերենում դրանք ստացել են քիչ թե շատ գրական ազիլի պերճ նրանզավորում, ապա դա նրանից է, որ մեր բանաստեղծական լիզվից ազիլին պահանջել հնարավոր չէր»²⁰:

«Քումանյանի հուշամատյան» այս ժողովածուի լույս բնծայման ասթիվ «Սոխան» («Խոսք») գրական ամսագրում Ծարհոզ Մեհրաբըր գրում է. «Չնայած հեամենի հայ ժողովուրդը գարիբ շարունակ եղել է մեր հարեանը և պատմական սերս կապեր է ունեցել մեր երկրի հետ, սակայն պատշաճ կերպով չի կարողացել իր երկուհազարամյա անցյալ ունեցող գրականության հետ ժանթացնել մեզ: Ինչ էլ որ լինի պատեանը, իրականությունն այն է, որ այդ ուղղությամբ կատարված քայլերը զուտև աննշան և լիչին են, և մեր ժողովուրդը լիակատար ծանոթ չէ, այնպիսի մի ասա-

²⁰ «چاپود نامه هوانسی قجالیان» ترجمه نادر زانچووز، هوشنگ ایتهاج، مقدمات، تهران، ۱۳۴۸، Լիզվ. Քումանյան, Հուշամատյան (Մատարան), թղթ. Ն. Նադիրփուր, Լ. Էրթենաչ, Քենբան, 1959:

չափոր, ազնիվ մշակույթի և գրականության հետ, որոնց սեփականություններ կարող է հպարտանալ հայ ժողովուրդը»²¹։

Նույն առիթով «Ցաղմա» ամսագիրը իր հերթին բարձր գանձյով հայ պոետի ստեղծագործությունները երկու ժողովուրդներին մերձեցման գործում, գրում է.

«Երկու ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման համար, ոչ մի զործոն այնքան կարևոր չէ, որքան գրական փոխուղարձ անչլությունների փաստը»²²։

Հորեղյանական տերերն «էթթելաթա» թերթի գրական աշխատակից Քիթոն էմամին անդրադասանալով հայ բանաստեղծի կյանքի և գրական գործունեությունը այսպես է գրվատում Քումանյանի մեծությունը։

Համարելով նրան հայ ժողովրդի վշտի երգիչ Բ. էմամին ասում է. «Քումանյանի քառյակները իրենց խորը փոխափայլական խոհերով կարելի է համեմատել պարսիկ դասական բանաստեղծներ՝ Օմար Խայամի, Խաքանու և Հաֆեզի քառյակների հետ։ «Անուշի» և «Մարտի» նվիրական սերը,—չարունակում է հոգվածագիրը,—կարելի է նմանեցնել «Լեյլի և Մեջնուն» և «Յուսեֆ և Հուլյիսա» պոեմներին։ Եզրափակելով խոսքը, Բ. էմամին գնահատանքի յուրովի իր տեսակետն է արտահայտում հայ բանաստեղծի ստեղծագործական ուժի հետ զուգակցված կյանքի հարաբերությունների մասին. «Էնովհանեհ» Քումանյանի ստեղծագործություններն,—գրում է հեղինակը,—վերածվեցին կյանքի և կրակի կյանքի վերածվեցին, ու այդքան հազիայան, կրակի վերածվեցին, որպեսզի այրեն հասարակության մեջ բուն զրած մակարություններին»²³։

Խորիմաստ, սակայն անաղարտ ու պարզ առկերով է գրսեորել իր ուղափորությունը ժամանակակից անվանի գրականագետ Քիմուր Գորգինը։ «Անուշ» պոեմը քննիրցելուց հետո,—գրում է նա.—«Անուշը» հորինող Քումանյանը, հայ բանաստեղծության մի հարուստ շտեմարան է։ Նա ստեղծագործում է հստակ և ճշմարիտ ծարաքանչյուր երկ ստեղծելիս, նրա ոգին ճախրում է ամպերից էլ վեր, ծիածանից էլ բարձր, որպեսզի կյանքը դարձնի ավելի անաղարտ, ավելի անբեմ...»²⁴։

²¹ «سازمان» شماره ۱۸، تهران ۱۳۴۸ هـ، № 8، ۲۶۷-۲۶۸، ۱۹۶۹، ۲۲ ۲۲۲.

²² «سازمان» شماره ۲۵۵، تهران ۱۳۴۸ هـ، № 255، ۲۶۷-۲۶۸، ۱۹۶۹.

²³ «سازمان» شماره ۱۸، تهران ۱۳۴۸ هـ، № 18030، ۲۶۷-۲۶۸، ۱۹۶۹.

²⁴ «سازمان» شماره ۱۸، تهران ۱۳۴۸ هـ، «ترجمه اشعار از منی» - «سازمان» شماره ۱۸، تهران ۱۳۴۸ هـ، «سازمان» شماره ۱۸، تهران ۱۳۴۸ هـ، «سازمان» شماره ۱۸، تهران ۱۳۴۸ هـ.

Պարսիկ հասարակական, գրական ու գիտական լայն շրջաններում հասնալով դրսեւ երստ արժանւոյն զեահատմած հայ պոեզիան, մի նոր աշխարհ՝ բաց արեց պարսիկ գրողներին ու գրքենագրատեղիքի առաջ: Հայ պոեզիան իր հոգեբանական հայտնագործութիւններով, համաժողովրդական, ազգայն-պատմական գաղափարների բնագրկումով առիթ ծառայեց, որպէսզի պարսիկ գրական միտքը լարէ հետեւութիւններ կատարի համեմատելով այն ժամանակակից պարսիկական պոեզիայում միայն քանակ կազմող բանագործութիւններին հետ: Եման խեղիքը հուզեց և անհանգստացրեց առաջադեմ ու հայրենասիր գրիչ շատ մարդկանց: Այդ իսկ նկատառումով տեսք վա Խունա թերթի էջերում, գրականագետ զոհար Պարզինը մի բնագրական հոդվածում, խոսելով Թրանսի ներկայիս արվեստագետների և բանաստեղծների մասին և ազգայնորեն վերլուծելով նրանց ստեղծագործութիւնները, համեմատութիւն է գնում հայ բանաստեղծների հետ և հանգում է հետևյալ եզրակացութիւններ:

«Հայ բանաստեղծների համեմատութիւնը,—գրում է զոհար Պարզինը,—մեր վերջին հիանալիների բանաստեղծների հետ զարմանահրաշ տարբերութիւն է հայտնաբերում: Հայ բանաստեղծները, որոնք ծնվել են մեկ տարարախա ազգի ժողովում, թեկուզ դարեր շարունակ ապրել են գերութիւն մեղ, այնուամենայնիվ չեն գաղաբել պայքարելուց: Եթե որևէ այլքի ընկնող հայ բանաստեղծի կյանքն ու գործը ուսումնասիրվի,—ավելացնում է հեղինակը,—կարգվի, որ դա հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի մեկ զրվագն է հանուն ազատութիւն: Մենք, ոչ մեկ ճանաչված հայ բանաստեղծ չգիտենք, որի սիրտը չի արտփել իր հայրենիքի վնասութիւն և իր ազգի առաջադիմութիւն սիրույն...»²⁵:

Այս զոհար Պարզինը քննադատում է ներկայիս պարսիկական բանաստեղծութիւնն ու բանաստեղծներին, նրանց ապազգային և ազաքաղաքական մտույ վերաբերմունքի համար:

Հայ պոեզիայի պարսկերեն թարգմանութիւն առպարեզում մի նոր առաիճան նշանավորեց թարգմանիչ Ալինք Խաչատրյանի «Համամասին Անդուհ» («Վշտի գյուցազներգութիւն») վերնագիրը կրող անթոյնգրան²⁶:

²⁵ ۱۹۷۱ سال تهران، ۲۰۰۲، «شهر و کون» و «شهر» ۲۰۰۲، № ۳۵۳، ۲۵۴-۲۵۵، ۱۹۵۷.

²⁶ «ժողովանում թարգմանված է նաև Հովհաննէս Երջողի «Թրքիական» «Վշտի գյուցազներգութիւն» պարսկերեն վերադրանմամբ: Այդ նույն խորագրով էլ թարգմանիչ Լադաակ-Նարմար է գտել հրատարակել անթոյնգրան:

Այդ ետխանդեմութիւնը հայ բանաստեղծութեան եկամտամբ ունեցած հրախառնութեան բարձր-զգացումով մասնակցներն պարսիկ շնորհալի պոետ Ահմադ Շամլուն և բանասեր-գրականագետ Քիմուր Գորգինը:

Մազկաբազը ընդգրկում է ինչպէս հայ գասական, արեւասահայ, ետլիպեան և սովետահայ շրջանի բանաստեղծների ստեղծագործութիւնները՝ Ավետիք Իսահայանի «Գարգը սրտիս», «Արու-լայա-Մահարի», Լովհաննես Քումանյանի «Ախթամարը», Դանիէլ Վարուժանի «Կակաշները», «Կալիբրո գիշերը», Շուշանիկ Կար-գինյանի «Արծիճը», «Աղջիկը», Սիամանթոյի «Պարը», Պետրոս Դուրյանի «Էնկեր», Ողիշ Զարենցի «Ամբոխները խելագարված», Լովհաննես Երեւոյի «Բիրլիակներ», «Գշտաքը», «Գարգա արի ի-վերին», «Երբ մտնուի էի», Գեղամ Սարյանի «Երգ կառուցման», «Մանուշակը», Սիլվա Կապուտիկյանի «Մայրիկիս», «Քե աշխոս քնդ որոնեն», «Մի փոքրիկ աղջկա», «Կուզի չեռու, չեռու երկրն-քում», «Երբորցի մտա», Պարույր Սեակի «Առաջագրանք համայն աշխարհի հաշիվի ձեռնաներին և ճշգրիտ սայրերին», «Բարի իրիկուն», Վահագն Դավթյանի «Անքնութեան պահերին», «Գար-նանային», «Ու ներս սլացավ...», «Սա հյուր չէ», Լամո Սահյանի

Ուշագրով է այն հանգամանքը, որ մինչև ժողովածուում հրատարակելը Ահմադ Շամլուն իր շնույն շարքից հանգեցում պարբերաբար յուր իր ըն-ծայի Ողիշ Զարենցի «Ամբոխները խելագարված», Պարույր Սեակի «Առաջ-գրանք համայն աշխարհի հաշիվի ձեռնաներին և ճշգրիտ սայրերին», ինչպէս նաև Լովհաննես Երեւոյի «Բիրլիակներ» պոեմները Այս ստեղծագործութիւնները իրենց արժանի գնահատականը պատ Լալարապալատում ապագովոյ գտնույն թերթերում ու հանգեցնելով:

«Բիրլիակներ» մեծ ազգայնութեան է գործում Ահմադ Շամլուն վրա Գոնը ընթերցելուց չեաւ եւ բազմակնիս համարներով է խոսում ստեղծագործութեան մեջ պատկերված կյանքի և կենցաղի ուշագրով կողմերի մասին. գրումով իսկ բացառաշարժով իր վերաբերմունքը վերջ հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքը, եր-գրականութեանն ու կուլտուրան:

Երկու բանաստեղծների միմյանց չգտ համակները բացի բարեկամութեան անբազմազան նշանակութեանից, ընտրել է ետլիպեան երկու պոետների խոստով-կական հայացքների անսակմայի: «Բիրլիակներ»—գրում է Ա. Շամլուն,—«ս մի անբազմ ժողովրդի խոսքը կամ բողոքի խոսք է, ընդհան այն ժողովուրդ, որեւէ երկար սարիներ գտնուողին հայտնի են մի այլ ժողովրդի: Մի ժողովրդի, որը գտնու 1800 տարի առաջ ստեղծագործում էր աշտարակ իր սկիզբան ազգա-յին գերով և անկէ Կարուս մշակութի և գրականութեան:

(«Շնույն», № 16, Քեհրան 1968 թ. էջ 11):

Բացի այդ, «Բիրլիակներ» պարսկերէն թարգմանութեանը մտնույն կող-սակցից Լովհաննես Երեւոյի և շնույն շարքից հանգեցն խմբագիր Ահմադ Շամլուն և իրանահայ թարգմանիչ Ալեք Խաչատրյանի միջի:

«Յս չեմ մեղանշի», «Ինչ անեմ մայրիկ», «Արյուն», «Կակաչը»,
Հենրիկ Քուսմանյանի «Հացը», Արշավիր Գարբուս «Եղիշի Չարեն-
ցին», ինչպես նաև իրանահայ հայտնի բանաստեղծներ Մարգար
Ղարաբեկյանի (Գե) և Ջորայր Միրզայանի քնարական գործերը:

Պոեզիայի երկիրը ընթերցիչ հայ բանաստեղծներին, Հեթերո-
ցիչ բազմադարյան հայ պոեզիայի զարգացման ուղիները: Զգաց
ու բմբուկից հայ քնարերգության բազմերանգությունն ու սոցիա-
լական խորմասսությունը:

Անթուրգիայի առաջին էջերում աչքի է ընկնում գրականագիտ-
ականության Քեմուր Գորգինի բարձր գնահատականի խոսքը՝ ուղղղ-
ված հայ ժողովրդի հաննարի կողմից ստեղծած հոգևոր հարքո-
տությունը: Հայ գրականության լավագույն գիտակ պարսիկ մաս-
ձողը, բնորոշը հնապատողի հմտությամբ ուսումնասիրելու ու ապ-
րելու է հայ քնարերգության գունեղ բովանդակությունը: Ունենալով
մեծ ընդհանրացումներ անելու նպաստավոր էլակետ, գրականա-
գետը հուզական մեծ լիցքով ու ներշնչմամբ է բացահայտում հայ
պոեզիայի ողու էջերի խորությունը: «Հայ բանաստեղծության
հրաշքում ու հմայքում» Քեմուր Գորգինը հստակ տեսնում է հայ
ժողովրդի դարավոր պատմությունը, նրա հաղթանակի ու պար-
տության ելիչները, հալածանքների դեմ պայքարի ելած նրա
տենեկուն ու աներեր կամքը: Այս բոլորը անընդիմ ապավորություն
է պորձել ինչպես Քեմուր Գորգինի, այնպես էլ շատ ու շատ պար-
սիկ առաջադեմ ու հայրենասեր մտավորականների վրա:

Այս առումով պատկերավոր են հայ բանաստեղծության մա-
սին սոված Ք. Գորգինի խոսքերը, սրև աչքի է ընկնում իր յուրովի
մտանցմամբ ու արտահայտչականությամբ:

Նա նշտությամբ գրել է.

«Որտեղ հայ բանաստեղծություն տեսնեք,—ասում է Ք. Գոր-
գինը,—մի պահ կանգ առեք և նախքան ընթերցելը մտովի պա-
կերացրեք տանջանք, գերություն, կրակ, արյուն, պայքար և, վեր-
ջուպես, գրանց հետ միաժամանակ՝ ամենահիասքանչ ազատու-
թյուն բառերը: Որովհետև ամեն մի հայ բանաստեղծության մեջ
գուր կզգաք նրա հորինողի կյանքի խոր և միևնույն ժամանակ
անազարտ ու ինքնատիպ ընկալումը:

— Որտեղ հայ բանաստեղծություն տեսնեք, կանգ առեք,
խորհրդածությամբ մասձեք, որովհետև հայ բանաստեղծությունը
կանգնած է իր գարավոր անցյալի փառապանծ ու անսասան պա-
վանդանի վրա:

— Որտեղ հայ բանաստեղծութիւնն առանձն, կանգ առնք, խորհրդածութիւնք մտածեք և հետո հպարտութիւնք լըզած ընթերցեք ալև Որովհետև հայ ժողովուրդը միշտ էլ մշակույթի և գիտութիւն գովերգողն է եղել և երանց զարգացման համար չի խնայել իր ուժերը:

Չէ՞ որ դարերի խորքից մեզ հասած բնագոյնը հայերեն առանձնի թարգմանութիւնը ստացել է բարգամանութիւնների թագուհու համբավը:

— Հայ բանաստեղծութիւնը, — շարունակում է Ք. Գորգինը, — ամբողջութիւնք վերցնում մարդկային խոհերի, հույզերի ու զգացմունքների գեղարվեստականորեն կախարհիչ արտահայտութիւնն է:

— Հայ բանաստեղծութիւնը երբեք կյանքի մակերեսին թըրթըռացող խոսք չէ, որովհետև հայ բանաստեղծը կյանքին խորաթափանց նայելուց զատ, ուրիշ նպատակ չունի:

— Եթե այցի ես գնում հայ բանաստեղծութեանը, ետեքան գնալը՝ հաշվի առ, զու ներս ես մտնելու ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հինգ միլիոնանոց հայ ժողովրդի լեզվի ու գրականութիւն տանարք: Ուրեմն զգուշ, որ հայ մշակույթի և գրականութիւն վեհութիւնն ու փառքը չզոգացնեն սիրտը և զարմանքը չպատի քեզ:

— Հայ բանաստեղծութիւնը կոսոված պողպատ է: Նա գործութիւնների մայր է: Կյանքի դասն ու քաղցրը միախառնված են նրա մեջ: Նա քո մեջ ուրախութիւն կծնի և զբանով իսկ մարդկային հառաչանքն ավելի լսելի կդարձնի քո ականջին:

— Հայ բանաստեղծութիւնը, զո տառադաս, սակայն առաջագնմ մի ժողովրդի բանաստեղծութիւնն է: Մի ժողովուրդ, որը խոհուն է և ստեղծագործ: Մի ժողովուրդ, որի նվիրական կյանքն ու արվեստը երբեք թույլ չեն տվել, որ բանակութիւնըս սոք գնի իրենց վսեմութիւն սեմինս²⁷:

Նման գնահատականները պերճախոս վկայութիւններ են, որ համեմատարար կարճ ժամանակամիջոցում հայ գրականութիւնը իր թախծա գեղեցկութիւնք, իր մեծիմաստ խոհերով և վերսուց մղումներով որքան հարազատ ու որքան խորն է ներթափանցել պարսիկ ընթերցողի ներաշխարհի մեջ: Նման անաչառ բնութագրումը և հշմարացի արժեքավորումը, անկասկած, միշտ էլ կպահպանի իր գիտական նշանակութիւնը և պարսիկ ընթերցանք հասարակութիւնը շատ եզրու կարող է քաղել նրանից՝ հայ պոեզիայի հարստութեանը և նրա զարգացմանը ծանոթանալու համար:

²⁷ «Ելաի գլուխըներգութիւն, էջ 8—7:

НОВЫЙ ЭТАП АРМЯНО-ПЕРСИДСКИХ
ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Резюме

Культурные и литературные связи армянского и персидского народов имеют тысячелетнюю историю. Время сохранило для нас множество поистине бесценных книг, которые являются достоверными источниками для изучения прошлого армян и персов. Именно поэтому многие исследователи истории Ирана обращались к произведениям армянских историографов.

В сороковые годы передовая персидская литература вступила в новую фазу своего развития. Литературная мысль этого времени, высоко оценная важную роль переводной литературы в общественной жизни страны, с удовлетворением приняла переводы из армянских писателей. В короткий срок произведения армянских авторов, как классиков, так и современников, стали объектом исследования ряда персидских литературоведов. В широких литературных и научных кругах Ирана армянская поэзия завоевала известность и была по достоинству оценена.

Содружество армянских и персидских литераторов в области перевода стало значительным общественно-политическим фактором в деле укрепления дружбы двух народов.

Ք Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Ք Ց Ո Ւ Ն

Հ ա զ Վ ա ճ Ն Ե ր

Բ. Գ. Բ ա լ ա յ ա ն—Հարավային Իրանի գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման մի քանի ապակիսմոր	5
Հ. Մ. Ն գ ա ն յ ա ն—Իրանի XIX դարի ազգաբնակչության հարաբերությունների պատմագրությունը	36
Հ. Հ. Փ ա Վ ի ա ն յ ա ն—Միտոսոսի կոնցեռնայի զեմ շարժումը Իրանում XIX դարի վերջերին	79
Հ. Հ. Մ ե խ ա յ ա ն—XIX դ. 60-ական թվականների պարսիկ արևակազիցների երբ սերունդը և ձևում Միջ Սաղավթի սակագրությունը	91
Վ. Ա. Բ ա յ բ ա լ ք ղ յ ա ն—Ավանդներ հայ իրականության պատմության	116
Գ. Բ. Ա կ ո պ ո Վ—Անբնա սերմին հին իրանական գործառնության հարթ շարժ	165

Հ ն ա զ ա տ ու ռ յ ա ն ն Ե ր

Հ. Հ. Մ ա բ ա ի բ ա յ ա ն—Իրանում գաղութի պատմությունը (ներառյալ չրջան)	133
Ս. Ա. Ա ք ղ ս Վ ա ն յ ա ն—Հարցական նախադասությունը ժամանակակից պարսկերենում	289

Հ ա զ ա ռ զ ա ն ն Ե ր

Հ. Գ. Գ ա ն Ն ղ յ ա ն—Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի հարցերը Առաջին Գաղթիմեցու պատմությունը մեջ	253
Հ. Հ. Մ ո Վ ա ի ա ն—Հայ գրականությունը արդի պարսկական գրական մտքի գնահատմամբ	280

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Б. П. Беляки. Некоторые аспекты развития капиталистических отношений в сельском хозяйстве на юге Ирана	3
Г. М. Егвянц. Историкогеография аграрных отношений Ирана в XIX в.	36
О. Л. Падлевани. Движение в Иране против табачной монополии в конце XIX в.	70
Л. Г. Шехоян. Новые повеления персидских прозенков 60-х г. XX в. и творчество Джемала Мир Садека	91
В. А. Байбуртин. Очерки истории армянской провинции	116
Г. Б. Акопов. К вопросу об «ариях» в древнеиранском обиходе	165

Исследования

А. У. Мартиросян. Из истории армянской поэзии в Иране (последний период)	193
О. А. Араумянц. Вопросительное предложение в современном персидском языке	289

Сообщения

Л. Г. Данегян. Вопросы социально-экономической жизни Ирана в «История» Аракеля Даврижеш	363
Г. О. Мовсесян. Армянская литература в оценке персидской литературной мысли	386

Տարգրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳՆ
Արևելադիտարյան ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբակի կողմից
Պ. Հ. ԱՄՐԱՆՅԱՆ, Գ. Ա. ԱՐԻՍ-ՍԱՐԵՍՆ
կազմի ճԻՐ. Հ. ԱՄՐԱՆՅԱՆ
Տեղեկագրական խմբակի
Ա. Կ. ՍԱՐԵՍՆ
Արտատպիչներ
Զ. Ա. ՇՐՄԱՆՅԱՆ, Մ. Ջ. ԳԱԼՍՅԱՆՆ

ՀՅ 04034

Պարզիր 831

Հրատ. 4058

Տարածվածի 3000

Հանձնված է քարվածքի 22.1.1973 թ., տարածված է տարածության 28.VII.1975 թ.:
Տարածվածի 24,5 մանու, հրատ. 25,28 մանու, քույր ՅԵ 1, 60X90/161
զՆՅՑ 2 ս. 31 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳՆ հրատարակչություն, Երևան—13, Բաղնիկանոցյան 24
Издательство АН Арм. ССР, Ереван-13, ул. Багратионовна, 24
ՀՍՍՀ ԳՆ հրատարակչության էրիտանի տպարան

TABLE VIII. — *continued*

Fig.	Range	Rural and	Urban & City
121	13 f.	quadrangular	quadrangular
122	1 N.	square	square & long pentagonal
207	1 N.	pentagonal & hexagonal	pentagonal & long pentagonal
208	1 N.	hexagonal	hexagonal
209	20, 21 f.	square & pentagonal	square & pentagonal
210	2 f.	square	square
211	21 f.	square	square
212	1 N.	square	square
213	1 N.	square	square
214	2 N.	square	square
215	2 N.	square	square

Տարգրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳՔ
Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբակներին
Պ. Հ. ԱՄՐԱՆՅԱՆ, Գ. Ա. ԱՐԻՍ-ՍԱՐԵՍԻ
Կաթիկ ՍՈՒ. Հ. ԱՄՍԵՆՅԱՆ
Քերտիկական խմբակի
Ա. Կ. ՍԱՔԱՐՅԱՆ
Արտատպիչներ
Զ. Ա. ՇՐՄԱՆՅԱՆ, Մ. Ց. ԳԱԼՍԱՐՅԱՆ

ՀՅ 04034

Պարզիր 831

Հրատ. 4058

Տարածվածի 3000

Հանձնված է քարվածքի 22.1.1973 թ., տարածված է տարածության 28.VII.1975 թ.:
Տարածվածի 24,5 մանու, հրատ. 25,28 մանու, քույր ՅԶ 1, 60X90/100
զՆՅՑ 2 ս. 31 կ:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան—13, Բաղնիկանության 24
Издательство АН Арм. ССР, Ереван-13, ул. Баранкянцка, 24
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էրիտանի տպարան

